

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

**Ελληνικές λουτροπόλεις (μέσα 19ου -αρχές 20ού αιώνα):
θεραπεία, κοινωνικότητα και παραθερισμός**

ΜΕΛΙΝΑ ΚΩΣΤΙΑΔΗ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Άννα Ματθαίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Π.Θ.

Χριστίνα Αγριαντώνη, Ομότιμη Καθηγήτρια, Π.Θ.

Νάσια Γιακωβάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α.

ΜΕΛΗ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Νίκη Διαλέτη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Π.Θ.

Βασιλική Θεοδώρου, Καθηγήτρια, Δ. Π. Θ.

Ρίκα Μπενβενίστε, Καθηγήτρια, Π.Θ.

Δημήτρης Μπιλάλης, Επίκουρος Καθηγητής, Π.Θ.

Βόλος, Φεβρουάριος 2020

Εικόνα εξωφύλλου:

Το ξενοδοχείο Θέρμαι Σύλλα στην παραλία της Αιδηψού σήμερα

Γραμματόσημο από την αναμνηστική σειρά γραμματοσήμων με τίτλο «Ιαματικές Πηγές της Ελλάδας» που κυκλοφόρησε το Φεβρουάριο του 2015 από τα Ελληνικά Ταχυδρομεία.

Διδακτορική Διατριβή

**Ελληνικές λουτροπόλεις (μέσα 19ου -αρχές 20ού αιώνα):
θεραπεία, κοινωνικότητα και παραθερισμός**

Μελίνα Κωστίδη

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Άννα Ματθαίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Π.Θ.

Χριστίνα Αγριαντώνη, Ομότιμη Καθηγήτρια, Π.Θ.

Νάσια Γιακωβάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Ε.Κ.Π.Α.

Βόλος, Φεβρουάριος 2020

ΜΕΛΗ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

Νίκη Διαλέτη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Π.Θ.

Βασιλική Θεοδώρου, Καθηγήτρια, Δ. Π. Θ.

Ρίκα Μπενβενίστε, Καθηγήτρια, Π.Θ.

Δημήτρης Μπιλάλης, Επίκουρος Καθηγητής, Π.Θ.

Ευχαριστίες

Στο μεγάλο αυτό ερευνητικό ταξίδι που λέγεται διατριβή, ένα ταξίδι που οδεύει πια προς το τέλος του, δε θα μπορούσα παρά να ευχαριστήσω με τον πιο θερμό τρόπο τα πρόσωπα, τους φορείς και τα ιδρύματα που με στήριξαν και με παρότρυναν να φτάσω μέχρι το τέλος της δημιουργικής, αλλά επίπονης διαδρομής. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια της διατριβής μου, την κυρία Άννα Ματθαίου που ήταν η πρώτη που πίστεψε ότι το θέμα μου παρουσιάζει ερευνητικό ενδιαφέρον και με προέτρεψε να διαβάσω *Το Βάλς του αποχαιρετισμού* του Μίλαν Κούντερα για να γνωρίσω καλύτερα τον κόσμο των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων. Υπήρξε διαρκής συζητήτρια και με ενθάρρυνε να συνεχίσω την έρευνα παρά τις δυσκολίες. Οφείλω, επίσης, να εκφράσω την ευγνωμοσύνη και την εκτίμηση που τρέφω και στα δύο άλλα μέλη που απαρτίζουν την τριμελή συμβουλευτική επιτροπή της διατριβής, τις καθηγήτριες Χριστίνα Αγριαντώνη και Νάσια Γιακωβάκη. Στάθηκαν αρωγοί σε αυτήν μου την προσπάθεια και μου πρόσφεραν τη στήριξη και τις συμβουλές τους σε επιστημονικό και προσωπικό επίπεδο από τα πρώτα χρόνια των προπτυχιακών μου σπουδών μέχρι σήμερα. Θα ήθελα, ακόμη, να ευχαριστήσω την κυρία Νίκη Διαλέτη, την κυρία Βασιλική Θεοδώρου, την κυρία Ρίκα Μπενβενίστε, τον κύριο Δημήτρη Μπιλάλη, τον κύριο Δημήτρη Παλαιοθόδωρο, πρόεδρο του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και όλους τους διδάσκοντες σε αυτό για την αμέριστη υποστήριξή τους, το ενδιαφέρον που έδειξαν για την έρευνά μου και για τις επισημάνσεις τους, οι οποίες με βοήθησαν σημαντικά στην ολοκλήρωση της διατριβής μου.

Η διατριβή αυτή θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ολοκληρωθεί, αν δεν υπήρχε η πολύτιμη ηθική και οικονομική στήριξη του Ιδρύματος Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού (ΙΠΕΠ). Θα ήθελα, λοιπόν, να ευχαριστήσω ολόψυχα τον πρόεδρο του Ιδρύματος κ. Νίκο Τρίχα και τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου: Α. Τρίχα, Κ. Ασβεστά, Κ. Παπασαράντου και Μ. Παπασαράντη για την εμπιστοσύνη που έδειξαν στο πρόσωπό μου. Πίστεψαν στις ερευνητικές μου δυνατότητες και με τίμησαν με τη χορήγηση υποτροφίας στη δύσκολη από κάθε άποψη εποχή που διανύουμε.

Οφείλω επίσης ένα μεγάλο ευχαριστώ στον κ. Μάρκο Δανά, γενικό γραμματέα του Συνδέσμου Δήμων και Ιαματικών Πηγών Ελλάδος, στον Πανελλήνιο Σύλλογο Λουτροπόλεων Ελλάδος, στο προσωπικό των ΓΑΚ Αθηνών, του Ιστορικού

Αρχείου Μακεδονίας, του ΕΛΙΑ, του Ιστορικού αρχείου του Δήμου Πειραιά, του Μουσείου Μπενάκη, της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πειραιά, της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής», της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Χαλκίδας και της Βιβλιοθήκης «Τρεις Ιεράρχες» στο Βόλο για την πολύτιμη βοήθειά τους στον εντοπισμό αρχειακού υλικού και βιβλιογραφίας.

Τέλος, ένα απλό ευχαριστώ είναι λίγο για να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στα μέλη της οικογένειάς μου, στους γονείς μου Ανδρέα και Μαίρη, στην αδερφή μου Εύα και στους θείους μου Αντώνη και Καίτη. Υπήρξαν οι άνθρωποι που μοιράστηκαν τις χαρές και τις λύπες μου και είναι πάντα δίπλα μου, όταν ζητώ για να με στηρίξουν στα εύκολα και στα δύσκολα...

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ευχαριστίες.....	5
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	7
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΙΚΟΝΩΝ	10
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ	12
Χρονολόγιο των ιαματικών λουτρών	13
Εισαγωγή.....	21
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:.....	31
Η εξέλιξη των λουτροπόλεων στην Ευρώπη	31
1.1 Τα λουτρά στην Ευρώπη	31
1.2 Οι απαρχές των λουτροπόλεων	35
1.3 Οι αγγλικές λουτροπόλεις του 18ου αιώνα γίνονται θέρετρα ψυχαγωγίας και κοινωνικότητας.....	41
1.4 Άρχουσα τάξη και αστοί στη λουτρόπολη του Μπαθ κατά τον 18ο αιώνα.....	44
1.5 Τα ιαματικά και παραθαλάσσια θέρετρα τον 19ο αιώνα.....	51
1.6 Οι ευρωπαϊκές λουτροπόλεις στη λογοτεχνία.....	58
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:	67
Ο επιστημονικός λόγος για τα ελληνικά λουτρά.....	67
2.1 Το καθαρό και πλυμένο σώμα στην ιστορία της υγείας:	68
για σύντομη επισκόπηση	68
2.2 Το μυθολογικό και αρχαίο παρελθόν των λουτρών στα ιατρικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα	72
2.3 Η «κληρονομιά» του Ιπποκράτη στον ιατρικό λόγο του 19ου αιώνα: Η μετάφραση του Αδαμάντιου Κοραή	80
2.4 Ιατρική και χημεία στην «υπηρεσία» των ελληνικών λουτροπόλεων	86
2.5 Η Ευρώπη και τα ελληνικά λουτρά.....	89
2.6 Όψεις του ιατρικού λόγου για τα λουτρά τον 19ο αιώνα.....	94
2.7 Οι γιατροί των λουτρών γράφουν για τις ιαματικές πηγές.....	107

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:.....	113
Η κρατική πολιτική για τις ελληνικές λουτροπόλεις	113
3.1 Η κρατική πολιτική για τα λουτρά και η ανάπτυξή τους.....	113
3.2 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς.....	114
3.3 Η κρατική πολιτική: Νόμοι και διατάγματα για τις ιαματικές πηγές.....	115
3.3.1 Η κρατική πολιτική 1833-1890.....	115
3.3.2 Η κρατική πολιτική 1890-1930.....	117
3.3.3 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών τη δεκαετία του 1920.....	118
3.3.4 Η νομοθετική πολιτική για ψυχαγωγία και ίαση τη δεκαετία του 1920.....	126
3.4 Οι απαρχές του τουρισμού στην Ελλάδα	139
3.5 Οργανισμοί που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού.....	144
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:	149
Ο αστικός χώρος των λουτρών	149
4.1 Κύθνος: Η παλαιότερη λουτρόπολη της Παλαιάς Ελλάδας.....	149
4.2 Οι πρώτοι ασθενείς.....	154
4.3 Οι φτωχοί ασθενείς της Κύθνου.....	157
4.4 Τα ιαματικά και θαλάσσια λουτρά της Παλαιάς Ελλάδας.....	166
(1833-1890).....	166
4.5 Η περίοδος ακμής των λουτροπόλεων της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών (1890-1930).....	179
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:.....	189
Το κοινό των ιαματικών λουτρών.....	189
5.1 Διαφημίσεις και δημοσιεύσεις επισκεπτών στον Τύπο (1883-1900).....	189
5.2 Οι επισκέπτες στην περίοδο ακμής των λουτροπόλεων.....	198
(1900-1930).....	198
5.3 Ο δημοσιογραφικός λόγος για τα λουτρά.....	209
5.4 Ο αστικός χώρος των ελληνικών λουτροπόλεων σε αυτοβιογραφικά και λογοτεχνικά κείμενα	221
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	228
Επίμετρο.....	233
Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης των λουτροπόλεων σήμερα.....	233

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	242
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	260
Βιογραφικά σημειώματα	260
Καταχωρήσεις επισκεπτών σε ελληνικές και ευρωπαϊκές λουτροπόλεις	266
Χάρτες-εικόνες	285
Χαμάμ και λουτροπόλεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα του χτες και του σήμερα	288

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Thomas Rowlandson, <i>Comforts of Bath: Ball at the Upper Assembly Rooms</i> , Victoria Art Gallery, Μπαθ.....	49
Εικόνα 2: Thomas Rowlandson, <i>A Master of Ceremonies introducing a partner</i> , Λονδίνο 1795, Βρετανικό Μουσείο.....	50
Εικόνα 3 : Τα ποσά για εκτέλεση έργων ανά πηγή	124
Εικόνα 4 : Έσοδα από την εκμετάλλευση των θερμών και θαλάσσιων υδάτων	137
Εικόνα 5 : Επισκέπτες Ελληνικών Λουτροπόλεων την περίοδο 1883-1900	192
Εικόνα 6 : Καταχωρήσεις επισκεπτών ανά λουτρόπολη 1883-1893.....	192
Εικόνα 7 : Αναλογία ανδρών – γυναικών 1883-1893.....	194
Εικόνα 8 : Καταχωρήσεις επισκεπτών ανά λουτρόπολη 1893-1900.....	195
Εικόνα 9 : Αναλογία ανδρών – γυναικών 1894-1900.....	196
Εικόνα 10 : Ποσοτική καταγραφή των εισιτηρίων των λουτρικών μονάδων για την περίοδο 2005-2016.....	236
Εικόνα 11 : Ποσοτική καταγραφή των εισιτηρίων στις λουτρικές μονάδες κατά Περιφέρεια για την περίοδο 2005-2016.....	236
Εικόνα 12 : Τουριστικός Χάρτης της Ελλάδας στον οποίο γίνεται διάκριση των λουτροπόλεων σε α΄ και β΄ κατηγορίας ανάλογα με τον αριθμό των επισκεπτών ...	285
Εικόνα 13: Χάρτης των ιαματικών πηγών της Ελλάδας σήμερα	286
Εικόνα 14 : Χάρτης της Ελλάδας με τις 46 πιο γνωστές ιαματικές πηγές σήμερα ...	287
Εικόνα 15 : Αρχιτεκτονικό σχέδιο οθωμανικού χαμάμ.....	288
Εικόνα 16 : Το Μπέη Χαμάμ (Λουτρά Παράδεισος) στη Θεσσαλονίκη	289
Εικόνα 17 : Το εσωτερικό του Μπέη Χαμάμ στη Θεσσαλονίκη.....	289
Εικόνα 18 : Το Χαμάμ του Ορούτς Πασά γνωστό και ως τα Λουτρά των Ψιθύρων ή τα Λουτρά του Έρωτα (Οις Ραφα Χαμामी ή Fisilti Hamami) στο Διδυμότειχο ...	290
Εικόνα 19 : James Gandon, <i>Οι καινούριες αίθουσες συναθροίσεων του Μπαθ στις αρχές του 19ου αιώνα</i>	290
Εικόνα 20 : Το κατάστημα λουτρών στη λουτρόπολη Baden-Baden Γερμανίας το 1860	291
Εικόνα 21 : Ο περίπατος στην παραλία στα Λουτρά Κύθνου στα 1900	292
Εικόνα 22 : Το Λουτράκι το 1914	292
Εικόνα 23 : Η αποβάθρα του Λουτρακίου το 1910.....	293
Εικόνα 24 : Η πλατεία του Λουτρακίου τη δεκαετία του 1920	293
Εικόνα 25 : Το Ξενοδοχείο «Ακτή» στο Λουτράκι το 1924	294
Εικόνα 26 : Το Καζίνο του Λουτρακίου στη δεκαετία του '20	294
Εικόνα 27 : Η Αιδηψός το 1910	295
Εικόνα 28 : Το υδροθεραπευτήριο των λουτρών Αιδηψού σήμερα	295
Εικόνα 29 : Το καζίνο της Αιδηψού το 1911.....	296
Εικόνα 30 : Το ξενοδοχείο «Θέρμαι Σύλλα» σήμερα	296
Εικόνα 31 : Το ξενοδοχείο «Καπρίς» στην Αιδηψό το 1927	297
Εικόνα 32 : Το ξενοδοχείο «Αι Πηγαί» στην Αιδηψό τη δεκαετία του 1930	297
Εικόνα 33 : Το ξενοδοχείο «Αι Πηγαί» στην Αιδηψό. Σήμερα λειτουργεί ως Κ.Λ.Α.Π (Κέντρο Λουτροθεραπείας Αναπήρων Πολέμου)	298

Εικόνα 34 : Τα ξενοδοχεία «Αύρα» και «Ακτή» τη δεκαετία του 1930	298
Εικόνα 35 : Τα ξενοδοχεία «Στάδιον» και «Ηράκλειον» στην παραλία της Αιδηψού σήμερα	299
Εικόνα 36 : Το ερειπωμένο πλέον ξενοδοχείο «Κασταλία» στην Αιδηψό	299
Εικόνα 37 : Το αναστυλωμένο καφενείο «Κύμα» στην Αιδηψό σήμερα.....	300
Εικόνα 38 : Το ξενοδοχείο «Φθιώτις» στην Υπάτη.....	300
Εικόνα 39 : Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με φιλική συντροφιά στα Λουτρά Υπάτης το 1931.....	301
Εικόνα 40 : Τα λουτρά Μεθάνων το 1924	301
Εικόνα 41 : Το ξενοδοχείο Α. Ζαχαράτου στα Μέθανα το 1913	302
Εικόνα 42 : Τα Λουτρά Κυλλήνης το 1900	302
Εικόνα 43 : Η ιαματική πηγή των λουτρών Κυλλήνης σήμερα	303
Εικόνα 44 : Το ερειπωμένο κατάστημα λουτρών Κυλλήνης.....	304
Εικόνα 45 : Τα λουτρά Καϊάφα το 1915.....	305
Εικόνα 46 : Συντροφιά στο Νέο Φάληρο το 1915. Πίσω διακρίνεται το ξενοδοχείο Ακταίον	305
Εικόνα 47 : Η παραλία των Αγιασμάτων Χίου	306
Εικόνα 48 : Το ξενοδοχείο «Ομόνοια» στα Αγιάσματα Χίου (1938)	306
Εικόνα 49 : Παλιά εξοχική κατοικία στην παραλία των Αγιασμάτων Χίου	307
Εικόνα 50 : Το Δημοτικό Υδροθεραπευτήριο στο χωριό Θέρμα (Λουτρά) στη Σαμοθράκη	307
Εικόνα 51 : Τα λουτρά Πόζαρ Αριδαίας σήμερα	308
Εικόνα 52 : Οι πηγές Καλλιθέας Ρόδου σήμερα	308
Εικόνα 53 : Πορτραίτο του καθηγητή Ξαβέριου Λάνδερερ	309
Εικόνα 54 : Ο καθηγητής Χημείας Ξαβέριος Λάνδερερ (πρώτος από αριστερά) με τους βοηθούς του. Δεξιά του διακρίνεται ο Αναστάσιος Χρηστομάνος	309
Εικόνα 55 : Πορτραίτο του Αναστάσιου Χρηστομάνου σε εργαστήριο στο χημείο του Πανεπιστημίου	310
Εικόνα 56 : Πορτραίτο του Αναστάσιου Δαμβέργη, καθηγητή φαρμακευτικής χημείας (1892 - 1920) του Πανεπιστημίου Αθηνών	310
Εικόνα 57 : Αφίσα του ΕΟΤ που απεικονίζει το Λουτράκι (1934).....	311
Εικόνα 58 : Αφίσα που απεικονίζει το Λουτράκι φιλοτεχνημένη από τον εικαστικό Doris (Μιχαήλ Παπαγεωργίου) το 1938.....	312
Εικόνα 59 : Αφίσα του ΕΟΤ που απεικονίζει την Αιδηψό (1934)	313
Εικόνα 60 : Αφίσα του ΕΟΤ Νο 114/5 με τίτλο «Ελλάδα: Οι ξακουστές ιαματικές πηγές Λουτράκι, Αιδηψός, Υπάτη, Μέθανα, Πλατύστομο κ.α.» φιλοτεχνημένη από τον Doris (Μιχαήλ Παπαγεωργίου) το 1938	314

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1 : Συμβάσεις παραχώρησης λουτροπόλεων και των εσόδων από την ενοικίασή τους	124
Πίνακας 2: Οι 752 μεταλλικές πηγές της Ελλάδας ανά γεωγραφικό διαμέρισμα	134
Πίνακας 3 : Καταγραφή των επισκεπτών σε λουτροπόλεις το έτος 1933	137
Πίνακας 4 : Πίνακας εσόδων-εξόδων από την εκμετάλλευση των θερμών και θαλάσσιων υδάτων.....	139
Πίνακας 5 : Πίνακας εξόδων του λουτρικού καταστήματος Κύθνου στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του	153
Πίνακας 6 : Πίνακας εισιτηρίων δρομολογίων Αθηνών-Φαλήρου και Πειραιώς-Φαλήρου το 1894.....	176
Πίνακας 7 : Επισκέπτες σε Δημόσιες Ιαματικές πηγές (1935-1937).....	200
Πίνακας 8 : Στατιστική λουόμενων στην περίοδο 1935-1937 σε ιδιωτικές ιαματικές πηγές	200
Πίνακας 9 : Καταγραφή λουόμενων για την τριετία 1927-1929 σε Μέθανα, Υπάτη και Σμόκοβο.....	202
Πίνακας 10 : Πίνακας ξενοδοχείων σε τουριστικούς προορισμούς τη δεκαετία του 1930.....	204
Πίνακας 11 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1883	266
Πίνακας 12 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1884	267
Πίνακας 13 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1885	268
Πίνακας 14 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1886	269
Πίνακας 15 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1887	270
Πίνακας 16 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1888	271
Πίνακας 17 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1889	272
Πίνακας 18 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1890	272
Πίνακας 19 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1891	273
Πίνακας 20 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1892	274
Πίνακας 21 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1893	274
Πίνακας 22 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1894	275
Πίνακας 23 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1895	275
Πίνακας 24 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1896	276
Πίνακας 25 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1897	281
Πίνακας 26 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1898	282
Πίνακας 27 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1899	284
Πίνακας 28 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1900	284

Χρονολόγιο των ιαματικών λουτρών

1782	Κύθνος	Ο Νικόλαος Μαυρογένης, Δραγουμάνος του βασιλικού στόλου διατάζει την οικοδόμηση μικρού κτιρίου με θόλο.
1830	Κύθνος	Με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους αρχίζει το ενδιαφέρον για τις ιαματικές πηγές. Ο Ιωάννης Καποδίστριας αποστέλλει επιτροπή στην Κύθνο.
Μέχρι το 1831	Υπάτη	Το δικαίωμα εκμετάλλευσης των ιαματικών πηγών ανήκε στο κράτος. Μέχρι το 1831 ύπαρξη μόνο καλυβών.
1833	Αθήνα	Ο Ξαβέριος Λάνδερερ έρχεται στην Ελλάδα με πρόσκληση του Όθωνα και το 1837 διορίζεται τακτικός καθηγητής της φυσικής χημείας και της φαρμακευτικής.
1834	Αθήνα	Σύσταση Ιατροσυνεδρίου.
δεκ. 1830	Λουτράκι	Ο Όθων επισκέπτεται το Λουτράκι και χτίζει ένα κίосκι κοντά στην πηγή.
1835	Κύθνος	Ο Ξαβέριος Λάνδερερ και ο Ρώσος αυτοκρατορικός σύμβουλος και ακαδημαϊκός Goedechen πραγματοποιούν χημικές αναλύσεις των υδάτων της Κύθνου.
1836		Ξεκινούν οι πρώτες δημοπρασίες ενοικίασης των ιαματικών πηγών με το διάταγμα του 1836 "περί φορολογίας ζώων".
1836	Κύθνος	Ο Χ. Χάνσεν ξεκινά το σχεδιασμό του λουτρικού καταστήματος με τη συνδρομή του βοηθού του Laurent.
1839	Κύθνος	Ξεκινά η ανέργεση του λουτρικού καταστήματος από τον Laurent.
1840	Λουτρά Μουνιχίας στον Πειραιά	Ο δήμος Πειραιά αποφασίζει να καθαρίσει το λιμάνι από τα λύματα και να τοποθετήσει τις πρώτες ξύλινες καμπίνες.
1842	Κύθνος	Τα ήδη υπάρχοντα οικήματα γίνονται περισσότερο ευρύχωρα.

1842	Αιδηψός	Ο Δήμος Αιδηψίων εισπράττει λουτρικά δικαιώματα από τους λουόμενους. Ύπαρξη μόνο παραπηγμάτων.
1842	Υπάτη	Χτίζεται το πρώτο λουτρικό κατάστημα και παραχωρείται το δικαίωμα εκμετάλλευσης σε εργολάβους.
1843	Λουτράκι	Το 1843 η ατμοπλοϊκή Εταιρεία Lloyd ιδρύει πρακτορείο στο Λουτράκι.
1843	Λουτρά Μουνιχίας στον Πειραιά	Ξεκινά η εκμίσθωση των λουτρών σε ιδιώτη και ο Ν. Γ. Σωσάνας παρέμεινε ενοικιαστής των λουτρών για αρκετές δεκαετίες.
1845	Κύθνος	Ο Όθωνας και η Αμαλία μεταβαίνουν στην Κύθνο.
1846	Αιδηψός	Κατασκευάζεται δεξαμενή και αναγείρεται το πρώτο λουτρικό κατάστημα τεσσάρων δωματίων από τον αρχιεπίσκοπο Ευβοίας Καμπάνη.
1847	Λουτράκι	Το 1847 η Εταιρεία Λούδ έρχεται σε συμφωνία με την κυβέρνηση για την ανέγερση λουτρών. Αποτυχία του σχεδίου.
1852	Λουτρά Μουνιχίας στον Πειραιά	Αποφασίζεται η ανέγερση νέων ανδρικών λουτρών και η επισκευή των γυναικείων. Το 1860 προστέθηκαν έξι ακόμη καμπίνες και αναπαυτήριο στα ανδρικά λουτρά.
1858	Κύθνος	Διορίζεται γιατρός στα λουτρά.
1861	Αθήνα	Ψήφιση του Νόμου περί μεταλλείων.
1861	Υπάτη	Γίνονται ορισμένες βελτιώσεις λόγω της ψήφισης του Νόμου περί μεταλλείων.
1861	Λουτρά Ν. Φαλήρου	Αποτυχημένη συμφωνία του κράτους με τους Γάλλους (είχε προηγηθεί αυτή του 1857) για τη σιδηροδρομική σύνδεση Αθηνών-Πειραιά.
1865	Λουτράκι	Εμφανίζονται τα πρώτα παραπήγματα στο Λουτράκι. Ο δήμος χτίζει τους πρώτους λουτήρες που τους νοικιάζει έναντι 450 δρχ. ετησίως.

1868	Λουτρά Νέου Φαλήρου	Συμφωνία αγγλικής εταιρείας-κράτους για τη σιδηροδρομική σύνδεση Αθηνών-Πειραιά. Η εταιρεία υποχρεωνόταν να αναγειρεί τα λουτρά Φαλήρου.
1870	Λουτράκι	Το Λουτράκι νοικιάζεται σε επιχειρηματία.
1871	Κύθνος	Τα λουτρά της Κύθνου παραχωρούνται προς ενοικίαση στον Αγγελή Χαντζάρα για 20 χρόνια. Ο εκμισθωτής φέρει πλέον την ευθύνη να δημοσιεύει ετήσια επιστημονική μελέτη.
1876	Λουτρά Νέου Φαλήρου	Το Νέο Φάληρο ανακηρύσσεται σε συνοικισμό. Έγκριση ρυμοτομίας των παρά τα νέα λουτρά του Φαλήρου εγειρόμενων οικοδομών.
1876	Θαλάσσια λουτρά Νέου Φαλήρου	Τα λουτρά του Νέου Φαλήρου βρίσκονται υπό την εκμετάλλευση της Εταιρείας Σιδηροδρόμων Πειραιώς-Αθηνών (Σ. Α. Π.) που ανακαίνισε το θέατρο, ανήγειρε ξενοδοχείο και έκανε δενδροφυτεύσεις.
1877 (εγκαίνια το καλοκαίρι του 1878)	Θαλάσσια λουτρά Αθηνών	Ο Καθηγητής Μαθηματικών του Πολυτεχνείου Νικόλαος Δαμασκηρός αποφασίζει την εγκατάσταση θαλάσσιων λουτρών στην περιοχή Δουργούτι (στο σημερινό Ν. Κόσμο).
1877	Αθήνα	Ο Ανδρέας Κορδέλλας δημοσιεύει το βιβλίο του, <i>Η Ελλάς εξεταζομένη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς</i> .
1877	Παρίσι	Η Ελλάδα συμμετέχει στην Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού.
1884	Βουλιαγμένη	Η ανάλυση της ιλύος των λουτρών της Βουλιαγμένης πιστοποιεί ότι είναι θειούχος.
1887	Θαλάσσια λουτρά Αθηνών	Τα λουτρά του Δαμασκηνού κλείνουν λόγω του ανταγωνισμού από παρόμοια εγκατάσταση του τροχιόδρομου στις Τζιτζιφιές και των λουτρών του Νέου Φαλήρου
1887	Κύθνος	Βελτιώσεις στα λουτρά Κύθνου.
1888	Νέο Φάληρο	Ο ιπποκίνητος τροχιόδρομος γίνεται ατμοκίνητος.

1888	Μέθανα	Τα λουτρά των Μεθάνων διετίθεντο προς ενοικίαση 25 ετών. Ο ενοικιαστής φέρει την ευθύνη εκτέλεσης έργων βελτίωσης.
1888-9	Βουλιαγμένη	Επιτροπές επιβεβαιώνουν την ιαματική δράση των λουτρών. Τα λουτρά παραδίδονται στη διάθεση του κοινού.
1888	Υπάτη	Λήξη της 30ετούς δίκης δημοσίου-Χατζίσκου για την κυριότητα των λουτρών της Υπάτης και των γαιών. Αποστολή επιτροπής από το Υπουργείο Εσωτερικών για να υποδείξει το κατάλληλο σημείο για ανέγερση καταστήματος υδροθεραπευτικής.
1888	Λουτράκι	Ο σιδηρόδρομος συμβάλλει στην ανάπτυξη του Λουτρακίου.
1888	Λουτρά Μουνιχίας στον Πειραιά	Ο δήμος ζητά τη μετατόπιση των λουτρών μέχρι την οριστική διάλυσή τους το 1891.
1889	Μέθανα	Ανακάλυψη υδροθειωμένου και ανθρακικού οξέος στα ύδατα των Μεθάνων.
1890	Λουτρά των Θερμοπυλών	Ο επιχειρηματίας από τη Λαμία Ανδρέας Μιχαλόπουλος νοικιάζει τα λουτρά.
Δεκαετία 1890		Υπογραφή συμβάσεων για την παραχώρηση της Κυλλήνης, Υπάτης και Καϊάφα. Τα έργα που έγιναν στην συνέχεια εγκαταλείφθηκαν.
1890	Κυλλήνη	Υπογραφή της σύμβασης Τρικούπη-ΣΠΑΠ για την παραχώρηση των ιαματικών υδάτων Κυλλήνης για 50 χρόνια. Η Κυλλήνη ανακηρύσσεται επίσημα η πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας. Έργα βελτίωσης από ΣΠΑΠ.
1891	Αιδηψός	Ανακαίνιση με την προσθήκη ευρωπαϊκών λουτήρων. Ενοικιαστές οι Ζαχαρίου και Σταθάκης.
1891	Υπάτη	Ο Γεώργιος Χατζάκης, εργολάβος, νοικιάζει τα λουτρά.
1891	Κύθνος	Ο Γεώργιος Σταυρίδης, ιατρός από τη Σύρο, νοικιάζει τα λουτρά.
1891 και 1893	Κύθνος και Κυλλήνη	Τηλεγραφικό Γραφείο σε Κύθνο (1891) και Κυλλήνη (1893) για τις ανάγκες των επισκεπτών.
1892	Υπάτη	Ξεκινά η ανοικοδόμηση μετά το σεισμό του 1876.

1892	Κύθνος	Δαπάνη για την επισκευή των λουτρικών καταστημάτων ύψους 15 χιλιάδων δρχ.
1892	Κυλλήνη	Αποπεράτωση του καταστήματος των λουτρών Κυλλήνης. Τα λουτρά δίδονται στη διάθεση του κοινού.
1893	Κυλλήνη	Σύσταση ανώνυμης μετοχικής εταιρείας ιαματικών υδάτων Κυλλήνης από τη ΣΠΑΠ για την εκμετάλλευση της Κυλλήνης. Ενοικιαστής ο Ι. Σπυρόπουλος.
τελευταία δεκαετία 19ου αιώνα-πρώτες δεκαετίες 20ού αιώνα		Διαμορφώνεται ένα πλαίσιο μέσα από νομοθετήματα για τη δημιουργία της Βιομηχανίας των Ξένων στην Ελλάδα.
1893 και 1896	Λουτράκι	Επενδυτικό ενδιαφέρον Άγγλων επιχειρηματιών. Εγκατάλειψη εγχειρήματος λόγω έλλειψης πολιτικής και οικονομικής στήριξης.
1895	Αθήνα	Ίδρυση της Ποδηλατικής Εταιρείας.
1896	Αθήνα	Η αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων δίνει μεγάλη ώθηση στον τουρισμό.
1897	Υπάτη	Εκχώρηση της εκμετάλλευσης των λουτρών Υπάτης στον επιχειρηματία Κ. Αγαθοκλή με την υπογραφή σύμβασης διάρκειας 20 ετών.
1900-1910	Κύθνος	Μετά τον Χαντζάρα που νοίκιασε τα λουτρά της Κύθνου για μια εικοσαετία (1871-1891), τα λουτρά νοικιάστηκαν για μια δεκαετία από ομάδα γιατρών της Κύθνου και της Σύρου. Διευθυντής Δ. Γοζαδίνος, ιατρός των λουτρών Κ. Φιλιππίδης.
1910	Καμμένα Βούρλα	Επενδυτικό ενδιαφέρον λόγω της ανακάλυψης ραδιενέργειας στην πηγή.
1910	Αθήνα	Μετασχηματισμός της Ποδηλατικής Εταιρείας σε Εταιρεία Περιηγήσεων. Οι ενέργειες της εταιρείας τερματίζονται από την πολιτική αστάθεια των γεγονότων του 1910.
1911	Αιδηψός	Από 1/5 (έναρξη της λουτρικής περιόδου) η Εταιρεία Βλαχάνη-Πετρόπουλου αναλαμβάνει τα λουτρά. Επιθυμία της εταιρείας η κατασκευή καζίνο με θέατρο.
1912	Κύθνος	Η Εταιρεία των λουτρών Κύθνου αναλαμβάνει τα λουτρά με την έγκριση της Κυβέρνησης και ανακοινώνει την ανακαίνισή τους.

1914	Αθήνα	Ίδρυση εταιρείας των Φιλοξένων στην οποία συγχωνεύτηκε η Εταιρεία των Περιηγήσεων. Έγινε μόνο η αναγνώριση του καταστατικού της λόγω της έκρηξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.
1914	Αιδηψός και Υπάτη	Ίδρυση πρόσκαιρων νοσοκομείων σε λουτροπόλεις προκειμένου να ανακουφιστούν οι ασθενείς και τραυματίες των Βαλκανικών πολέμων.
1914	Αθήνα	Ίδρυση του αυτοτελούς Γραφείου των Ξένων και Εκθέσεων με σκοπό την προσέλκυση και διαμονή των ξένων στην Ελλάδα. Διορίζεται τμηματάρχης ο Νικόλαος Λέκκας.
1915	Αθήνα	Το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας ορίζει επιτροπή για την επιστημονική μελέτη των ιαματικών πηγών, στην οποία συμμετέχει ο Α. Δαμβέργης.
1915	Σαν Φρανσίσκο	Συμμετοχή της Ελλάδας στην Παγκόσμια Έκθεση του Σαν Φρανσίσκο με σκοπό την προβολή της χώρας στο εξωτερικό.
1918	Αθήνα	Οι ιαματικές πηγές περνούν στη δικαιοδοσία της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας με βάση το νόμο 2188.
1919	Αθήνα	Επαναλειτουργία του Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου με διευθυντή τον Νικόλαο Λέκκα.
Ιανουάριος 1919	Παρίσι	Ελληνική έκθεση στο Παρίσι με σκοπό την προβολή της χώρας και την προσέλκυση επισκεπτών.
1914-1922	Αθήνα	Προβληματική λειτουργία της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων λόγω του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής.
1919	Αθήνα	Επί κυβερνήσεως Ε. Βενιζέλου ξεκινά από τον Κ. Σπυρίδη, υπουργό Εθνικής Οικονομίας, μια συστηματική προσπάθεια ανάπτυξης του κλάδου των ιαματικών πηγών.

1919	Αθήνα	Διοργάνωση Ελληνικής έκθεσης. Επανάληψη της έκθεσης την άνοιξη του 1920 στο Ζάππειο.
1920	Αθήνα	Έκδοση του βιβλίου <i>Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι</i> του Νικόλαου Λέκκα.
1920		Γίνεται για πρώτη φορά στατιστική καταγραφή του αριθμού των λουομένων από την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων και επιθεωρήσεις των ιαματικών πηγών.
1922	Αθήνα	Με το νόμο 2992 διευκολύνθηκε η υπογραφή συμβάσεων παραχώρησης πηγών (μέχρι 25 ετών) με ιδιώτες ή εταιρείες με αντάλλαγμα την εκτέλεση έργων.
δεκ. '20	Αθήνα	Διορισμός του Μιχαήλ Περτέση στη θέση του διευθυντή του Χημείου της Γεωλογικής Υπηρεσίας.
1923	Λουτράκι, Αιδηψός, Μέθανα και Υπάτη	Επιβολή τέλους επιτηδεύματος σε λουτροπόλεις και πόλεις θερινής διαμονής.
1923	Λουτρά Καιάφα	Καταγραφή από την υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων των υπαρχουσών εγκαταστάσεων. Προτάσεις για νέες εγκαταστάσεις διαμονής και ψυχαγωγίας (και καζίνο).
1924	Λουτράκι	Επισκευές λουτρικών καταστημάτων Λουτρακίου-Περαχώρας.
1924	Αιδηψός	Λειτουργία πρόσκαιρου νοσοκομείου.
1924	Αθήνα	Έκδοση του βιβλίου, <i>Η Ξενοδοχία παρ' Έλλησιν</i> του Νικόλαου Λέκκα.
1925	Αθήνα	Έκδοση του βιβλίου <i>Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι</i> του Νικόλαου Λέκκα.
1925	Αθήνα	Κατάργηση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων. Σύσταση του Συνδέσμου Εθνικού Περιηγητισμού από τη δικτατορία Θ. Πάγκαλου.
1926	Αιδηψός και Λουτράκι	Επί δικτατορίας Θ. Πάγκαλου ψηφίζεται η ίδρυση «λεσχών τυχηρών παιγνίων» στις λουτροπόλεις Λουτράκι και Αιδηψό.

1926	Αθήνα	Επανασύσταση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και επανίδρυση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων μετά την ανατροπή της δικτατορίας του Θ. Πάγκαλου.
1927	Αθήνα	Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων δημοσιεύει τον τρίτομο ταξιδιωτικό οδηγό <i>Μικροί οδηγοί- Θεριναί διαμοναί και Λουτροπόλεις</i> με χρήσιμες πληροφορίες για τους επισκέπτες των ελληνικών λουτροπόλεων.
1928	Λουτράκι	Οι σεισμοί στις 22 Απριλίου και στις 7 Ιουνίου 1928 κατέστρεψαν ολοσχερώς την περιοχή της Κορίνθου. Ίδρυση του ΑΟΣΚ (Αυτόνομου Οργανισμού σεισμοπαθών Κορίνθου) που αναλαμβάνει την ανοικοδόμηση του Λουτρακίου.
1929	Αιδηψός	Επέκταση σχεδίου της λουτρόπολης Αιδηψού.
1929	Αθήνα	Σύσταση του ΕΟΤ και εποπτεία του από το Υπουργείο Οικονομίας. Ο ΕΟΤ είχε Τμήμα Ξενοδοχείων, Λουτροπόλεων, Κέντρων Θερινής και Χειμερινής Διαμονής και Κλιματολογικών Σταθμών. Ίδρυση Τουριστικής αστυνομίας.
1930	Αθήνα	Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων εκδίδει το τρίτομο <i>Δελτίον Ιαματικών Πηγών</i> σε επιμέλεια Νικόλαου Λέκκα.
1936	Αθήνα	Δικτατορία Μεταξά: Σύσταση Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού και υπαγωγή σε αυτό του ΕΟΤ. Ίδρυση διεύθυνσης Ιαματικών Πηγών με επικεφαλής τον Ν. Λέκκα.
1937	Καμμένα Βούρλα	Υπογραφή σύμβασης παραχώρησης των Καμμένων Βούρλων με όρο την εκτέλεση έργων 40 εκατομμυρίων.
1937	Υπάτη	Πρόταση της Εθνικής Τράπεζας για τη 25ετή παραχώρηση της Υπάτης με αντάλλαγμα την εκτέλεση έργων ύψους 40 εκατομμυρίων.
1937	Μέθανα	Σύμβαση παραχώρησης των λουτρών. Τα έργα θα έφταναν τα 16,5 εκατομμύρια δρχ.
1938	Αθήνα	Έκδοση του βιβλίου <i>Αι 750 μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος</i> του Νικόλαου Λέκκα.
1940	Αθήνα	Έκδοση του βιβλίου <i>Αι κυριώτεραι ιαματικαί πηγαί της Ελλάδος</i> του Νικόλαου Λέκκα.

Εισαγωγή

Το ιστορικό ενδιαφέρον για τη μελέτη του αστικού φαινομένου στην Ευρώπη δημιουργήθηκε ήδη κατά τον 19ο αιώνα. Την εποχή αυτή λόγω της εκβιομηχάνισης σημειώθηκε ραγδαία αύξηση του ρυθμού αστικοποίησης και ανακατανομή του πλούτου μεταξύ του αγροτικού και του αστικού χώρου. Οι πόλεις, αρχικά στην Αγγλία και στη συνέχεια και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, αύξησαν πολύ τον πληθυσμό τους ξεπερνώντας το ένα εκατομμύριο πριν την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹ Αυτή η συσσώρευση πληθυσμού είχε ως αποτέλεσμα τις πολύ δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής στον αστικό χώρο. Οι πρώτες κοινωνιολογικές μελέτες για τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού αφορούσαν κυρίως στα εργατικά στρώματα των πόλεων: ανάμεσα τους διακρίνεται το γνωστό δοκίμιο του Friedrich Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* (α΄ έκδοση στα γερμανικά, 1845), του Edwin Chadwick, *Report on the sanitary condition of the laboring population of Great Britain* (1842) και του Louis René Villermé, *Tableau physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures* (1840). Παράλληλα η μεγάλη έρευνα του Charles Booth, *Life and Labour of the people in London* (9 τόμοι, 1889-1897) χαρτογράφησε τα επίπεδα φτώχειας και πλούτου στο Λονδίνο. Οι μελέτες αυτές οδήγησαν στα πρώτα εργατικά νομοθετήματα για τις συνθήκες εργασίας.²

Οι μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στον 19ο αιώνα έδωσαν το έναυσμα για τη συνολική διερεύνηση του αστικού φαινομένου. Η «αστική ιστορία» (Urban History) συγκροτήθηκε ως διεπιστημονικό πεδίο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη δεκαετία του 1960 μια ομάδα Άγγλων και Αμερικάνων ιστορικών συνέβαλαν στον διεπιστημονικό χαρακτήρα της «Νέας Αστικής Ιστορίας». Αυτή τη σημαντική στροφή σηματοδότησε κυρίως η μελέτη του Stephan Thernstrom, *Poverty and Progress: Social Mobility in a Nineteenth-Century City* (1964), στην οποία ο Αμερικανός ιστορικός μελέτησε την κινητικότητα των εργατών στην πόλη Newburyport της Μασαχουσέτης. Οι εννοιολογικές κατηγορίες των ιστορικών, οι οποίοι δημοσίευσαν άρθρα τους στο *Journal of Urban History* (έτος ίδρυσης 1974),

¹ Ο συνολικός αστικός πληθυσμός της Ευρώπης έφτασε από 19 εκατομμύρια το 1800 σε 130 το 1910. Βλ. Jean-Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα*, Μετάφραση: Ιωάννα Δουράμπεη - Έφη Κάννερ, Αθήνα 2003, σ. 11.

² Χριστίνα Αγραντώνη, *Σημειώσεις μαθήματος Ιστορία της ιστοριογραφίας: Εισαγωγή στην ιστορία πόλεων* (e-class), Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015.

ήταν κυρίως τα αστικά συστήματα, η αστικοποίηση και ο αστισμός. Η θεματολογία της αστικής ιστορίας αποτελείται από τα επιμέρους πεδία της κατοικίας, των μαζικών μεταφορών, της δημόσιας υγείας, της αστικής οικογένειας, της φιλανθρωπίας, κ.ά.³ Στην Αγγλία η αλλαγή στην ιστορική εξέταση του φαινομένου της εξέλιξης των πόλεων σημειώθηκε με την έκδοση του βιβλίου του H. J. Dyos, *Victorian Suburb: a Study of the Growth of Camberwell* (1961), το οποίο πραγματευόταν τη διαμόρφωση των νοτίων προαστίων του Λονδίνου. Ο H. J. Dyos υπήρξε εμπνευστής του *Urban History Yearbook* από το 1974 έως το 1992, το οποίο στη συνέχεια μετονομάστηκε στην *Urban History*.⁴ Στη Γαλλία η θεώρηση της πόλης ως συνολικού ιστορικού φαινομένου έγινε κυρίως από τους ιστορικούς της σχολής των *Annales* κατά τη δεκαετία του 1960. Η ιστορία των πόλεων έγινε αυτόνομος ιστορικός κλάδος τη δεκαετία του 1990 και το 1998 ιδρύθηκε η *Société française d'histoire urbaine*.⁵ Από τη δεκαετία του 1990 υπήρξε σημαντική η συμβολή της European Association of Urban Historians (EAUH) στη συγκριτική μελέτη του αστικού φαινομένου στις ευρωπαϊκές χώρες.⁶

Στην Ελλάδα το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για το αστικό φαινόμενο ξεκίνησε μεταπολεμικά, όταν άρχισαν να μεταβάλλονται οι δομές της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Το Συνέδριο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων στους Δελφούς το 1961 έθεσε ζητήματα σχετικά με την πολεοδομική και κοινωνική εξέλιξη της Ελλάδας. Η ιστοριογραφία στην Ελλάδα στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, όταν ιστορικοί και ερευνητές υπό την επιρροή των ιστορικών των *Annales* έφεραν στο προσκήνιο την εξέλιξη του αστικού φαινομένου στον ελλαδικό χώρο σε σχέση με συναφή ζητήματα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας. Κατά τη δεκαετία του 1980 οι ερευνητές στράφηκαν προς τη διεπιστημονική προσέγγιση της εξέλιξης των πόλεων, όπως προέκυψε και από τα θέματα που συζητήθηκαν στο Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας που διοργανώθηκε το 1984 στην Αθήνα και στην Ερμούπολη από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (EMNE). Όπως φαίνεται από τα Πρακτικά του συνεδρίου, που εκδόθηκαν το 1985, η προσπάθεια αυτή απέβη χρήσιμη και

³ Jean-Luc Pinol, *ό.π.*, σ. 13.

⁴ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Μαριάνθη Γ. Κοτέα, «Εισαγωγή. Αστική ιστορία: μια νέα προσέγγιση του αστικού φαινομένου» στο Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη και Μαριάνθη Γ. Κοτέα (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα 2004, σ. 17-40.

⁵ Jean-Luc Pinol, *ό.π.*, σ.14-20. Βλ. επίσης, Jean-Luc Pinol, Francois Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Μετάφραση: Μαρία Κουμπούρα, 2 τ., Αθήνα, 2007. Leonardo Benevolo, *Η πόλη στην Ευρώπη*, Μετάφραση: Άννα Παπασταύρου, Αθήνα 1997.

⁶ Peter Clark, «Η Βρετανική αστική ιστορία τα τελευταία εκατό χρόνια» στο Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη και Μαριάνθη Γ. Κοτέα (επιμ.), *ό.π.*, σ. 75-87.

καρποφόρα: δεκάδες οι συνέδριοι, ιστορικοί, κοινωνικοί επιστήμονες Έλληνες και ξένοι, πολλές οι πρωτότυπες ανακοινώσεις, και ο ζωντανός διάλογος επιστημονικός διάλογος. Δεκατρία χρόνια αργότερα, η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (με συνδιοργανωτή το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών) επιχείρησε, με το επόμενο συνέδριο «Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αιώνας)», να διαπιστώσει τις μεταβολές που στο διάστημα αυτό συντελέστηκαν στη μελέτη των αστικών φαινομένων.⁷

Η ελληνική ιστοριογραφία στη δεκαετία του 1990 ασχολήθηκε περισσότερο με την πραγμάτευση των πολιτιστικών ζητημάτων. Σήμερα το ιστοριογραφικό πεδίο έχει εμπλουτιστεί σημαντικά με μελέτες από ιστορικούς που πραγματεύονται την ιστορική εξέλιξη μιας πόλης.⁸ Οι αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι έχουν στραφεί περισσότερο σε συγκριτικές μελέτες. Οι Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Μαριάνθη Κοτέα και Μιχάλης Λεφαντζής θεωρούν ότι η αστική ελληνική ιστοριογραφία πραγματεύεται κυρίως θέματα σχετικά με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και τις αλλαγές που υπέστη ο αστικός χώρος την περίοδο αυτή.⁹

Το θέμα της διατριβής *Ελληνικές λουτροπόλεις (μέσα 19ου αιώνα-αρχές 20ού αιώνα : θεραπεία, κοινωνικότητα και παραθερισμός* προέκυψε για πρώτη φορά ως ιδέα το 2008-2009 κατά τη διάρκεια της εκπόνησης του μεταπτυχιακού ΜΑ στο Πανεπιστήμιο King's College του Λονδίνου. Η φοίτηση στο συγκεκριμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα μού προσέφερε τη δυνατότητα να μελετήσω σημαντικά κείμενα της αγγλικής κυρίως ιστοριογραφίας για την Κοινωνική Ιστορία και την Ιστορία Πόλεων. Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα έργα του Peter Borsay, *The English Urban Renaissance*, του Roy Porter, *English Society in the 18th-Century* και των Neil McKendrick, John Brewer και J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society*. Τα βιβλία αυτά έχουν αναδείξει με τον καλύτερο τρόπο τις ουσιώδεις μεταβολές που

⁷ *Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος: πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας* Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, 2 τ., Αθήνα 1985.

⁸ Ενδεικτικά βλ. Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Μετάφραση: Πέτρος Ρυλμόν, Αθήνα 1976. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά: Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860-1910)*, Αθήνα 2006. Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870 : εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα, 1984. Του ίδιου, *Πειραιάς 1835-1925: μεταλλάξεις της νεοπερικύβητος*, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2017 (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή). Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995. Βασίλης Α. Καρδάσης, *Σύρος: Σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου 1832-1857*, Αθήνα 1999.

⁹ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Μαριάνθη Γ. Κοτέα και Μιχάλης Λεφαντζής, «Η Ιστορία των πόλεων στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη και Μαριάνθη Γ. Κοτέα (επιμ.), *ό.π.*, σ. 41-73.

υπέστη η αγγλική κοινωνία τον δέκατο όγδοο αιώνα και με ώθησαν να στραφώ στο ιστοριογραφικό πεδίο της μελέτης των λουτροπόλεων.

Στο αρχικό στάδιο της έρευνας ασχολήθηκα με την αναζήτηση και καταγραφή της βιβλιογραφίας που αναφέρεται στα ιαματικά λουτρά. Εργάστηκα με τους εξής καταλόγους: την ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα των Φιλίππου Ηλιού και της Πόπης Πολέμη (Βιβλιολογικό Εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού), τον κατάλογο της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής», της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας, της Βουλής των Ελλήνων, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χαλκίδας, καθώς και με τις ηλεκτρονικές βάσεις των βιβλιοθηκών της Φιλοσοφικής Σχολής και του Τμήματος Αρχιτεκτονικής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Έκανα επίσης ηλεκτρονική αναζήτηση στη Ψηφιακή βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «Ανέμη».

Σημαντική βοήθεια μου παρείχε το ευρετήριο δημοσιευμάτων σχετικών με τις ιαματικές πηγές και τον θερμαλισμό. Το συγκεκριμένο ευρετήριο συντάχθηκε από το ερευνητικό πρόγραμμα «Ιαματικές Πηγές και Λουτρότοποι-Ελληνικός Θερμαλισμός», το οποίο συντάχθηκε από την Ομάδα Περιβάλλοντος του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΙΑΑΚ/ΕΚΚΕ) σε συνεργασία με το Σύνδεσμο Δήμων και Κοινοτήτων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας (ΣΔΚΙΠΕ). Οι εκδόσεις του με βοήθησαν να έρθω σε μια πρώτη επαφή με τον ιατρικό λόγο της εποχής για τις ιαματικές πηγές. Μέσα από την αρχική αυτή βιβλιογραφική ενημέρωση γνώρισα τις παλαιότερες εκδόσεις για τις ιαματικές πηγές στο νεοσύστατο νεοελληνικό κράτος, οι οποίες αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για τους μετέπειτα επιστήμονες και συνέβαλαν στην αδειοδότηση και λειτουργία των ιαματικών λουτρών. Στο κεφάλαιο για τον ιατρικό λόγο θα γίνει συσχέτιση του επιστημονικού λόγου και της ανάπτυξης των λουτροπόλεων. Θα αναφερθώ εκτενώς στις χημικές μελέτες για τις ιαματικές πηγές που έγιναν από τους Ξ. Λάνδερερ, Α. Δαμβέργη και Α. Χρηστομάνο. Οι τρεις αυτοί χημικοί, έχοντας σπουδάσει στην Ευρώπη, έφεραν στην Ελλάδα τη συγκροτημένη και βασισμένη στις σύγχρονες χημικές μεθόδους έρευνα γύρω από τις ιαματικές πηγές. Οι μελέτες τους έγιναν σημείο αναφοράς για τους κατοπινούς ερευνητές.

Στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής», στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στη Βιβλιοθήκη «Τρεις Ιεράρχες» στο Βόλο εντόπισα συγγράμματα (ταξιδιωτικούς οδηγούς, ιατρικές εκθέσεις) για τα ελληνικά λουτρά που εμπεριείχαν στοιχεία για την

καταγωγή, τις ασθένειες και την ηλικία των επισκεπτών. Τα έντυπα αυτά με βοήθησαν να εντοπίσω το κοινό των ελληνικών λουτροπόλεων.

Το αρχειακό υλικό (νόμοι, διατάγματα, υπηρεσιακή αλληλογραφία, κατάλογοι ασθενών σε καταστήματα λουτρών) για τις ελληνικές λουτροπόλεις ήταν πολυσχιδές και δύσκολο να εντοπιστεί. Το μεγαλύτερο μέρος του βρίσκεται στα ΓΑΚ Αθηνών, ενώ αρκετό υλικό υπάρχει στο Αρχείο του Δήμου Πειραιά, στο Ιστορικό αρχείο Μακεδονίας, στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) και στο Ιστορικό Αρχείο «Εργάνη» στη Μυτιλήνη και στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Τα αρχεία αυτά παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τη συγκρότηση των λουτροπόλεων στην Παλαιά Ελλάδα και στις Νέες χώρες καθώς και για το κρατικό και ιδιωτικό ενδιαφέρον για την ανάπτυξή τους.

Ειδικότερα, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα μελέτησα συνολικά 19 φακέλους με έγγραφα στα οποία γίνεται αναφορά στα λουτρά. Οι 18 φάκελοι ανήκουν στο αταξινόμητο αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών και καλύπτουν την περίοδο 1844-1887, ενώ μελέτησα και έναν φάκελο από το αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (1917 – 1928) που αφορούσε στη λήψη μέτρων για τα ιαματικά λουτρά κατά το διάστημα 1919-1920. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ή δεν έχει διασωθεί υλικό για κάθε έτος της περιόδου 1844-1887. Συνήθως τα εξώφυλλα των φακέλων έφεραν τον τίτλο «Μέταλλα-Μεταλλουργεία» και τη χρονολογία τους. Σε κάποιους φακέλους υπήρχαν υποφάκελοι για τα μεταλλεία και τα λουτρά, ενώ ορισμένοι φάκελοι εμπεριείχαν αποκλειστικά υλικό είτε για τα μεταλλεία είτε για τα λουτρά. Η κατάσταση των εγγράφων ήταν μέτρια έως καλή, ενώ υπήρχαν έγγραφα που έφεραν τα σημάδια της φθοράς του χρόνου και έχρηζαν συντήρησης.

Οι φάκελοι στα ΓΑΚ για τα λουτρά θεωρώ ότι αποτελούν υλικό εξαιρετικού ενδιαφέροντος για τον ερευνητή, διότι αν και σε αταξινόμητη μορφή η μελέτη τους σκιαγραφεί και παρέχει διαφορετικές πτυχές της εξέλιξης των ελληνικών λουτροπόλεων κατά τις αδρά χρονολογημένες περιόδους ανάπτυξής τους: της οθωνικής, της τρικουπικής και της βενιζελικής. Οι πρώτοι φάκελοι του Υπουργείου Εσωτερικών αναφέρονται στην οθωνική περίοδο και καλύπτουν χρονολογικά τις απαρχές των λουτροπόλεων. Το υλικό των φακέλων 10-18 περίπου φτάνει μέχρι το 1887, περίοδο ακμής των λουτρών. Επιπλέον, ο φάκελος του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (1919-1920) παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τις λουτροπόλεις των Νέων Χωρών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Το υλικό αποτελείται κατά

βάση από την αλληλογραφία του Υπουργείου Εσωτερικών με τις Νομαρχίες για την ανέγερση λουτρικών καταστημάτων, διατάγματα διορισμού γιατρών σε λουτροπόλεις, εκθέσεις και καταλόγους ασθενών που συντάσσονταν από ιατρούς, και συμβάσεις παραχωρήσεως λουτρών. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αναφέρεται (πρωτίστως για την οθωνική περίοδο) στα λουτρά της Κύθνου και λιγότερο συστηματικά στα λουτρά της Αιδηψού, της Υπάτης, των Μεθάνων, της Κυλλήνης και του Λουτρακίου.

Στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας μελέτησα το αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος για την περίοδο 1917-1932 για να εντοπίσω στοιχεία για τις ιαματικές πηγές της Μακεδονίας. Το υλικό αυτό αποτελεί εξαιρετική πηγή για την κρατική πολιτική για τις λουτροπόλεις της Μακεδονίας μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Δίνεται έμφαση στην καταγραφή των ιαματικών πηγών, στην επίλυση του ιδιοκτησιακού τους καθεστώτος και στην προώθηση έργων ανάπτυξης.

Στη Βιβλιοθήκη Χίου συγκέντρωσα στοιχεία γύρω από την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων στην οποία υπάγονταν οι ελληνικές λουτροπόλεις τον 20ό αιώνα. Με βάση τα επίσημα έγγραφα της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων εντοπίστηκε το σύνολο των καταγεγραμμένων δημόσιων και ιδιωτικών ιαματικών πηγών, στατιστικά στοιχεία για τους επισκέπτες των ιαματικών πηγών τον 20ό αιώνα, καθώς και χάρτες, τους οποίους εξέδιδε η Υπηρεσία και στους οποίους αποτυπώνονται οι ιαματικές πηγές ανά γεωγραφικό διαμέρισμα.

Στο Ιστορικό Αρχείο «Εργάνη» στη Μυτιλήνη και ειδικότερα μέσα από το αρχείο της μεγαλοαστικής οικογένειας Κουρτζή εντόπισα στοιχεία για την ίδρυση και τη λειτουργία του ξενοδοχείου «Radium Palace», το οποίο ακολούθησε τις σύγχρονες μεθόδους λουτροθεραπείας του 20ού αιώνα. Διέθετε υδροθεραπευτήριο και ηλεκτροθεραπευτήριο και αποτέλεσε ένα από τα πολυτελέστερα ξενοδοχεία που δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα του ιαματικού τουρισμού.

Στη συνέχεια ασχολήθηκα με την επεξεργασία και αποδελτίωση των ΦΕΚ για τις λουτροπόλεις κατά την περίοδο 1833-1920. Συγκέντρωσα τα οικονομικά στοιχεία για τα θερμά ύδατα στον ετήσιο προϋπολογισμό, τους νόμους και τα διατάγματα για την εκμετάλλευση των λουτρών και την ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα, βασικό κομμάτι του οποίου ήταν και οι λουτροπόλεις.

Θεώρησα απαραίτητη την επιτόπια έρευνα στις λουτροπόλεις για να εξετάσω τις υποδομές τους. Στην Αιδηψό επισκέφτηκα το λουτρικό κατάστημα των Αγίων Αναργύρων και τα ξενοδοχεία «Θέρμαι Σύλλα», «Ηράκλειον», «Κασταλία» και «Αι

Πηγαί». Επισκέφτηκα επίσης την Κυλλήνη και τα Αγιάσματα Χίου, στη Θεσσαλονίκη το Bay Hamam (Λουτρά Παράδεισος) και τα Λουλουδάδικα (Λουτρά της Αγοράς).

Οι ελληνικές λουτροπόλεις ίσως να μην κατάφεραν να φτάσουν τα επίπεδα της παγκόσμιας φήμης που έχαιραν οι σύγχρονές τους ευρωπαϊκές. Τα ελληνικά, όμως, παραθαλάσσια και ιαματικά θέρετρα έχουν τη δική τους σημαντική ιστορία, όσον αφορά στη θεραπευτική, κοινωνική και παραθεριστική τους διάσταση. Αυτή την ιστορία θα προσπαθήσω να παρουσιάσω μέσα από τις μελέτες περίπτωσης των πρώτων και σημαντικότερων λουτροπόλεων που αναπτύχθηκαν αρχικά στην «Παλαιά Ελλάδα», και στη συνέχεια στις «Νέες Χώρες», μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας και τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Η μελέτη που ακολουθεί μπορεί να ενταχθεί στα ιστοριογραφικά πεδία της Κοινωνικής ιστορίας της υγείας και της Ιστορίας των πόλεων. Η ιστορία των ελληνικών λουτροπόλεων δεν έχει μελετηθεί ακόμη με επάρκεια. Για τον λόγο αυτό, οι δημοσιευμένες μελέτες είναι μεν σημαντικές, αλλά σχετικά περιορισμένες σε αριθμό και έκταση σε σχέση με τις αντίστοιχες διεθνείς. Στηρίχτηκα κυρίως στις μελέτες της Μαργαρίτας Δρίτσα και του Άγγελου Βλάχου που ασχολούνται με τη συμβολή των λουτροπόλεων στην εξέλιξη του τουρισμού στην Ελλάδα. Η Μαργαρίτα Δρίτσα στη μελέτη της «Water, Culture and Leisure: From Spas to Beach tourism in Greece during the Nineteenth and Twentieth Centuries», που δημοσιεύτηκε στο συλλογικό τόμο, *Water, Leisure and Culture, European Perspectives*, σε επιμέλεια Susan Anderson και B.H. Tabb (Νέα Υόρκη, Οξφόρδη 2002) αναφέρεται εκτεταμένα σε γεγονότα-σταθμούς κατά την εμφάνιση και ανάπτυξη των ελληνικών λουτρών. Ο Άγγελος Βλάχος στο βιβλίο του, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950)* (Κέρκυρα 2016) χαρακτηρίζει τις ιαματικές πηγές και τις λουτροπόλεις ως την πρώτη συγκρότηση της τουριστικής ζήτησης στη νεότερη Ελλάδα. Για την αρχιτεκτονική εξέλιξη των χαμάμ μελέτησα το βιβλίο της Ελένης Κανετάκη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο* (Αθήνα, 2004). Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται τα εναπομείναντα χαμάμ (60 κτίρια) μέσα από σχέδια υφιστάμενων αποτυπώσεων και πλούσιο εικονογραφικό υλικό. Συμβουλευτήκα, επίσης, τη διατριβή της Μαριλένας Παπαγεωργίου, *Χωρική οργάνωση, ανάπτυξη και σχεδιασμός του θερμαλιστικού τουρισμού στην Ελλάδα* (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2009), στην οποία πραγματεύεται τις σύγχρονες δυνατότητες χωροταξικής οργάνωσης και σχεδιασμού του βιώσιμου ελληνικού θερμαλιστικού τουρισμού. Ο ταξιδιωτικός

οδηγός των Κώστα Ζαχαρόπουλου, Πέπης Λουλακάκη, Ηλία Μπαρμπίκα, Χρήστου Σχοινά και Γιώργου Χριστοδουλόπουλου, *Τα λουτρά της Ελλάδας* (Αθήνα 2001), στον οποίο γίνεται λεπτομερής καταγραφή των λουτρών ανά νομό, με βοήθησε να ενημερωθώ για την παρούσα κατάσταση, τις δυνατότητες μετάβασης και διαμονής, όπως και την επισκεψιμότητα.

Ο δίγλωσσος (ελληνικά και αγγλικά) οδηγός της ελληνικής συμμετοχής στη 14η Biennale Αρχιτεκτονικής Βενετίας το 2014, που έφερε τον τίτλο «Tourism Landscapes: Remaking Greece/Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα», μου προσέφερε τη δυνατότητα να κατανοήσω σε βάθος την εξέλιξη του ελληνικού τουρισμού από τις απαρχές του μέχρι σήμερα. Ο οδηγός εκδόθηκε το 2015 σε επιμέλεια του Γιάννη Αίσωπου και αποτελεί μια εκτεταμένη και κριτική παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του ελληνικού τουρισμού στη διάρκεια των τελευταίων 100 χρόνων από το 1914 έως το 2014. Η έκδοση περιλαμβάνει 23 δοκίμια για την αρχιτεκτονική, την ιστορία, αλλά και τις κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές διαστάσεις του ελληνικού τουρισμού.¹⁰ Για την ανάπτυξη του τουρισμού μεταπολεμικά συμβουλευτήκα, ακόμη, τη μελέτη του Μιχάλη Νικολακάκη, «*Μοντέρνα Κίρκη*»: Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950-1974 (Αθήνα 2017), στην οποία παρουσιάζονται οι βασικές πολιτικές επιλογές που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του τουρισμού μεταπολεμικά και τη θέση που είχε η άνθιση του τουριστικού φαινομένου στις συζητήσεις για τους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι και το τέλος της Δικτατορίας.

Με τη διατριβή μου επιχειρώ μονάχα να παρουσιάσω μια συγκριτική μελέτη της «αργοπορημένης» ανάπτυξης των ελληνικών λουτροπόλεων σε σχέση με τις ευρωπαϊκές: να αναδείξω τις απαρχές του ιαματικού τουρισμού στις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης και λειτουργίας των λουτρών. Στην έρευνά μου θα επικεντρωθώ στις λουτροπόλεις με θερμά ύδατα, ενώ θα κάνω και μια σύντομη αναφορά στα χαμάμ που υπήρχαν από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα. Τα χαμάμ ακολούθησαν «παράλληλες διαδρομές» με την ανάπτυξη των ιαματικών πηγών, όμως η λειτουργία τους ατόνησε σε μεγάλο βαθμό μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Σημαντικό κομμάτι της μελέτης μου θα αποτελέσουν τα παραθαλάσσια λουτρά (όπως η Αιδηψός, το Λουτράκι και η Κυλλήνη), τα οποία ήδη από τα μέσα

¹⁰ <http://www.theacropolismuseum.gr/el/content/topia-toyris moy-anakataskeyazontas-tin-ellada>

του δεκάτου ενάτου αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους και ανταγωνίζονται τα θερμά όπως συνέβη και στον ευρωπαϊκό χώρο. Το σημαντικό πλεονέκτημα που διέθεταν ήταν αναμφισβήτητα ο συνδυασμός των θερμών λουτρών και του μπάνιου στην παραλία. Η μελέτη ολοκληρώνεται λίγο μετά τις αρχές του εικοστού αιώνα. Ομολογουμένως, οι ελληνικές λουτροπόλεις δε σταματούν να δέχονται ασθενείς και επισκέπτες και μετά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Αποφάσισα, όμως, να επικεντρωθώ στη διαδρομή της εμφάνισης και της ανάπτυξης των ελληνικών λουτρών μέσα από τη χάραξη της πολιτικής των κυβερνήσεων του Χαρίλαου Τρικούπη και του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Όπως φανερώνει ο τίτλος της διατριβής, η έρευνα «περιστρέφεται» γύρω από τρία θεματικά πεδία: την παροχή θεραπείας από τους γιατρούς των λουτρών, την εκδήλωση κοινωνικότητας ανάμεσα σε ασθενείς και επισκέπτες και την καθιέρωση των λουτροπόλεων ως τουριστικών προορισμών. Στη μελέτη μου θα συνομιλήσω με την κοινωνική ιστορία της υγείας και την ιστορία των πόλεων. Στόχος μου είναι να συμβάλω στη συγκριτική έρευνα των ελληνικών ιαματικών και παραθαλάσσιων λουτρών. Θα προσπαθήσω να εξετάσω τον ρόλο του ελληνικού κράτους, των γιατρών και των επιχειρηματιών στην ανάπτυξη των λουτροπόλεων. Υποστηρίζω ότι στις περιόδους εμφάνισης και ακμής τους (1833-1890 και 1890-1930) οι δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις μεταμόρφωσαν τα ελληνικά λουτρά σε σύγχρονα ιαματικά και παραθαλάσσια θέρετρα. Με ενδιαφέρει επίσης να καταλάβω ποια ήταν τα κίνητρα των εταιρειών ή των ιδιωτών (ιατρών και επιχειρηματιών) στα ελληνικά λουτρά και πώς οι συμφωνίες παραχώρησης που υπογράφηκαν μεταξύ του κράτους και των επενδυτών αύξησαν τα έσοδα του κράτους. Εξετάζω τα κείμενα που γράφτηκαν από τους γιατρούς και τους χημικούς κατά τον δέκατο ένατο αιώνα που περιείχαν συχνές αναφορές στους αρχαίους κλασσικούς συγγραφείς της ελληνορωμαϊκής περιόδου. Τέλος, προσπαθώ να εντοπίσω το κοινωνικό προφίλ των επισκεπτών και των ασθενών στα ελληνικά λουτρά, ποιοι δηλαδή επέλεγαν να ταξιδέψουν στα ιαματικά και παραθαλάσσια θέρετρα και ποιες πληροφορίες έχουμε για το φύλο, την ηλικία, την προέλευση, τα επαγγέλματα, τις ασθένειες και τη θεραπεία που τους παρέχόταν.

Η διατριβή αποτελείται από πέντε κεφάλαια: Στο πρώτο κεφάλαιο ασχολούμαι με την ιστοριογραφία των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων και ερευνώ τις απαρχές τους, την περίοδο ακμής και παρακμής τους. Οι Ευρωπαίοι ταξιδιώτες, λόγω της επαφής τους με τον κόσμο της Ανατολής, ενδιαφέρθηκαν για τα χαμάμ και θέλησαν να τα χρησιμοποιήσουν. Στο κεφάλαιο γίνεται, επίσης, αναφορά στις

χημικές μελέτες, οι οποίες σε συνδυασμό με τη βελτίωση των μέσων μεταφοράς συνέβαλαν στη δημοφιλία των λουτροπόλεων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζω τον ιατρικό λόγο για τα ιαματικά λουτρά κατά τον δέκατο ένατο αιώνα που είχε αρχικά αποδέκτες την επιστημονική κοινότητα και έπειτα το ευρύ κοινό που πείστηκε να τα επισκεφτεί. Οι συγγραφείς, επηρεασμένοι από την Ιπποκρατική ιατρική και έχοντας υπόψη τους τις σύγχρονες ευρωπαϊκές επιστημονικές θεωρίες, υποστήριζαν ότι η χρήση των ιαματικών και των θαλάσσιων υδάτων ευνοούσε τη βελτίωση της υγείας, λόγω του ταξιδιού και της διαμονής στα λουτρά.

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά στην κρατική πολιτική για τις λουτροπόλεις και εξετάζει τα κίνητρα, τους στόχους και τις δυσκολίες που συνάντησαν οι κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη και του Ελευθέριου Βενιζέλου για να αναπτύξουν τις λουτροπόλεις και να τις αναδείξουν σε τουριστικούς προορισμούς. Μέσα από τη μελέτη των κρατικών προϋπολογισμών και την εξέταση της νομοθεσίας για την ανάπτυξη των λουτρών προκύπτουν στοιχεία σχετικά με τη λειτουργία των καταστημάτων λουτρών, το διορισμό γιατρών και τη σύμπραξη κράτους και ιδιωτών για τη λειτουργία των εγκαταστάσεων διαμονής και ψυχαγωγίας στις λουτροπόλεις.

Στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο μελετώ την κοινωνική συμπεριφορά των ασθενών και των επισκεπτών, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα παραθαλάσσια και τα ιαματικά λουτρά και τις αλλαγές που αυτή επέφερε στον αστικό χώρο. Στην πρώτη περίοδο ανάπτυξής τους (1833-1890) το κοινό ήταν κατά βάση ασθενείς και επισκέπτες που επέλεγαν κοντινούς προορισμούς ως προς τον τόπο καταγωγής τους και αντιμετώπιζαν προβλήματα πρόσβασης και διαμονής στα λουτρά. Στη δεύτερη περίοδο (1890-1930) υπήρχε διαφοροποίηση τόσο του προφίλ του κοινού όσο και των προτιμήσεων του ως προς τη διαμονή και τη ψυχαγωγία. Αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από παραθεριστές, οι οποίοι αναζητούσαν την ξεκούραση και την ψυχαγωγία συνδυασμένες πάντα με τη θεραπεία, ενώ έδειχναν μια μεγαλύτερη προτίμηση στις παραθαλάσσιες λουτροπόλεις. Αναφέρομαι, τέλος, επιγραμματικά, στην παρούσα κατάσταση των ιαματικών λουτρών σε σχέση με την πολιτιστική διαχείριση και ανάδειξή τους ως προορισμών τουριστικού, πολιτιστικού και ιστορικού ενδιαφέροντος.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Η εξέλιξη των λουτροπόλεων στην Ευρώπη

1.1 Τα λουτρά στην Ευρώπη

Τα λουτρά στο μουσουλμανικό κόσμο εμφανίστηκαν τον ένατο αιώνα και λειτουργούν μέχρι σήμερα. Η λέξη «hammam» είναι αραβικής προέλευσης και σημαίνει ζεστός χώρος. Το χαμάμ διέθετε τρεις χώρους: τον ψυχρό, τον χλιαρό και τον ζεστό. Η σκοπιμότητά των χαμάμ ήταν να προετοιμάζουν σταδιακά τον ανθρώπινο οργανισμό να δεχτεί την πολύ υψηλή θερμοκρασία του τελευταίου χώρου. Η λειτουργία τους συνδέεται με την ισλαμική θρησκεία, καθώς ο πιστός έπρεπε να είναι καθαρός πριν την είσοδό του στο τζαμί. Τα κτίρια τις περισσότερες φορές ήταν βακούφια, κτίρια δηλαδή χτισμένα με χορηγίες.¹¹ Μπορούσαν να κατασκευαστούν ως ανεξάρτητα κτίρια, αλλά ήταν συνήθως μέρος του κουλιγιέ.¹²

Τα χαμάμ δεν είχαν ιαματικό-θεραπευτικό χαρακτήρα. Το νερό των πηγών μπορούσε να χρησιμοποιηθεί κυρίως για λόγους καθαριότητας, ανδρικής και γυναικείας κοινωνικότητας και όχι για θεραπεία. Η συνύπαρξη ανδρών και γυναικών στα χαμάμ απαγορευόταν αυστηρά με διάταγμα. Για τις γυναίκες η επίσκεψή τους στο χαμάμ ήταν μία από τις ελάχιστες εξόδους τους μέσα στην εβδομάδα. Εκεί είχαν τη δυνατότητα να χαλαρώσουν, να κάνουν θεραπείες καλλωπισμού και να μοιραστούν τα νέα της καθημερινότητάς τους με τις φίλες τους.¹³ Ο «κόσμος των χαμάμ» άσκησε έντονη γοητεία στους Ευρωπαίους, που τον γνώρισαν στα ταξίδια τους στην Ανατολή. Οι επισκέπτες σε διάφορα ταξιδιωτικά κείμενα αναφερόντουσαν στη γυναικεία κοινωνικότητα και στο μυστήριο που απέπνεαν τα χαμάμ. Από τους πρώτους περιηγητές κατά τον 16ο αιώνα που έκαναν εκτενείς αναφορές στις συναναστροφές των γυναικών στα Οθωμανικά λουτρά ήταν ο Γάλλος φυσιοδίφης Πιέρ Μπελόν στο βιβλίο του, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouuées en Crèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie etc.* (Παρίσι 1554) και ο

¹¹ Ελένη Κανετάκη, «Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα», *Οθωμανικά Λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή*, 20 Μαΐου 2001, σ. 16-20.

¹² Κουλιγιέ: Κτιριακό σύμπλεγμα στην Οθωμανική αυτοκρατορία στο οποίο συνυπήρχε χαμάμ, τζαμί και πτωχοκομείο.

¹³ Για την ίδρυση και τη λειτουργία των χαμάμ βλ. Ξ. Σκαρπιά-Χόιπελ, *Λουτροθεραπεία και αναψυχή: Ιστορική εξέλιξη των λουτρών*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 45-50. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, Μαργαρίτα Γραφάκου, «Τα λουτρά της Αθήνας», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 31 (1989), σ. 34-89. Ευαγγελία Μπαλτά, «Το οθωμανικό χαμάμ», *Οθωμανικά Λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 20 Μαΐου 2001, σ. 4-7. Suraiya Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Μετάφραση: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Αθήνα 2000, σ. 143-145, 172-177.

επίσημος γεωγράφος της γαλλικής βασιλικής αυλής, Nicolas de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages faicts en la Turquie* (Αντβέρπ 1576).

Οι Ευρωπαίοι ταξιδιώτες μπορούσαν να δουν μονάχα φευγαλέα τις καλυμμένες με τη μαντήλα τους μουσουλμάνες, όταν αυτές πλησίαζαν στα χαμάμ. Από την άλλη πλευρά, οι Ευρωπαίες που ταξίδεψαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, είχαν τη δυνατότητα να βιώσουν και στη συνέχεια να καταγράψουν την ατμόσφαιρα των γυναικείων χαμάμ. Ανάμεσα στις Ευρωπαίες που επισκέφτηκαν διάφορα χαμάμ ήταν η Lady Montagu το 1717, η Lady Craven το 1786 και η Julia Pardoe το 1836. Η Lady Montagu στο βιβλίο της *Turkish Embassy Letters* (Λονδίνο 1763) περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τις εμπειρίες της στα γυναικεία χαμάμ. Στην Αδριανούπολη παρακολούθησε το τελετουργικό λουτρό μιας μελλονύμφης και εντυπωσιάστηκε από την ομορφιά των γυναικών που σύχναζαν στο χαμάμ και από την ευγένεια με την οποία της συμπεριφέρθηκαν:

«Διαπίστωσα ότι οι κυρίες με τα καλύτερα δέρματα και με τα πιο λεπτοκαμωμένα κορμιά είχαν το μεγαλύτερο μερίδιο από το θαυμασμό μου, αν και τα πρόσωπά τους ήταν μερικές φορές λιγότερο όμορφα από αυτά των συντροφισσών τους. Για να πω την αλήθεια, αισθάνθηκα αρκετή προστυχιά για να επιθυμώ κρυφά ο κ. Gervase [Charles Jervas] να μπορούσε να ήταν εκεί άορατος. Φαντάζομαι ότι θα βελτίωνε πολύ την τέχνη του βλέποντας τόσες πολλές ωραίες γυναίκες γυμνές, σε διαφορετικές στάσεις, μερικές να συνομιλούν, μερικές να εργάζονται, άλλες να πίνουν καφέ ή σερμπέτι, και πολλές να είναι νωχελικά ξαπλωμένες στις μαξιλάρες τους, ενώ οι δούλες τους (συνήθως όμορφα κορίτσια δεκαεπτά ή δεκαοχτώ χρονών) καταπιανόντουσαν με την πλέξη των μαλλιών τους με διάφορους τρόπους. Εν ολίγοις, αυτό είναι το γυναικείο καφενείο, όπου λέγονται όλα τα νέα της πόλης, εφευρίσκονται σκάνδαλα κ.λπ. Έχουν συνήθως αυτή τη διασκέδαση μία φορά την εβδομάδα και μένουν εκεί τουλάχιστον τέσσερις ή πέντε ώρες, χωρίς να κρυώνουν, βγαίνοντας αμέσως από το ζεστό μπάνιο στη δροσερή αίθουσα, κάτι που ήταν πολύ περίεργο για μένα. Η κυρία που φαινόταν η πιο σημαντική ανάμεσά τους με παρότρυνε να καθίσω δίπλα της και θα ήταν πρόθυμη να με ξεντίσει για το λουτρό. Δικαιολογήθηκα με κάποια δυσκολία, όμως, ήταν τόσο αποφασισμένες να με πείσουν, ώστε τελικά αναγκάστηκα να

ανοίξω το πουκάμισό μου για να τους δείξω ότι θέλω να παραμείνω. Αυτό ήταν κάτι που τους ικανοποίησε πολύ».¹⁴

Στη Βρετανία τον 19ο αιώνα τα μέλη των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων χρησιμοποιούσαν τα δημόσια λουτρά στις πόλεις. Αντιθέτως, στα χαμάμ, σύχναζαν τα μέλη των ανώτερων κοινωνικά τάξεων. Βασικό ρόλο στην εμφάνιση και διάδοση των οθωμανικών λουτρών στη Βρετανία στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα έπαιξε ο γιατρός και αρχαιολόγος Julius Millingen. Ο Julius Michael Millingen (1800-1878) ήταν Άγγλος γιατρός, συγγραφέας και φιλέλληνας. Γεννήθηκε στο Λονδίνο στις 19 Ιουλίου 1800 και ήταν γιος του αρχαιολόγου και νομισματολόγου James Millingen. Πέρασε τα πρώτα του χρόνια στο Καλέ και στο Παρίσι και πήγε σχολείο στη Ρώμη. Το 1821 πήρε πτυχίο ιατρού από το Royal College of Surgeons του Εδιμβούργου. Στις 27 Αυγούστου 1823 έφυγε από την Αγγλία για την Κέρκυρα και τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου συνάντησε στην Κεφαλονιά τον Λόρδο Βύρωνα τον οποίο και συνόδευσε στο Μεσολόγγι. Ο J. Millingen υπήρξε γιατρός του Λόρδου Βύρωνα μέχρι το θάνατό του, τον οποίο ο J. Millingen απέδωσε σε πυώδη μηνιγγίτιδα. Λίγο μετά το θάνατο του Byron το 1824, ο J. Millingen προσβλήθηκε από τυφοειδή πυρετό και μετά την ανάρρωσή του διορίστηκε χειρουργός στον ελληνικό στρατό, στον οποίο υπηρέτησε μέχρι την αιχμαλωσία του από τον Ιμπραήμ Πασά. Απελευθερώθηκε ύστερα από την παρέμβαση του Stratford Canning, του τότε βρετανού πρεσβευτή στην Υψηλή Πύλη. Τον Νοέμβριο του 1826 ο J. Millingen πήγε στη Σμύρνη, και μετά από σύντομη παραμονή στην Προύσα, εγκαταστάθηκε το 1827 στην Κωνσταντινούπολη. Υπήρξε προσωπικός γιατρός του Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ και διετέλεσε επίσης μέλος του Διεθνούς Ιατρικού Συνεδρίου Χολέρας που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1866. Πέθανε το 1878 στην Κωνσταντινούπολη.

Ο J. Millingen , έχοντας περάσει μεγάλο μέρος της ζωής του στην Οθωμανική αυτοκρατορία, γνώρισε την «κουλτούρα των χαμάμ». Τον Ιανουάριο του 1858 έγραψε ένα κείμενο στα γαλλικά για τα οθωμανικά λουτρά, το οποίο δημοσιεύτηκε στην *Gazette Médicale d'Orient*. Στο άρθρο του πληροφορούσε το αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας ότι ο αρχιτεκτονικός τύπος των χαμάμ προήλθε από τα λουτρά της αρχαίας Ελλάδας και τις ρωμαϊκές θέρμες. Παρουσίασε αναλυτικά την αρχιτεκτονική

¹⁴ Lady Mary Wortley Montagu, *Turkish Embassy Letters*, Malcolm Jack (επιμ.), «Letter xxvi (Adrianople, 1 April 1717) To Her Royal Highness the Princess of Wales», Λονδίνο 1993, σ. 59.

τυπολογία των χαμάμ και περιέγραψε τα επιμέρους μέρη τους.¹⁵ Στο άρθρο του έκανε λόγο, επίσης, και για το χαμάμ που άνοιξε ο David Urquhart στο Λονδίνο. Ο D. Urquhart υπήρξε πολύ μεγάλος υποστηρικτής των χαμάμ και ήταν αυτός που τα εισήγαγε στη Μεγάλη Βρετανία. Το χαμάμ στην οδό Jermyn 76, στο Λονδίνο, λειτούργησε υπό τη διεύθυνσή του.¹⁶ Ο D. Urquhart (1 Ιουλίου 1805 – 16 Μαΐου 1877) ήταν Σκωτσέζος διπλωμάτης, συγγραφέας και πολιτικός. Το 1827 έλαβε μέρος στην Ελληνική Επανάσταση, όπου και τραυματίστηκε σοβαρά. Το 1835 διορίστηκε γραμματέας της Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, αλλά μια ατυχής προσπάθεια να εξουδετερωθούν τα ρωσικά επιθετικά σχέδια στην περιοχή του Καυκάσου, που απειλούσε να οδηγήσει σε διεθνή κρίση, οδήγησε και στην ανάκλησή του το 1837. Το 1839 ο Urquhart εξέδωσε το βιβλίο, *Το πνεύμα της Ανατολής*. Στράφηκε κατά της υγειονομικής μεταρρύθμισης και αντιτάχθηκε έντονα στην ψήφιση του νόμου «Περί δημόσιας υγείας» το 1848.¹⁷ Από το 1864 μέχρι το θάνατό του, λόγω προβλημάτων υγείας υποχρεώθηκε να ζήσει στην Ήπειρο, όπου αφιερώθηκε στην προώθηση της μελέτης του διεθνούς δικαίου. Αναφέρθηκε εκτενώς στα οθωμανικά λουτρά στο ταξιδιωτικό βιβλίο του, *The Pillars of Hercules; or, A Narrative of Travels in Spain and Morocco in 1848* (Λονδίνο 1850), στο οποίο κατέγραψε τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στην Ισπανία και το Μαρόκο το 1848. Το βιβλίο του προσέλκυσε την προσοχή του Ιρλανδού γιατρού Richard Barter, ο οποίος ήταν Ιρλανδός γιατρός και υποστηρικτής της υδροθεραπείας. Συνεργάστηκε με τον Urquhart που εισήγαγε τη χρήση των χαμάμ στη Βρετανία. Ο Barter ίδρυσε την St Ann's Hydro, την πρώτη μονάδα υδροθεραπείας στην Ιρλανδία στο Blarney, ένα μικρό χωριό κοντά στο Κορκ, στην οποία εφάρμοσε τις μεθόδους των οθωμανικών λουτρών.

Τα χαμάμ στον ελλαδικό χώρο, όπως το «Μπέη Χαμάμ» και το «Γιαχουντί Χαμάμ» στη Θεσσαλονίκη, παρουσιάζουν την ίδια αρχιτεκτονική τυπολογία με τα

¹⁵ Spyridan Mavrogenis, *Les bains orientaux, par le docteur Mavrogeny, avec une notice biographique sur Jules van Millingen*, Στρασβούργο, 1891. Το βιβλίο αποτελεί ανατύπωση του άρθρου του Millingen, το οποίο δημοσιεύτηκε στην *Gazette Médicale d'Orient* την 1^η Ιανουαρίου 1858. Η έκδοση συνοδεύεται από βιογραφικό σημείωμα για τον Millingen γραμμένο από τον γιατρό Σπυρίδωνα Μαυρογένη, σ. 32-34.

¹⁶ Nebahat Avcioğlu, *Turquerie and the Politics of Representation, 1728–1876*, Παρίσι 2011, σ. 214-224.

¹⁷ Η ψήφιση του νόμου «Περί δημόσιας υγείας» το 1848 συνέβαλε ουσιαστικά στη βελτίωση της δημόσιας υγείας στη Βρετανία. Εισηγητής του νόμου ήταν ο Edwin Chadwick, ο οποίος θεωρούσε επιτακτική ανάγκη την αποστράγγιση και παροχή αποχετεύσεων, την απομάκρυνση όλων των απορριμμάτων από σπίτια και δρόμους, την παροχή καθαρού πόσιμου νερού και τον διορισμό ιατρού για κάθε πόλη. Η εφαρμογή των παραπάνω μέτρων ήταν απαραίτητη για την αποφυγή της μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών, όπως η χολέρα.

λουτρά σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία. Η Ελένη Κανετάκη εντόπισε τριάντα οκτώ (38) λουτρά να βρίσκονται σε 28 ελλαδικές πόλεις, ενώ τα υπόλοιπα είκοσι δύο (22) συναντώνται σε 7 νησιά του Αιγαίου (Λέσβο, Χίο, Κω, Σύρο, Ρόδο, Καστελλόριζο, Κρήτη). Η χρονολόγηση δεν μπορεί να είναι εντελώς ακριβής, αφού δε σώζονται επιγραφές και σε πολλές περιπτώσεις η κατάσταση εγκατάλειψης στην οποία βρίσκονται δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την έρευνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι η τυπική διάρθρωση των χώρων (αποδυτήριο, χλιαρό και ζεστό τμήμα), που υπαγορεύεται από την αυστηρά καθορισμένη λειτουργία μέσα σε αυτά, είχε σαν αποτέλεσμα να μην σημειώνεται σημαντική τυπολογική εξέλιξη μέσα στο χρόνο στα κτίρια αυτά. Η συγκριτική εξέταση των λουτρών του ελλαδικού χώρου οδηγεί στην σύνταξη πέντε χαρακτηριστικών τυπολογικών ομάδων: κριτήριο, εκτός από το μέγεθος, απετέλεσε κυρίως η βασική διάταξη των χώρων του ζεστού διαμερίσματος, που συνιστά και τον κύριο λειτουργικό πυρήνα κάθε κτιρίου. Το όνομα του «Χαμάμ του Ορούτς Πασά» γνωστού και ως τα «Λουτρί των Ψιθύρων» ή τα «Λουτρό του Έρωτα» (Otuç Paşa Hamamı ή Fisilti Hamamı) υποδηλώνει την έντονη κοινωνικότητα στα οθωμανικά χαμάμ στην Ελλάδα. Το Χαμάμ του Ούρτς Πασά στο Διδυμότειχο συγκαταλέγεται στα αρχαιότερα σωζόμενα Οθωμανικά λουτρά στην Ευρώπη. Πήρε το όνομά του από την ιδιαίτερη τοιχοποιία του, η οποία περιείχε πήλινους αγωγούς. Οι αγωγοί αυτοί μετέφεραν τους ήχους από το "θερμό" τμήμα του στο "χλιαρό". Έχει υποστηριχθεί ότι με αυτόν τον τρόπο οι εραστές μπορούσαν να εκφράζουν τα πάθη τους, ενώ η Υψηλή Πύλη μπορούσε να κατασκοπεύει τις εκμυστηρεύσεις των πασάδων.¹⁸

1.2 Οι απαρχές των λουτροπόλεων

«Λουτρόπολη: Συνοικισμός κείμενος πλησίον ιαματικών πηγών ή ποταμού ή θαλάσσης, εν ω διαμείνουν οι πάσχοντες και οι λοιποί προσερχόμενοι προς λουτροθεραπεία».¹⁹

Με βάση αυτόν τον ορισμό εύκολα διαπιστώνει κανείς την άμεση σχέση της οικισμού με το νερό που θα προσέφερε την ίαση και την ανάγκη συνδυασμού της

¹⁸ Ελένη Κανετάκη «Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο. Τυπολογία και επανάχρηση αυτών», *Ηπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών*, Πρακτικά 2ου εθνικού συνεδρίου Υπ.Πολιτισμού-4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, Θεσσαλονίκη 14-16 Οκτωβρίου 2004, τ.1, σ. 257-266. Της ίδιας, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2004, σ. 48-55, 130.

¹⁹ Λήμμα «λουτρόπολη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη*, Αθήνα 1930, τ. 16, σ. 313.

θεραπείας με τη διαμονή για ένα χρονικό διάστημα στον ίδιο τόπο. Επίσης η λέξη «sra» παραπέμπει και προϋποθέτει την ύπαρξη νερού. Για την ετυμολογία της λέξης έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες: Μπορεί να προέρχεται από το λατινικό «spragere» που σημαίνει διασκορπίζω, καταβρέχω. Μπορεί να πρόκειται επίσης για το ακρωνύμιο της λατινικής φράσης «Sanitas per aquas» (υγεία δια μέσου των νερών). Μια άλλη ερμηνεία που έχει διατυπωθεί είναι ότι η λέξη «σπα» προήλθε από τη βελγική πόλη Spa, η οποία ήταν γνωστή τον δέκατο τέταρτο αιώνα για τις ιαματικές πηγές της. Στη βαλλωνική γλώσσα που ομιλείται στο Βέλγιο, η λέξη «esra» σημαίνει πηγή. Όποια κι αν είναι η ορθή ετυμολογία της λέξης, το νερό έπαιζε τον πρώτο και κύριο ρόλο στην ύπαρξη και εξέλιξη των λουτροπόλεων ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους, εποχή κατά την οποία οργανώνονται με συστηματικό τρόπο.²⁰

Οι λουτροπόλεις μπορεί να ταυτίστηκαν με την ίαση μέσα από την ποσιθεραπεία και τα ιαματικά λουτρά, όμως δεν προσέφεραν μόνο θεραπεία. Ασθενείς και επισκέπτες ερχόντουσαν σε αυτές και απολάμβαναν διάφορες κοινωνικές ανέσεις στο δημόσιο χώρο τους. Ακόμη και σήμερα το ταξίδι σε μια λουτρόπολη ή μια επίσκεψη σε ένα πολυτελές σπα δημιουργεί ανάλογη αίσθηση χαράς και ευεξίας. Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσω να παρουσιάσω τις σημαντικές πτυχές των ιαματικών θέρετρων που οδήγησαν στην άνοδό τους τον δέκατο όγδοο αιώνα, αρχικά στη Βρετανία και στη συνέχεια σε όλη την Ευρώπη, καθώς επίσης και τους παράγοντες που συνετέλεσαν εντέλει στην παρακμή τους στις τελευταίες δεκαετίες του δεκάτου ενάτου αιώνα. Θα δοθεί ακόμη έμφαση στις μεταβολές που υπέστη ο δημόσιος χώρος τους, ώστε να ικανοποιηθούν οι αυξανόμενες ανάγκες των επισκεπτών για κοινωνικότητα (η οποία εκδηλώθηκε είτε μεταξύ γυναικών ή ανδρών ή ανάμεσα στα δύο φύλα) και για πολυτελή διαμονή. Θα μελετηθεί, επίσης, ο «ανταγωνισμός» που καλλιεργήθηκε ανάμεσα σε λουτροπόλεις και η στροφή μεγάλης μερίδας του κοινού στα θαλάσσια μπάνια στον δέκατο ένατο αιώνα, γεγονός που οδήγησε στην καθιέρωση των παραθαλάσσιων θέρετρων και στον παραγκωνισμό των ιαματικών.

Ως προς την ιστορική εξέλιξη των λουτρών στην Ευρώπη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι χρήση των θερμών και ψυχρών υδάτων έχει διαπιστωθεί ήδη από την εποχή του Χαλκού, ενώ υπάρχουν γραπτά κείμενα και αρχαιολογικά ευρήματα που πιστοποιούν τη σημασία του νερού στη θρησκεία και στην καθημερινή ζωή λαών της

²⁰ Astrid van Tubergen, Sjef van der Linden, “A Brief History of Spa Therapy” *Ann Rheum Dis* 61 (2002), σ. 273–275.

Ανατολής (για παράδειγμα, των Βαβυλώνιων, των Ινδών και των Αιγυπτίων). Τα λουτρά των αρχαίων Ελλήνων αποτελούνταν από τις παρακάτω αίθουσες: το αποδυτήριο, το εφηβείο, το βαλανείο, το πυριατήριο και το αλειπτήριο.²¹

Η αφθονία των ιαματικών πηγών στην Ιταλία οδήγησε στη χρήση τους. Οι περισσότερες από αυτές τις πηγές ήταν θερμές και ηφαιστιογενούς προέλευσης. Στην Ιταλία, η εκμετάλλευση των θερμών πηγών είχε ξεκινήσει από τους Ετρούσκους, οι οποίοι χρησιμοποίησαν το θερμό νερό για θεραπευτικούς σκοπούς. Κατόπιν διδάχθηκαν την υδροθεραπεία μέσα από τις μελέτες του Ασκληπιάδη, του Κέλσου, του Πλίνιου και του Γαληνού. Ακολουθώντας την παράδοση των αρχαίων Ελλήνων έχτισαν θερμές στις οποίες γινόταν χρήση ψυχρών, χλιαρών και θερμών λουτρών και προσφέρονταν υπηρεσίες ομορφιάς. Στα χρόνια της Δημοκρατίας τα λουτρά ήταν ξεχωριστά για άνδρες και γυναίκες, ενώ στους αυτοκρατορικούς χρόνους έγιναν μεικτά.²² Οι χώροι των ρωμαϊκών θερμών ήταν οι εξής: apoduteria, palestra, heliokamin, sudatoria, caldarium, tepidarium, frigidarium και eleaorium alipterium.²³ Τα ρωμαϊκά λουτρά ήταν τόποι συνάντησης και χρησίμευαν επίσης ως κέντρα ψυχαγωγίας. Μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας η χρήση των λουτρών περιορίστηκε στις ηγεμονικές τάξεις. Αντιθέτως, στη Βυζαντινή περίοδο η χρήση των λουτρών ήταν διαδεδομένη, γεγονός που πιστοποιείται από τον αριθμό των λουτρικών εγκαταστάσεων που ακολουθούσαν τα αρχιτεκτονικά πρότυπα των ρωμαϊκών θερμών. Αποτελούνταν από τρεις χώρους: τους cellam frigidarium, celam tepidarium και cellam caldarium. Οι ιαματικές πηγές ονομάζονταν «θερμά» ή «Θέρμα» ή «Θερμία».²⁴ Κατά τη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων υποστηρίχτηκε ότι τα λουτρά δεν μπορούσαν να συμβαδίζουν με τα χριστιανικά ηθικά πρότυπα, καθώς θεωρήθηκαν χώροι ακολασίας και μολυσματικών παθήσεων.²⁵

Το έργο *De balneis omniae qua* που εκδόθηκε το 1553, αποτέλεσε μια επισκόπηση της αρχαίας και της σύγχρονης γνώσης σχετικά με τη χρήση του ιαματικού νερού. Το 1571, ο Andrea Bacci (1524-1600) δημοσίευσε το έργο *De Thermis*, στο οποίο δίδαξε την τέχνη των λουτρών από τον Γαληνό και τους Αριστοτελικούς φιλοσόφους. Σύμφωνα με τον A. Bacci, η λήψη των νερών με

²¹ Ξανθίπη Σκαρπιά-Χόιπελ, ό.π., σ. 15-16.

²² Lucio Andreassi-Laura Flori, «Mineral Water and Spas in Italy», *Clinics in Dermatology*, 14 (1996), σ. 627-632

²³ Ξ. Σκαρπιά-Χόιπελ, ό.π., σ. 7-10, 21-26.

²⁴ Ξ. Σκαρπιά-Χόιπελ, ό.π., σ. 38-39. Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, «Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 31 (1989), σ. 23-27.

²⁵ Ian D. Rotherham, *Spas and Spa Visiting*, Οξφόρδη 2014, σ. 7-10.

σωστό τρόπο μπορούσε να εφαρμοστεί αποκλειστικά από εκπαιδευμένο γιατρό. Ο μοναχός του Τάγματος των Καμαλντολέζε Ventura Minardo δημοσίευσε το 1594 μια επιτομή των δύο λουτρών του Caldiero στη Βερόνα. Το ένα λουτρό χρησιμοποιήθηκε τόσο για πόση, όσο και για κολύμβηση, ενώ το άλλο χρησιμοποιήθηκε από τους λουόμενους με δερματικές παθήσεις, για την κολύμβηση ζώων και για το πλύσιμο της θεραπευτικής λάσπης. Καταχωρήθηκαν εβδομήντα οκτώ παθήσεις στις οποίες τα λουτρά μπορούσαν να έχουν ευεργετικές συνέπειες. Οι θεραπείες συνίσταντο σε ποσιθεραπεία, σε κολύμβηση, καθαρισμό και στην εφαρμογή λάσπης. Συστήθηκε να ακολουθείται αυτός ο τύπος θεραπείας για 15 ημέρες και να επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο. Σύμφωνα με τον A. Bacci, η θεραπεία έπρεπε να γίνεται σε ένα ευχάριστο περιβάλλον και ο ασθενής να καταναλώνει καλό φαγητό και κρασί. Ως εκ τούτου, υποστήριξε, ότι τα λουτρά δε θα ωφελούν τους φτωχούς. Άλλα πρακτικά θέματα επίσης εμπόδιζαν τους φτωχούς ασθενείς να κάνουν χρήση των λουτρών: δε διέθεταν τον απαιτούμενο χρόνο για αναψυχή και τα λουτρά και η λάσπη συνήθως δεν ήταν δωρεάν.²⁶

Η νέα «κουλτούρα των λουτρών», που αναδύθηκε σταδιακά στην Ιταλία και στη συνέχεια εξαπλώθηκε στην υπόλοιπη Ευρώπη τον δέκατο έβδομο αιώνα, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής για τα μέλη των ανώτερων τάξεων. Τα θερμά ύδατα συνδέθηκαν με θαυματουργές θεραπείες, όμως σε αυτήν την περίοδο τέθηκαν αυστηροί κανόνες ως προς την ορθή χρήση των λουτρικών εγκαταστάσεων. Τη διάδοση των λουτρών ευνόησε η στροφή των ανθρώπων στην αναζήτηση του παρελθόντος με μια τάση εξιδανίκευσης για το αρχαίο παρελθόν. Σε αυτό το πλαίσιο τα ρωμαϊκά κατάλοιπα που μαρτυρούσαν τη χρήση του ιαματικού νερού ήρθαν στο προσκήνιο και έγιναν αντικείμενο θαυμασμού και μελέτης.²⁷

Τον 17ο αιώνα, πολλές λουτροπόλεις γνώρισαν άνθιση στην Αγγλία και στη Γαλλία. Υπήρχαν δύο τύποι ιαματικών πηγών: οι θερμές πηγές χρησιμοποιούνταν για ποσιθεραπεία και για κολύμβηση και οι κρύες πηγές μόνο για ποσιθεραπεία. Οι Άγγλοι επιστήμονες έδειξαν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ιδιότητες των μεταλλικών υδάτων ήδη από τις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα, όταν το μπάνιο και η ποσιθεραπεία στις λουτροπόλεις γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής πρακτική. Εκείνη την περίοδο θεωρούνταν ότι τα ιαματικά νερά που προέρχονταν από τα έγκατα της

²⁶ Astrid van Tubergen, Sjef van der Linden, ό.π., σ. 273–274.

²⁷ Ian D. Rotherham, ό.π., σ.15.

γης έφεραν μυστηριώδεις ιδιότητες που θα μπορούσαν να προσφέρουν θεραπεία. Ήδη από τις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα είχε καταστεί σαφές, ότι, για να χρησιμοποιηθούν με τον καλύτερο τρόπο τα μεταλλικά νερά, έπρεπε να προχωρήσει η καλύτερη κατανόηση της χημικής τους σύνθεσης. Ο Robert Boyle υποστήριξε ότι οι θεραπευτικές ιδιότητες του μεταλλικού νερού δεν εξαρτιόνταν μόνο από τη φύση των ουσιών που περιείχε, αλλά έπαιζαν ρόλο οι αναλογίες τους στο νερό, και έγιναν προσπάθειες για τον υπολογισμό τους. Ο Wittie ανέλυσε το νερό στο Scarborough Spa και ισχυρίστηκε ότι ανακάλυψε πέντε χημικές ουσίες διαλυμένες σε αυτό. Ένα από αυτά ήταν τα αλάτι, το οποίο παραδοσιακά θεωρείται ότι προέρχεται από το θαλασσινό νερό, την κοινή προέλευση όλων των πηγών, ενώ τα υπόλοιπα απορροφήθηκαν από το νερό στο πέρασμά του μέσα από τα βράχια.²⁸

Περίπου το 1800 το ενδιαφέρον για την κουλτούρα κολύμβησης αυξήθηκε. Οι γιατροί ήταν πλέον πεπεισμένοι ότι υπήρχε η κατάλληλη ιαματική πηγή για κάθε ασθένεια. Οι Vincenz Priessnitz και Sebastian Kneipp προσδιόρισαν τις αρχές της λουτροθεραπείας και της υδροθεραπείας, ενώ πρότειναν συγκεκριμένες θεραπείες, σύμφωνα με τη σύνθεση και τη θερμοκρασία του νερού.²⁹ Επίσης, δημιουργήθηκαν συνδυασμοί θεραπειών που συμπεριελάμβαναν θερμά και κρύα λουτρά, λουτρά στα οποία χρησιμοποιούνταν βότανα, λάσπη, σωματικές ασκήσεις, μασάζ και δίαιτες.³⁰

Στην αρχαία Ελλάδα οι γιατροί, οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις της ιατρικής διάγνωσης, της πρόγνωσης και της προηγμένης ιατρικής δεοντολογίας, ήταν ο Ιπποκράτης τον 5ο αιώνα π.Χ. και στην ελληνιστική εποχή ο Ηρόφιλος της Χαλκηδόνας και ο Ερασίστρατος της Κέας.³¹ Στη ρωμαϊκή εποχή ο Γαληνός υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους γιατρούς. Τα ιατρικά έργα του Γαληνού χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και τον Μεσαίωνα. Την περίοδο της Αναγέννησης το έργο του Γαληνού ήρθε ξανά στο προσκήνιο χάρη στον Βέλγο γιατρό Andreas Vesalius, ο οποίος μετέφρασε τη δεκαετία του 1530 μεγάλο μέρος του έργου του Γαληνού από τα

²⁸ Noel G. Coley, «Physicians and the chemical analysis of mineral waters in Eighteenth-century England», *Medical History*, 26 (1982), σ. 123- 144.

²⁹ Η υδροθεραπεία και η λουτροθεραπεία αποτελούν δύο διαφορετικές μεθόδους θεραπείας που δε θα πρέπει να συγχέονται. Η πρώτη χρησιμοποιεί απλό νερό, ενώ η δεύτερη χρησιμοποιεί φυσικό μεταλλικό νερό. Στις λουτροπόλεις εφαρμόστηκαν και εξακολουθούν να εφαρμόζονται και οι δύο θεραπευτικές μέθοδοι.

³⁰ Astrid van Tubergen, Sjeff van der Linden, ό.π., σ. 273.

³¹ Roy Porter, *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity*, Λονδίνο 1997, σ. 44-55, 66-82.

αρχαία ελληνικά στα λατινικά. Το πιο διάσημο βιβλίο του Vesalius, *De humani corporis fabrica*, βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στο έργο του Γαληνού.³²

Γύρω στα 1220 τα πανεπιστήμια άρχισαν τη συστηματική εκπαίδευση των γιατρών στην Ιταλία. Τον 18ο αιώνα, η ιατρική έχαιρε μεγάλης αποδοχής και η κοινωνική θέση των γιατρών αναβαθμίστηκε. Μέχρι τότε το επάγγελμα του γιατρού εξασκούσαν αυτοδίδακτοι κουρείς, φαρμακοποιοί, μαίες, και κάθε λογής τσαρλατάνοι. Ο 19ος αιώνας είναι ο αιώνας στον οποίο έγιναν σπουδαίες ιατρικές ανακαλύψεις. Ο ταχύτατος ρυθμός αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης οδήγησε σε υγειονομικές μεταρρυθμίσεις για την αντιμετώπιση των μολυσματικών παθήσεων που εκδηλώθηκαν λόγω της συσσώρευσης πληθυσμού στις πόλεις. Στον επόμενο αιώνα, η ανακάλυψη των αντιβιοτικών, η ίδρυση μεγάλων ερευνητικών κέντρων έφερε σημαντικές επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα της χημείας και της γενετικής.³³

Η χημεία μπορεί να χαρακτηριστεί «νέα» επιστήμη σε αντιδιαστολή με την Ιατρική που είναι πανάρχαια και σχεδόν ταυτισμένη με την επιβίωση του ανθρώπου. Πράγματι, η εξέταση του δρομολογίου ανάπτυξης και παγίωσης της χημείας ως ξεχωριστής επιστήμης δικαιολογεί αυτόν τον χαρακτηρισμό. Η χημεία έχει τις ρίζες της στους αρχαίους λαούς της Αιγύπτου, της Μεσοποταμίας και της Βαβυλωνίας οι οποίοι ήταν και οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με την επεξεργασία των μετάλλων.³⁴ Οι πρώτες μελέτες γύρω από τη χημεία εντοπίζονται στην αρχαία Ελλάδα, όπου ο επιστήμονας ταυτιζόταν με τον φιλόσοφο.³⁵ Ο 14ος και 15ος αιώνας είναι αιώνες πολύ σημαντικοί για την εξέλιξη της επιστήμης, γιατί τίθενται οι πρώτες βάσεις της ιατροχημείας πριν από τον Παράκελσο (1493-1541), ο οποίος και την καθιέρωσε τον επόμενο αιώνα.³⁶ Γιατροί και φυσικοί επιστήμονες ασχολούνται με χημικές ουσίες για την παραγωγή φαρμάκων, όμως η χημεία εξακολουθεί να είναι ενωμένη με την ιατρική.³⁷

Η χημεία γίνεται επιτέλους ξεχωριστή επιστήμη μόλις τον 17ο αιώνα, όμως ο «χρυσός αιώνας» γι' αυτήν είναι ο 18ος. Η επιστήμη γνωρίζει ραγδαία εξέλιξη χάρη στις ιδέες του Διαφωτισμού και τις εργαστηριακές ανακαλύψεις που λαμβάνουν χώρα εκείνη την περίοδο. Κέντρο μελέτης και ανάπτυξης της επιστήμης είναι η Γαλλία,

³² Στο ίδιο, σ. 88-92, 163-176.

³³ Roy Porter, ό.π., σ. 245-258, 397-415, 428-445.

³⁴ Henry Leicester, *Ιστορία της Χημείας*, Μετάφραση: Γεώργιος Γεωργακόπουλος, Αθήνα 2003, σ. 25.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 30-35.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 132-136.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 125-126.

όπου ιδρύονται σχολές χημείας και διδάσκεται ως ξεχωριστή επιστήμη. Το 1789, ο Αντουάν Λωράν Λαβουαζιέ με τη δημοσίευση της *Στοιχειώδους Πραγματείας της χημείας* φέρνει τη δική του επανάσταση στον τομέα της χημείας. Η νέα θεωρία για την καύση που εισηγήθηκε και στην οποία κεντρικό ρόλο έχει το οξυγόνο, άλλαξε τα μέχρι τότε δεδομένα για την επιστήμη. Ο 19ος αιώνας είναι εξίσου σημαντικός για τη χημεία, αφού είναι ο αιώνας της καθιέρωσής της ως ξεχωριστό επάγγελμα.³⁸ Μια ακόμη ρηξικέλευθη ανακάλυψη, όπως αυτή της ραδιενέργειας τον 20ό αιώνα από το ζεύγος Κιουρί, εξοπλίζει πλέον τους χημικούς με όλα τα απαραίτητα εφόδια και γνώσεις για τη διεξαγωγή έγκυρων αναλύσεων.³⁹

1.3 Οι αγγλικές λουτροπόλεις του 18ου αιώνα γίνονται θέρετρα ψυχαγωγίας και κοινωνικότητας

Ο δέκατος όγδοος αιώνας θεωρείται από τους μελετητές ο αιώνας στον οποίο «γεννιέται» και εδραιώνεται η καταναλωτική συμπεριφορά. Σύμφωνα με τους ιστορικούς Neil McKendrick, John Brewer και J. H. Plumb, και συγγραφείς του εμβληματικού έργου, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialisation of Eighteenth-century England* (Λονδίνο 1982), η καταναλωτική επιθυμία των ανθρώπων που τους ώθησε να ξοδεύουν και να έχουν στην κατοχή τους πολυτελή αντικείμενα δεν είναι ένα γεγονός που συμβαίνει για πρώτη φορά τον 18^ο αιώνα. Η ανάγκη αυτή υπήρχε από την αρχαιότητα, όμως αυτή την εποχή οι άνθρωποι αποκτούν την οικονομική δυνατότητα να ξοδεύουν για να ακολουθούν τις προσαγές της μόδας, κυρίως, λόγω των οικονομικών μεταβολών που είχε επιφέρει στην κοινωνία η Βιομηχανική Επανάσταση. Η καταναλωτική επανάσταση στην Αγγλία δεν άφησε κανέναν τομέα της κοινωνικής ζωής ανεπηρέαστο.⁴⁰

Στην ίδια μελέτη ο J. H. Plumb ασχολήθηκε αναλυτικά με τις επιπτώσεις του καταναλωτισμού στην κοινωνία. Η «εμπορευματοποίηση του ελεύθερου χρόνου», όρος στον οποίο ο ίδιος είχε αναφερθεί σε διάλεξή του στο Πανεπιστήμιο του Ρέντινγκ δέκα χρόνια πριν, υποδήλωνε την αυξανόμενη δυναμική που είχε αποκτήσει ο ελεύθερος χρόνος. Στους προηγούμενους αιώνες, ο ελεύθερος χρόνος θεωρούνταν

³⁸ Στο ίδιο, σ. 139, 173, 191, 271.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 278-288.

⁴⁰ Neil McKendrick, John Brewer και J. H. Plumb, *The Commercialization of Eighteenth-century England*, Λονδίνο 1982, βλ. ιδίως τα κεφ. «Introduction», σ. 1-6, «The Consumer Revolution of Eighteenth-Century England», σ. 9-33 και «The Commercialization of Fashion», σ. 34-99.

προνόμιο αποκλειστικά της αριστοκρατίας.⁴¹ Στα μέσα, όμως, του δεκάτου ογδούου αιώνα τα θεάματα και οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες δεν ήταν πλέον «κρυμμένες» στην αυλή του παλατιού και στις οικίες των μελών της άρχουσας τάξης. Οι νέες εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας που κέρδισαν την προτίμηση του ευρύτερου κοινού αποτέλεσαν μία πολύ σημαντική παράμετρο της αγγλικής δημόσιας σφαίρας. Λειτουργούσαν ως δημόσιοι χώροι που επέτρεπαν τη συναναστροφή των κοινωνικών τάξεων, αφού οι καλεσμένοι δεν ερχόντουσαν με επίσημες προσκλήσεις, όπως στην περίπτωση των ιδιωτικών γιορτών και των χορών του παλατιού.⁴²

Ιδιαίτερα οι αίθουσες συναθροίσεων (assembly rooms) αποτέλεσαν μια άκρως σημαντική πτυχή της δημόσιας σφαίρας, καθότι είχαν την ιδιαιτερότητα να βρίσκονται στο μεταίχμιο της μετάβασης από την ιδιωτικού χαρακτήρα ψυχαγωγία στην εντελώς δημόσια. Οι αίθουσες συναθροίσεων ήταν χώροι δημόσιου χαρακτήρα που αποτελούνταν από μία αίθουσα χορού και από μικρότερες αίθουσες για την κατανάλωση τσαγιού και για κοντσέρτα. Φιλοξενούσαν πολλές διαφορετικές δραστηριότητες ψυχαγωγίας δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα (χορούς, χαρτοπαιξία, κατανάλωση τσαγιού, ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων και κοντσέρτα). Βρίσκονταν στο Λονδίνο και σε άλλες σημαντικές πόλεις της αγγλικής περιφέρειας. Μπορούσαν να είναι μέρος άλλων κτηρίων ή μεμονωμένα κτίσματα. Θεωρούνταν ακριβείς επενδύσεις, το κόστος των οποίων κυμαινόταν μεταξύ 2.000 και 5.000 λιβρών.⁴³ Αξίζει να σημειωθεί ότι στους νέους αυτούς δημόσιους χώρους ψυχαγωγίας, και ιδίως στις αίθουσες συναθροίσεων, ενθαρρυνόταν η συναναστροφή ατόμων διαφορετικών τάξεων και φύλων. Σε αντίθεση με άλλους δημόσιους χώρους, (όπως για παράδειγμα τα καφενεία), στους οποίους οι γυναίκες είχαν σχετικά περιορισμένη πρόσβαση, στις αίθουσες συναθροίσεων η παρουσία τους ήταν πλήρως αποδεκτή και σε ορισμένες περιπτώσεις είχαν οι ίδιες την ευθύνη των δημόσιων θεαμάτων.⁴⁴ Έτσι, λοιπόν, η «χαλαρή» κοινωνικότητα, η αβρότητα και ο ευπρεπισμός θεωρούνται σημαντικές πτυχές της αγγλικής δημόσιας σφαίρας και

⁴¹ Για τη συζήτηση σχετικά με την εμφάνιση και την καθιέρωση της έννοιας του ελεύθερου χρόνου βλ. Peter Burke, «The Invention of Leisure in Early Modern Europe», *Past and Present*, 146 (1995), σ. 136-150. Peter Borsay, *A History of Leisure: The British Experience since 1500*, Νέα Υόρκη 2006. Peter Bailey, «A Mingled Mass of Perfectly Legitimate Pleasures": The Victorian Middle Class and the Problem of Leisure», *Victorian Studies*, 21 (1970), σ. 7-28.

⁴² J. H. Plumb, *The Commercialisation of Leisure in Eighteenth Century England. The Stenton Lecture 1972*, Ρέντινγκ 1973, σ. 265-285.

⁴³ C.W. Chalkin, «Capital Expenditure on Building for Cultural Purposes in Provincial England 1730-1830», *Business History*, 22 (1980), σ. 51-70.

⁴⁴ Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, Λονδίνο 1998, σ. 293-241.

κατακτήσεις της τάξης των αστών κατά την περίοδο που αυτοί άρχισαν να εδραιώνονται και να αποκτούν πιο έντονη παρουσία στον αστικό χώρο των αγγλικών πόλεων.⁴⁵

Η «εμπορευματοποίηση του ελεύθερου χρόνου» σε άμεσο συνδυασμό με τη Βιομηχανική Επανάσταση οδήγησε στην αστικοποίηση της αγγλικής υπαίθρου.⁴⁶ Οι πλατείες, οι δρόμοι, τα θέατρα και τα καταστήματα του Λονδίνου και των πόλεων της αγγλικής περιφέρειας υπέστησαν αρχιτεκτονικές μεταβολές, για να εξυπηρετήσουν τις αυξανόμενες ανάγκες του κοινού για κατανάλωση και κοινωνική συναναστροφή.⁴⁷ Οι αρχιτεκτονικές αυτές μεταβολές τις οποίες υπέστησαν οι επαρχιακές αγγλικές πόλεις τον αιώνα μετά την Παλινόρθωση (1660-1770), αποσκοπούσαν στο να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τόσο των κατοίκων, όσο και των επισκεπτών για ασφάλεια, ψυχαγωγία και έναν καλύτερο τρόπο ζωής εν γένει. Ο ιστορικός Peter Borsay εντοπίζει την «Αστική Αναγέννηση», όρο που εισηγήθηκε ο ίδιος και κατόπιν χρησιμοποιήθηκε από άλλους ιστορικούς σε τέσσερις τομείς της ζωής των πόλεων: στις εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας, στην οικονομία, στους δημόσιους χώρους και στην αρχιτεκτονική. Οι νέες αρχιτεκτονικές εγκαταστάσεις (τα θέατρα, οι κήποι ψυχαγωγίας και οι αίθουσες συναθροίσεων) επαναπροσδιόρισαν το χαρακτήρα της αστικής ζωής και λειτούργησαν ως θέλγητρα για τους ντόπιους και τους επισκέπτες των πόλεων της αγγλικής επαρχίας.⁴⁸

Η «Αστική Αναγέννηση» του Peter Borsay έχει γίνει αντικείμενο κριτικής από τους ιστορικούς, επειδή θεωρήθηκε ότι η αρχιτεκτονική ανάπτυξη του Λονδίνου και των αγγλικών πόλεων της περιφέρειας επηρέασε μονάχα ένα σχετικά μικρό μέρος του πληθυσμού. Κι αυτό συνέβη, γιατί οι νέες εγκαταστάσεις δημόσιου χαρακτήρα

⁴⁵ Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800 The Birth of an Associational World*, Οξφόρδη 2000, βλ. ιδίως κεφ. «Impact», 430-469. Του ίδιου, *Sociability and Urbanity: Clubs and Societies in the Eighteenth-Century City*, Λέστερ 1986, σ. 1-23.

⁴⁶ Του ίδιου, «Small Towns in England 1550-1850: National and Regional Trends» στο Peter Clark (επιμ.) *Small Towns in Early Modern England*, Κέιμπριτζ, σ. 90-120.

⁴⁷ Jon Stobart, Andrew Hann, Victoria Morgan (επιμ.), *Spaces of Consumption: Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680-1830*, Λονδίνο 2007, βλ. ιδίως κεφ. «The town: politeness and place» σ. 57-85. Leonard Schwarz, «Residential Leisure Towns in England Towards the End of the Eighteenth Century», *Urban History*, 27 (2000,) σ. 51-61.

⁴⁸ Peter Borsay, «The English Urban Renaissance: The Development of Provincial Urban Culture c. 1680-c. 1760», *The Eighteenth-century Town: A Reader in English Urban History 1688-1820*, Λονδίνο 1990 σ. 159-181. Του ίδιου, *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town (1660-1770)*, βλ. ιδίως κεφ. «Arenas of Display», σ. 150-172 και «The Pursuit of Status», σ. 225-256. Του ίδιου, «The Rise of Promenade: The Social and Cultural Use of Space in the English Provincial Town», *Journal for Eighteenth-Century Studies*, τ. 9 (1986), σ. 125-140.

τον δέκατο όγδοο αιώνα προοριζόντουσαν για ένα κοινό που είχε την οικονομική δυνατότητα εισόδου και συνάθροισης σε αυτές.

Σε αυτόν τον αιώνα, τον αιώνα της «χαλαρήs» κοινωνικότητας, οι αγγλικές λουτροπόλεις βίωσαν τη δική τους «Αστική Αναγέννηση» για να φιλοξενήσουν ένα ευρύτερο και σαφώς πιο εύρωστο οικονομικά κοινό σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες. Ανάμεσα στις λουτροπόλεις που ξεχώρισαν ήταν οι: Harrogate, Tunbridge Wells, Brighton και Buxton. Η λουτρόπολη, όμως, που χαρακτηρίστηκε «βασίλισσα των λουτροπόλεων», τον δέκατο όγδοο αιώνα, ήταν το Μπαθ. Ιδρύθηκε από τους Ρωμαίους το 43 μΧ. και ονομάστηκε *Aquae Sulis*. Μετά την αποχώρηση των Ρωμαίων το Μπαθ παρήκμασε και τον 7ο αιώνα ονομαζόταν *Ackmancaestor* (η πόλη του αρρώστου).⁴⁹ Η ανάκαμψη της λουτρόπολης ξεκίνησε τον δέκατο έβδομο αιώνα, όταν άρχισε να γίνεται πόλος έλξης για την άρχουσα τάξη και δημοφιλέσ σημείο συνάντησης για καλλιτέχνες, συγγραφείς και ποιητές.⁵⁰

1.4 Άρχουσα τάξη και αστοί στη λουτρόπολη του Μπαθ κατά τον 18ο αιώνα

Το ρεύμα τουρισμού τον δέκατο όγδοο αιώνα είναι αναμφισβήτητα μεγαλύτερο σε σχέση με τους περιηγητές των δύο προηγούμενων αιώνων του Grand Tour, τα μέλη της άρχουσας τάξης που ταξίδευαν με γνώμονα την αναζήτηση γνώσης και περιπέτειας. Σε μια εποχή, λοιπόν, που ο μαζικός τουρισμός δεν υπήρχε και οι διακοπές θεωρούνταν κάθε άλλο παρά δεδομένες, ιδιαίτερα για τις κατώτερες τάξεις, η δημόσια σφαίρα του Μπαθ προέτρεπε τη συναναστροφή της άρχουσας τάξης με τους αστούς.⁵¹ Τα κίνητρα των αστών να ταξιδέψουν στο Μπαθ δεν ήταν άλλα από την επίδειξη της οικονομικής επιφάνειας και της κοινωνικής τους ανέλιξης. Άλλωστε, τα ταξιδιωτικά έξοδα, η διαμονή και η παρουσία τους στους δημόσιους χώρους ψυχαγωγίας, στους οποίους επιδείκνυαν τα ενδύματα και τους καλούς τους τρόπους υπήρξαν αναμφισβήτητο σημάδι της οικονομικής και κοινωνικής τους ανέλιξης.⁵²

⁴⁹ I. D. Rotherharm, *ό.π.*, σ. 5-6

⁵⁰ I. D. Rotherharm, *ό.π.*, σ. σ. 14-15. David Gadd, *Georgian Summer: Bath in the Eighteenth Century*, Μπαθ 1971, σ. 173.

⁵¹ Paolo Gerbaldo, *Davanti a un mondo nuovo: Teoria, Luoghi, Viaggi*, Περούτζια 2007, σ. 26-28, 61-63.

⁵² Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, Οξφόρδη 2009, σ. 199-246. Roy Porter, *English Society in the Eighteenth Century*, Λονδίνο 2009, σ. 184-213. R.H Sweet, «Topographies of politeness», *Transactions of the Royal Historical Society*, 12 (2002), σ. 355-374. Katharine Glover, «Polite Society and the Rural Resort: The Meanings of Moffat Spa in the Eighteenth Century», *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 34, (2011), σ. 65-80. Rotherharm, *ό.π.*, σ. 19-22.

Σύμφωνα με πηγές της εποχής (μυθιστορήματα και ταξιδιωτικούς οδηγούς), στους δημόσιους χώρους της αγγλικής λουτρόπολης παρατηρείται η κάθε άλλο παρά ευπρόσδεκτη συνάντηση των δύο διαφορετικών κόσμων: του «παλιού κόσμου» της άρχουσας τάξης που μαχόταν να διατηρήσει την παλιά της αίγλη και της «νεοαφιχθείσας» αστικής τάξης, μιας τάξης επαγγελματιών και καταστηματαρχών που πλέον διέθετε χρόνο και χρήματα για να συμμετάσχει στις ψυχαγωγικές δραστηριότητες της αριστοκρατίας. Τα μυθιστορήματα της Jane Austen, *Το Αββαείο του Νορθάνγκερ* και *Πειθώ*, του Tobias Smollett, *Η αποστολή του Χάμφρυ Κλίνκερ* (1771) και *Οι περιπέτειες του Ρόντερικ Ράντομ* (1748), της Francis Burney, *Εβελίνα* (1778) και, ιδίως, του Henry Fielding, *Τομ Τζόουνς* (1749) καυτηριάζουν με τον πλέον σκωπτικό τρόπο τις αντιδράσεις των μελών της άρχουσας τάξης απέναντι στον «όχλο», τα άτομα δηλαδή που λόγω ανατροφής θορυβούσαν και έδειχναν αδυναμία συμμόρφωσης με τους κώδικες ευγενικής συμπεριφοράς και ενδυμασίας.⁵³

Στα τέλη του 18ου αιώνα στο Μπαθ υπήρχαν δύο αίθουσες συναθροίσεων, οι οποίες βρίσκονταν σε έντονο ανταγωνισμό μεταξύ τους: οι Παλιές ή Κάτω αίθουσες συναθροίσεων (Lower or Old Assembly Rooms) και οι Νέες ή Άνω αίθουσες συναθροίσεων (New or Upper Assembly Rooms) που χτίστηκαν από τον John Wood τον Νεότερο στο διάστημα 1768-1771, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του αυξανόμενου πληθυσμού της άνω πόλης. Βρίσκονταν υπό ιδιωτικό καθεστώς ιδιοκτησίας, εντούτοις ήταν ανοιχτές σε ένα ευρύ κοινό. Θεωρητικά, οποιοσδήποτε επισκέπτης του Μπαθ είχε τη δυνατότητα να γίνει δεκτός στις αίθουσες και να απολαύσει τα προνόμια της απρόσκοπτης κοινωνικότητας. Αν όμως λάβουμε υπόψη μας το υψηλό αντίτιμο της συνδρομής στις αίθουσες και τους κανόνες του εκάστοτε Τελετάρχη, που προσδιόριζαν σαφώς το κατάλληλο ένδυμα και την πρέπουσα συμπεριφορά των συνδρομητών, τότε αυτόματα η είσοδος στις αίθουσες και η κοινωνικότητα που λάμβανε χώρα σε αυτές τίθεται υπό αναγκαίους περιορισμούς. Μόνο οι οικονομικά εύρωστοι και όσοι είχαν τη δυνατότητα να ντυθούν σύμφωνα με

⁵³ Για τη συνύπαρξη των δύο κόσμων στον αστικό χώρο του Μπαθ, όπως αυτή αποτυπώθηκε στη λογοτεχνία του 18ου αιώνα. βλ. Alfred Barbeau, *A Life and Letters at Bath in the xviiiith Century*, Λονδίνο 1904, σ. 201-210. Mary Hill, *Bath and the Eighteenth Century Novel*, Μπαθ 1989, σ. 18-19, 22-23, 34-39. Jane Austen, *Northanger Abbey*, James Kinsley- John Davie (επιμ.), Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 2008. Της ίδιας, *Persuasion*, Gillian Beer (επιμ.), Λονδίνο 1998. Tobias Smollett, *The Adventures of Roderick Random*, Paul-Gabriel Boucé (επιμ.), Οξφόρδη 2008. Του ίδιου, *The Expedition of Humphry Clinker*, Lewis M. Knapp-Paul-Gabriel Boucé (επιμ.) Οξφόρδη 2009. Henry Fielding, *Tom Jones*, John Bender-Simon Stern (επιμ.), Οξφόρδη 2008. Frances Burney, *Evelina*, Edward A. Bloom-Vivien Jones (επιμ.), Οξφόρδη 2008.

τις επιταγές της μόδας μπορούσαν να εξασφαλίσουν την είσοδο στις αίθουσες συναθροίσεων του Μπαθ.⁵⁴

Η ανάπτυξη και η φήμη του Μπαθ αποδίδεται στον Τελετάρχη Beau Nash και τους κανονισμούς του. Σύμφωνα με τον Oliver Goldsmith, πριν από την άφιξη του Nash οι άνδρες και γυναίκες επισκέπτες του Μπαθ απέφευγαν την εφαρμογή των κανόνων καλής συμπεριφοράς και ενδυμασίας που υπαγόρευε το Λονδίνο, ενώ η συναναστροφή των δύο τάξεων θεωρούνταν ανέφικτη. Στις αρχές του 18ου αιώνα, ο Richard Nash έγινε ο πρώτος Τελετάρχης των αιθουσών συναθροίσεων του Μπαθ και μεταμόρφωσε τη λουτρόπολη σε δημοφιλές θέρετρο. Οι κανονισμοί του Nash επέβαλλαν στους άνδρες και στις γυναίκες των δύο τάξεων να συμπεριφέρονται και να ντύνονται σύμφωνα με τις προσαγές της μόδας της πρωτεύουσας. Παρά τον σκωπτικό και παιδιάστικο ύφος των κανόνων του πρώτου Τελετάρχη, οι κανονισμοί του Nash ήταν σημαντικοί για δύο λόγους: πρώτον, ενθάρρυναν την κοινωνικότητα ανάμεσα στα μέλη της αριστοκρατίας στη δημόσια σφαίρα του Μπαθ και δεύτερον, έδιναν έμφαση στη μόδα και στους καλούς τρόπους, αποκλείοντας με αυτόν τον τρόπο τους «μη συμμορφούμενους».⁵⁵

Κατά τον Peter Borsay, η φήμη της λουτρόπολης βασίστηκε στην επιβολή συγκεκριμένων τελετουργικών στις δημόσιες εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας και στην κοινωνικότητα ανάμεσα στις δύο τάξεις. Από την πρώτη στιγμή που ένας επισκέπτης έφτανε στο Μπαθ, συμμετείχε ενεργά στη δημόσια σφαίρα της λουτρόπολης. Οι καμπάνες της πόλης και ο ίδιος ο Τελετάρχης, που τον προϋπαντούσαν λειτουργούσαν «ως ένα είδος περάσματος που του υπενθύμιζε ότι είχε εισέλθει σε μια ιδιαίτερη κοινότητα με τους δικούς της κώδικες και συμβάσεις, στην οποία αναμενόταν να ζήσει δημοσίως παρά ιδιωτικά». Τόσο οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες επισκέπτες του Μπαθ βίωναν μια ρουτίνα σαφώς προσδιορισμένη από τους κανονισμούς του Τελετάρχη, κατά την οποία τα μέλη της αριστοκρατίας υποχρεωτικά συναναστρεφόntonταν με τη μεσαία τάξη.⁵⁶ Έτσι, λοιπόν, οι χώροι ψυχαγωγίας της δημόσιας σφαίρας του Μπαθ και ιδιαίτερα οι παλαιές και νέες αίθουσες συναθροίσεων λειτουργούσαν ως μια σκηνή με συντονιστή τον Richard Nash και τους μετέπειτα Τελετάρχες. Στην σκηνή αυτή, οι επισκέπτες και οι ντόπιοι

⁵⁴ Melpomeni Kostidi, *The Contrast Between the Upper and Middle Class in the Assembly Rooms of Bath (late 18th-early 19th century)*, King's College, Λονδίνο 2008 (δακτυλόγραφη μεταπτυχιακή εργασία).

⁵⁵ O. Goldsmith, *ό.π.*, σ. 25-26, D. Gadd, *ό.π.*, σ. 29, 53-64, A. Barbeau, *ό.π.*, σ. 27-48.

⁵⁶ P. Borsay, *The English Urban Renaissance*, *ό.π.*, σ. 271-276.

επιδείκνυαν τους καλούς τους τρόπους και τη συμμόρφωσή τους με τις επιταγές της μόδας, προκειμένου να τύχουν «κοινής αποδοχής» και να κερδίσουν το θαυμασμό των ατόμων που συναναστρεφόντουσαν.

Οι πηγές της εποχής για το επίσημο ένδυμα στις αίθουσες συναθροίσεων του Μπαθ εστιάζουν στην υπερβολική προσήλωση στις επιταγές της μόδας. Οι αναφορές διακρίνονται για το ιδιαίτερα σκωπτικό και καυστικό ύφος τους, που μας βοηθά να κατανοήσουμε την τάση τόσο των μελών της αριστοκρατίας, όσο και των μελών της μεσαίας τάξης να ντύνονται ανάλογα με τη μόδα του Λονδίνου. Ειδικότερα, τα μέλη της μεσαίας τάξης έδιναν μεγάλη έμφαση στην εμφάνισή τους για να «κρύψουν» την πραγματική τους ταυτότητα και να θεωρηθούν αριστοκράτες. Στο σατυρικό ποίημα *The Ridotto of Bath* (1771), ο Richard Sheridan σατιρίζει το ένδυμα που επέλεξε ο «παλιός» και ο «νέος» κόσμος του Μπαθ στα εγκαίνια των Νέων αιθουσών συναθροίσεων το 1771. Ο R. Sheridan ισχυρίζεται ότι το γαλλικό φράκο που επέβαλε ο κώδικας ενδυμασίας των αιθουσών, ενθάρρυνε τον κοινωνικό μιμητισμό μεταξύ των μελών της αριστοκρατίας και της μεσαίας τάξης. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι ράφτες και οι μοδίστρες φορούσαν τα ρούχα που είχαν ετοιμάσει το πρωί για τους εύπορους πελάτες τους.⁵⁷ Ωστόσο, η έλλειψη καλών τρόπων αποκάλυπτε την κοινωνική τους θέση. Επίσης, στο μυθιστόρημα *Humphry Clinker*, ο Τελετάρχης πέρασε μια υπηρέτρια για κόμισσα, επειδή ήταν ντυμένη με τα ρούχα της κυρίας της.⁵⁸

Μελετώντας τις αφηγήσεις της εποχής, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι κάτι παραπάνω από αποκαλυπτικές σχετικά με την παραπλανητική χρήση του επίσημου ενδύματος στις αίθουσες συναθροίσεων, αλλά και τη συστηματική τακτική ορισμένων κοινωνικών ομάδων και επαγγελματιών να «κρύβουν» την πραγματική τους ταυτότητα δίνοντας έμφαση στην κατάλληλη ενδυμασία και κόμμωση. Η μόδα ως μηχανισμός αποκλεισμού είναι ιδιαίτερα έντονος στους κανονισμούς των διαδόχων του Richard Nash. Μελετώντας τους κανονισμούς των Τελεταρχών στα τέλη του 18ου αιώνα προκύπτουν δύο σημαντικά στοιχεία: ο κώδικας ενδυμασίας έπρεπε να ακολουθεί τη μόδα του Λονδίνου, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούσε ως μηχανισμός αποκλεισμού των «μη αποδεκτών ατόμων». Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες απαγορευόταν ρητώς να φορούν μεγάλα καπέλα και οι άνδρες να φορούν

⁵⁷ Richard Sheridan, *The Ridotto of Bath*, Μπαθ, 1771. Το ποίημα δημοσιεύτηκε αρχικά στην εφημερίδα *Bath Chronicle* στις 10 Οκτωβρίου 1771.

⁵⁸ Tobias Smollett, *Humphry Clinker*, ό.π., σ. 78.

μπότες στους χορούς και στα κοντσέρτα που γινόντουσαν στις παλαιές και νέες αίθουσες συναθροίσεων του Μπαθ.⁵⁹ Οι λεπτομερείς περιγραφές του αποδεκτού ενδύματος από τον Τελετάρχη τόσο των ανδρών, όσο και των γυναικών φαίνεται ότι αποσκοπούσαν στο να περιορίσουν τα περιστατικά ενδυματολογικών ατοπημάτων. Παράλληλα, το ένδυμα των χορευτών έπρεπε να διευκολύνει τον χορό που αποτελούσε κεντρική λειτουργία στις αίθουσες συναθροίσεων. Κρίνοντας από το εξαιρετικά αυστηρό και εξαντλητικά λεπτομερές ύφος των κανονισμών, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι κανονισμοί δεν αφορούσαν στα μέλη της αριστοκρατίας που ήταν ήδη γαλουχημένα με τους κώδικες ενδυμασίας και καλών τρόπων. Αντίθετα, στόχευαν στο «νέο κόσμο» του Μπαθ, το κοινό δηλαδή που είχε τη δυνατότητα να πληρώσει το υψηλό κόστος της εισόδου και αγοράς επίσημου ενδύματος, αλλά διαφοροποιούνταν από τους αριστοκράτες ως προς τους τρόπους συμπεριφοράς. Επιπλέον, κρίνοντας από μια ανακοίνωση του Dawson, ενός Τελετάρχη, στις αίθουσες συναθροίσεων του Μπαθ στα τέλη του 18ου αιώνα, η μόδα ως μηχανισμός αποκλεισμού φαντάζει κάτι παραπάνω από αυτοσκοπός και συνειδητή επιλογή.

Ο χορός ήταν βασική δραστηριότητα ψυχαγωγίας των παλαιών και νέων αιθουσών συναθροίσεων του Μπαθ. Η αίθουσα χορού των νέων αιθουσών ήταν το μεγαλύτερο και το επιβλητικότερα φωτισμένο δωμάτιο. Το ίδιο το τελετουργικό του χορού λάμβανε χώρα σύμφωνα με την τάξη και το φύλο των χορευτών. Τα άτομα νεαρής κυρίως ηλικίας προσπαθούσαν να χορέψουν όσο καλύτερα μπορούσαν για να γίνουν το επίκεντρο της προσοχής και να διακριθούν. Για άλλη μια φορά κεντρικός ρυθμιστής του τελετουργικού του χορού ήταν ο Τελετάρχης. Οι κανονισμοί των αιθουσών συναθροίσεων προσδιόριζαν με εξαιρετική λεπτομέρεια τη συμπεριφορά και την αποδεκτή ενδυμασία των χορευτών. Τα μέλη τόσο της αριστοκρατίας, όσο και της τάξης των αστών όφειλαν να συμμορφωθούν με τους κανονισμούς. Ο χορός, λοιπόν, προσέφερε και στις δύο τάξεις τη δυνατότητα να «συναγωνιστούν» ως προς τους καλούς τους τρόπους και το ένδυμά τους.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στόχος των κανονισμών του Τελετάρχη ήταν η ανεμπόδιστη κοινωνική συναναστροφή. Πράγματι, στις βραδιές των χορών που λάμβαναν χώρα στις αίθουσες συναθροίσεων, τα μέλη της αριστοκρατίας χόρευαν με τα μέλη της μεσαίας τάξης. Τρανή απόδειξη είναι ο σατυρικός πίνακας του Thomas Rowlandson *Comforts of Bath: Ball at the Upper Assembly Rooms*, που αναπαριστά

⁵⁹ *Bath Chronicle*, 5/4/1787, 18/10/1792, Gadd, *ό.π.*, σ. 171-173.

άτομα διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης να χορεύουν ένα μενουέτο, ενώ παρακολουθούνται από το κοινό.

Εικόνα 1: Thomas Rowlandson, *Comforts of Bath: Ball at the Upper Assembly Rooms*, Victoria Art Gallery, Μπαθ

Ο πίνακας καυτηριάζει ιδιαίτερα τις υπερβολές των χορευτών στα μαλλιά και την ενδυμασία και τη θέλησή τους να είναι εναρμονισμένοι με τις επιταγές της μόδας.⁶⁰ Σύμφωνα με τους κανονισμούς, ο Τελετάρχης επέλεγε κάθε φορά τον παρτενέρ για την κάθε κοπέλα, ενώ οι χορευτές δεν μπορούσαν να χορέψουν μεταξύ τους, πριν τους συστήσει ο ίδιος. Η σκηνή αυτή αναπαριστάται στο σχέδιο του Rowlandson «Μια σκηνή στις αίθουσες συναθροίσεων», στην οποία ο Τελετάρχης συστήνει σε μια ηλικιωμένη κυρία έναν ηλικιωμένο κύριο που δεν τυγχάνει της αρεσκείας της.⁶¹

Ο πίνακας έχει αξία και για έναν ακόμη λόγο, καθώς δείχνει μια άλλη όψη της κοινωνικότητας που λάμβανε χώρα στις αίθουσες συναθροίσεων: αυτή των συνοικεσίων. Στο βάθος βλέπουμε έναν νεαρό να φλερτάρει με μια όμορφη κοπέλα. Πράγματι, ο χορός στις αίθουσες συναθροίσεων προσέφερε την ευκαιρία στα μέλη της αριστοκρατίας και στους αστούς να επιτύχουν ένα γάμο οικονομικά και

⁶⁰ Thomas Rowlandson, *Comforts of Bath: Ball at the Upper Assembly Rooms*, Λονδίνο 1798. Στο μυθιστόρημα *Humphry Clinker*, ο Smollett σατιρίζει το γεγονός ότι «στις αίθουσες συναθροίσεων ένας χαρούμενος συνταγματάρχης χόρευε όλο το βράδυ με την κόρη ενός εξέχοντος τενεκετζή από το Southwark», Smollett, *Humphry Clinker*, ό.π., σ 78.

⁶¹ Thomas Rowlandson, *A Master of Ceremonies introducing a partner*, Λονδίνο 1795.

κοινωνικά συμφέροντα και για τις δύο τάξεις. Κι αυτό, γιατί ο «παλιός κόσμος» της αριστοκρατίας απέβλεπε στο να διατηρήσει το κοινωνικό του κύρος με το να δώσει λύση στα οικονομικά του προβλήματα με έναν πλούσιο γάμο. Αντίθετα, οι αστοί έχοντας εξασφαλίσει την οικονομική τους επιφάνεια, διεκδικούσαν την κοινωνική τους ανέλιξη μέσα από ένα γάμο με μία κόρη αριστοκρατικής καταγωγής.⁶²

Εικόνα 2: Thomas Rowlandson, *A Master of Ceremonies introducing a partner*, Λονδίνο 1795, Βρετανικό Μουσείο

Οι κανονισμοί του χορού και η διευθέτηση των καθισμάτων υποδηλώνουν ότι στα τέλη του 18ου αιώνα οι διακρίσεις εξακολουθούσαν να υφίστανται προς όφελος της αριστοκρατίας. Ο χορός άρχιζε με ένα μενουέτο που επιτελούσαν τα δύο άτομα με τον σπουδαιότερο τίτλο ευγενείας που ήταν παρόντα στις αίθουσες συναθροίσεων εκείνη τη βραδιά. Κατόπιν, όταν ξεκινούσαν οι επαρχιακοί χοροί στις οχτώ, οι κυρίες λάμβαναν θέση και πάλι ανάλογα με την κοινωνική τους θέση.

Επίσης, οι δύο σειρές στην άνω άκρη της αίθουσας χορού που προσέφεραν την καλύτερη θέα στην σκηνή, ήταν πάντοτε κρατημένες για τις γυναίκες των ευγενών που έφεραν τον τίτλο “Peeress” της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας.⁶³ Επομένως, οι κανονισμοί καλλιεργούσαν την κοινωνική συναναστροφή, όμως οι διακρίσεις του χορού και ο «ιδιωτικός χώρος» στα καθίσματα της αίθουσας

⁶² Borsay, *The English Urban Renaissance*, ό.π., σ. 243-248.

⁶³ “Richard Tyson’s regulations and James King’s rules” στο *The New Bath Guide*, ό.π., σ. 22- 25.

χορού υποδήλωναν την τάση των αριστοκρατών να αποστασιοποιούνται ακόμα από τους αστούς.

Το παράδειγμα της «Βασίλισσας των σπα», όπως αποκαλούνταν τον δέκατο όγδοο αιώνα η πόλη του Μπαθ, μάς εισήγαγε στο κλίμα και την κοινωνικότητα των αγγλικών λουτρών. Στη συνέχεια θα μας απασχολήσει το κοσμοπολίτικο περιβάλλον που απέπνεαν οι ευρωπαϊκές λουτροπόλεις. Οι ελληνικές μελέτες περίπτωσης που έπονται, αν και λαμβάνουν χώρα έναν αιώνα περίπου αργότερα, εντούτοις φέρουν κάποιους παραλληλισμούς. Και στα ελληνικά λουτρά τα μέλη ιδίως των ανώτερων αστικών στρωμάτων φρόντιζαν και επιδίωκαν να δημοσιοποιήσουν στον τύπο τη μετάβαση και διαμονή τους στα λουτρά. Κατά την παραμονή τους εκεί απολάμβαναν τις κοινωνικές συναναστροφές στο κατάστημα λουτρών και στους δημόσιους χώρους των λουτροπόλεων. Οι επισκέπτες συναντιόντουσαν, δειπνούσαν και χόρευαν στα εστιατόρια και στα ξενοδοχεία των λουτρών.

1.5 Τα ιαματικά και παραθαλάσσια θέρετρα τον 19ο αιώνα

Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα το Μπαθ έχασε την αίγλη του και παραγκωνίστηκε, καθώς άλλες λουτροπόλεις στην Αγγλία και στην Ευρώπη κέρδισαν την προτίμηση του κοινού. Η χρήση μεταλλικών νερών και η ανάπτυξη ξενοδοχείων και ξενώνων δίπλα στις πηγές διαδόθηκαν σε όλη την επικράτεια της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Οι πρώτοι προορισμοί μαζικού τουρισμού μετά το Grand Tour ήταν οι λουτροπόλεις, «οι πρωτεύουσες του καλοκαιριού», όπως αποκαλούνταν την περίοδο αυτή. Και ήταν αυτή η μαζική συγκέντρωση επισκεπτών που κατέστησε τα θέρετρα κέντρα διεθνών οικονομικών δραστηριοτήτων και εκδήλωσης ανεπίσημης διπλωματίας. Οι λουτροπόλεις της Κεντρικής Ευρώπης σε Αυστρία, Ουγγαρία, Ιταλία, Γαλλία, Γερμανία και Ελβετία αποτέλεσαν μεγάλους τουριστικούς προορισμούς, οι οποίοι προσέφεραν στους επισκέπτες όμοιες ανέσεις και διευκολύνσεις. Οι λουτροπόλεις δεν έγιναν μόνο κέντρα συνάντησης των ελίτ, αλλά και χώροι δημιουργικότητας για ζωγράφους, συγγραφείς και συνθέτες. Το Baden - Baden ιδίως στη Γερμανία έγινε το πιο διάσημο θέρετρο στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ωστόσο, στη Βρετανία η χρήση των ιαματικών λουτρών μειώθηκε.⁶⁴

⁶⁴ William Bacon, «The rise of the German and the demise of the English spa industry: a critical analysis of business success and failure», *Leisure Studies*, 16 (2010), σ. 173-187. Alastair Durie,

Από τις σημαντικότερες μελέτες περίπτωσης λουτροπόλεων είναι το Vichy, το οποίο είχε υπάρξει ρωμαϊκό χωριό. Παρήκμασε μετά την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και επανεμφανίστηκε ως μεσαιωνική οχυρωμένη πόλη. Μετά τον Μεσαίωνα και τους θρησκευτικούς πολέμους, το Vichy γίνεται φημισμένη λουτρόπολη του 17ου αιώνα. Ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου σε συνδυασμό με τη διάδοση της υδροθεραπείας την περίοδο της Δεύτερης Αυτοκρατορίας (1852-70) και της Belle Époque (1871 – 1914), το κατέστησαν διεθνή τουριστικό προορισμό. Οι επισκέπτες κατά το τέλος του δέκατου ένατου και του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα ήταν συχνά γαλλικά στρατιωτικά και πολιτικά στελέχη από τις αποικίες. Μετά την ήττα της Γαλλίας από τους Γερμανούς το 1940, το Vichy έγινε έδρα της συνεργατικής κυβέρνησης του στρατάρχη Philippe Pétain.⁶⁵

Τον δέκατο ένατο αιώνα οι σημαντικές επιστημονικές ιατρικές ανακαλύψεις στον τομέα της λουτροθεραπείας προσέφεραν ένα σημαντικό έρεισμα στην ύπαρξη και στην ανάπτυξη των ευρωπαϊκών ιαματικών θέρετρων. Τόσο οι γιατροί, όσο και οι ασθενείς απέκτησαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στα θετικά αποτελέσματα που μπορούσαν να προσφέρουν οι υδροθεραπευτικές μέθοδοι για συγκεκριμένες παθήσεις. Η συμβολή της κολύμβησης στην ιατρική αναγνωρίστηκε από πολλούς ρευματολόγους. Το 1892 ιδρύθηκε ο πρώτος Σύλλογος Λουτρών Γερμανίας, ο οποίος ανέλαβε να θεσπίσει κανόνες για την πρέπουσα λειτουργία των λουτροπόλεων.⁶⁶ Η δημοτικότητα των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων τις μετέτρεψε σε ελκυστικούς ταξιδιωτικούς προορισμούς για τους τουρίστες που προέρχονταν από διαφορετικές τάξεις και εθνικότητες. Έτσι, η ένταση που υπήρχε τον προηγούμενο αιώνα μεταξύ της άρχουσας και της αστικής τάξης αυξήθηκε και έλαβε μια νέα διάσταση: τη συναναστροφή επισκεπτών από διαφορετικές εθνικότητες στον κοσμοπολίτικο δημόσιο χώρο των διάσημων ευρωπαϊκών λουτροπόλεων.⁶⁷

Οι γυναίκες αποτελούσαν μεγάλο μέρος του κοινού των λουτροπόλεων του 19ου αιώνα. Η γυναίκα-ασθενής μελετήθηκε ιδιαίτερα από τους γιατρούς της εποχής, οι οποίοι κατέγραφαν τις διάφορες παθήσεις και πρότειναν τη χρήση των λουτρών για

«Medicine, Health and Economic Development: Promoting Spa and Seaside Resorts in Scotland c. 1750–1830», *Medical History*, 47 (2003), σ. 195–216. Του ίδιου, «Unfulfilled Promise. The Spas of Scotland in the Later Nineteenth Century» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, ό.π., σ. 433-473.

⁶⁵ Bertram M. Gordon, «Reinventions of a spa town: the unique case of Vichy», *Journal of Tourism History*, 4 (2012), σ. 35-55.

⁶⁶ I. D. Rotherham, ό.π., 45-50. D. Mackaman, ό.π., σ. 140-154. Ξ. Σκάρπια-Χόιπελ, ό.π., σ. 58-59, 66.

⁶⁷ David Blackburn, «Fashionable Spa Towns in Nineteenth-century Europe» στο Susan C. Anderson-Bruce H. Tabb (επιμ.), *Water, Leisure and Culture: European Historical Perspectives*, ό.π., σ. 9-21.

να αντιμετωπιστούν γυναικολογικές, ψυχικές και νευρολογικές ασθένειες. Όπως συνέβαινε και στις λουτροπόλεις του προηγούμενου αιώνα, οι γυναίκες ενδιαφερόντουσαν για τη μόδα και την κοινωνικότητα. Σύχναζαν μόνες ή με τους συνοδούς τους στους δημόσιους χώρους των θέρετρων και φυσικά φρόντιζαν η εμφάνισή τους να είναι ιδιαίτερος επιμελημένη.⁶⁸ Η γυναικεία ματιά για τα λουτρά έχει αποτυπωθεί στην αλληλογραφία τους και σε μυθιστορήματα. Οι επιστολές γραμμένες από γυναίκες ήταν περισσότερες αριθμητικά σε σχέση με αυτές που έχουν γραφτεί από άνδρες. Άλλωστε, οι γυναίκες είχαν περισσότερο χρόνο στη διάθεσή τους και ένιωθαν περισσότερο από τους άνδρες την ανάγκη να επικοινωνήσουν με τα οικεία τους πρόσωπα.⁶⁹

Σπουδαίο ρόλο στη φήμη των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων έπαιξε και η διαφήμιση. Τα θέρετρα με αναρτήσεις σε εφημερίδες και περιοδικά πρόβαλαν τις ανέσεις και τη θεραπεία που παρείχαν στο κοινό τους.⁷⁰ Η αστική τάξη τον 19ο αιώνα πήρε οριστικά τα ηνία από την αριστοκρατία. Το μεγαλύτερο μέρος του κοινού αποτελείται πλέον από αστούς. Τα μέλη, όμως, της αστικής τάξης δεν ήταν απλώς το κοινό των ευρωπαϊκών λουτρών, αλλά θέλησαν να έχουν και επενδυτικό ρόλο σε αυτά. Έτσι, λοιπόν, η τάξη των αυτοδημιούργητων αστών επιδίωξε να επωφεληθεί από τις οικονομικές δυνατότητες που πρόσφεραν οι λουτροπόλεις.⁷¹ Οι επενδύσεις των αστών και η αύξηση των επισκεπτών είχαν θετικό αντίκτυπο και στον αστικό χώρο των ίδιων των λουτροπόλεων. Ξενοδοχεία (π.χ. τα Grands Hôtels) και καζίνο χτίστηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες των νέων ταξιδιωτών και αποτέλεσαν τις καινούριες δημοφιλείς ψυχαγωγικές εγκαταστάσεις. Ένα κτιριακό συγκρότημα που εμφανίστηκε στις αρχές του 19ου αιώνα αποτέλεσε σημείο αναφοράς για την αρχιτεκτονική εξέλιξη των λουτροπόλεων. Επρόκειτο για το Kurshaus (κτίσμα

⁶⁸ Natalie Naimark-Goldberg, «Health, Leisure and Sociability at the Turn of the Nineteenth Century: Jewish Women in German Spas», *The Leo Baeck Institute Year Book* 55 (2010), σ. 3-36. Annick Cossic, «The Female Invalid and Spa Therapy in Some Well-Known 18th-Century Medical and Literary Texts: From John Floyer's "The Ancient Psychrolousia Revived" (1702) to Fanny Burney's "Evelina" (1778)» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, ό.π., σ. 115-138.

⁶⁹ Amanda E. Herbert, «Gender and the Spa: Space, Sociability and Self at British Health Spas, 1640–1714», *Journal of Social History*, 43 (2009), σ. 361-383. David Wheeler, «Jane Austen and 18th-century English Spa culture», *English Studies*, 85 (2004), σ. 120-133. Kathleen McCormack, «George Eliot: Poetry, fiction and European spas» *Journal of European Studies*, 40 (2010), σ. 9-22.

⁷⁰ Jill Steward, «Representations of Spa Culture in the Nineteenth-Century British Medi: Publicity, the Press and the Villes d' Eaux (1800-1914)» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, ό.π., σ. 375-410.

⁷¹ Douglas Peter Mackaman, *Leisure Settings. Bourgeois Culture, Medicine, and the Spa in Modern France*, Σικάγο 1998, σ. 32-53. Ξ. Σκάρπια-Χόιπελ, ό.π., σ. 63-65.

θεραπείας), το οποίο διέθετε πολλές αίθουσες ψυχαγωγίας και ικανοποιούσε όλες τις επιθυμίες των θαμώνων του. Ανάλογη χρήση και σπουδαιότητα της κοινωνικής ζωής στα λουτρά είχαν και τα καζίνο. Επίσης, το πάρκο θεραπείας αποτέλεσε εξίσου σημαντικό τόπο κοινωνικότητας στις λουτροπόλεις και όχι απλώς διακοσμητικό στοιχείο. Οι εγκαταστάσεις υδροθεραπείας ήταν χτισμένες μέσα σε αυτό ή κοντά σε αυτό και εκεί διαδραματιζόντουσαν πολλές δραστηριότητες ψυχαγωγίας (π.χ. χοροί, συναυλίες, διαλέξεις).⁷²

Την ίδια εποχή τα ιαματικά θέρετρα υπέστησαν έντονο ανταγωνισμό εξαιτίας των παραθαλάσσιων. Αναμφισβήτητα ένας παράγοντας που οδήγησε στην πτώση τους ήταν η ανάδυση των νέων παραθαλάσσιων λουτροπόλεων. Η πρακτική των «θαλάσσιων μπάνιων» ξεκίνησε ως μόδα στην Αγγλία τον δέκατο όγδοο αιώνα. Τον Οκτώβριο του 1769 κατασκευάστηκε το πρώτο λουτρό στην Ευρώπη με χρήση θαλάσσιου νερού στο Μπράιτον από τον Dr. John Awwsiter σε σχέδιο του Robert Golden. Όπως επισημαίνει ο Alain Corbin στο βιβλίο του, *Le territoire du vide: L'Occident et le désir du rivage, 1750-1840* (Παρίσι 1988) αυτόν τον αιώνα οι άνθρωποι ξεπέρασαν τις φοβίες τους για τη θάλασσα και την αντιμετώπισαν πλέον ως αντικείμενο ικανοποίησης, πόθου και εξιδανίκευσης. Θεωρεί πως η προηγούμενη αποστροφή τους αναγόταν στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Βίβλου, στην οποία κυριαρχούσε ο κατακλυσμός του Νώε. Η ανακάλυψη εκ νέου της θάλασσας δεν ήταν σε καμία περίπτωση μια διαδικασία απλή και αυτονόητη, αφού μέχρι τον δέκατο όγδοο αιώνα η θάλασσα θεωρείται μυστηριώδης και επικίνδυνη. Ο φόβος ότι η θάλασσα στα βαθιά έκρυβε τέρατα που προκαλούσαν ναυάγια έδωσε τη θέση του στον θαυμασμό την περίοδο του Διαφωτισμού. Στα γράμματα και στις τέχνες του δεκάτου ογδόου αιώνα εξυμνήθηκε η ματιά στη συνεχώς μεταβαλλόμενη θάλασσα ως μια ιδιαίτερος επιθυμητή εμπειρία. Η μεγάλη όμως μεταβολή των αντιλήψεων συμπίπτει με το κίνημα του Ρομαντισμού όπου στην τέχνη εξυμνείται η άγρια φύση που δεν έχει δεχτεί ορατές ανθρώπινες παρεμβάσεις. Τα παραθαλάσσια θέρετρα, λοιπόν, προσέφεραν μια νέα εγγύτητα στη φύση σε αντίθεση με τις βιομηχανικές πόλεις.⁷³

⁷² Ξ. Σκάρπια-Χόιπελ, *ό.π.*, σ. 62.

⁷³ Alain Corbin, *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside in the Western World, 1750-1840*, Μετάφραση: Jocelyn Phelps, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, 1994, βλ. ιδίως κεφ. «The Roots of Fear and Repulsion», σ. 1-18, «A New Harmony between the Body and the Sea», σ. 57-96 και «Inventing the Beach», σ. 250-270.

Η ιστορία των παραθαλάσσιων θέρετρων έχει ερευνηθεί ικανοποιητικά από Βρετανούς ιστορικούς. Στα έργα του *The English Seaside Resort: a Social History 1750–1914* (Λέστερ 1983) και *The British Seaside: Holidays and Resorts in the Twentieth Century* (Μάντσεστερ 2000) ο John Walton μελετά την ιστορία και την ανάπτυξη των ιαματικών λουτρών και των παραθαλάσσιων θέρετρων στη Βρετανία σε σύγκριση με εκείνων στην Ευρώπη. Ο Walton θεωρεί ότι το παραθαλάσσιο θέρετρο είχε τον ταχύτερο ρυθμό ανάπτυξης κατά το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα γενικά και ειδικά μεταξύ των βιομηχανικών πόλεων. Οι P. Borsay και K. Walton στη μελέτη τους *Resorts and Port: European Seaside towns since 1700* (Μπρίστολ 2011) υποστηρίζουν ότι η εμφάνιση και η διάδοση των παραθαλάσσιων θέρετρων οφείλεται σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό στην αντίδραση στην πλήξη της καθημερινότητας της βιομηχανικής πόλης και στις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης σ' αυτήν. Στα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα, η αγγλική αριστοκρατία άρχισε να κολυμπά στις ακτές της Νότιας Αγγλίας.

Ο Fred Gray στο έργο του *Designing the Seaside: Architecture, Society and Nature*, Λονδίνο 2006 παρουσιάζει μια ιστορική, αρχιτεκτονική και πολιτιστική επισκόπηση της παραθαλάσσιας αρχιτεκτονικής από τον δέκατο όγδοο αιώνα μέχρι σήμερα μέσα από τη συγκριτική μελέτη των θέρετρων στην Ευρώπη και στην Αμερική. Οι υποδομές στα βρετανικά παραθαλάσσια θέρετρα πολλές φορές χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπο για τα αντίστοιχα θέρετρα στην ηπειρωτική Ευρώπη και πέραν αυτής.

Η νέα αυτή μόδα είχε ως αποτέλεσμα την ανάδυση πολυτελών παραθαλάσσιων θέρετρων που πολλές φορές διέθεταν και ιαματικά λουτρά. Όπως και στην περίπτωση των λουτρών του 18ου αιώνα, έτσι και τον επόμενο αιώνα οι ασθενείς - επισκέπτες επιδίωκαν τη θεραπεία σε συνάρτηση με την κοινωνικότητα και τη ψυχαγωγία. Για το λόγο αυτό, χτίστηκαν ανάλογες πολυτελείς εγκαταστάσεις διαμονής και ψυχαγωγίας. Η θάλασσα υπήρξε η «πραγματική πρωταγωνίστρια» των λουτρών. Οι θαμώνες περνούσαν τη μέρα τους στην παραλία και τα βράδια στην προβλήτα κάνοντας βόλτα και απολαμβάνοντας το δείπνο τους στην προκουμαία. Στα τέλη του 19ου αιώνα δεν υφίστατο παραθαλάσσια λουτρόπολη χωρίς προβλήτα. Στη Βρετανία η πρώτη προβλήτα κατασκευάστηκε το 1814 στη λουτρόπολη Ryde στο Isle of Wight. Ο μηχανικός Eugenius Birch σχεδίασε τις περισσότερες προβλήτες, 14 συνολικά. Η προβλήτα όχι μόνο εξυπηρετούσε τη διάθεση των επισκεπτών για

περίπατο στη θάλασσα, αλλά και πολλές ψυχαγωγικές δραστηριότητες γινόντουσαν σ' αυτήν.⁷⁴

Ο σιδηρόδρομος ήταν το μέσο το οποίο διευκόλυνε το ταξίδι στα παραθαλάσσια θέρετρα. Η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου μείωσε αισθητά τον χρόνο και τον κόπο που έπρεπε να καταβάλουν οι επισκέπτες για να φτάσουν στα λουτρά. Ο σιδηρόδρομος ήταν, όπως και στην περίπτωση των ιαματικών θέρετρων, καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη των παραθαλάσσιων. Στη Βρετανία το τρένο που συνέδεε τα αστικά κέντρα με τις παραθαλάσσιες λουτροπόλεις έκανε την εμφάνισή του για πρώτη φορά το 1814. Χάρη σ' αυτό διευκολύνθηκαν οι οικογενειακές διακοπές σε θέρετρα κοντά στη θάλασσα. Το 1871 καθιερώθηκαν δια νόμου οι επίσημες αργίες (bank holidays). Οι εργαζόμενοι, όμως, προσπαθούσαν τα Σάββατα και τις Κυριακές που είχαν περισσότερο χρόνο να πηγαίνουν στη θάλασσα με τις οικογένειές τους.⁷⁵

Τα θαλάσσια μπάνια και η έλευση του σιδηροδρόμου ευνόησε την ανάπτυξη της γαλλικής Ριβιέρας, της μεσογειακής ακτής της νοτιοανατολικής Γαλλίας (γνωστής και ως Côte d'Azur) ως εξαιρετικά δημοφιλούς παραθεριστικού προορισμού. Το 1763, ο πρώτος που περιγράφει τη γοητεία της γαλλικής Ριβιέρας ήταν ο μυθιστοριογράφος Tobias Smollett, ο οποίος επισκέφθηκε τη Νίκαια και ανακάλυψε το όμορφο τοπίο και το υπέροχο κλίμα της. Ο Smollett σύγκρινε το ευχάριστο κλίμα στη γαλλική Ριβιέρα με τη συνήθη κακοκαιρία στην Αγγλία. Ως αποτέλεσμα, πολλοί συμπατριώτες του παρακινήθηκαν να επισκεφτούν τη Ριβιέρα, η οποία έγινε δημοφιλές θέρετρο για τους Βρετανούς. Ο σιδηρόδρομος (μετά το 1864) κατέστησε τη Νίκαια εύκολα προσβάσιμη για τους επισκέπτες από όλη την Ευρώπη. Το 1874, οι κάτοικοι της Νίκαιας έφτασαν τις 25.000, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Βρετανοί. Μόλις λίγες μέρες μετά την κατασκευή του σιδηροδρόμου στη Νίκαια το 1864, ο Τσάρος Αλέξανδρος Β΄ της Ρωσίας επισκέφθηκε την πόλη με το δικό του ιδιωτικό τρένο. Τον τσάρο σύντομα ακολούθησαν ο Ναπολέοντας ΙΙΙ και

⁷⁴ Lynn Pearson, *Piers and Other Seaside Architecture*, Οξφόρδη 2009, βλ. ιδίως κεφ. «Pleasure Piers and Pavillions», σ. 5-20 και «The People Pleasure Palaces», σ. 31-38. Allan Brodie-Andrew Sargent - Gary Winter, *Seaside Holidays in the Past*, Λονδίνο 2005, σ. 9, 11, 67, 97. Kathryn Ferry, *The British Seaside Holiday*, Οξφόρδη 2009, βλ. ιδίως κεφ. «Getting There», σ. 9-20 και «Outside Entertainments», σ. 89-100.

⁷⁵ J. K. Walton, *The English Seaside Resort: a Social History 1750-1914*, Λέστερ, 1983, βλ. ιδίως, κεφ. «Seaside pleasures», σ. 94-121. Του ίδιου, «Spa and Seaside Cultures in the Age of the Railway in Britain and France Compared» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, ό.π., σ. 475-498. Allan Brodie, «Scarborough in the 1730s – Spa, Sea and Sex», *Journal of Tourism History*, 4 (2012) σ. 125-153.

ο Λεοπόλδος ΙΙ, βασιλιάς των Βέλγων. Η βασίλισσα Βικτώρια επισκεπτόταν συχνά τη γαλλική Ριβιέρα. Το 1882 είναι γνωστό ότι είχε μείνει στο Menton, όπως επίσης είχε περάσει αρκετές εβδομάδες στο Grand Hôtel στο Grasse το 1891. Το επόμενο έτος, έμεινε στο Hôtel Cost-belle στο Hyères. Ένας άλλος βασιλικός επισκέπτης της Γαλλικής Ριβιέρας κατά τη διάρκεια της Belle Époque ήταν ο Πρίγκιπας της Ουαλίας. Στα μέσα του 19ου αιώνα Βρετανοί και Γάλλοι επιχειρηματίες άρχισαν να συνειδητοποιούν την τεράστια δυνατότητα που είχε η γαλλική Ριβιέρα ως προς τον τουρισμό. Ένα μικρό πρόβλημα όμως ήταν το ότι η χαρτοπαιξία ήταν παράνομη στη Γαλλία και την Ιταλία την εποχή εκείνη, αλλά το 1856, ο πρίγκιπας του Μονακό, Charles III, άρχισε να κατασκευάζει καζίνο, το οποίο δεν ευδοκίμησε. Το 1863, όμως, ο πρίγκιπας υπέγραψε συμφωνία με τον Γάλλο επιχειρηματία François Blanc, που προέβλεπε το χτίσιμο ξενοδοχείων, κήπων και καζίνο.⁷⁶

Το κολύμπι διαδόθηκε και στις μεσογειακές χώρες και οδήγησε στην ανάπτυξη του ισπανικού και πορτογαλικού τουρισμού. Ο παραθαλάσσιος τουρισμός στην Ισπανία και στην Πορτογαλία αναπτύχθηκε σταδιακά τον 19ο αιώνα από εγχώριους επισκέπτες.⁷⁷ Οι δύο αυτές χώρες δε διέθεταν τις απαραίτητες υποδομές, όσον αφορά τις μεταφορές και τις υπηρεσίες θεραπείας και αναψυχής που είχαν αναπτύξει οι χώρες της Κεντρικής Ευρώπης. Μέχρι τον δέκατο όγδοο αιώνα η θάλασσα δημιουργούσε αποστροφή στους Πορτογάλους και ήταν συνδεδεμένη με μυθικά τέρατα και πειρατές. Στα μέσα όμως του 18ου αι. οι ανώτερες τάξεις παρακινήθηκαν να γνωρίσουν τα οφέλη της κολύμβησης χάρη στις ιατρικές μελέτες που δημοσιεύτηκαν στην Αγγλία. Μέχρι το τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα το θαλασσινό νερό θεωρήθηκε ιδιαίτερα ωφέλιμο για την υγεία. Η πρώτη πορτογαλική μελέτη για τη θαλασσοθεραπεία ήταν ένα βιβλίο του Jacob de Castro Sarmiento που δημοσιεύθηκε στο Λονδίνο το 1753. Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του δέκατου ένατου αιώνα η Πορτογαλία αντιμετώπισε για μεγάλο χρονικό διάστημα οικονομικές και πολιτικές αναταραχές. Οι παράγοντες αυτοί αποθάρρυναν την έλευση ξένων επισκεπτών και εμπόδισαν την ανάπτυξη μιας κουλτούρας αναψυχής για την πορτογαλική ελίτ και τη μεσαία τάξη. Μόνο κατά την περίοδο της

⁷⁶ Για την ιστορική εξέλιξη της Γαλλικής Ριβιέρας, βλ. Michael Nelson, *The French Riviera: A History*, Λέστερ 2016.

⁷⁷ John K. Walton, *The Waters of San Sebastián: Therapy, Health, Pleasure and Identity, 1840-1936* John Walton στο Susan C. Anderson-Bruce H. Tabb (επιμ.), *Water, Leisure and Culture: European Historical Perspectives*, ό.π., σ. 37-52.

Regeneração (Αναγέννησης)⁷⁸ κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, η πορτογαλική κυβέρνηση και οι ιδιώτες επιχειρηματίες έκαναν επενδύσεις στις μεταφορές και τις επικοινωνίες (δηλαδή στους σιδηροδρόμους, στις οδικές και τηλεγραφικές συνδέσεις), στη διαμονή (ξενοδοχεία) και στην αστική ανανέωση. Οι επενδύσεις αυτές ευνόησαν την ανάπτυξη πολλών πορτογαλικών παραθαλάσσιων θέρετρων.⁷⁹

Η φήμη των ιαματικών λουτροπόλεων παρουσίασε αξιοσημείωτη κάμψη στο τέλος της belle époque. Η οικονομική κρίση του 1875 περιόρισε σημαντικά τις δυνατότητες μετάβασης και παραμονής στα λουτρά. Οι λουτροπόλεις στην Ευρώπη στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρξαν «θύματα» της έκρηξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο διάδοχος του Αυστρο-Ουγγρικού θρόνου Φραγκίσκος Φερδινάνδος είχε περάσει με τη σύζυγό του Σοφία τις τελευταίες ξένοιαστες μέρες της ζωής του παραθερίζοντας στη λουτρόπολη Bad Píidze στα περίχωρα του Σεράγεβο, όπου και δολοφονήθηκε στις 28 Ιουνίου του 1914. Στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι λουτροπόλεις έπαψαν να θεωρούνται ασφαλείς προορισμοί θεραπείας και παραθερισμού. Οι ηγετικές τάξεις αποτελούσαν σημαντικό μέρος του κοινού των λουτροπόλεων και η επίσκεψη σε αυτές ήταν στοιχείο της φήμης τους. Η βασική αιτία που οδήγησε στην παρακμή των ευρωπαϊκών λουτρών ήταν τα πλήγματα που δέχτηκαν οι ανώτερες τάξεις των προηγούμενων περιόδων λόγω της διάλυσης των αυτοκρατοριών και της ανάδυσης των κρατών.⁸⁰

1.6 Οι ευρωπαϊκές λουτροπόλεις στη λογοτεχνία

Οι ευρωπαϊκές λουτροπόλεις άσκησαν έντονη γοητεία σε πολλούς συγγραφείς. Μερικά από τα πιο σημαντικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας έλαβαν χώρα στο αποπνικτικό λόγω των θειούχων αναθυμιάσεων, αλλά και συνάμα γοητευτικό περιβάλλον των λουτρών. Μυθιστορήματα και διηγήματα με φόντο τις

⁷⁸ Είναι η περίοδος της πορτογαλικής συνταγματικής μοναρχίας μετά τη στρατιωτική εξέγερση της 1ης Μαΐου 1851 που προκάλεσε το τέλος της θητείας του Costa Cabral. Η περίοδος της Αναγέννησης διήρκησε περίπου 17 χρόνια και έληξε με την εξέγερση Janeira το 1868, η οποία έφερε το Ρεφορμιστικό Κόμμα στην εξουσία. Στο διάστημα αυτό έγιναν προσπάθειες οικονομικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της χώρας και επιβλήθηκαν σχετικά αυστηρά φορολογικά μέτρα.

⁷⁹ Pedro Alexandre Guerreiro Martins, «Sea bathing and seaside tourism in Portugal in the nineteenth and twentieth centuries: an overview», *Journal of Tourism History*, 7 (2015), σ. 246-267.

⁸⁰ D. Blackbourn, *ό.π.*, σ. 19-20. Άγγελος Φ. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950: Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, Κέρκυρα 2016, σ. 64.

ευρωπαϊκές λουτροπόλεις έφεραν πολλές φορές αυτοβιογραφική χροιά, αφού βασίστηκαν σε ένα μεγάλο βαθμό στις προσωπικές εμπειρίες και μνήμες των συγγραφέων τους. Εδώ θα γίνει μια σύντομη προσπάθεια παρουσίασης του «κόσμου των λουτρών» μέσα από τη λογοτεχνική γραφίδα του Φιόντορ Ντοστογιέφσκι στον *Παίκτη*, του Λεονίντ Τσίπκιν στο *Καλοκαίρι στο Μπάντεν-Μπάντεν* και του Έρμαν Έσσε *Στα λουτρά*. Οι συγγραφείς τους εστίαζαν την αγωνία των θαμώνων για ίαση, αλλά και την ανάγκη τους για ψυχαγωγία και κοινωνικότητα στο κοσμοπολίτικο και συχνά γεμάτο πειρασμούς περιβάλλον των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων. Μια άλλη πτυχή των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων του δέκατου ενάτου αιώνα που παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα είναι αυτή της εκδήλωσης ποικίλων «παρεκκλινοσών» συμπεριφορών από τους επισκέπτες.

Ο αμερικάνος ερευνητής της νεότερης γερμανικής και αυστριακής ιστορίας David Clay Large στη μελέτη του *The Grand Spas of Central Europe: A History of Intrigue, Politics, Art, and Healing* (Λάνχαμ-Μάρυλαντ 2015) παρουσιάζει διάφορες όψεις των ιδιαίτερος δημοφιλών λουτροπόλεων της Κεντρικής Ευρώπης του δέκατου ενάτου αιώνα. Γίνεται αναφορά στο Bad Ischl, στο Karlsbad, στο Marienbad στο Bad Ems και στο Wiesbaden. Μία από πιο χαρακτηριστικές δραστηριότητες στις οποίες επιδίδονταν οι θαμώνες των γερμανικών λουτροπόλεων ήταν αυτή της χαρτοπαιξίας στην οποία γίνεται αναφορά στο κεφάλαιο για τον Ντοστογιέφκι.⁸¹

Ο συγγραφέας υπήρξε ένας από τους διάσημους επισκέπτες των λουτρών της Γερμανίας. Το 1862, στην ηλικία των 41 ετών, πραγματοποίησε το πρώτο του ταξίδι στη Δυτική Ευρώπη, κατά τη διάρκεια του οποίου επισκέφτηκε πολλές γερμανικές πόλεις. Από το 1869 έως το 1871, έζησε στη Δρέσδη και διέμεινε τέσσερις φορές από το 1874 έως το 1879 στο Bad Ems, όπου έγραψε το μυθιστόρημά του *Ο Έφηβος*. Οι επισκέψεις του Ντοστογιέφσκι στα γερμανικά λουτρά, ωστόσο, επισκιάστηκαν από τη σοβαρή επιληπτική διαταραχή από την οποία έπασχε, τον εθισμό του στα τυχερά παιχνίδια και τα μεγάλα χρέη του. Στο Wiesbaden έγραψε το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του *Έγκλημα και Τιμωρία*.

Στον *Παίκτη* του Ντοστογιέφσκι που δημοσιεύτηκε το 1867 και στο *Καλοκαίρι στο Μπάντεν-Μπάντεν* του Λεοντίν Τσίπκιν καταγράφονται οι εμπειρίες του στις χαρτοπαικτικές λέσχες του Wiesbaden, Bad Homburg και Baden-Baden. Οι γερμανικές αυτές λουτροπόλεις φαίνεται ότι χρησίμευσαν ως πρότυπο για το

⁸¹ David Clay Large, *The Grand Spas of Central Europe: A History of Intrigue, Politics, Art, and Healing*, Λάνχαμ-Μάρυλαντ 2015, σ. 158-174.

"Roulettenburg", τη λουτρόπολη δηλαδή που επισκέφτηκε ο ήρωας του βιβλίου Αλεξέι Ιβάνοβιτς, ένας νεαρός δάσκαλος που συνόδευσε έναν ξεπεσμένο Ρώσο στρατηγό στις γερμανικές λουτροπόλεις Βισμπάντεν και Χόμπουργκ, δεν ήταν άλλος από τον ίδιο τον συγγραφέα.⁸² Ο στρατηγός παραθέριζε στο Ρουλέττενμπουργκ με τα παιδιά του και την προγονή του Πωλίνα, με την οποία ήταν ερωτευμένος ο συγγραφέας.⁸³ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο στρατηγός-εργοδότης του είχε περιέλθει σε οικονομικό αδιέξοδο, καθότι είχε υποθηκεύσει όλη του την περιουσία για να ξεπληρώσει τα χρέη του στον Γάλλο Ντε Γκριέ. Στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον των γερμανικών λουτροπόλεων, ο Ντοστογιέφσκι είχε την ευκαιρία να συναναστραφεί με γυναίκες και άνδρες διαφορετικών εθνικοτήτων, προσφέροντας μια ηθογραφική καταγραφή του προφίλ των επισκεπτών των λουτροπόλεων της Κεντρικής Ευρώπης. Το κοινό που διέμενε στα ξενοδοχεία της λουτρόπολης απαρτιζόταν από Γάλλους, Γερμανούς, Ρώσους, Άγγλους και Πολωνούς.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη λουτρόπολη μυήθηκε για πρώτη φορά στον κόσμο των καζίνων και εθίστηκε εντέλει στη χαρτοπαιξία. Οι σκηνές που διαδραματίζονται στο καζίνο καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος στο έργο και σε αυτές ο συγγραφέας περιγράφει τις αντιδράσεις τόσο τις δικές του, όσο και των άλλων θαμώνων των καζίνων στις συνεχείς εναλλαγές της τύχης. Τα ποσά που παίζονταν στα καζίνο ήταν μικρά και μόνο αν ερχόταν κάποιος Άγγλος ή Ανατολίτης έπαιζε μεγάλο ποσό. Με αρκετά μεγάλη δόση ειρωνείας, περιέγραφε τους εθισμένους στον τζόγο επισκέπτες της λουτρόπολης που έπαιζαν ασταμάτητα από το βράδυ ως τα χαράματα:

«Το πιο σιχαμερό απ' όλα, που χτυπάει μονομιάς στα μάτια σ' όλο τούτο το σκυλολόι του καζίνου, ήταν εκείνη η αφοσίωση στο έργο, η σοβαρότητα κι ο σεβασμός που περικυκλώνανε τα τραπέζια. Να, γιατί εδώ πέρα γίνονται τούτες οι έντονες διακρίσεις στο παιχνίδι, ποιο θεωρείται σαν *mauvais genre*, και ποιο επιτρέπεται για έναν καθώς πρέπει άνθρωπο. Υπάρχουνε δυο λογίων παιχνίδια. Το ένα είναι παιχνίδι των τζέντλεμεν και το άλλο της πλεμπάγιας, το ταμαχιάρικο παιχνίδι κάθε σκυλολογιού».⁸⁴

⁸² Ο ρώσος συγγραφέας αναγκάστηκε να γράψει τον *Παίκτη* σ' ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα, πιεσμένος από τα χρέη του και τον εκδότη του. Χάρη στην πολύτιμη βοήθεια της δεύτερης συζύγου του Άννας Γκριγκόριεβνα Σνίτκινα, η οποία υπήρξε μια από τις πρώτες στενογράφους στη Ρωσία, ο συγγραφέας κατόρθωσε να ολοκληρώσει το βιβλίο μόλις σε λίγες εβδομάδες.

⁸³ Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, *Ο Παίκτης*, Μετάφραση: Αθηνά Σαραντίδη, Αθήνα 1990, σ. 8.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 25-26, 30, 118-119, 184.

Ένας άλλος χαρακτήρας του βιβλίου που εθίστηκε στη χαρτοπαιξία ήταν η παράλυτη γιαγιά της Πωλίνας, που ο στρατηγός ήλπιζε να πεθάνει για να την κληρονομήσει. Η γιαγιά ήρθε στη λουτρόπολη με το τρένο και λόγω «των καλών τρόπων» της θεωρήθηκε ότι επρόκειτο για σημαίνουσα προσωπικότητα:

«Στις λουτροπόλεις -μα και σ' όλη την Ευρώπη, θαρρώ- οι διευθυντές των ξενοδοχείων κι οι μαιτρ ντ' στέλ, όταν διαθέτουν δωμάτια στους ξένους, καθοδηγούνται όχι τόσο απ' τις απαιτήσεις και τις επιθυμίες τους, όσο απ' τις προσωπικές αντιλήψεις γι' αυτούς και πρέπει να σημειώσουμε πως σπάνια γελιούνται. Όμως στη γιαγιά, άγνωστο γιατί, δώσανε ένα τόσο πλούσιο διαμέρισμα που μάλιστα το παρακάνανε λιγάκι».⁸⁵

Η γιαγιά αντί να περάσει το χρόνο της κάνοντας θερμά λουτρά για να βελτιώσει την υγεία της, εθίστηκε στη ρουλέτα. Στην αρχή ήταν τυχερή και κέρδισε το θαυμασμό των θαμώνων του καζίνο, όμως στη συνέχεια η τύχη της άλλαξε και έχασε ένα τεράστιο ποσό μέχρι την αναχώρησή της.⁸⁶

Ο εθισμός του Φιόντορ Ντοστογιέφσκι στο καζίνο του Μπάντεν Μπάντεν υπήρξε σημείο αναφοράς και στο *Καλοκαίρι στο Μπάντεν Μπάντεν* του Λεονίντ Τσίπκιν.⁸⁷ Η πλοκή στο βιβλίο διαδραματιζόταν σε διπλό χρόνο: Στον παρόντα χρόνο ο αφηγητής ταξίδευε με τρένο για να επισκεφτεί το μουσείο του ρώσου συγγραφέα στην Πετρούπολη. Στο βαγόνι διάβαζε το ημερολόγιο της δεύτερης συζύγου του Ντοστογιέφσκι που είχε ανακαλύψει τυχαία στο σπίτι μιας συγγενούς του. Μέσα από την ανάγνωση του ημερολογίου οι αναγνώστες μπορούσαν να μεταφερθούν στο «παρελθόν», στην άνοιξη του 1860, την περίοδο δηλαδή που το νιόπαντρο ζευγάρι Φιόντορ (Φέντια, όπως αποκαλείται ο ήρωας στο έργο) και Άννα ξεκινούσε έναν καθυστερημένο μήνα του μέλιτος στη Γερμανία. Στις 14 Απριλίου 1867 άρχισαν τον μήνα του μέλιτος στη Γερμανία με τα χρήματα που κέρδισαν από τις πωλήσεις του βιβλίου. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του το ζευγάρι επισκέφτηκε την Πινακοθήκη των Παλαιών Δασκάλων στη Δρέσδη (Gemäldegalerie Alte Meister), όπου ο Φ.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 110.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 111, 124-128, 143-145.

⁸⁷ Ο Σοβιετικός Εβραϊός γιατρός και μεγάλος θαυμαστής του Ντοστογιέφσκι έγραψε το μυθιστόρημα στο διάστημα από το 1977 έως το 1981 χωρίς να το εκδώσει για ευνόητους λόγους. Πριν από τη συγγραφή του μυθιστορήματος, ο Λεονίντ Τσίπκιν επιδόθηκε σε εκτενή αρχαιολογική έρευνα και φωτογράφιση των τόπων που ήταν σημαντικοί για τον Φιόντορ Ντοστογιέφσκι και για τους ήρωες των βιβλίων του. Μετά την ολοκλήρωση του μυθιστορήματος, ο Λεονίντ Τσίπκιν παρέδωσε ένα φωτογραφικό άλμπουμ στο μουσείο Ντοστογιέφσκι. Jonathan Rosen, «Crimes and Punishments», *New York Times*, 3 Μαρτίου 2002. <http://www.nytimes.com/2002/03/03/books/crimes-and-punishments.html>. Ανακτήθηκε στις 20/1/2017.

Ντοστογιέφσκι αναζήτησε έμπνευση για τη συγγραφή του. Συνέχισαν το ταξίδι τους στη Γερμανία, επισκεπτόμενοι τη Φρανκφούρτη, το Ντάρμστατ, τη Χαϊδελβέργη και την Καρλσρούη. Η παραμονή τους στη γερμανική λουτρόπολη κράτησε πέντε εβδομάδες.⁸⁸

Ο Λεοντίν Τσίπκιν κατάφερε να αποδώσει γλαφυρά τον ψυχισμό του Φ. Ντοστογιέφσκι που παρασυρόταν από τους πειρασμούς που του προσέφερε η λουτρόπολη και την αγωνία της εγκύου συζύγου του να τον «σώσει» από τα πάθη του. (Το πρώτο τους παιδί, τη Sonya, τη συνέλαβε η Άννα στο Μπάντεν-Μπάντεν. Γεννήθηκε στη Γενεύη στις 5 Μαρτίου 1868 και πέθανε από πνευμονία τρεις μήνες αργότερα). Ο Φ. Ντοστογιέφσκι ήθελε να ταξιδέψει στη γερμανική λουτρόπολη με την ελπίδα να κερδίσει ένα μεγάλο ποσό στη ρουλέτα και να εξοφλήσει τα χρέη του.⁸⁹ Κι η ίδια η Άννα περίμενε με αγωνία αμέσως μετά την άφιξή τους στο Μπάντεν-Μπάντεν να γνωρίσει την κοσμοπολίτικη λουτρόπολη και να συναναστραφεί με τους καλοντυμένους παραθεριστές:

«Αυτό ήταν το πραγματικό, το ζωντανό Μπάντεν-Μπάντεν κι εκείνη φανταζόταν κιάλας τον εαυτό της να περπατάει μαζί με τον άντρα της στον κεντρικό δρόμο της πολιτείας, την πλατεία Λιχτεντάλερ, για την οποία είχε ακούσει τόσα πολλά, περικυκλωμένη από κομψά ντυμένους παραθεριστές: είχε αντικαταστήσει τη μαύρη νταντελένια μαντίλα της με ένα πολύχρωμο φόρεμα με βολάν, επειδή, επιτέλους, ο Φέντια έπρεπε να φανεί τυχερός».⁹⁰

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους ο ανεξέλεγκτος εθισμός του συζύγου της, τούς ανάγκασε να αφήσουν ενέχυρο κοσμήματα και προσωπικά αντικείμενα της Άννας. Σε μια από τις πολλές επισκέψεις του στο καζίνο ο Φ. Ντοστογιέφσκι είχε μια έντονη διαμάχη με τον Ρώσο συγγραφέα Ιβάν Σεργκέγεβιτς Τουργκένιεφ και έχασε και πάλι πολλά χρήματα στο τραπέζι της ρουλέτας. Ο Φέντια φοβόταν ότι θα ξανασυναντούσε τον Τουργκένιεφ στον περίπατό του με τη σύζυγό του στη λουτρόπολη. Οι περίπατοι ήταν μια από τις συνηθισμένες ασχολίες του ζευγαριού στη λουτρόπολη. Προκαλούσαν, όμως δυσφορία στην Άννα, γιατί δεν μπορούσε να φοράει το κατάλληλο, μοντέρνο ένδυμα όπως οι άλλες κυρίες στο Μπάντεν-Μπάντεν:

⁸⁸ Ο γάμος τους είχε τελεστεί στις 15 Φεβρουαρίου 1867 στον καθεδρικό ναό της Αγίας Πετρούπολης. Τα 7.000 ρούβλια όμως που είχε κερδίσει από την έκδοση του βιβλίου του, *Έγκλημα και Τιμωρία* δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τα χρέη τους και αναγκάζεται έτσι η Άννα να πουλήσει τα τιμαλφή της. Σούζαν Σόνταγκ, «Εισαγωγή» στο Λεοντίν Τσίπκιν, *Καλοκαίρι στο Μπάντεν-Μπάντεν*, Μετάφραση: Σταυρούλα Αργυροπούλου, Αθήνα 2003, σ. 19-21.

⁸⁹ Λεοντίν Τσίπκιν, *Καλοκαίρι στο Μπάντεν-Μπάντεν*, ό.π., σ. 68.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 93.

«Γύρισαν στο σπίτι τους διασχίζοντας την οδό Λιχτεντάλερ μετά τον συνηθισμένο τους περίπατο, γιατί το μόνο που τους απόμενε πια ήταν να κάνουν έναν περίπατο ή να υποκριθούν ότι κάνουν έναν περίπατο, η Άννα Γκρικόριεβνα δεν είχε διάθεση να κάνει βόλτες σ' αυτόν το δρόμο με το φθαρμένο της φουστάνι, το μόνο σχεδόν που της είχε απομείνει, αφότου έβαλαν ενέχυρο τα υπάρχοντά τους, ο Φέντια όμως επέμενε κι εκείνη θαρρούσε ότι την κοίταζαν οι πάντες».⁹¹

Τα δύο μυθιστορήματα, με ήρωα εμπνευσμένο, αν όχι απολύτως ταυτισμένο με τον αυτοκαταστροφικό ήρωα, Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, πέτυχαν να ταξιδέψουν τους αναγνώστες τους στην κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων της Κεντρικής Ευρώπης. Δύο άλλα μυθιστορήματα του 20ού αιώνα, το *Στα λουτρά* του Έρμαν Έσσε και *Το βάλς του αποχαιρετισμού* του Μίλαν Κούντερα απέδωσαν την ιαματική διάσταση των λουτρών. Μέσα από τις λεπτές αποχρώσεις της ειρωνείας και τη σκωπτική διάθεση που χαρακτήριζε τους δύο συγγραφείς αποδόθηκε η προσδοκία για ίαση που προσέφερε το θερμό νερό.

Στο σύντομο αυτοβιογραφικό του έργο *Στα λουτρά* που δημοσιεύτηκε το 1924 ο Έρμαν Έσσε κατέγραψε την εμπειρία του ως ασθενής στη λουτρόπολη Μπάντεν. Το μυθιστόρημα αυτό υπήρξε ένα από τα αγαπημένα βιβλία και πηγή έμπνευσης για τον συγγραφέα του *Μαγικού Βουνού*, Τόμας Μαν. Ο μεσήλικας συγγραφέας επισκέφτηκε τη λουτρόπολη για να βρει ανακούφιση από την ισχιαλγία που τον ταλαιπωρούσε. Αμέσως μετά την άφιξή του στο Μπάντεν αφιερώθηκε στην παρατήρηση των συμπτωμάτων τόσο του ίδιου, όσο και των άλλων ασθενών. Όπως εξήγησε ο ίδιος στον πρόλογο του βιβλίου, οι πιο συνηθισμένες παθήσεις που ταλαιπωρούσαν τους ασθενείς της γερμανικής λουτρόπολης ήταν η αρθρίτιδα, οι ρευματισμοί και η ισχιαλγία.⁹² Προσπάθησε να γίνει ένα με τον κόσμο των λουτρών και να προσδιορίσει τα κοινά χαρακτηριστικά που είχαν οι ασθενείς του Μπάντεν:

«Όλοι τους υπέφεραν περισσότερο από μένα, ήταν πιο κακόμοιροι, πιο άρρωστοι και πιο αξιολύπητοι, κι αυτό μου έκανε πολύ καλό. Κατάφερε να με παρηγορήσει αρκετές φορές όσο ήμουν στο Μπάντεν: Ο κόσμος γύρω μου κούτσαινε, ο κόσμος σερνόταν, ο κόσμος αναστέναζε, ο κόσμος κυκλοφορούσε με καρτσάκια [...]Να λοιπόν που ανακάλυψα με το που πάτησα το πόδι μου στο Μπάντεν ένα από τα μεγάλα μυστικά και τη μαγεία

⁹¹ Λεονίντ Τσίπκιν, ό.π., σ. 125, 135, 148-150, 151-152.

⁹² Έρμαν Έσσε, *Στα λουτρά*, Μετάφραση: Χρυσή Νεραντζή, Αθήνα 2000, σ. 12.

όλων των λουτροπόλεων. Πραγματικά το διασκέδασα: ο συνεταιρισμός των πασχόντων, αυτό που λέμε «socios habere malorum».⁹³

Μέσα από την καταγραφή των εμπειριών του, οι αναγνώστες είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν την καθημερινότητα ενός ασθενούς στη γερμανική λουτρόπολη. Ο Έρμαν Έσσε ξεκίνησε την παραμονή στο Μπάντεν με την ελπίδα να φύγει από αυτό «με γόνατα ευκίνητα και με μέση ελαστική». Την πρώτη μέρα της άφιξής του εξετάστηκε από τον γιατρό των λουτρών και στη συνέχεια ακολούθησε πιστά το πρόγραμμα που του πρότεινε. Η ψυχολογία του γνώρισε διακυμάνσεις, καθώς κατά τη διάρκεια της θεραπείας του ένιωσε κουρασμένος και δεν είχε άμεσα τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Η απογοήτευση που αισθανόταν γινόταν ακόμη μεγαλύτερη από το γεγονός ότι ταλαιπωρούνταν από πόνους και εξάντληση. Κατά τη διάρκεια, όμως, της θεραπείας του διαπίστωσε ότι οι ασθενείς συμπαραστέκονταν ο ένας στον άλλον και έπαιρναν θάρρος, όταν κάποιος παρουσίαζε σημάδια βελτίωσης:

«Εμείς οι επισκέπτες των λουτρών ελέγχουμε ο ένας τον άλλον, όπως συνηθίζεται το καλοκαίρι στην εξοχή, μόνο που εδώ δεν παίζει κανένα σημαντικό ρόλο η μόδα ούτε και η κομψότητα. Παρακολουθούμε όμως την κατάσταση της υγείας των αδερφών μας, γιατί σ' αυτούς βλέπουμε τον ίδιο μας τον εαυτό. Κι αν ο ηλικιωμένος κύριος του δωματίου αριθμός 6 έχει μια καλή μέρα και μπορεί να περπατήσει μόνος του από την πόρτα ως το τραπέζι, αυτό μας χαροποιεί όλους. Και όλοι κουνάμε στεναχωρημένοι το κεφάλι, όταν ακούμε πως η κυρία Φλέρυ θα μείνει σήμερα στο κρεβάτι.»⁹⁴

Παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισε, ο συγγραφέας είχε την ευκαιρία να απολαύσει τις παρές και τις ανέσεις που του πρόσφερε η δημοφιλής λουτρόπολη.⁹⁵ Διέμεινε σε ένα άνετο δωμάτιο ενός πολυτελούς ξενοδοχείου, έτρωγε στα εστιατόρια που σέρβιραν απολαυστικά γεύματα και μπορούσε να παρακολουθήσει διάφορες συναυλίες και κινηματογράφο. Μάλιστα δε δίστασε να επισκεφτεί και το καζίνο της λουτρόπολης και να παίξει ρουλέτα.⁹⁶ Μετά την αναχώρησή του από τη λουτρόπολη έφυγε ανακουφισμένος, καθώς αποδέχτηκε την ασθένειά του. Δήλωσε, μάλιστα, ότι αισθανόταν νόστο για το δωμάτιό του και παραδέχτηκε ότι πέρασε όμορφες στιγμές στη λουτρόπολη.⁹⁷

⁹³ Έρμαν Έσσε, *ό.π.*, σ. 16-17.

⁹⁴ Στο *ίδιο*, σ. 24-25, 39-40, 66, 112-115.

⁹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 41.

⁹⁶ Στο *ίδιο*, σ. 125-134.

⁹⁷ Στο *ίδιο*, σ. 172, 181.

Στο *Βαλς του αποχαιρετισμού* ο Μίλαν Κούντερα επέλεξε μια ορεινή μικρή λουτρόπολη, η οποία δεν κατονομάζεται για να αποτελέσει το σκηνικό της ιστορίας του. Ο τίτλος του μυθιστορήματος δεν είναι διόλου τυχαίος. Το έγραψε το 1971-1972 λίγο μετά την εισβολή των Ρώσων στη χώρα του και τη μόνιμη εγκατάστασή του στη Γαλλία. Με αυτό το μυθιστόρημα ο Τσέχος συγγραφέας επιδίωξε «να χορέψει ένα τελευταίο βαλς» στη χώρα του, καθώς πρόθεσή του ήταν να μην ξαναγράψει. Το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε κατευθείαν σε γαλλική μετάφραση το 1976 στο Παρίσι. Στη μικρή αυτή λουτρόπολη στην οποία λάμβανε χώρα η πλοκή του έργου, οι ζωές των ηρώων αλληλοδιαπλέκονταν από τις πρώτες σελίδες του μυθιστορήματος μέχρι το δραματικό φινάλε της αυτοκτονίας της εγκύου νοσοκόμας Ρουζένα. Η λουτρόπολη αυτή συγκέντρωνε γυναίκες που έπασχαν από γυναικολογικά προβλήματα και ήλπιζαν ότι τα θερμά λουτρά και ο γιατρός των λουτρών θα μπορούσαν να τις βοηθήσουν να τεκνοποιήσουν. Τη λουτρόπολη επισκέπτονταν και άντρες που έπασχαν από καρδιολογικά προβλήματα:

«Κάτω από τις κιονοστοιχίες περνούν οι γυναίκες και τραβούν προς τις ιαματικές πηγές. Πρόκειται για γυναίκες ανήμπορες να κάνουν παιδιά κι ελπίζουν πως σ' αυτά εδώ τα λουτρά θα βρουν τη γονιμότητά τους. Ανάμεσα στους αρρώστους υπάρχουν και κάμποσοι άντρες, γιατί τα λουτρά εκτός που στέκουν θαυματουργά στις γυναικολογικές παθήσεις, δυναμώνουν κατά πως λένε και την καρδιά. Όμως σε κάθε άρρωστο άντρα αναλογούν εννιά άρρωστες γυναίκες, πράγμα αρκετά προβληματικό για μια ελεύθερη κοπέλα που δουλεύει εδώ νοσοκόμα και περιποιείται στην πισίνα τις στειρές κυρίες!»⁹⁸

Όλες οι γυναίκες ακολουθούσαν πιστά το πρόγραμμα των λουτρών στη πισίνα και στη συνέχεια ξάπλωναν στα κρεβάτια τους και δεχόντουσαν τη φροντίδα της νοσοκόμας, η οποία με απάθεια τις τύλιγε σε σεντόνια:

«Πήγε πίσω, στο τμήμα της πισίνας, όπου στα θαυματουργά νερά της πηγής τσαλαβουτούσαν καμιά εικοσαριά γυμνές γυναίκες. Φώναξε τρεις απ' αυτές με τα ονόματά τους για να τους ανακοινώσει πως η ώρα του λουτρού τελείωσε. Οι γυναίκες πήδηξαν υπάκουα έξω απ' την πισίνα, τίναξαν τα μεγάλα στήθη της που έσταζαν νερά και ακολούθησαν τη Ρουζένα στην μπροστινή σάλα. Εκεί οι γυναίκες ξάπλωσαν στα άδια κρεβάτια και η Ρουζένα

⁹⁸ Μίλαν Κούντερα, *Το βαλς του αποχαιρετισμού*, Αθήνα 1980, σ. 9

τις τύλιξε μια μια στα σεντόνια, τους σκούπισε με την άκρη του υφάσματος τα μάτια και τις σκέπασε κατόπι με ζεστές κουβέρτες. Της χαμογέλασαν και οι τρεις ευγενικά, αλλά η Ρουζένα έμεινε απαθής.»⁹⁹

Υπάκουαν, επίσης, όλες στον γιατρό των λουτρών, Σκρέτα, ο οποίος εντέλει συνέλαβε ένα ιδιαίτερο σχέδιο για να μείνουν έγκυες: αποφάσισε να τις γονιμοποιήσει με το δικό του σπέρμα χωρίς φυσικά να τις ενημερώνει, γιατί θεωρούσε ότι οι σύζυγοί τους έπασχαν από στειρότητα.¹⁰⁰ Η λουτρόπολη φαίνεται ότι είχε σημαντική φήμη, αφού ένα συνεργείο κινηματογραφιστών ήρθε για να καταγράψει πλάνια με τις γυναίκες στην πισίνα. Η κινηματογράφιση έγινε δεκτή με χαρά από τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες ασθενείς, αλλά προκάλεσε τη δυσφορία και την αντίδραση της νεαρής Όλγας.¹⁰¹ Και μπορεί η λουτρόπολη να ήταν μικρή, όμως οι ασθενείς είχαν την ευκαιρία να απολαμβάνουν συναυλίες. Σε μια τέτοια νεαρή νοσοκόμα γνώρισε και στη συνέχεια είχε παράνομο δεσμό με έναν παντρεμένο τρομπετίστα.¹⁰²

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε προσπάθεια να γίνει μια συγκριτική μελέτη της εξέλιξης των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων μέσα από την επισκόπηση της ιστοριογραφίας. Όπως είδαμε, η επαφή των Ευρωπαίων επισκεπτών με τα λουτρά της Ανατολής προκάλεσε ένα αρχικό ενδιαφέρον και περιέργεια για αυτά. Στη συνέχεια η μόδα της λουτροθεραπείας μεταφέρθηκε στην Ευρώπη. Τόσο οι χημικές και οι ιατρικές μελέτες του 18ου αιώνα όσο και οι αρχιτεκτονικές βελτιώσεις συντέλεσαν στη δημοφιλία των αγγλικών λουτροπόλεων. Τον επόμενο αιώνα παρατηρήθηκε μια μετατόπιση της προτίμησης του κοινού από τις αγγλικές λουτροπόλεις σε αυτές της Κεντρικής Ευρώπης. Την ίδια περίοδο, η απόρριψη του φόβου της θάλασσας και η βελτίωση των μέσων μεταφοράς οδήγησαν στην ανάδυση των νέων παραθαλάσσιων θέρετρων, τα οποία σταδιακά επεκτάθηκαν. Τέλος, τα μυθιστορήματα, μέσα από τις περιγραφές των θαμώνων και των χώρων θεραπείας και κοινωνικής συναναστροφής, προσφέρουν στον σημερινό αναγνώστη τη δυνατότητα να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη εικόνα για την ατμόσφαιρα των λουτροπόλεων και τις συνήθειες των επισκεπτών σε αυτές.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 41.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 78-79.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 145-146.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 13.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Ο επιστημονικός λόγος για τα ελληνικά λουτρά

Σχεδόν αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους εμφανίστηκε μια παραγωγή ιατρικών κειμένων για τις ευεργετικές ιδιότητες των ιαματικών πηγών και για τη συμβολή τους στην ίαση συγκεκριμένων παθήσεων. Τα κείμενα αυτά (ιατρικοί οδηγοί, χημικές αναλύσεις, επιστημονικά άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες της εποχής) προσέδωσαν επιστημονικό κύρος στις ελληνικές ιαματικές πηγές. Συγγραφείς τους ήταν επιστήμονες (γιατροί και χημικοί) που διατηρούσαν στενούς δεσμούς με την Ευρώπη είτε λόγω καταγωγής είτε λόγω σπουδών. Μέσα από τον επιστημονικό λόγο τους τεκμηρίωναν την ιαματική παράμετρο των ελληνικών λουτρών και ενθάρρυναν τους ασθενείς να ταξιδέψουν σε αυτά για θεραπεία.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσω τη συμβολή του ιατρικού λόγου της εποχής στην ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων. Θα υποστηρίξω ότι οι λόγιοι-γιατροί μέσα από τα κείμενά τους συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας πρώιμης μορφής ιαματικού τουρισμού στην Ελλάδα (ενός κοινού δηλαδή που επισκεπτόταν τις ελληνικές λουτροπόλεις, κατόπιν σύστασης των γιατρών του, με σκοπό τη θεραπεία). Οι επισκέπτες των λουτρών είχαν ανάγκη από τις κατάλληλες υποδομές θεραπείας και διαμονής και για το λόγο αυτό, αργά αλλά σταθερά, οι ελληνικές λουτροπόλεις αναπτύχθηκαν και επιδίωξαν να συμβαδίσουν με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Θα αναφερθώ, επίσης, στα βασικά χαρακτηριστικά των ιατρικών εντύπων για τα ιαματικά λουτρά. Στα ιατρικά κείμενα της εποχής υπάρχουν συχνές αναφορές σε αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Παράλληλα, επιδιώκουν να συμπορευτούν και με τις σύγχρονες μεθόδους και ανακαλύψεις της ιατρικής και της χημείας που λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι ιατρικοί οδηγοί για τα ελληνικά λουτρά που απευθύνονται σε ασθενείς και γιατρούς. Παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά ως προς τη δομή τους (εκλαϊκευμένος ιατρικός λόγος, χημικές αναλύσεις, περιηγητικά στοιχεία, καταγραφή των ενδεδειγμένων θεραπειών για κάθε πάθηση) και συνδυάζουν την εκλαϊκευση και την επιστήμη, το ταξίδι και τη θεραπεία.

2.1 Το καθαρό και πλυμένο σώμα στην ιστορία της υγείας: μια σύντομη επισκόπηση

Η Dorothy Porter στη μελέτη της *Health, Civilization and the State: A History of Public Health from Ancient to Modern Times* ισχυρίζεται ότι η ιστορία της υγείας, της ιατρικής και των ασθενειών διαμορφώθηκε από διαφορετικές ιστοριογραφικές κατευθύνσεις που συντελέστηκαν μεταξύ των δεκαετιών 1960 και 1990. Στο βιβλίο της επανεξετάζει την ιστορία της δημόσιας υγείας στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική μέσα από τις μελέτες που έχουν δημοσιευτεί τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα¹⁰³. Σύμφωνα με την Porter το ιστοριογραφικό πεδίο της δημόσιας υγείας εμφανίζεται κατά τις δεκαετίες 1950-1960. Οι μελέτες για τη δημόσια υγεία που γράφτηκαν στη δεκαετία του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ασχολούνται με τις κοινοβουλευτικές μεταρρυθμίσεις και τις τεχνολογικές εξελίξεις που συνέβαλαν στη δημιουργία υγιέστερων περιβαλλόντων, οι οποίες με τη σειρά τους μείωσαν την εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών. Ιστορικοί της δημόσιας υγείας, όπως οι Samuel Finer, R.A. Lewis, Royston Lambert, William Frazer και Colin Frazer Brockington έγραψαν εξαιρετικές διοικητικές ιστορίες της δημόσιας υγείας.¹⁰⁴ Τη δεκαετία του 1950 γράφτηκαν δύο σπουδαίες μελέτες για τους υγειονομικούς κανονισμούς από την προσωκρατική περίοδο έως τα πρώτα χρόνια μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται τη μελέτη του René Sand, καθηγητή Κοινωνικής Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών *The Advance to Social Medicine* που δημοσιεύτηκε το 1952 και το εγχειρίδιο για την ιστορία της δημόσιας υγείας *A History of Public Health* που γράφτηκε από τον George Rosen το 1958.¹⁰⁵ Και οι δύο μελέτες γράφτηκαν σε μια εποχή που η δημόσια υγεία φάνηκε νικηφόρα στην επίτευξη της μαζικής μείωσης των ποσοστών θνησιμότητας στον δυτικό κόσμο. Και οι δύο ιστορικοί εξύμνησαν την τεχνολογική πρόοδο της επιστήμης και ιδιαίτερα της ιατρικής για την καταπολέμηση των ενδημικών και επιδημικών ασθενειών.¹⁰⁶

¹⁰³ Dorothy Porter, *Health, Civilization and the State: A History of Public Health from Ancient to Modern Times*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1999, σ. 4.

¹⁰⁴ Samuel Finer, *Life and Times of Sir Edward Chadwick*, Λονδίνο 1952. R.A Lewis, *Edwin Chadwick and the Public Health Movement*, Λονδίνο 1963. Royston Lambert, *Sir John Simon and British Sanitary Administration*, Λονδίνο 1963. William Frazer, *History of English Public Health 1834–1939*, Λονδίνο 1950. Colin Fraser Brockington, *A Short History of Public Health*, Λονδίνο 1956.

¹⁰⁵ René Sand, *The Advance to Social Medicine*, Λονδίνο 1952. George Rosen, *The History of Public Health*, Νέα Υόρκη 1956.

¹⁰⁶ Dorothy Porter, *ό.π.*, σ. 1.

Τη δεκαετία του 1960 οι ιστορικοί της υγείας άρχισαν να διερευνούν τον αντίκτυπο της επιδημικών και μολυσματικών ασθενειών στους μετασχηματισμούς των ευρωπαϊκών και βορειοαμερικανικών κοινωνιών της πρώιμης και νεότερης περιόδου. Οι Margaret Pelling, William Coleman, Charles Rosenberg, Charles Cipolla, Paul Slack, James Riley, Richard Morris και Richard Evans έλαβαν υπόψη τους στις μελέτες τους τις κοινωνικές σχέσεις ιδεών και δράσεων που επιτελούνταν στο ατομικό και συλλογικό επίπεδο ως απόκριση στην εμφάνιση επιδημικών καταστροφών.¹⁰⁷

Το ανθρώπινο σώμα στην «καθαρή» και στη μιαρή εκδοχή του και οι αντιλήψεις γύρω από αυτό έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών ιστοριογραφικών συζητήσεων. Το 1966 εκδίδεται το βιβλίο της Mary Douglas *Καθαρότητα και κίνδυνος: μια ανάλυση των εννοιών της μιαρότητας και του ταμπού* το οποίο πραγματεύεται την πολιτισμική έννοια της βρωμιάς και των συμβολικών σημασιών της. Το βιβλίο αυτό παρέχει μια συμβολική ερμηνεία των κανόνων της καθαρότητας και μιαρότητας τόσο στις δυτικές όσο και στις μη δυτικές κοινωνίες. Επιχειρώντας την ανάπτυξη μιας γνωστικής θεωρίας της ταξινομικής ανωμαλίας αναλύει τον τρόπο προσέγγισης και κατανόησης του ακάθαρτου και μιαρού στους διάφορους πολιτισμούς.

Η Caroline Walker Bynum το 1987 εκδίδει το βιβλίο *Holy Feast and Holy Fast*. Το 1991 ο Roy Porter δημοσιεύει το “History of the Body”.¹⁰⁸ Σε αυτή ο Porter επεσήμανε ότι στο παρελθόν η δυτική ιστοριογραφία είχε ασχοληθεί με το δυισμό του νου και του σώματος (δηλαδή ότι το σώμα είναι ουσιαστικά ξεχωριστό από το μυαλό ή την ψυχή) και επομένως η πολιτισμική ιστορία των σωμάτων ως υλικών αντικειμένων είχε παραβλεφθεί. Τόνισε ότι η ιστορία του σώματος είναι σημαντική για την κατανόηση των ιστοριών του εξαναγκασμού, του ελέγχου, του βιολογικά και κοινωνικά προσδιορισμένου φύλου και άλλων σημαντικών πολιτισμικά προσδιορισμένων ποικίλων πτυχών της ανθρώπινης εμπειρίας. Τόσο η Bynum όσο

¹⁰⁷ Margaret Pelling, *Cholera Fever and English Medicine 1825–1865*, Οξφόρδη 1978. William Coleman, *Death is a Social Disease*, Μάντισον 1982. Charles Rosenberg, *The Cholera Years 1832, 1849 and 1866*, Σικάγο 1962. Charles Cipolla, *Cristofano and the Plague: A Study of Public Health in the Age of Galileo*, Μπέρκλεϊ 1972. Paul Slack, ‘The Disappearance of Plague: An Alternative View’, *Economic History Review*, 34 (1981), σ. 469–476. James C. Riley, *The Eighteenth Century Campaign to Avoid Disease*, Basingstoke 1987. Richard Morris, *Cholera 1832: The Social Response to an Epidemic*, Λονδίνο 1976. Richard Evans, *Death In Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910*, Οξφόρδη 1987.

¹⁰⁸ Roy Porter, «History of the Body», στο Peter Burke (επιμ.) *New Perspectives on Historical Writing*, Πενσυλβανία 1991, σ. 206-32.

και ο Porter θεώρησαν ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 η έρευνα για την ιστορία του σώματος επηρεάστηκε από τη μεταδομιστική θεωρία. Και οι δύο εξέφρασαν την ανησυχία τους για το γεγονός ότι η έρευνα επικεντρώνεται πάρα πολύ στη συζήτηση γύρω από τα σώματα, και όχι στα ίδια τα σώματα.¹⁰⁹

Δύο ακόμη σπουδαίες μελέτες της ιστορίας της υγιεινής του σώματος δημοσιεύονται τη δεκαετία του 1980 με διαφορά τριών μόνο ετών. Πραγματεύονται τις έννοιες της καθαριότητας και της δυσωδίας. Πρόκειται για το *Le miasme et la jonquille: L'odorat et l'imaginaire social, XVIIIe-XIXe siècles* του Alain Corbin που δημοσιεύεται το 1982 και το *Le Propre et le sale : l'hygiène du corps depuis le Moyen Âge* του Georges Vigarello που εκδίδεται το 1985. Ο Alain Corbin διερευνά τη σχέση μεταξύ οσμών και υγιεινής στη Γαλλία του 18ου και του 19ου αιώνα. Παρακολουθεί την κοινωνική ιστορία της οσμής, ιδιαίτερα στη γαλλική πρωτεύουσα, με στόχο την καλύτερη κατανόηση του κόσμου στον οποίο ζούμε σήμερα, απαλλαγμένου από δυσωσμίες. Η «δυσοσμία της πόλης» θεωρήθηκε σημαντική απειλή για την υγεία όλων των ανθρώπων, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη στην οποία ανήκαν και αιτία μεταδοτικών και ανίατων ασθενειών. Στα μέσα του 18ου αιώνα στο Παρίσι η μυρωδιά είχε γίνει δημόσιο ζήτημα: όσοι μπορούσαν να αντέξουν οικονομικά, απέφευγαν τις σκονισμένες μυρωδιές των δρόμων. Τα μέλη της αστικής τάξης στράφηκαν στον αέρα του βουνού για να διατηρήσει την υγεία τους. Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, οι αυξημένες ευαισθησίες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων προς τη μυρωδιά ήταν η αιτία της αντικατάστασης των βαριών αρωμάτων από λεπτά, λουλουδάτα που θύμιζαν τον βουνίσιο αέρα.

Ο Georges Vigarello στη μελέτη του *Το καθαρό και το βρώμικο* κατέγραψε και ανέλυσε τις διαφορετικές αντιλήψεις μέσα στο χρόνο για την καθαριότητα και την αποδοχή ή την απόρριψη του μπάνιου. Η ανάγκη του ανθρώπου να κάνει συχνά μπάνιο για να διατηρείται καθαρός δεν ήταν αυτονόητη στο παρελθόν, όπως θεωρείται σήμερα. Οι άνθρωποι έπρεπε να συνειδητοποιήσουν τη διαφοροποίηση του καθαρού σώματος από το βρώμικο για να εντάξουν το μπάνιο στη ζωή τους.

Ειδικότερα, οι παλαιότεροι κώδικες υγιεινής εντοπίζονται σε ινδουιστικά κείμενα. Το μπάνιο θεωρείται ένα από τα καθημερινά καθήκοντα στον Ινδουισμό και η αποφυγή του θεωρούνταν αμαρτία. Όπως έχουμε αναφέρει, το μπάνιο ήταν συνήθεια και στη ρωμαϊκή κοινωνία. Τα αστικά κέντρα διέθεταν υδραγωγείο και

109 Caroline Walker Bynum, «Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective», *Critical Inquiry*, 22, (1995), σ. 1-33.

λουτρά. Το μπάνιο έξω από τα αστικά κέντρα γινόταν σε μικρότερες, λιγότερο πολυτελείς λουτρικές εγκαταστάσεις ή χρησιμοποιούσαν απλώς κάποιες ποσότητες καθαρού νερού για την πλύση. Η χρήση λουτρών και συστημάτων αποχέτευσης δε σταμάτησε μετά την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο Χριστιανισμός ανέκαθεν έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην υγιεινή. Στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους οι κληρικοί καταδίκασαν τα μεικτά μπάνια στις ρωμαϊκές πισίνες. Οι πατέρες της Εκκλησίας, αντιθέτως, προέτρεπαν με κείμενά τους, τους χριστιανούς να πηγαίνουν στα λουτρά για μπάνιο. Θεωρούσαν ότι το μπάνιο διατηρούσε το σώμα των πιστών καθαρό και αγνό και συνέβαλε στη διατήρηση της καλής τους υγείας. Ο Πάπας Γρηγόριος ο Μέγας χαρακτήριζε το μπάνιο σωματική ανάγκη. Η Δυτική Εκκλησία έχτισε δημόσιες λουτρικές εγκαταστάσεις χωρισμένες για τα δύο φύλα κοντά σε μοναστήρια και χώρους προσκυνήματος.

Στους επόμενους αιώνες ο φόβος του λοιμού και ιδίως της πανώλης κυριέυσε τους ανθρώπους και τα μπάνια και οι θέρμες έπαυσαν να χρησιμοποιούνται ή περιορίστηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό η χρήση τους, καθώς συνδυάστηκαν με την ακολασία, τις ταραχές και, κυρίως, τη μετάδοση ασθενειών.¹¹⁰ Το σώμα θεωρήθηκε διαπερατό και εκτεθειμένο σε μολύνσεις και αρρώστιες.¹¹¹ Οι αντιλήψεις γύρω από το νερό και την επίδρασή του στον άνθρωπο άρχισαν να αλλάζουν στον 18ο αιώνα, όταν ο φόβος της πανώλης μειώθηκε αισθητά και η τάξη των κοινωνικών ελίτ έκανε την πρώτη χρήση των θερμών λουτρών σε ιδιωτικά μέγαρα. Το 1761 λειτούργησε η πρώτη επιχείρηση θερμών υδάτων στις όχθες του Σηκουάνα. Στα μέσα του 18ου αιώνα το ψυχρό νερό άρχισε να ανταγωνίζεται το θερμό και η ψυχρολουσία διαδόθηκε ως πρακτική υγιεινής για τον οργανισμό, αφού του προσέφερε ζωντάνια, ανθεκτικότητα και αναζωογόνηση.¹¹²

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, μόνο οι προνομιούχες τάξεις στις δυτικές πόλεις διέθεταν εγκαταστάσεις στις οικίες τους για την ανακούφιση των σωματικών λειτουργιών. Οι φτωχότεροι χρησιμοποιούσαν κοινοτικές εγκαταστάσεις που χτίστηκαν πάνω από βόθρους στις αυλές. Η πρακτική αυτή άλλαξε, όταν ο Άγγλος γιατρός John Snow ανακάλυψε ότι η χολέρα μεταδίδεται από μολυσμένο με ακαθαρσίες νερό το 1854. Χάρη στις μελέτες του John Snow και άλλων υγειονόμων

¹¹⁰ Georges Vigarello, *Το καθαρό και το βρώμικο: Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2000, σ. 47-51. Για την καταδίκη των δημοσίων λουτρών από την Εκκλησία στον Μεσαίωνα ως κέντρα πορνείας βλ. Jacques Le Goff, *Il corpo nel Medioevo*, Μετάφραση: Fausta Cataldi Villari, Μπάρι 2010, σ. 128-130.

¹¹¹ Georges Vigarello, *ό.π.*, σ. 23-24.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 128-132, 143-149.

μεταρρυθμιστών, οι κυβερνήσεις προχώρησαν σε ριζικές αλλαγές στα αποχετευτικά συστήματα των πόλεων, τα οποία θα απομάκρυναν τα ανθρώπινα απόβλητα και θα διατηρούσαν το νερό καθαρό. Επιπλέον, ενθαρρύνθηκε η ευρεία χρήση της τουαλέτας και ήταν απαραίτητο τα μπάνια να είναι εσωτερικά και όσο το δυνατόν πιο ιδιωτικά. Όπως επισημαίνει η Sally Sheard, η έρευνα για την υγειονομική μεταρρύθμιση στη Βρετανία του 19ου αιώνα εστιάστηκε κυρίως στην εισαγωγή και ευρεία χρήση αποχετευτικών συστημάτων. Άλλα υγειονομικά μέτρα, όπως η παροχή δημόσιων λουτρών, έχουν αγνοηθεί ή συζητηθεί σε περιορισμένο βαθμό μέσα από τις αντιδράσεις της εργατικής τάξης στην υγειονομική μεταρρύθμιση. Ωστόσο, μια λεπτομερής ανάλυση αυτών των «επιχειρήσεων» μπορεί να προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες για μεταβαλλόμενες προτεραιότητες των επαγγελματιών της δημόσιας υγείας και των τοπικών αρχών καθώς επίσης και για τη μεταβαλλόμενη στάση των εργατικών τάξεων. Τα δημόσια λουτρά στο Λίβερπουλ, στο Μπέλφαστ και τη Γλασκώβη στις αρχές της δεκαετίας του 1840 ήταν αρχικά άμεση απάντηση στις εκστρατείες της υγειονομικής μεταρρύθμισης. Επίσης διακυβευόνταν διαρκώς από τις σιωπηρές ανησυχίες σχετικά με τη δημοτική οικονομία και το πιθανό κέρδος που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν αυτές οι επιχειρήσεις. Επομένως αυτοί οι ενδοιασμοί παρεμπόδιζαν το πλήρες υγειονομικό όφελος που αυτά τα συστήματα δυνητικά θα προσέφεραν.¹¹³

2.2 Το μυθολογικό και αρχαίο παρελθόν των λουτρών στα ιατρικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα

Στην αρχαιότητα το νερό έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη θρησκεία και στις αντιλήψεις των Ελλήνων. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται από το πλήθος των μύθων, παραδόσεων και δοξασιών γύρω από το νερό, ορισμένες από τις οποίες επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Στην ελληνική μυθολογία ο Αχέροντας και η Στυξ ήταν οι υποχθόνιοι ποταμοί. Τα ονόματα αυτά τα έδιναν οι αρχαίοι Έλληνες σε παρακείμενα ρυάκια ή λιμνούλες στις πόλεις, όπου υπήρχαν «στόμια» καθόδου στον Άδη ή άλλα ιερά του

¹¹³ Sally Sheard, «Profit is a Dirty Word: The Development of Public Baths and Wash-houses in Britain 1847-1915», *Social History of Medicine*, 13 (2000), σ. 63–85.

κάτω κόσμου. Ο όρκος στα νερά της Στυγός που έπαιρναν οι Θεοί του Ολύμπου ήταν απαράβατος.¹¹⁴

Οι νύμφες (όπως οι νεράιδες στη λαϊκή παράδοση) θεωρούνταν οι προστάτιδες των πηγών και των κρηνών. Ονομάζονταν «Ναιάδες» και συνδέονταν με τη βλάστηση και τη γονιμότητα γι' αυτό και οι τόποι λατρείας τους ήταν οι βρύσες και τα ποτάμια. Στην *Οδύσσεια*, ο πιστός χοιροβοσκός του Οδυσσέα, ο Εύμαιος προσευχήθηκε στο βωμό των Κρηναίων Νυμφών για την ασφαλή επιστροφή του κυρίου του στην Ιθάκη.¹¹⁵ Οι νύμφες λατρευόντουσαν ως «κουροτρόφοι», τροφοί δηλαδή των νέων σε μνητικές τελετές που σηματοδοτούσαν το πέρασμα των νέων στην ωριμότητα. Στις τελετές αυτές οι νέοι συνήθιζαν να κόβουν τα μαλλιά τους και να τα αφιερώνουν στις Νύμφες. Η σύνδεση των Νυμφών με το γάμο οφείλεται, επίσης, στις συναντήσεις νεαρών κοριτσιών και αγοριών στις βρύσες, όπου οι κοπέλες πήγαιναν να πάρουν νερό από τις βρύσες.¹¹⁶

Ακόμη και σήμερα οι αντιλήψεις γύρω από την ευεργετικές ιδιότητες του πηγών και των κρηνών εξακολουθούν να υφίστανται μέσα από τη μορφή θρύλων και εθίμων για τις νεράιδες. Στη Θεσσαλία οι κοπέλες, τα χαράματα των Χριστουγέννων, αλλού την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, πηγαίνουν στην πιο κοντινή βρύση «για να κλέψουν το άκραντο νερό» (άκραντο, δηλαδή αμίλητο, γιατί δε βγάζουν λέξη σ' όλη τη διαδρομή). Αλείφουν τις βρύσες του χωριού με βούτυρο και μέλι, με την ευχή, «όπως τρέχει το νερό, να τρέχει και η προκοπή στο σπίτι τον καινούργιο χρόνο και γλυκιά να είναι και η ζωή τους». Όποια θα πήγαινε πρώτη στη βρύση, θα ήταν και η πιο τυχερή ολόκληρο το χρόνο. Έπειτα ρίχνουν στη στάμνα ένα βατόφυλλο και τρία χαλίκια, «κλέβουν νερό» και γυρίζουν στα σπίτια τους πάλι αμίλητες μέχρι να πιούνε όλοι από το άκραντο νερό. Με το ίδιο νερό ραντίζουν και τις τέσσερις γωνίες του σπιτιού, ενώ σκορπούν στο σπίτι και τα τρία χαλίκια. Το έθιμο αυτό μπορεί να θεωρηθεί μια επίκληση στις νεράιδες από τους γεωργούς για να έχουν μια καλή σοδειά, αλλά και από τις κοπέλες για να παντρευτούν.¹¹⁷

Για την αρχαία Ελλάδα τα λουτρά και η θεραπευτική χρήση τους δεν ήταν άγνωστα. Οι αρχαίοι Έλληνες έκαναν χρήση των ψυχρών λουτρών σε θάλασσες και ποτάμια από το 15ο αιώνα π.Χ. Χρησιμοποιούσαν το θερμό λουτρό για τη

¹¹⁴ Ι. Θ. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα 1986, τ. 2, σ. 222.

¹¹⁵ Ι. Θ. Κακριδής, *ό.π.*, τ. 2, σ. 281.

¹¹⁶ Ι. Θ. Κακριδής, *ό.π.*, τ. 2, σ. 284.

¹¹⁷ «Εθίμα των Χριστουγέννων στη Θεσσαλία», 27/12/2011

<http://www.protothema.gr/culture/article/167685/ethima-ton-xristoygennon-sth-thessalia/>
Ανακτήθηκε 2/5/2012

καθαριότητα του σώματος, για θρησκευτικές τελετές και για λόγους ψυχαγωγίας. Τον 5^ο αιώνα τα γυμνάσια διέθεταν λουτρικές εγκαταστάσεις κοντά σε νερό (σε ποτάμι ή θάλασσα) για την προετοιμασία και την ανακούφιση των αθλητών. Στην αρχαία ελληνική μυθολογία τα λουτρά εξάγνιζαν, θεραπεύαν και απέδιδαν δύναμη. Ο Απόλλωνας ξεπλύθηκε στα νερά του Πηνειού για να απαλλαγεί από το μίσημα του φόνου του Πύθωνα στους Δελφούς. Οι γυναίκες που συμμετείχαν στα διονυσιακά όργια κατέβαιναν στη θάλασσα για καθαρμούς.¹¹⁸ Ο Ηρακλής λούστηκε στις πηγές της Αιδηψού για να ανακτήσει τη ρώμη του.¹¹⁹

Ο Όμηρος περιγράφει συχνά σκηνές λουτρών. Το λουτρό στα ομηρικά έπη προσέφερε κάθαρση, ομορφιά και είχε συχνά και τελετουργική υπόσταση. Στη Ραψωδία Π΄ της *Ιλιάδας* ο Δίας θρηνεί για τον δολοφονημένο από τον Πάτροκλο γιο του, Σαρπηδόνα, και δίνει εντολή στον Απόλλωνα να ξεπλύνει τη ματωμένη και σκονισμένη σωρό του νέου. Ο Απόλλωνας υπακούοντας στις εντολές του πατέρα του ξεπλένει το σώμα του Σαρπηδόνα στο ποτάμι, το αλείφει με αμβροσία, το ντύνει με ρούχα αθάνατα και το παραδίδει στους συμπατριώτες του για να το θάψουν.¹²⁰ Στην *Οδύσσεια* ο Οδυσσεύς αποκτά ομορφιά και νεότητα δια μέσου του λουτρού και της μαγικής συνδρομής της προστάτιδάς του, Αθηνάς. Χαρακτηριστική σκηνή λουτρού είναι αυτή στη ραψωδία Ζ΄, όπου η Ναυσικά συναντά τον βρώμικο και ταλαιπωρημένο ναυαγό στις όχθες του ποταμού και δίνει εντολή στις δούλες της να τον λούσουν, πριν παρουσιαστεί στον βασιλιά των Φαιάκων, Αλκίνοο. Ο Οδυσσεύς, από ντροπή και σεβασμό, αρνείται την προσφορά της Ναυσικάς και λούζεται μόνος του παράμερα ανακτώντας έτσι την ομορφιά και τη νιότη του.¹²¹ Στη σκηνή αναγνώρισης του Οδυσσέα από την Πηνελόπη, ο ήρωας ζητά να λουστεί και να καθαριστεί από τα αίματα των μνηστήρων, γιατί η γυναίκα του δεν μπορεί να τον αναγνωρίσει βρώμικο. Ο Οδυσσεύς μέσα από το λουτρό καθαρίζεται από το μίσημα της δολοφονίας που έχει προηγουμένως διαπράξει και μοιάζει «όμοιος με αθάνατο».¹²²

Το λουτρό, όμως, στην περίπτωση του Αγαμέμνονα έχει διαφορετικές συνέπειες, αφού συντελεί στην τραγική του κατάληξη. Ο Αισχύλος στην τραγωδία του «Αγαμέμνων» τοποθετεί τη σκηνή της δολοφονίας του βασιλιά των Μυκηνών

¹¹⁸ Ι. Θ. Κακριδής, *ό.π.*, τ. 5, σ. 284.

¹¹⁹ Ε. Σκαρπιά- Χόιπελ, *ό.π.*, τ. 5, σ. 13.

¹²⁰ Ι. Θ. Κακριδής, *ό.π.*, τ. 5, σ. 79.

¹²¹ Στο *ίδιο*, σ. 244.

¹²² Στο *ίδιο*, σ. 294-295.

στο λουτήρα. Εκεί η Κλυταιμνήστρα παρασύρει τον Αγαμέμνονα τάχα για να πλυθεί πριν από το γλέντι της επιστροφής του και τον δολοφονεί.¹²³

Η Ξανθίπη Σκαρπιά-Χόιπελ θεωρεί ότι τα έργα των αρχαίων Ελλήνων ιατρών, ιστορικών και συγγραφέων συνέβαλαν στο να επικρατήσουν τα θερμά λουτρά έναντι των ψυχρών. Για τους πρώτους αυτούς μελετητές, το θερμό νερό είναι ένα δώρο των θεών προς τον άνθρωπο και του απέδιδαν θεραπευτική ιδιότητα.¹²⁴ Οι αρχαίοι συγγραφείς ενδιαφέρθηκαν για τη θεραπευτική παράμετρο των λουτρών και για τον τρόπο σχηματισμού των ιαματικών πηγών, τον οποίο απέδιδαν σε σεισμούς και γεωλογικές μεταβολές. Ο Πλάτωνας στο έργο του *Πολιτεία* ζητά από τους αδύναμους και τους ασθενείς να καταφύγουν στα λουτρά για θεραπεία. Ο Ηρόδοτος, επίσης, έκανε πολύ σημαντικές παρατηρήσεις γύρω από τη λουτροθεραπεία σχετικά με τη διάρκειά της ανά εποχή.¹²⁵

Η πιο σημαντική παρουσία και χρήση του ιαματικού νερού στην αρχαία ελληνική θρησκεία και ιατρική εντοπίζεται στους ναούς του Ασκληπιού. Ο Ασκληπιός, θεός της ιατρικής, λατρευόταν εξίσου με τους θεούς του Ολύμπου ως ήρωας-θεραπευτής. Ίσως μάλιστα οι αρχαίοι Έλληνες έκαναν αυτήν την επιλογή για να είναι περισσότερο κοντά στον άνθρωπο και στον πόνο του. Η λατρεία ξεκίνησε από τη Θεσσαλία (το πρώτο ασκληπιείο ήταν αυτό της αρχαίας Τρίκκης) και στη συνέχεια διαδόθηκε στη Μεσόγειο και τη Μικρά Ασία φθάνοντας τα 380 ασκληπιεία (εκτός από το ασκληπιείο της Τρίκκης τα άλλα δύο σπουδαιότερα ήταν αυτά της Επιδαύρου και της Κω). Ο Ασκληπιός ήδη από τη γέννησή του ήταν δεμένος με το νερό, καθώς σύμφωνα με τον Στράβωνα γεννήθηκε στις όχθες του ποταμού Ληθαίου και στη συνέχεια μαθήτευσε κοντά στον κένταυρο-θεραπευτή, Χείρωνα. Τα ασκληπιεία, οι ναοί όπου λατρευόταν ο Ασκληπιός, λειτουργούσαν ως ιατρεία (νοσοκομεία) της αρχαιότητας και οι ασθενείς λάμβαναν από τους ιερείς-θεραπευτές την κατάλληλη θεραπεία για να έρθουν κοντά στο θεό. Η επιλογή της θέσης τους ήταν πάντοτε μελετημένη, ώστε να είναι κοντά σε ποτάμι ή ιαματική πηγή. Φαίνεται,

¹²³ Στο ίδιο σ. 168.

¹²⁴ Για τη θρησκευτική και ιαματική διάσταση του νερού στην αρχαιότητα βλ. επίσης Σπύρος Μαρκέτος, «Αρχή των όντων το ύδωρ», *Ιαματικά λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή*, 24 Ιουνίου 2001, σ. 2-6.

¹²⁵ Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, *ό.π.*, σ. 14.

λοιπόν, ότι οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν την ευεργετική επίδραση του θερμού ύδατος σε σωματικές και ψυχικές παθήσεις.¹²⁶

Τα πρώτα ελληνικά ιατρικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα για τις ιαματικές πηγές κάνουν συχνές αναφορές στη χρήση των λουτρών και τις ευεργετικές ιδιότητες των ιαματικών υδάτων. Οι γιατροί και οι χημικοί της εποχής περιγράφουν τη χρήση των λουτρών στην αρχαιότητα και προτρέπουν τους σύγχρονούς τους να ακολουθήσουν το παράδειγμα των αρχαίων προγόνων τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η επαναλειτουργία των ιαματικών λουτρών στο ελληνικό κράτος παρουσιάζεται με τρόπο φυσικό, συνεχή και δικαιολογημένο.¹²⁷ Οι Οθωμανοί, εξάλλου, χρησιμοποιούσαν τακτικά τα λουτρά (χαμάμ) πλενόντουσαν τακτικά για θρησκευτικούς λόγους και κοσμούσαν τις πόλεις με κρήνες.¹²⁸

Οι Ξαβέριος Λάνδερερ, Ιωάννης Πύρλας και Ανδρέας Κορδέλλας στα εγχειρίδιά τους για τα ιαματικά ύδατα, επικαλούνται παραπομπές στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία. Παραπέμπουν σε αρχαίους συγγραφείς και ιστορικούς όπως ο Ηρόδοτος, ο Πausανίας, ο Στράβωνας και ο Πλίνιος. Οι αναφορές του αυτές αφορούν ιστορικά και γεωγραφικά στοιχεία και πιστοποιούν κατ' αυτόν τον τρόπο τη χρήση των λουτρών στο παρελθόν.¹²⁹ Ο Ξαβέριος Λάνδερερ (1809-1885) γεννήθηκε σε προάστιο του Μονάχου της Βαυαρίας το 1809, σπούδασε φυσικές επιστήμες και ιατρική στο εκεί Πανεπιστήμιο και αναγορεύθηκε διδάκτωρ της Φιλοσοφίας. Ήρθε στην Ελλάδα με πρόσκληση του Όθωνα το 1833. Αρχικά, διορίστηκε στρατιωτικός φαρμακοποιός και μόλις ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών, έκτακτος καθηγητής για τα μαθήματα της Γενικής Χημείας και της Πειραματικής Φυσικής (14 Απριλίου 1837) και στη συνέχεια τακτικός καθηγητής της ίδιας έδρας (11 Ιανουαρίου 1838). Μετά τα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, απολύθηκε ως αλλοδαπός, σε εφαρμογή του σχετικού μέτρου, για να διοριστεί ξανά σε λίγο (12 Σεπτεμβρίου 1844), ως τακτικός καθηγητής της Φαρμακευτικής Χημείας, της Συνταγολογίας και της Βοτανικής, και να συνεχίσει να διδάσκει για 25 χρόνια. Στις 17 Ιανουαρίου 1869 λόγοι υγείας τον ανάγκασαν να παραιτηθεί, αλλά στις 26

¹²⁶ Louise Cilliers-François Pieter Retief, «Healing in Asclepieia in the Mediterranean» στο Steven M. Oberhelman (επιμ.), *Dreams, Healing, and Medicine in Greece: From Antiquity to the Present*, Νέα Υόρκη, 2013, σ. 69-92.

¹²⁷ Για την πρόσληψη της αρχαιότητας στην Ευρώπη βλ. ενδεικτικά Lorna Hardwick, *Reception Studies*, Οξφόρδη 2003, σ. 2-5. Dimitris Tziouvas, «Introduction: Decolonising Antiquity, Heritage Politics and Performing the Past» στο Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, Οξφόρδη, 2014, σ. 1-28.

¹²⁸ Suraiya Faroqhi, *ό.π.*, σ. 143-144.

¹²⁹ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περί των εν Σαντορίνη θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835, σ. 7.

Ιουνίου 1875 διορίστηκε εκ νέου ως επίτιμος πια καθηγητής. Διατέλεσε μέλος του Ιατροσυνεδρίου για πολλά χρόνια, άμισθος καθηγητής της Χημικής Τεχνολογίας στο Σχολείο των Τεχνών (1833-1868). Συνεργάστηκε στην ίδρυση του Οφθαλμιατρείου και βοήθησε στη λειτουργία του, ενώ δούλεψε αποτελεσματικά και για πολλούς ακόμη ελληνικούς και ξένους επιστημονικούς οργανισμούς και ιδρύματα.¹³⁰ Στο διάστημα από το 1835 έως το θάνατό του, το 1885, δημοσίευσε ένα πολύ σημαντικό έργο.¹³¹ Οι μελέτες του Λάνδερερ για τις ιαματικές πηγές ξεκίνησαν από την Κύθνο, όπου μαζί με τον ρώσο αυτοκρατορικό σύμβουλο και ακαδημαϊκό Goedechen πραγματοποίησε χημικές αναλύσεις των υδάτων του νησιού. Στη συνέχεια προχώρησε στην καταγραφή όλων των γνωστών ιαματικών πηγών.¹³² Οι έρευνες του Βαυαρού χημικού (η μορφή και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συγγραμμάτων του θα αναλυθούν στη συνέχεια) έγιναν σημείο αναφοράς από τους κατοπινούς συγγραφείς ιατρικών βιβλίων για τα ιαματικά ύδατα.

Ο σύγχρονος του Ξαβέριου Λάνδερερ, ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Πύρλας (1817-1906) ασχολήθηκε κι εκείνος με τη χρήση των λουτρών τον δέκατο ένατο

¹³⁰ Ιωάννης Κανδύλης, «Σκαπανείς των θετικών επιστημών κατά τον 19^ο αιώνα: Ξαβέριος Λάνδερερ και Αναστάσιος Χρηστομάνος», *Βιομηχανική Επιθεώρησης* 49 (1981), σ. 565.

¹³¹ «Υπό κεραυνοβόλου αποπληξίας βληθείς εξέπνευσε χθες ο ΞΑΒΕΡΙΟΣ ΛΑΝΔΕΡΕΡ. Γεννηθείς εν Βαυαρία κατά το 1809 επεράτωσεν εκεί τα γυμνασιακά αυτού μαθήματα και ενεγράφη φοιτητής εις την φιλοσοφικήν σχολήν του Πανεπιστημίου του Μονάχου, ίνα τραπή κατόπιν εις την σπουδήν της ιατρικής. Περατώσας τας εις την ιατρικήν σπουδάς του, ηκολούθησε προσκληθείς τον μακαρίτην Όθωνα εις Ελλάδα, όπου ανέλαβε την διδασκαλίαν της φαρμακευτικής, αναδείξας τότε πλείστους φαρμακοποιούς διασπαρέντας ανά πάσαν την Ελλάδα. Κατά το 1834 εκλήθη ως μέλος της συστάσης επιτροπής προς έκδοσιν ελληνικής φαρμακολογίας, ήτις εξεδόθη κατά το 1837 και ης δευτέρα έκδοσις εγένετο κατά το 1868. Κατά το 1837 ιδρυθέντος του Εθνικού Πανεπιστημίου, διορίσθη τακτικός καθηγητής της φυσικής χημείας και φαρμακευτικής μετά ζήλου εργασθείς. Ευθύς μετά τον διορισμόν του εξεργάγη εν Πόρω η πανώλης, ένθα μετέβη και συνέτεινε προς περιορισμόν της εξαπλώσεως της νόσου. Κατά το 1843 μετά των άλλων Βαυαρών ο Λάνδερερ ηναγκάσθη να αποσυρθή του Πανεπιστημίου, άλλ' επειδή ουδείς υπήρχεν ο αντικαταστήσων αυτόν, εξεδόθη μετά δύο έτη Β. Διάταγμα, δι' ου επανήλθε πάλιν εις την προτέραν εν τω Πανεπιστημείω έδραν του. Ο Λάνδερερ ειργάσθη και επί 25 έτη άμισθώς ως καθηγητής της χημικής τεχνολογίας εν τη πολυτεχνική σχολή. Την εν τω Πανεπιστημίω θέσιν του ετήρησε και μετά την έξωσιν του Όθωνος, μετ' ολίγον ηναγκάσθη να παρατηθή, αλλά και μετά τούτο παρέμεινεν εν τω ανωτάτω τούτω εκπαιδευτηρίω διδάσκων επί τίνα χρόνον άμισθί την Βοτανικήν. Κατά το 1847 το εν Ερλάγγη πανεπιστήμιον ανηγόρευσε τον Λάνδερερ διδάκτορα της φιλοσοφίας. Και μετά την εκ του πανεπιστημίου απομάκρυνσιν του ο Λάνδερερ ουκ επαύσατο εργαζόμενος υπέρ κοινοφελών σκοπών άλλοτε μεν συγγράφων άλλοτε δε εις εφημερίδας καταχωρίζων κοινωφελείς γνώσεις. Ο μακαρίτης ετιμήθη διά παρασήμερον διαφόρων κρατών, έφερε δε και τον χρυσούν σταυρόν του Σωτήρος. Διατέλει μέλος πενήκοντα επιστημονικών συλλόγων και εταιριών, συνέγραψε δε γερμανιστί και ελληνιστί περί τα είκοσι συγγράμματα. Άμα τη γνώσει του θανάτου του συνήλθεν εις συνεδρίασιν η του πανεπιστημίου σύγκλητος, ήτις διά δημοψηφίσματός της απεφάσισεν, ίνα εκφρασθώσι διά του πρυτάνεως τα συλλυπητήρια τη οικογενεία του θανόντος, καθηγητά του Πανεπιστημίου να κρατώσι κατά την κηδείαν τας ταινίας του φερέτρου του και εξελέγη ο καθηγητής του Πανεπιστημίου κ. Χρηστομάνος να εκφωνήση από μέρους του Πανεπιστημίου τον επικήδειον». Ανακοίνωσι για το θάνατο του Λάνδερερ, *Εφημερίς* 3,8 Ιουλίου 1885, αρ. φ. 189. Ιωάννης Πύρλας, «Περί της θεραπευτικής δυνάμεως των αυτοφών ιαματικών λουτρών», *Παράφοιτος*, Αθήνα 1881, σ. 10.

¹³² Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω, Αιδιψώ και Υπάτη ιαματικών υδάτων και οδηγίαί περί της χρήσεως αυτών*, Αθήνα 1850, σ. 22-23.

αιώνα. Γιος αγωνιστή της Επανάστασης, ο Ιωάννης Πύρλας σπούδασε με υποτροφία Ιατρική και Φυσικές Επιστήμες στην Αθήνα και στη συνέχεια στο Παρίσι, Επιστρέφοντας αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Ιατρικής στην Αθήνα, αλλά επέστρεψε να υπηρετήσει στην Τρίπολη, όρος που περιλαμβάνονταν στην υποτροφία. Για μια εικοσαετία διετέλεσε δημόσιος και δημοτικός λειτουργός, στρατιωτικός γιατρός, νομιάτρος, περιοδεύων ιατρός στην Πελοπόννησο, ιατρός των φυλακών, ιατροδικαστής, αστίατρος, δημοτικός σύμβουλος, καθηγητής φυσικής στο Γυμνάσιο, επίτροπος της Αρχαιολογικής Εταιρείας και εκδότης της εφημερίδας *Βελτίωσις* (1850-1862). Εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα το 1862, εκλέχθηκε πληρεξούσιος στην Εθνοσυνέλευση και υπήρξε ο εισηγητής της ηλεκτροθεραπείας στην Ελλάδα. Διετέλεσε Υφηγητής της Φυσιολογίας και Καθηγητής της Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Στις μελέτες του ο Ι. Πύρλας υποστηρίζει, ότι ορισμένα λουτρά, όπως των Θερμοπυλών, της Αιδηψού και της Πελοποννήσου, ήταν γνωστά στην αρχαιότητα για τις θεραπευτικές τους ιδιότητες στην Ευρώπη.¹³³ Σύμφωνα με τον Ιωάννη Πύρλα, η χρήση των λουτρών ήταν ήδη γνωστή από τα χρόνια του Ομήρου και του Ησιόδου. Τα λουτρά είχαν μια μακρά πορεία στον ελλαδικό χώρο που συνεχίζεται και στα ρωμαϊκά χρόνια, γεγονός που καταμαρτυρείται και από την ύπαρξη αρχαιολογικών καταλοίπων. Ο Ηρώδης ο Αττικός κατασκεύασε λουτρώνα στις Θερμοπύλες και ο Ρωμαίος στρατηγός Σύλλας θεραπεύτηκε στην Αιδηψό και οικοδόμησε λουτρώνα, ίχνη του οποίου υπήρχαν τον 19ο αιώνα¹³⁴

Ο Ιωάννης Πύρλας τονίζει την αλληλένδετη σχέση λουτρών και θρησκείας. Παραπέμπει στον Αριστοτέλη και αναφέρει ότι τα λουτρά στην αρχαιότητα αποκαλούνταν ιερά, Ηράκλεα ή Ηρακλεία λόγω της θετικής επίδρασής τους σε ορισμένες παθήσεις.¹³⁵ Έτσι, λοιπόν, επιτυγχάνεται η συσχέτιση της ηράκλειας δύναμης με τη σωματική ανάταση που νιώθει ο ασθενής που ακολούθησε τη θεραπεία των λουτρών. Επιλέγει να ερμηνεύσει τις θεραπευτικές ιδιότητες των ιαματικών υδάτων κάνοντας ένα συγκερασμό των επιστημονικών γνώσεων της εποχής του και της γνώσης που προερχόταν μέσα από τις αρχαίες πηγές και συγκεκριμένα από τον Αριστοτέλη:

¹³³ Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, «Βιογραφικά σημειώσεις περί των εικονογραφηθέντων προσώπων εν τω παρόντι ημερολογίω», στο Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. 5, Παρίσι 1865, σ. 66.

¹³⁴ Ιωάννης Πύρλας, «Περί της θεραπευτικής δυνάμεως των αυτοφών ιαματικών πηγών», ό.π., σ. 2, 12.

¹³⁵ Ιωάννης Πύρλας, ό.π., σ. 1.

«Λέγοντες κατ' Αριστοτέλην ότι συνίσταντο εκ του θείου και του κεραυνού, υπεδείκνυον τούτο, όπερ η νυν εβεβαίωσε ότι τα αυτοφυή ταύτα ύδατα εμπεριέχουσι μέγα ποσόν ηλεκτρισμού, και εις την ύπαρξιν τούτου οφείλεται η μεγάλη θεραπευτική δύναμις αυτών»¹³⁶

Η περίπτωση των Ασκληπιείων είναι εξαιρετικά σημαντική για τον γιατρό Ιωάννη Πύρλα και για τον μεταλλειολόγο Ανδρέα Κορδέλλα, καθώς αποδεικνύουν τη σύνδεση της θρησκείας και της ίασης μέσω των ιαματικών υδάτων.¹³⁷ Ο Κορδέλλας φοίτησε στη Βασιλική Βιομηχανική Σχολή του Zittau της Σαξονίας από το 1852 έως το 1855 και στη συνέχεια στη μεταλλειολογική σχολή της Ακαδημίας του Φράμπεργκ (Bergakademie). Αποφοίτησε το 1858. Το 1860 επέστρεψε στη Σμύρνη όπου παρέμεινε για μικρό χρονικό διάστημα και την ίδια χρονιά εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Σύντομα έγινε μέλος της επιστημονικής ομάδας που προετοίμασε το νόμο περί μεταλλείων. Το Δεκέμβριο του 1860 μετέβη για πρώτη φορά στην περιοχή του Λαυρίου και στη συνέχεια προετοίμασε την πρώτη έκθεση για τα μεταλλεία της περιοχής. Ο Ι. Β. Serpieri ίδρυσε το 1864 τη μεταλλουργική εταιρεία Roux-Serpieri-Fressynet C.E. βασιζόμενος στις μελέτες του Κορδέλλα. Διετέλεσε διευθυντής της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου κατά την περίοδο 1887-1891.¹³⁸

Ο μεταλλειολόγος στο σύγγραμμά του *Περί των αυτοφών μεταλλικών υδάτων της Ελλάδος* (Αθήνα 1877) επιλέγει να αναφερθεί, όπως και ο Πύρλας, στα Ασκληπιεία και ισχυρίζεται ότι η τοποθεσία τους ευνοούσε τη βελτίωση της υγείας των ασθενών λόγω του φυσικού περιβάλλοντος και των ιδιοτήτων των ιαματικών πηγών που τα περιέκλειαν. Τεκμηριώνει, μάλιστα, τη χρήση των Ασκληπιείων στην αρχαιότητα:

«Τα εν τοις ερειπίοις κείμενα θεραπευτικά καθιδρύματα πολλαχού της Ελλάδος, τα Ασκληπιεία αυτά των αρχαίων, τά εγειρόμενα εν τόποις δασώδεσι και υγιεινοίς πλησίον μεταλλικής τινός πηγής ως λέγει ο Ξενοφών, μαρτυρούσιν αρκούντος περί των αρετών, ας έχουσι και τα ελληνικά ιαματικά ύδατα προς ίασιν ποικίλλων αρρωστίων του σώματος».

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 2.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 24. Ανδρέας Κορδέλλας, *Περί των αυτοφών μεταλλικών υδάτων της Ελλάδος* (Αθήνα 1877) όπως παρατίθεται στο Θεοφύλακτος Πολυζωίδης, *Εγχειρίδιον περί λουτρών. Ερανισθέν Προς χρήσιν των πολλών*, Αθήνα 1878, σ. 140.

¹³⁸ <https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/andreas-kordellas-finding-aid>

Τα σύγχρονα λουτρά παρουσιάζονται «εφάμιλλα και τινά μάλιστα κρείττονα των της λοιπής Ευρώπης». Η δήλωσή του αυτή γίνεται για δύο βασικούς λόγους: πρώτον, να προσελκύσει επισκέπτες από την Ελλάδα και την Ευρώπη επικαλούμενος μαρτυρίες ίασης και δεύτερον, να ερμηνεύσει τα εμπόδια που δυσχεραίνουν την ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων. Ο Α. Κορδέλλας αποδίδει τα εμπόδια στο περίπλοκο καθεστώς ιδιοκτησίας των ιαματικών πηγών και στην έλλειψη κυβερνητικής μέριμνας για την ανάπτυξη των λουτρών.¹³⁹

2.3 Η «κληρονομιά» του Ιπποκράτη στον ιατρικό λόγο του 19ου αιώνα: Η μετάφραση του Αδαμάντιου Κοραή

Στα ελληνικά εγχειρίδια του 19ου αιώνα οι αρχές της ιπποκρατικής ιατρικής διαδόθηκαν και επηρέασαν τον λόγο της εποχής μέσα από τη μετάφραση του έργου του Ιπποκράτη από τον Αδαμάντιο Κοραή. Η επιλογή του στοχαστή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού να εκδώσει το έργο του Ιπποκράτη *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* συνέπεσε με την αλλαγή των ενδιαφερόντων του από την ιατρική στην ελληνική φιλολογία. Ο Ιπποκράτης και το έργο του ήταν το θέμα της διδακτορικής διατριβής του Αδαμαντίου Κοραή στο Montpellier.¹⁴⁰ Οι έπαινοι που δέχτηκε τού χάρισαν ηθική επιβράβευση και τον έστρεψαν από την μελέτη της ιστορίας της ιατρικής στην αποκλειστική ενασχόληση με την έκδοση και μετάφραση φιλολογικών έργων, η οποία τον συνόδευσε μέχρι τον θάνατό του.¹⁴¹ Σύμφωνα με τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη, οι λόγοι που ώθησαν τον Αδαμάντιο Κοραή στην έκδοση του έργου του Ιπποκράτη ήταν το ενδιαφέρον του για την πνευματική κληρονομιά των προγόνων και η προσπάθειά του να αναβιώσει την ιπποκρατική ιατρική στην εποχή του.¹⁴²

Συνεχιστής του Ασκληπιού και συνδεδεμένος μαζί του με σχέση δασκαλου-μαθητή, ο Ιπποκράτης (460-370 π.Χ.) επηρέασε σε πολύ μεγάλο βαθμό την ιατρική επιστήμη και ορισμένες από τις αρχές που εισήγαγε έχουν εφαρμογή μέχρι σήμερα.

¹³⁹ Α. Κορδέλλας, *ό.π.*, σ. 140-141. Ralph Jackson, «Waters and spas in the classical world», *Medical History*, 3 (1990), σ. 1-13.

¹⁴⁰ Ο Κοραής υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή του με τίτλο *Medicus Hippocraticus* στην Ιατρική Σχολή του Μονπελιέ στις 16 Ιουνίου 1787. Κωνσταντίνος Ηροδότου, «Εισαγωγή» στο Αδαμάντιος Κοραής, *Για τις κληρονομικές ασθένειες: ύπαρξη, φύση, πρόληψη, θεραπεία*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Κωνσταντίνος Ηροδότου, Αθήνα 2019, σ. 10.

¹⁴¹ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σ. 396-397. Κωνσταντίνος Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 200, σ. 335.

¹⁴² Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 396-397.

Προερχόταν από οικογένεια γιατρών και σύμφωνα με την παράδοση είχε καταγωγή από τον ίδιο τον Ασκληπιό.¹⁴³ Η ζωή του και η επαγγελματική του πορεία είχαν άμεση σχέση με τα ασκληπιεία στα οποία μαθήτευσε και εργάστηκε, όμως η ηθική και η στάση ζωής του τον έκαναν να διαφέρει από τους ιερείς του Ασκληπιού. Έδωσε προτεραιότητα στον ασθενή και στη βελτίωση της υγείας του και δεν απέβλεπε στην παραπλάνησή του και στην οικονομική του εκμετάλλευση. Ο Α. Κοραΐς αναφέρεται στους Ασκληπιάδες και στις μεθόδους θεραπείας που εφαρμόζαν. Θεωρεί ότι τα ασκληπιεία λειτουργούσαν σαν νοσοκομεία, όμως πολλές φορές εκμεταλλεύονταν τους ασθενείς για να αποκτούν κέρδη.¹⁴⁴ Βασικές αρχές της ιπποκρατικής ιατρικής είναι η ψηλάφηση του ασθενούς και η λήψη ιστορικού για τη ζωή του και τις συνθήκες (οικογενειακές, εργασιακές και περιβαλλοντικές) στις οποίες ζει. Ο γιατρός, σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, θα πρέπει να είναι κοντά στον ασθενή και να προσπαθεί για τη βελτίωση της κατάστασής του. Αν αυτό δεν είναι εφικτό, η παρέμβαση του γιατρού δε θα πρέπει να έχει επιβαρυντικές συνέπειες για την υγεία του πάσχοντα.¹⁴⁵

Η συμβολή του Ιπποκράτη είναι σημαντική, αφού ήταν ο πρώτος που μελέτησε τη θεραπευτική παράμετρο των ψυχρών και θερμών υδάτων στο έργο του *Περί αέρων, τόπων και υδάτων*.¹⁴⁶ Η Ξανθίππη Σκαρπιά-Χόιπελ χαρακτηρίζει τον Ιπποκράτη ως τον «πατέρα της λουτροθεραπείας», καθώς η μέθοδος που προτείνει δε διαφέρει ιδιαίτερα από τον τρόπο που εφαρμόζεται η λουτροθεραπεία σήμερα.¹⁴⁷ Ο σπουδαίος αυτός γιατρός θεωρεί πολύ σημαντική την επίδραση του τόπου στον οποίο κατοικεί ο άνθρωπος και των κλιματολογικών συνθηκών στις οποίες ζει πάνω στη υγεία του ανθρώπου. Οι κάτοικοι μιας πόλης ανάλογα με την τοποθεσία της, τη σύσταση του εδάφους, την έκθεσή της σε συγκεκριμένους ανέμους, την τροφή που καταναλώνουν και το νερό που πίνουν, μπορούν να εκδηλώσουν συγκεκριμένες παθήσεις. Για το λόγο αυτό, επισημαίνει ότι η επιλογή της τοποθεσίας της πόλης πρέπει να γίνεται με σύνεση και προσοχή.

¹⁴³ Για το βίο του Ιπποκράτη βλ. Γ. Τατάνης, *ό.π.*, σ. 23-42. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, Αθήνα 2006, τ. Β', σ. 325. Σπύρος Μαρκέτος, «Αρχή των όντων το ύδωρ», *ό.π.*, σ. 6. Héléne Castelli, «What does Hippocrates mean? The Historiographical Construction of the Greek physician as the 'Father of Medicine'», *The Postgraduate Journal of Medical Humanities*, 3 (2016), σ. 9-51. Roy Porter, *ό.π.*, σ. 55-66.

¹⁴⁴ Α. Κοραΐς, «Προλεγόμενα», *ό.π.*, σ. 327-229.

¹⁴⁵ Σπύρος Μαρκέτος, «Αρχή των όντων το ύδωρ», *ό.π.*, σ. 6.

¹⁴⁶ Ιωάννης Πύργας, *Παράφοιβος πραγματεία περί των διαφόρων λουτρών*, *ό.π.*, σ. 23.

¹⁴⁷ Ξ. Σκαρπιά-Χόιπελ, *ό.π.*, σ. 14-15. Ιωάννης Αναγνώστου, *Ιπποκράτους κατ' εκλογήν*, Αθήνα 1926, σ. 68-71.

Τα ύδατα, κατά τον Ιπποκράτη, είναι σημαντικός παράγοντας που επιδρά στην υγεία του ανθρώπου. Τα κατηγοριοποίησε ανάλογα με το είδος και την προέλευσή τους και συνέδεσε την κατάποση και τη χρήση τους με συγκεκριμένες αντιδράσεις του ανθρώπινου οργανισμού.¹⁴⁸ Τα καλύτερα «άριστα» ύδατα, ως προς την προέλευση, την υφή και την επίδρασή τους στον άνθρωπο, είναι αυτά που προέρχονται από την ανατολή και από μεγάλο υψόμετρο. Τα συγκεκριμένα ύδατα είναι θερμά το χειμώνα και ψυχρά το καλοκαίρι, γεγονός που πιστοποιεί ότι προέρχονται από πολύ βαθιές πηγές. Κρίνει ότι τα πηγαία ύδατα μπορούν να έχουν θετικές επιπτώσεις σε ορισμένες παθήσεις, αν γίνεται σωστή χρήση τους, γεγονός που τον καθιστά εισηγητή της μεθόδου της λουτροθεραπείας. Αντίθετα, χαρακτηρίζει τα νερά από το λιώσιμο των πάγων και του χιονιού «πονηρά». Θεωρεί, επίσης, ακατάλληλα ως προς τη χρήση τα στάσιμα και ελώδη ύδατα, καθώς μπορούν να προκαλέσουν γαστρεντερικά και γυναικολογικά προβλήματα. Τέλος, διατυπώνει τις αντιρρήσεις του ως προς τη χρήση υδάτων που προέρχονται από τη γη (θερμοπηγαί, μεταλλικά ύδατα και από πετρώματα), διότι αυτά αποβάλλονται δύσκολα από τον οργανισμό).¹⁴⁹

Οι αντιλήψεις του επηρέασαν την ιατρική σκέψη του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα. Ο «νεοϊπποκρατισμός», ιατρικό ρεύμα της εποχής που υποστήριζε τις αρχές της ιπποκρατικής ιατρικής, είχε σημαντικά ερείσματα στη Γαλλία και κυρίως στην ιατρική σχολή του Montpellier και του Παρισιού. Ο Αδαμάντιος Κοραής ως φοιτητής ιατρικής είχε διδαχτεί και ο ίδιος τις αρχές της ιπποκρατικής ιατρικής στο Montpellier κατά τη διάρκεια των σπουδών του από το 1782 έως το 1786.¹⁵⁰ Έχοντας μάλιστα εντοπίσει τη σπουδαιότητα της ιπποκρατικής ιατρικής διατύπωσε την ένστασή του για εκείνες τις ιατρικές σχολές που δεν δίδασκαν τη μέθοδο του Ιπποκράτη, όπως η ιατρική σχολή της Ρώμης. Ο Α. Κοραής αναφέρει ότι οι γιατροί στην Ελλάδα μέχρι τότε είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη όπου διδάχτηκαν τη σχολαστική ιατρική και όχι τις αρχές του Ιπποκράτη.¹⁵¹ Στη Γαλλία θερμός υποστηρικτής της ιπποκρατικής ιατρικής ήταν ο γιατρός Marius Piégy (1873-

¹⁴⁸ Σπύρος Μαρκέτος, «Αρχή των όντων το ύδωρ», *ό.π.*, σ. 6. Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, *ό.π.*, σ. 14-15.

¹⁴⁹ Ιωάννης Αναγνώστου, *ό.π.*, σ. 73-79.

¹⁵⁰ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 396. Κωνσταντίνος Δημαράς, *ό.π.*, σ. 333.

¹⁵¹ Α. Κοραής, «Προλεγόμενα», *ό.π.*, σ. 362-363.

1957), ο οποίος δημοσίευσε πολυάριθμες μελέτες τη δεκαετία του 1930 για τον Ιπποκράτη και το έργο του.¹⁵²

Ο Κοραΐς παροτρύνθηκε να μεταφράσει το ιπποκρατικό Corpus κατά τη διάρκεια της υποστήριξης της πρώτης του διατριβής στις 11 Ιουλίου 1786 με τίτλο *Pyretologiae Synopsis*, με την οποία ολοκλήρωσε τον πρώτο κύκλο σπουδών του στο Μονπελιέ. Η πρόταση για τη μετάφραση του έργου έγινε στον Κοραΐ από τον κοσμήτορα της Ιατρικής Σχολής, François-Bourguignon de Bussièrès de Lamure. Ο επόπτης της διατριβής του, Jean Charles Marguerite Guillaume de Grimaud για τον πυρετό θεωρούσε το ιπποκρατικό έργο ιδιαίτερος σημαντικό για την ιατρική κατά τον 18^ο αιώνα.¹⁵³ Η μετάφραση του έργου του Ιπποκράτη *Περί αέρων, τόπων και υδάτων* αποτελεί κομβικό σημείο στο έργο του Α. Κοραΐ, αφού ουσιαστικά εγκαινιάζει μέσω αυτής τη σειρά της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης*.¹⁵⁴ Μέσα από τις εκδόσεις των έργων των αρχαίων συγγραφέων προώθησε τις ιδέες του γύρω από την αλληλένδετη σχέση παιδείας και εθνικής ελευθερίας. Έχοντας υπάρξει αυτόπτης της Γαλλικής Επανάστασης πίστευε ότι η αναγέννηση του έθνους μπορούσε να συντελεστεί μονάχα μέσα από την κατάλληλη παιδεία. Για το λόγο αυτό στα «Προλεγόμενα» των τόμων της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* απευθύνεται πρωτίστως στους νέους και διατυπώνει τις ιδέες του γύρω από την παιδεία και την ελευθερία. Η παιδεία που προσπάθησε να προωθήσει ήταν βασισμένη τόσο στις αρχές και τις αξίες της αρχαιότητας, όσο και στις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.¹⁵⁵

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς προχώρησε σε δύο εκδόσεις του έργου: Η πρώτη δίτομη έκδοση του 1800 με τον τίτλο *Ιπποκράτους, Περί αέρων, υδάτων, τόπων. Traité d' Hippocrate des Airs, des Eaux et des Lieux Traduction nouvelle* συνοδευόταν από τη γαλλική μετάφραση του έργου, ενώ η δεύτερη έκδοση δημοσιεύτηκε δεκαέξι χρόνια αργότερα. Στην δεύτερη έκδοση *Ιπποκράτους Το περί αέρων, υδάτων, τόπων Δεύτερον εκδοθέν μετά της Γαλλικής μεταφράσεως ω προσετέθη εκ του αυτού Ιπποκράτους και ο Νόμος, Μετά της Γαλλικής Μεταφράσεως και το του Γαληνού Ότι άριστος γιατρός, και φιλόσοφος*, προχώρησε σε ορισμένες διορθώσεις

¹⁵² Για τον νεοϊπποκρατισμό βλ. Richard A. Osborne -Richard S. Fogarty, «Medical Climatology in France: The Persistence of Neo-Hippocratic Ideas in the First Half of the Twentieth Century», *Bulletin of the History of Medicine* 86 (2012), σ. 543-643. Α. Ρ. Cawadias, «Neohippocratism», *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, Vol XXXI27, σ. 27-38.

¹⁵³ Κωνσταντίνος Ηροδότου, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 13

¹⁵⁴ Α. Κοραΐς, «Προλεγόμενα», *ό.π.*, σ. σ. 396-397.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 394-398. Κ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 332-342.

και προσέθεσε τον «Νόμο του Ιπποκράτους» με τη γαλλική μετάφραση και το έργο του Γαληνού.

Τα «Προλεγόμενα» της έκδοσης του 1816 αποπνέουν τις ιδέες του γύρω από την αναγκαιότητα της παιδείας. Όπως εξηγεί ο ίδιος, οι λόγοι που τον οδήγησαν στην έκδοση και μετάφραση του έργου του Ιπποκράτη ήταν η έγνοια του για τους μελλοντικούς Έλληνες γιατρούς. Ο Αδαμάντιος Κοραΐς απευθύνεται λοιπόν, στους συμπατριώτες του, φοιτητές ιατρικής, και επιχειρεί να τους μυήσει στις αρχές του Ιπποκράτη.¹⁵⁶ Για να δείξει μάλιστα το ήθος που πρέπει να διαθέτουν, συγκρίνει τον Ιπποκράτη με τον Σωκράτη, καθώς και οι δύο στοχοποιήθηκαν και συκοφαντήθηκαν, ο πρώτος από τους ιερείς του Ασκληπιού (αναγκάστηκε να καταφύγει στην Τρίκκη, γιατί κατηγορήθηκε για τον πυρπολισμό του ασκληπιείου της Κω) και ο δεύτερος από τους συμπατριώτες του.¹⁵⁷

Ο Κοραΐς χαρακτηρίζει την τέχνη της ιατρικής «ιερή» και προτρέπει τους νέους να μην γίνουν «γόητες» και να ασκήσουν την ιατρική με τιμιότητα και αξιοπρέπεια, όπως ο πρόγονός τους. Θα κληθούν οι ίδιοι να επιλέξουν, αν θα γίνουν «ισόθεοι», θα εξυψωθούν δηλαδή ψυχικά ή θα ξεπέσουν και θα χάσουν την αξιοπρέπειά τους.¹⁵⁸ Για το λόγο αυτό, δεν πρέπει ποτέ να αρνηθούν την παροχή των ιατρικών τους υπηρεσιών και οφείλουν να προσφέρουν βοήθεια στους φτωχούς.¹⁵⁹ Όσον αφορά στην επαφή τους με τους ασθενείς, τους καλεί να χτίσουν σχέση εμπιστοσύνης με τους ασθενείς τους και να παρατηρούν τα συμπτώματά τους.¹⁶⁰ Θεωρεί ότι οι ψυχικές παθήσεις έχουν ψυχοσωματικά αίτια. Όταν αρρωσταίνει η ψυχή, αρρωσταίνει και το σώμα, ενώ μπορεί να συμβεί και το αντίθετο. Και είναι καθήκον του γιατρού να γιατρέψει και τα πάθη της ψυχής.¹⁶¹

Στα «Προλεγόμενα» του έργου δίνει μεγάλη έμφαση στην επίδραση του κλίματος και των νόμων στον ψυχισμό του ατόμου και τονίζει την αξία της ελευθερίας για την ψυχική και σωματική υγεία των πολιτών:

«Είναι αναμφίβολον, ότι το κλίμα όπου γεννώνται, και οι νόμοι κατά τους οποίους κυβερνώνται, οι άνθρωποι, έχουσι μεγάλην επιρροήν εις την φυσικήν και ηθικήν αυτών κατάστασιν, και υγιερών και αρρώστων. Δεν εξεύρει τι πράττει όστις ιατρός δεν κάμνει την διάκρισιν ταύτην. Πυρέττει ο

¹⁵⁶ Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, Αθήνα 2006, τ. Β', σ. 325.

¹⁵⁷ Α. Κοραΐς, *ό.π.*, σ. 325-326, 344-355, 359.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 362.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 368-369.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 363-364.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 365-367.

κυβερνώμενος από δεσπότην αυτογνώμονα, καθώς και όστις, πλην εις τους νόμους, δεν υπακούει εις κανένα αλλ' ο πυρετός του δούλου ως και η ψυχή, δεν ομοιάζει ούτε την ψυχήν, ούτε τον πυρετόν του ελευθέρου ανδρός. Το αυτό νοείται και δια τον εξεύροντα να κυβερνά τα πάθη του, και τον τυρρανούμενον ως ανδράποδον απ' αυτά». ¹⁶²

Για τον ελληνικό ιατρικό κόσμο του 19ου αιώνα η μετάφραση του έργου *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* και τα «Προλεγόμενα» της έκδοσης που την συνόδευσαν έγιναν σημείο αναφοράς για τους γιατρούς και τους χημικούς της εποχής. Το 1851 ο Γεώργιος Πρινάρης, καθηγητής υγιεινής και κοσμήτορας της ιατρικής σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου κλείνει τον πανηγυρικό του λόγο που εκφώνησε στην επέτειο ίδρυσης του Πανεπιστημίου με μια φράση από τα «Προλεγόμενα» της έκδοσης του 1816:

«Τοιούτον ισόθεον βίον έζησεν, ω φίλτατοι νέοι, ο ομογενής ημών μέγας ανήρ και μέγας ιατρός Ιπποκράτης, και τοιαύτας συμφώνους με τον βίον του παραγγελίας έδιδεν ζων εις τους ομογενείς ιατρούς, και άφηκε μετά θάνατον εις όλους, αλλ' εξαιρέτως πάλιν εις εσάς τους Έλληνας διότι, αν και όλων των φωτισμένων εθνών οι ιατροί δεν έπαυσαν να τον σέβωνται, φυσικά εις την Ελληνικήν σας ψυχήν και το σέβας πρέπει να ήναι βαθύτερον, και η προθυμία να τον μιμηθήτε θερμότερα». ¹⁶³

Με αυτήν την φράση παροτρύνει τους φοιτητές του, όπως και ο Αδαμάντιος Κοραής, να σεβαστούν τον Ιπποκράτη και να τον μιμηθούν περισσότερο από ό,τι οι ξένοι, γιατί είναι απόγονοί του.

Ο Α. Ζυγομαλάς στον ιατρικό οδηγό του το 1860 για τα μεταλλικά ύδατα κάνει επίσης αναφορά στο έργο του στοχαστή. Απευθύνεται και αυτός σε φοιτητές ιατρικής και γιατρούς. Συμπεριλαμβάνει στον οδηγό του τον *Νόμο* του Ιπποκράτη και το σύγγραμμα του Γαληνού *Ότι άριστος ιατρός και φιλόσοφος* από την έκδοση του συμπατριώτη του Α. Κοραή. ¹⁶⁴ Τέλος, το 1878 ο Θεοφύλακτος Πολυζωίδης παραπέμπει στα «Προλεγόμενα» του Κοραή και ενστερνίζεται την άποψη του Α. Κοραή για την προσεκτική επιλογή της θέσης των Ασκληπιείων και τον ευεργετικό για την υγεία ρόλο των υδάτων. Όπως και ο Αδαμάντιος Κοραής, κρίνει ότι η θεραπεία στα Ασκληπιεία οφειλόταν στην επιλογή της θέσης τους, στη γειτνίασή

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 359-360.

¹⁶³ Πβ. Α. Κοραής, *ό.π.*, σ. 373.

¹⁶⁴ Ανδρέας Ζυγομαλάς, *Ιατρικός οδηγός των μεταλλικών και θαλασσιών υδάτων της Ελλάδος*, Αθήνα 1860, σ. ζ'.

τους με τα λουτρά και στις κατάλληλες συνθήκες που προσέφεραν στους ασθενείς και ειδικότερα σε αυτούς που έπασχαν από ψυχικά νοσήματα:

«Ένα από τα φυσικά ταύτα βοηθήματα ήτον η πρόνοια να κτίζωσι τα Ασκληπιεία εις τόπους φύσει υγιεινούς οποίων η θέσις ηνωμένη με την δίαιταν, την γύμνασιν του σώματος, την μουσικήν, τα γειτονεύοντα πολλάκις λουτρά, το ταξείδιον των αρρώστων, την αλλαγὴν του κλίματος και την διασκέδασιν των φροντίδων αρκούσι να δώσωσι την υγείαν εις εκείνους μάλιστα όσων ήτο μάλλον η ψυχή παρά το σώμα άρρωστος».¹⁶⁵

2.4 Ιατρική και χημεία στην «υπηρεσία» των ελληνικών λουτροπόλεων

Η χημεία ως επιστήμη μεταφέρεται στον ελλαδικό χώρο από εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που μελέτησαν τη φυσική και τη χημεία, όπως ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Νεόφυτος Δούκας και ο Κωνσταντίνος Κούμας. Οι στοχαστές αυτοί, μέσα από τα βιβλία για τη φυσική και τη χημεία που έγραψαν οι ίδιοι ή μετέφρασαν, έδωσαν ένα πρώτο ερέθισμα ενασχόλησης. Η συστηματική, όμως, διάδοση των αρχών της σύγχρονης ευρωπαϊκής σκέψης γύρω από τη χημεία γίνεται στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, μέσα από εγχειρίδια για την ιστορία της χημείας, αλλά και εξειδικευμένες μονογραφίες για τις ιαματικές πηγές που βασίζονται σε χημικές αναλύσεις. Οι τρεις χημικοί που ξεχωρίζουν για τη συμβολή τους στη διάδοση της επιστήμης της χημείας, αλλά και της μελέτης της χημικής σύστασης των ιαματικών πηγών είναι ο Βαυαρός Ξαβέριος Λάνδερερ, ο οποίος άνοιξε πρώτος το δρόμο για την έρευνα των ιαματικών πηγών και οι συνεχιστές του έργου του, Αναστάσιος Χρηστομάνος και Αναστάσιος Δαμβέργης. Οι καθηγητές αυτοί, με ευρωπαϊκή επιστημονική κατάρτιση, έφεραν στην Ελλάδα τη συγκροτημένη και βασισμένη στις σύγχρονες χημικές μεθόδους έρευνα γύρω από τις ιαματικές πηγές. Το δρομολόγιο της ζωής τους και η εργογραφία τους είναι ενδεικτική της επιρροής που άσκησε πάνω τους η σύγχρονη ευρωπαϊκή σκέψη γύρω από τη χημεία.

Ο Αναστάσιος Χρηστομάνος (Βιέννη, 1841-Αθήνα, 1906) υπήρξε θεμελιωτής της χημικής επιστήμης στην Ελλάδα. Διετέλεσε καθηγητής γενικής χημείας (1868-1906) και πρύτανης (1897-1898) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Επί της πρυτανείας του

¹⁶⁵ Θεοφύλακτος Πολυζωίδης, *ό.π.*, σ. 125.

αποφασίστηκε ο χωρισμός του Φυσικομαθηματικού Τμήματος από την Φιλοσοφική Σχολή. Και στην περίπτωση του Α. Χρηστομάνου, η επιστημονική του κατάρτιση φέρει τη σφραγίδα της Ευρώπης. Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Μακεδονίας που εγκαταστάθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα στη Βιέννη. Το 1855, για λόγους υγείας του πατέρα του, η οικογένειά του αναγκάστηκε να φύγει από τη Βιέννη κι εκείνος αποφάσισε να συνεχίσει τις σπουδές του στο βιοτεχνικό γυμνάσιο. Φοίτησε στο εκεί Πολυτεχνείο, αλλά γρήγορα το εγκατέλειψε για να εγγραφεί στο γερμανικό Πανεπιστήμιο του Giessen, κατόπιν στο Βερολίνο και τελευταία στη Καρλσρούη (1859). Κατά τη διάρκεια των σπουδών του είχε την ευκαιρία να μαθητεύσει κοντά σε γνωστούς Ευρωπαίους επιστήμονες της χημείας που επηρέασαν τη μετέπειτα επιστημονική του πορεία. Το 1862, διδάκτωρ πλέον, γύρισε στην Ελλάδα, ύστερα από πρόσκληση του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη. Διορίστηκε αρχικά στο Εθνικό Διδασκαλείο και αμέσως κατόπιν, το 1863, σε θέση υφηγητή στο Πανεπιστήμιο. Ίδρυσε με προσωπικά του έξοδα το πρώτο πανεπιστημιακό Χημείο. Στις 13 Απριλίου 1866 διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της Γενικής Χημείας.

Το 1872 με δική του και πάλι πρωτοβουλία άρχισε το χτίσιμο εργαστηρίου χημείας σε χωριστό κτίριο. Το Χημείο οικοδομήθηκε σε σχέδιο του Ερνέστου Τσίλλερ. Η δαπάνη για το κτίριο έφθασε τις 280.000 δραχμές, για τις εσωτερικές εγκαταστάσεις τις 70.000 και για τον εξοπλισμό, σε όργανα και συσκευές, τις 100.000. Το Χημείο πρωτολειτούργησε το 1889. Στεγάσθηκαν ακόμη σ' αυτό τα εργαστήρια της Πειραματικής Φυσικής και μερικά, μικρότερα, της Φυσικομαθηματικής Σχολής.¹⁶⁶ Η ίδρυση του πανεπιστημιακού Χημείου είναι μεγάλης σημασίας, καθώς αποτελούσε τη μοναδική έγκυρη χημική υπηρεσία στην οποία λάμβαναν χώρα κρατικές και ιδιωτικές αναλύσεις. Οι χημικές αναλύσεις του για τις ιαματικές πηγές, που πραγματοποιήθηκαν ως επί το πλείστον στο Πανεπιστημιακό Χημείο, περιλαμβάνουν την εξέταση των ιαματικών υδάτων των Γαργαλιάνων, της Βουλιαγμένης, της Κυλλήνης, του Λουτρακίου, των Μεθάνων, της Σάριζας στην Άνδρο και άλλων.¹⁶⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1877, ενόψει της Παγκοσμίου Έκθεσης του Παρισιού, ανατέθηκε στον Αναστάσιο Χρηστομάνο η εξέταση των ιαματικών πηγών.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Ι. Κανδύλης, *ό.π.*, σ. 567.

¹⁶⁷ Ι. Κανδύλης, *ό.π.*, σ. 568-569.

¹⁶⁸ Πατρίκιος Βουγιούκας, *Περί των Αιδηγίων υδάτων*, Αθήνα 1877, σ. 3.

Μετά τις αναλύσεις του Ξαβέριου Λάνδερερ και του Αναστάσιου Χρηστομάνου, ο καθηγητής Χημείας Αναστάσιος Δαμβέργης (Μύκονος, 1857 - Αθήνα, 1920) παρήγαγε ένα εξαιρετικά συγκροτημένο έργο μελέτης των ιαματικών πηγών της Ελλάδας.¹⁶⁹ Ο Αναστάσιος Δαμβέργης σπούδασε στην Χαϊδελβέργη κοντά στους καθηγητές Μπούνσεν και Όφμαν. Εργάστηκε ως καθηγητής χημείας στη σχολή Ευελπίδων όπου και ίδρυσε Χημείο. Εκεί έγιναν οι αναλύσεις του για πολλές ιαματικές πηγές, τις οποίες και δημοσίευσε. Το 1887 διορίστηκε τμηματάρχης του Υπουργείου Οικονομικών και εξέδωσε σειρά νομοσχεδίων, ενώ το 1892 διορίστηκε καθηγητής της Φαρμακευτικής Χημείας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο.¹⁷⁰

Μελετώντας το βιογραφικό και την εργογραφία του Αναστάσιου Δαμβέργη διαπιστώνει κανείς ότι υπήρξε ο σημαντικότερος μετά τον Λάνδερερ ερευνητής των ιαματικών υδάτων. Με σπουδές στο εξωτερικό και δημοσιεύσεις σε ξένα περιοδικά ο Α. Δαμβέργης έδωσε πολύ μεγάλη ώθηση στην έρευνα των ιαματικών υδάτων και συνεπακόλουθα στην ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων.¹⁷¹ Οι αναλύσεις του Α. Δαμβέργη αποτελούν τεράστια συνεισφορά και όλα τα μετεγενέστερα βιβλία για τις ιαματικές πηγές παραπέμπουν στις δικές του μετρήσεις. Αυτές λειτουργούσαν ως οδηγός για το κράτος, αφού διενεργούνται για λογαριασμό του Υπουργείου Εσωτερικών.¹⁷² Ο Αναστάσιος Δαμβέργης στις μελέτες του αναφέρεται στις θεραπευτικές ιδιότητες των ελληνικών ιαματικών πηγών, ενώ δεν παραλείπει τη σύγκρισή τους με τις ευρωπαϊκές, εξάιροντας μ' αυτόν τον τρόπο τις ιδιότητες των πρώτων.¹⁷³ Οι πρωτοβουλίες του Αναστάσιου Δαμβέργη συνέβαλαν στο να διευθετηθεί το ζήτημα της εκμετάλλευσης των ιαματικών πηγών με τον καθορισμό του νομοθετικού πλαισίου γύρω από αυτές.¹⁷⁴ Με αυτόν τον τρόπο βοήθησε κι ο ίδιος στην ανάπτυξη των λουτροπόλεων.

¹⁶⁹ Νικόλαος Λέκκας, *Αι επτακόσια πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1938, σ. 15.

¹⁷⁰ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8, 2η έκδοση, Συντάκτης: Ω, σ. 848, όπως παρατίθεται στον ιστότοπο του University of Athens Laboratory of Physical Chemistry.

<http://jupiter.chem.uoa.gr/pchem/lab/damvergis.html>. Ανακτήθηκε στις 4/9/2014.

¹⁷¹ Το βιβλίο του Α. Δαμβέργη, *Τα ιαματικά ύδατα της Αιδηψού και αι Θέρμαι του Σύλλα*, Αθήνα 1899 αποτελείται από δημοσιεύσεις του χημικού για τις πηγές της Αιδηψού σε γερμανικά περιοδικά και μία ανακοίνωσή του σε συνεδρίαση του φυσιογνωστικού τμήματος του συλλόγου Παρνασσός.

¹⁷² Ο σεισμός της 15^{ης} Απριλίου 1894 οδήγησε στην ανάβλυση νέων θερμών πηγών στην Αιδηψό. Ο Α. Δαμβέργης στάλθηκε στην Αιδηψό από το Υπουργείο Εσωτερικών για να διερευνήσει τη χημική σύσταση των νέων πηγών. Α. Δαμβέργης, «Αι νέα πηγαί της Αιδηψού. Έκθεσις υποβληθείσα εις το επί των Εσωτερικών Υπουργείον» στο Αναστάσιος Δαμβέργης, *Τα ιαματικά ύδατα της Αιδηψού και αι Θέρμαι του Σύλλα*, ό.π, σ. 3.

¹⁷³ Αναστάσιος Δαμβέργης, *Περί των ιαματικών υδάτων της Ελλάδος*, Αθήνα 1906.

¹⁷⁴ Του ίδιου, *Περί της σκοπιμότητας διευθέτησεως των εν Ελλάδι Ιαματικών πηγών* (Ανατύπωση εκ του 8^{ου} τεύχους του *Υγ. Δελτίου του Ιατροσυνεδρίου*), Αθήνα 1919, σ. 4-5.

Οι τρεις αυτοί χημικοί με τα συγγράμματά τους εισήγαγαν και προώθησαν τη χημεία στην Ελλάδα. Η δίτομη *Χημεία* που συγγράφει ο Λάνδερερ μαζί με τον Ιωσήφ Σαρτώρη εκδίδεται το 1840. Όπως εξηγεί ο Ξ. Λάνδερερ στον πρόλογο του βιβλίου, προβαίνει στην έκδοση αυτή, επειδή απουσιάζουν τα διδακτικά μέσα διδασκαλίας της χημείας στην Ελλάδα. Με το σύγγραμμα αυτό το οποίο και χαρακτηρίζει «πρωτοφανές», επιθυμεί να μυήσει τους νέους στην επιστήμη της χημείας και επιδιώκει να χρησιμοποιηθεί από τους φοιτητές του ως εγχειρίδιο.¹⁷⁵

Στα επόμενα χρόνια ο Βαυαρός χημικός, παράλληλα με την έκδοση βιβλίων για τις ιαματικές πηγές, συνεχίζει τη δημοσίευση εγχειριδίων για την επιστήμη του. Το 1846 εκδίδει το σύγγραμμα *Τεχνολογία ήτοι Χημεία εφηρμοσμένη εις τα τέχνες* και ένα χρόνο αργότερο το *Εγχειρίδιο Χημείας Φαρμακευτικής*, στο οποίο καταγράφει την ιστορία της χημείας και την εφαρμογή της στην τεχνολογία και στη φαρμακευτική. Μισό αιώνα περίπου αργότερα, ο Α. Δαμβέργης εκδίδει το 1891 το σύγγραμμά του *Στοιχεία Χημείας*. Παράλληλα και άλλα δύο συγγράμματα χημείας εκδίδονται την ίδια περίοδο: Τα *Στοιχεία Χημείας* από τον Α. Πολίτη που εκδίδεται στην Κέρκυρα το 1847, και η *Ιστορία της Χημείας* από τον Ι. Αλεξανδρίδη, διδάκτορα Φαρμακευτικής, το οποίο εκδίδεται στη Βιέννη το 1869.

Οι μελέτες της χημείας για τα θερμά ύδατα στην Ελλάδα συνέβαλαν στην αξιοποίησή τους. Κι αυτό συνέβη, γιατί οι συγγραφείς των ιατρικών και χημικών εγχειριδίων διέκριναν τα ύδατα ανάλογα με τη θερμοκρασία, τη χημική τους σύσταση και τις αντιδράσεις που προκαλούν, στον ανθρώπινο οργανισμό. Κοινό χαρακτηριστικό των συγγραμμάτων αυτών ήταν η παράθεση χημικών αναλύσεων της εξεταζόμενης κάθε φορά ιαματικής πηγής. Οι χημικές αυτές αναλύσεις γινόντουσαν συνήθως από τους τρεις σπουδαίους χημικούς ή Ευρωπαίους συναδέλφους τους.

2.5 Η Ευρώπη και τα ελληνικά λουτρά

Τον 16ο και 17ο αιώνα οι ταξιδιώτες επισκέπτονται την Ελλάδα και αναφέρονται σε κάποιες περιοχές όπως η Κύθνος με θερμά λουτρά. Πρόκειται για τις πρώτες μαρτυρίες ιαματικών πηγών στον ελλαδικό χώρο μετά την αρχαιότητα. Ο Ξ. Λάνδερερ χρησιμοποιεί τα βιβλία του Φραγκίσκου Πλόκεντου, του Francesco Vincenzo, *Egea rediviva* (Μοντένα 1688), του κόμη Pasch de Kriemen, *Breve Descrizione del Archipelago* (Λιβόρνο 1775), προκειμένου να διερευνήσει ίχνη

¹⁷⁵ Ξαβέριος Λάνδερερ-Ιωσήφ Σαρτώρης, *Χημεία*, Αθήνα 1840, τ. Α', σ. α'-β'.

γνώσης και χρήσης των λουτρών κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁷⁶ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Τουρνεφόρ, τα αρχαία λουτρά της Κύθνου έχουν αφήσει κάποια κατάλοιπα, ενώ πιστοποιείται η περιορισμένη, αλλά υφιστάμενη χρήση των ιαματικών πηγών από ασθενείς που δεν μπορούσαν, πιθανόν λόγω οικονομικής δυσχέρειας, να αναζητήσουν αλλού τη θεραπεία τους:

«Τα παλαιά των θερμών λουτρά εκείντο κατά τό μέσον της κοιλάδος, όπου εισέτι φαίνονται λείψανα δοχείου τινός εκ πλίνθων εμμητών και λίθων κτισμένων και μακρά αύλαξ δια της οποίας διενέμετο όπου και εισβάλλει το της μεγαλύτερας πηγής ύδωρ. Τα ύδατα ταύτα διεφύλαξαν μεν την ιδιότητά των, αλλ' όχι καί την παλαιάν φήμην, επειδή δεν έρχονται πλέον εις αυτά, ειμή εκείνοι μόνον των ασθενών, τους οποίους δεν ήθελον δυνηθή να θεραπεύσωσιν όλα τα ορुकτά ύδατα του κόσμου».¹⁷⁷

Λίγο πριν από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, το 1829, ο Πέτρος Βελλαράς, Γιαννιώτης γιατρός και συγγραφέας, που ζει στη Βιέννη εκδίδει το δίτομο σύγγραμμα *Συστηματικόν εγχειρίδιον περί Ιατρικής Πολιτείας προς χρήσιν ιατρών, χειρούργων, μαιευτριών, νομικών, αξιωματικών, οικοδεσποτών, οικονόμων, πνευματικών και πάντων των περί της ίδιας, και των ομοφύλων αυτών υγείας και αναρρώσεως σπουδαζόντων*, στο οποίο αναφέρεται στη θεραπευτική χρήση των θερμών υδάτων.¹⁷⁸ Στο κεφάλαιο "Περί Υγιεινών Πηγών και Λουτρών", Ο Βελλαράς κάνει μια αναφορά στην «πεφωτισμένη Ευρώπη»:

«ημείς βλέπομεν μεταξύ των πεπαιδευμένων Ευρωπαίων χρονικά εξανθήματα, φισκονίας, αρθρίτιδας, ρευματισμούς έλκη, αρχομένας φθίσεις, παραλύσεις, υποχονδρίας, μελαγχολίας και τα παρόμοια, θεραπευόμενα θαυμασίως διά της χρήσεως τοιούτων ορुकτωδών πηγών και λουτρών, εν ώ εκ πάντων των λοιπών της ιατρικής μέσων ουκ αν δύνανται ιαθήναι».¹⁷⁹

¹⁷⁶ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 15-17. Του ίδιου, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, Αθήνα 1850, σ. 10-12. Σύμφωνα με τη Νάσια Γιακωβάκη, για τους Ευρωπαίους ταξιδιώτες του 16ου και 17ου αιώνα η Ελλάδα δεν αποτελεί προορισμό, αλλά αναγκαίο σταθμό στο ταξίδι τους στο Λεβάντε. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 2006, σ. 121-129.

¹⁷⁷ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 17.

¹⁷⁸ Βλ. Άννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, «Περί ελληνικής ιατρικής πολιτείας: αποτυπώσεις της νεωτερικότητας σε τρεις εκδόσεις του 1829», Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκατοχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο 2014, σ. 77-94.

¹⁷⁹ Πετρός Βελλαράς, *Συστηματικόν εγχειρίδιον περί Ιατρικής Πολιτείας προς χρήσιν ιατρών, χειρούργων, μαιευτριών, νομικών, αξιωματικών, οικοδεσποτών, οικονόμων, πνευματικών και πάντων*

Στη συνέχεια αναφέρεται στο πώς μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι ορυκτώδεις πηγές, αφού ελεγχθούν από χημικούς και γιατρούς τα συστατικά μόρια και οι ιαματικές δυνατότητές τους, πώς πρέπει κάθε ιαματική πηγή που αξιοποιείται:

«να φυλάττεται διά σκεπής και περιβολής από των ακτίνων του ηλίου, εκ της βροχής, χιόνος, και εκ του κονιορτού εις τρόπον, ώστε μήτε η φύσις του ύδατος αλλιούται, αλλά μήτε διά χαλκίνων στεγών, σιδηρών εχμάτων, μολυβδίνων σωλήνων και των παρομοίων μινύονται αυτώ ετερογενή βλαβερά μόρια» ... «Οι λουόμενοι πρέπει να ώσι προπεφυλαγμένοι από πάσης του αέρος ροής, εις ιδιαίτερα και ευρύχωρα δωμάτια προς ευκινήσιαν του σώματος και απάντησιν πνιγηρών εξατμίσεων, άτινα προμηθεύονται μετά κώδωνος, ίνα οι λουόμενοι μηνύωσι προκειμένης αυτοίς λιποθυμίας, σκοτοδύνης και παντός άλλου επισυμβαίνοντος απευκταίου, ότι έχουσιν χρείαν βοηθείας».

Γράφει ακόμα πως η οικοδόμηση των λουτρικών κτιρίων και των οικημάτων που θα διαμένουν οι επισκέπτες πρέπει να ελέγχεται από έμπειρους γιατρούς, ώστε να είναι η περιοχή, η ατμόσφαιρα, οι θόρυβοι, οι οσμές κ.λ.π. κατάλληλα για την ανέγερση των κοιτώνων. Μεριμνεί επίσης για τους φτωχούς.¹⁸⁰

«Η φιλανθρωπία απαιτεί συν τούτοις, ίνα εις τους τόπους των ιαματικών πηγών και λουτρών παρασκευάζεται ιδιαίτερον μέρος προς νοσηλείαν και θεραπείαν πτωχών και απόρων, μικρά τινα καταβολή, ή και αμισθεί. Αύται δε αι παρασκευαί διατηρούνται διά συνεισφοράς πλουσίων ξένων, οίτινες καταβάλλουσι το κατά δύναμιν ευχαρίστως» ... «Οι ιατροί συν και χειρούργοι μισθοδοτούνται παρά της διοικήσεως, ή παρά του δεσπότη της παρασκευής, ή τέλος πάντων βραβεύονται παρ' ευκαταστάτων ασθενών περί των ιατρικών αυτών επισκέψεων».

Γράφει για τους φαρμακοπώλες των ιαματικών λουτρών, που, αν υπάρχουν, πρέπει να προμηθεύονται εκτός από τα αναγκαία ιατρικά και ηλεκτρικές, γαλβανικές μηχανές και τα παρόμοια.¹⁸¹

Θεωρεί πως ο φυσικός και χωρογραφικός εξωραϊσμός των πηγών, σε συνδυασμό με τη διασκέδαση, μπορεί να συμβάλλει στην υγεία των λουομένων. Προτείνει μάλιστα γι' αυτό περιπάτους σε δενδροφυτεμένες τοποθεσίες, σκηνές για

των περί της ιδίας, και των ομοφύλων αυτών υγείας και αναρρώσεως σπουδαζόντων, Βιέννη 1829, σ. 132.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 134-136.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 136-137.

προστασία τους σε ήλιο και βροχή, μουσική και θέατρα. Ακόμη επισημαίνει την ανάγκη να ληφθεί μέριμνα για τους χώρους διαμονής, τα επίλουτρα και το κόστος διατροφής των λουομένων. Επιπλέον τονίζει την αναγκαιότητα να κατασκευαστούν δρόμοι που να οδηγούν με ασφάλεια στις πηγές και να προσδιορίζονται τα κόμιστρα των ανθρώπων και των αποσκευών τους σ' αυτές:

«ίνα γίνηται η παρά τας πηγάς των ξένων διατριβή όσον ενδέχεται ευάρεστος, απαιτούνται φυσικοί και χωρογραφικοί ωραϊσμοί του τόπου και των πέριξ, ευρύχωροι προς διασκέδασιν και σωματική κίνησιν στοαί, και αυτάρκεια των προς τον βίον» ... «Τοιούτοι γαρ τόποι αποβάλλουσι διά περιποιήσεως και ωραϊσμών την λυπηράν θέαν φυγαδεύσεως, όταν αι διασκεδάσεις διατίθενται εις τρόπον, ίν' αγείρωσιν ου μόνον ηδονικάς αισθήσεις, αλλ' όπως συμβάλλωσιν εξαιρέτως και προς υγείαν. Εις αυτούς συν ανήκουσι μακροί δενδρόφυτοι περίπατοι μετ' ωραίας θέας, σκηναί προφυλάττουσαι από των του ηλίου ακτίνων και από της βροχής, κλιντήρες περί αδυνάτων και γερόντων, τόποι επιτήδειοι προς σωματικάς γυμνάσεις, μουσική και θέατρα»... «Τα ενοίκια των οίκων, επίλουτρα και η τιμή των τροφών προσδιορίζεται, και τέλος πάντων κατασκευάζονται πανταχόθεν ασφαλείς εκεί φέροντες λεωφόροι, ίνα οι ξένοι οχώνται, ιππεύωσιν, ή βαδίζωσι προς τοιούτους τόπους αναπαυτικώς. Οι δε αγωγήται προσδιορίζουσι την τιμήν περί της μετακομίσεως των ανθρώπων και των υπάρχόντων αυτών, διατρίβοντες αείποτε εις γνωστούς και πλησίον τόπους».¹⁸²

Η έρευνα για τις ιαματικές πηγές συστηματοποιείται μετά την εθνική ανεξαρτησία, πρώτα με τις ενέργειες του Ιωάννη Καποδίστρια και έπειτα του Όθωνα, που ενθαρρύνουν τη συζήτηση για τις ιαματικές πηγές. Η συμβολή των πρώτων γιατρών και χημικών υπήρξε εξαιρετικά σημαντική, πρώτον, γιατί απέδειξαν με απτά επιστημονικά αποτελέσματα την ίαση συγκεκριμένων παθήσεων και δεύτερον, γιατί συνέκριναν τις χημικές ιδιότητες των ελληνικών ιαματικών υδάτων με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Ο Ιωάννης Καποδίστριας, αμέσως μετά τη λήψη των κυβερνητικών του καθηκόντων, έδειξε ενδιαφέρον για τις ιαματικές πηγές. Ο Ι. Καποδίστριας έχοντας ζήσει το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του στην Ευρώπη και τη Ρωσία ενέταξε την έρευνα για τα ιαματικά λουτρά στο ευρύτερο πλαίσιο εισαγωγής του συστήματος

¹⁸² Π. Βελλαράς, *ό.π.*, σ. 138-139.

υγιεινής για την πρόληψη και αντιμετώπιση των μολυσματικών παθήσεων.¹⁸³ Οι πρώτες ιαματικές πηγές που μελετήθηκαν στην Ελλάδα ήταν αυτές της Κύθνου από επιτροπή που απέστειλε ο Καποδίστριας το 1830. Η επιτροπή απαρτιζόταν από ξένους επιστήμονες: τους Ρώσους γιατρούς Kiber και Cabissol, τον αρχίατρο του Ελληνικού στρατού Zuccarini και τον αρχιφαρμακοποιό Mahn. Τα αποτελέσματα της έρευνας δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.¹⁸⁴

Μετά τη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια η έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα στις 25 Ιανουαρίου 1833 αναζωπύρωσε τόσο το ενδιαφέρον των επιστημόνων, αλλά και του κοινού γύρω από τις ευεργετικές επιδράσεις των ιαματικών πηγών. Το ενδιαφέρον για τις ιαματικές πηγές, όπως και στην περίπτωση του Π. Βελλαρά ή του Ι. Καποδίστρια, θα πρέπει να ενταχθεί στην προσπάθεια εισαγωγής του ευρωπαϊκού συστήματος υγιεινής. Επισκεπτόταν ο ίδιος την Κύθνο και το Λουτράκι δίνοντας το « παράδειγμα» στους υπηκόους του και όρισε μια ομάδα απαρτιζόμενη από χημικούς και γιατρούς που δημοσίευσαν για πρώτη φορά έγκυρες επιστημονικές μελέτες για τις ιαματικές πηγές.

Γεννημένος και μεγαλωμένος στη Βαυαρία, ο Όθωνας γνώριζε, λόγω καταγωγής, τις θετικές επιδράσεις του ιαματικού νερού στην υγεία. Την δεκαετία του 1830 ο Όθωνας επισκεπτόταν το Λουτράκι ύστερα από παρότρυνση του Βαυαρού γιατρού του και έχτισε ένα κιόσκι κοντά στην πηγή.¹⁸⁵ Το ενδιαφέρον, λοιπόν, του Όθωνα και της Αμαλίας, υποκινούμενο πάντα από το ιατρικό επιτελείο που τον περιέβαλε, κέντρισε την προσοχή του κοινού για τα λουτρά. Αυτό συνέβη, γιατί ο Όθωνας υπήρξε ένα πρόσωπο λαοφίλες και σίγουρα οι συνήθειές του γινόντουσαν όχι μόνο αντικείμενο σχολιασμού, αλλά και μίμησης για τους Έλληνες που ήθελαν να πλησιάσουν περισσότερο την Ευρώπη. Έτσι, λοιπόν, τα λουτρά γίνονται μια συνήθεια που διαχέεται στην Ελλάδα και πάλι μέσω Ευρώπης. Ο Ιωάννης Πύρλας πολλά χρόνια αργότερα αναφέρεται στη συνήθεια των λουτρών ως πράξη μιμητισμού που αγγίζει τα όρια της μόδας:

«Παρ' ημίν από της βασιλείας του Όθωνος ότε η βασίλισσα Αμαλία εποίει θαλάσσια λουτρά χάριν θεραπείας καχεξίας, εξ ης κατείχετο, ήρξαντο ποιείν

¹⁸³ Ανάλογες προσπάθειες υγειονομικής μεταρρύθμισης λαμβάνουν χώρα την ίδια περίοδο και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως στην Βρετανία: Christopher Hamlin, «Predisposing Causes and Public Health in Early Nineteenth-Century Medical Thought», *Social History of Medicine*, 5 (1992), σ. 43–70.

¹⁸⁴ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 22-33. Ευαγγελία Α. Βαρέλλα, «Οι λουτροπόλεις στους νεώτερους χρόνους», *Ιαματικά λουτρά-Επτά ημέρες Η Καθημερινή* 21 Ιουνίου 2001 σ. 14.

¹⁸⁵ Margarita Dritsas, «Water, Culture and Leisure», ό.π., σ. 200.

κατά μίμησιν, διότι φιλεί το υπήκοον μιμείσθαι τον άρχοντα. Έκτοτε η χρήση των θαλασσιών λουτρών διεδόθη προς πάντας»... «Και νυν πάντες ου μόνο άνδρες, αλλά και γυναίκες και παιδιά, και γέροντες άνευ διακρίσεως της ανάγκης και άνευ γνώσεως του τρόπου του λούεσθαι ποιούσιν τα λεγόμενα λουτρά μετά αμίλλης προς συρμόν».¹⁸⁶

2.6 Όψεις του ιατρικού λόγου για τα λουτρά τον 19ο αιώνα

Η «συνάντηση» της επιστήμης με το ταξίδι για αναζήτηση θεραπείας στα λουτρά οδήγησε στην παραγωγή του ιατρικού λόγου αρχικά για τις ιαματικές πηγές και έπειτα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του δεκάτου ενάτου αιώνα για τα θαλάσσια μπάνια. Τα κίνητρα και οι στόχοι των συγγραμμάτων φέρουν κάποιες ομοιότητες μεταξύ τους. Βασική επιδίωξη των συντακτών των κειμένων για τα λουτρά υπήρξε η γνωστοποίηση των ευεργετικών ιδιοτήτων των ιαματικών και των θαλάσσιων υδάτων. Τα κείμενα, ανάλογα με το είδος τους και το μέσο που δημοσιεύονταν, απευθύνονταν είτε σε ένα ευρύ κοινό είτε στην επιστημονική κοινότητα και παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Διακρίνουν τα λουτρά σε ιαματικά (τα οποία έχουν θεραπευτικές ιδιότητες και ανάλογα με τις ουσίες που εμπεριέχουν ονομάζονται οξυανθρακικά, μεταλλικά, αλλατούχα, σιδηρούχα και θειούχα) και σε θαλάσσια. Είτε αποτελούν μονογραφίες για συγκεκριμένες ιαματικές πηγές, είτε προσπαθούν να καταγράψουν το σύνολό τους. Οι χημικές αναλύσεις έχουν πάντοτε πρωτεύουσα θέση, ενώ είναι πολύ συχνές οι αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς. Γίνεται σύγκριση των ιαματικών πηγών της Ελλάδας και της Ευρώπης και τονίζεται ότι οι ελληνικές υστερούν έναντι των ευρωπαϊκών όχι λόγω των θεραπευτικών τους ιδιοτήτων, αλλά λόγω των υποδομών. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό των συγγραμμάτων είναι η «έγνοια» των συγγραφέων να εκπαιδεύσουν το κοινό ως προς την ορθή χρήση των λουτρών. Εδώ θα παρουσιαστούν οι ιατρικοί οδηγοί του Ξαβέριου Λάνδερερ και του Ορέστη Δαλέζιου, ιατρού και υφηγητή της Φαρμακολογίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο. Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά στα ιατρικά κείμενα ορισμένων γιατρών που εργαζόντουσαν στα λουτρά. Πρόκειται για άρθρα που στηρίζονται στην παρατήρηση των ασθενών τους και έχουν δημοσιευτεί

¹⁸⁶Ι. Πύρλας, *Παράφοιβος Πραγματεία περί λουτρών*, ό.π., σ. 76

σε διάφορα ιατρικά περιοδικά. Θα μιλήσουμε, τέλος, για τις μελέτες του Θεοφύλακτου Πολυζωΐδη και του Γεώργιου Λαμπρινόπουλου για τα θαλάσσια λουτρά.

Ανάμεσα στα πιο σημαντικά ιατρικά εγχειρίδια για τα λουτρά είναι αυτά του Λάνδερερ, τα οποία είναι και τα παλαιότερα. Πρόκειται ουσιαστικά για τους πρώτους ταξιδιωτικούς οδηγούς για τις ελληνικές λουτροπόλεις, καθώς συνδυάζουν τον απλουστευμένο επιστημονικό λόγο με τα περιηγητικά στοιχεία. Οι μελέτες του Ξαβέριου Λάνδερερ φαίνεται ότι επηρέασαν τον ιατρικό λόγο της εποχής και βρήκαν μιμητές. Ο οδηγός του Δαλεζίου για τα ιαματικά λουτρά, *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος ήτοι τοπογραφία, γεωλογική κατάσταση, χημική ανάλυσις των υδάτων, φυσιολογική και θεραπευτική αυτών ενέργεια μετά στατιστικής κτλ. επί τη βάσει πολυετών παρατηρήσεων των ιατρών* (1891) παρουσιάζει ομοιότητες με τους οδηγούς του Λάνδερερ: συνδυάζει στο λόγο του την έρευνα με το ταξίδι και την παραμονή στα λουτρά.

Παρατηρώντας τις μελέτες του Ξαβέριου Λάνδερερ για τις ελληνικές ιαματικές πηγές, διαπιστώνει κανείς ότι ο Βαυαρός χημικός ακολουθεί τα χνάρια των ταξιδιωτών. Τον Λάνδερερ δεν τον απασχολεί απλώς η έρευνα για τις ιδιότητες των πηγών και τις επιπτώσεις τους, αλλά επίσης ο τόπος και οι άνθρωποι που συναντά στις επιτόπιες έρευνές του. Για το λόγο αυτό, οι έρευνές του αποτελούν ένα ιδιότυπο είδος ταξιδιωτικού εγχειριδίου. Ο Λάνδερερ από τα χρόνια άφιξής του στην Ελλάδα άρχισε τη συγγραφή μελετών για τα ιαματικά ύδατα. Οι έρευνές του ξεκινούν το 1835, όπου δημοσιεύει τις μονογραφίες του για την Κύθνο, τη Μήλο, τη Σαντορίνη, τα Μέθανα και συνεχίζονται με τη δημοσίευση των συγγραμμάτων: *Περιγραφή των εν Υπάτη Αιδιψώ και Θερμοπόλαις θερμών υδάτων* (1836), *Περί των της Ελλάδος Ιαματικών Υδάτων* (1840) και *Περιγραφή των εν Κύθνω, Αιδιψώ και Υπάτη ιαματικών υδάτων* (1850), στο οποίο ουσιαστικά συνοψίζει και ολοκληρώνει τις έρευνές του.

Στον «Πρόλογο» των μονογραφιών του για την Κύθνο και για τη Σαντορίνη που δημοσιεύει το 1835 διακρίνει κανείς το αίσθημα καθήκοντος που τον κατέχει. Θεωρεί ότι ήταν μέλημά του με την άφιξή του στην Ελλάδα να μελετήσει τις θερμές πηγές και να «διδάξει» στο αναγνωστικό κοινό του τη σωστή χρήση τους:

«Αφ' ης στιγμής ηζιώθην να πατήσω το προ πολλού επιθυμητόν έδαφος της κλεινής Ελλάδος, σκοπόν δεν είχον, παρά το να συνδράμω εις την ωφελειάν της κατά δύναμιν. Όθεν ακούσας περί της ενεργείας των εν Κύθνω θερμών

υδάτων απεφάσισα να πληροφορηθώ αν υπάρχωσι τω όντι οποία διαθρύλλονται». ¹⁸⁷

Ο συγγραφέας φαίνεται να γνωρίζει ότι απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό που δεν έχει προηγούμενη γνώση των λουτρών και γι' αυτό ο λόγος του είναι εκλαϊκευμένος. Ο ερευνητής μεταδίδει τις γνώσεις του στους Έλληνες χωρίς όμως να χάνει την επιστημονική διάσταση. Αισθάνεται, επίσης, μια μικρή ανασφάλεια για τα σπασμένα ελληνικά του που μπορούν να σταθούν ενδεχομένως εμπόδιο στην ενημέρωση του αναγνωστικού του κοινού:

«Φίλοι Έλληνες, είμαι υπερβέβαιος ότι θέλω επιτύχει την συγγνώμην Σας διά το άκομψον του λόγου μου, πεπεισμένος ότι οι αναγνώσται τούτου δεν θέλουσιν αποβλέψει εις την ευτέλειαν των πράξεων και τας μικράς επιχειρήσεις μου, όσον εις το τέλος αυτού, το οποίον ειλικρινάς εκφράζω, ότι είναι να συνεισφέρω προς θεραπείαν της πασχούσης ανθρωπότητας». ¹⁸⁸

Ο χημικός εκφράζει την ίδια ανησυχία και στα «Προλεγόμενα» της μελέτης του για την Υπάτη, την Αιδηψώ και τις Θερμοπύλες, την οποία δημοσιεύει ένα χρόνο αργότερα. ¹⁸⁹

Για τον Λάνδερερ τα ιαματικά ύδατα είναι ένα δώρο της φύσης για τον άνθρωπο, ένα δώρο το οποίο μπορεί να έχει μόνο θετικές επιπτώσεις στην υγεία του:

«Εν των μεγαλυτέρων δώρων, με τα οποία η φύσις επροίκισεν την ελληνικήν γην είναι και τα ιαματικά ύδατα, τα οποία παρέχουσι μεγάλας εις τους ανθρώπους ωφελείας. Εκ της ευεργετικής τούτων δυνάμεως απορρέει παντοειδής θεραπεία σωματικών παθών, διαχέονται ίαματα επί του πάσχοντος της ανθρωπότητας μέρους και παρέχεται άσυλον όχι ευτελές εις τον ασθενήν». ¹⁹⁰

Βασικό εργαλείο στα έργα του είναι τα ιστορικά στοιχεία για τις ιαματικές πηγές, αφού δεν παραλείπει να αναφέρει τη χρήση τους στο παρελθόν, επικαλούμενος αρχαίους συγγραφείς και περιηγητές. Τα βιβλία του μπορούν να χωριστούν σε δύο μέρη: στο περιηγητικό και στο ιατρικό. Στο περιηγητικό μέρος, η αφήγηση του Ξαβέριου Λάνδερερ ξεκινά με τον ίδιο τρόπο, όπως θα ξεκινούσε η

¹⁸⁷ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 2.

¹⁸⁸ Του ίδιου, *Περί των εν Σαντορίνη θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835, σ. 4.

¹⁸⁹ Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Υπάτη, Αιδηψώ και Θερμοπύλαις θερμών υδάτων*, Αθήνα 1836, σ. 2.

¹⁹⁰ Ξ. Λάνδερερ, «Προλεγόμενα» στο *Περιγραφή των εν Μεθάνοις θειούχων ιαματικών υδάτων και οδηγία περί της χρήσεως αυτών*, Αθήνα 1884, σ. 1. Του ίδιου, «Προλεγόμενα» στο *Περί των της Ελλάδος Ιαματικών Υδάτων*, Αθήνα 1840, σ. 1.

αφήγηση ενός ταξιδιώτη. Στις μελέτες του για την Κύθνο, τη Σαντορίνη και Μήλο περιγράφει λεπτομερώς τα νησιά, τους κατοίκους τους (την ενδυμασία και τις ασχολίες τους) και τα γεωργικά προϊόντα που παράγουν.¹⁹¹ Η μελέτη του για τη Σαντορίνη ξεκινά με την ετυμολογική προέλευση του ονόματος του νησιού. Βασίζεται στην αρχαία ελληνική γραμματεία (Ηρόδοτος, Πausanίας και Στράβων) και εξηγεί ότι το αρχικό όνομά της Σαντορίνης ήταν Θήρα και στη συνέχεια μετονομάστηκε «Σαντορήνη» από την Αγία Ειρήνη, η οποία είναι και η προστάτιδα αγία του νησιού.¹⁹² Χαρακτηρίζει τους κατοίκους της Σαντορίνης «φιλόπονους και φίλεργους», ενώ τους θαυμάζει για τις δυνατότητες τους να καλλιεργήσουν το άγονο και ξηρό έδαφος:

«Το χρώμα της Θήρας σύνθετον από τριμμένην και διαλυμένην κισσήριν, κατά πρώτην όψιν εξαιτίας της ξηρότητος και του χρώματος φαίνεται, παράξενον. Οι κάτοικοι όμως όντες φιλόπονοι, φίλεργοι μετέβαλον ταύτην την εκ φύσεως αιχμηράν και άνικμον γην εις τερπνόν κήπον. Τα προϊόντα πληθύνονται και μεταφέρονται, οι δε πολυειδεΐς οίνοι, έχουν ευάρεστον ηδύτητα και μεταφέρονται εις την Ασίαν και την Ρωσίαν. Εκτός τούτων γίνεται και εις μετρίαν ποσότητα βαμβάκιον, κριθή. Ο τόπος στερείται δένδρων ώστε δεν απαντώνται, αλλά από ολίγας ελαιάς, συκέας και αμυγδαλέας».¹⁹³

Τη ξηρότητα του εδάφους και τη δυσκολία καλλιέργειάς του επισημαίνει και στη μελέτη του για την Κύθνο. Ενημερώνει τους αναγνώστες του ότι οι κάτοικοι του νησιού εφαρμόζουν το σύστημα των αναβαθμίδων (πεζούλων), που λειτουργούν ως φράκτες για τη δημιουργία καλλιεργήσιμης γης και για την προστασία του εδάφους από τη διάβρωση».¹⁹⁴

Οι κάτοικοι της Κύθνου χαρακτηρίζονται από τον Λάνδερερ φιλόξενοι, φιλόπονοι και εργατικοί παρόλο που αντιμετωπίζουν προβλήματα επιβίωσης ασχολούμενοι αποκλειστικά με τη γεωργία.¹⁹⁵ Αναφέρεται επίσης στα έθιμα των εορτών και των κηδείων. Οι γυναίκες ασχολούνται και αυτές με την καλλιέργεια της γης, ενώ αυτές που βρίσκονται σε καλύτερη οικονομική κατάσταση υφαίνουν και πλέκουν στο σπίτι. Οι σύζυγοι των ξενιτεμένων δε ασχολούνται με τίποτα άλλο πέρα

¹⁹¹ Ξ. Λάνδερερ, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 1-8. Του ίδιου, σ. 9-13. Του ίδιου, *Περί των εν Μήλω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 5-12.

¹⁹² Του ίδιου, *Περί των εν Σαντορίνη θερμών υδάτων*, σ. 5.

¹⁹³ Του ίδιου, *Περί των εν Σαντορίνη θερμών υδάτων*, σ. 10.

¹⁹⁴ Του ίδιου, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 3.

¹⁹⁵ Του ίδιου, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 7.

από το νοικοκυριό, δεν κάνουν δημόσιες εμφανίσεις και δε μαγειρεύουν ως ένδειξη λύπης για την απουσία των ανδρών τους.¹⁹⁶ Ο συγγραφέας κάνει ειδική μνεία στην ενδυμασία των γυναικών:

«Αλλ' είτε από πτωχείαν, είτε διά οικονομίαν, ενδύονται διαφορετικά φορέματα, δηλ. μακράν αντερία, ήτοι τούρκικα φορέματα (καβάθια) με κοντογούνια και τσουμπέδες, εις δε την κεφαλήν φέρουσι πύλον από βαμβάκιον (σκούφιαν). Τα παλαιά γυναικεία φορέματα υπάρχουσιν αξιολογώτατα και φαντασιώδη. Φορούνται όμως και αναφαίνονται μόνο τας εορτάς και κυριακάς από τας γραιάς».¹⁹⁷

Στον οδηγό του για τις ιαματικές πηγές της Υπάτης, της Αιδηψού και των Θερμοπυλών περιγράφει τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που βρέθηκαν στο χώρο των λουτρών των Θερμοπυλών:

«άνευ ουδεμίας αμφιβολίας εις ταύτα το πάλαι τα μεγαλόπρεπα θερμά ύδατα, υπήρξαν καταλύματα εις αυτήν την θέσιν, άτινα εκτίσθησαν παρά του Ηρώδου Αττικού. Πλησίον υπάρχουσιν ερείπια ενός παρά των Βενετών κτισθέντος μύλου».¹⁹⁸

Το δεύτερο μέρος των μελετών του Λάνδερερ έχει καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα. Στην πραγματεία του για την Κύθνο, την Αιδηψό και την Υπάτη επικαλείται και δημοσιεύει την έκθεση του Γρηγορίου Δεσποτόπουλου, γιατρού των λουτρών της Κύθνου για τη θεραπεία των ασθενών κατά την τριετή του παραμονή στο νησί.¹⁹⁹ Σε όλες τις μελέτες του καταγράφει τις χημικές αναλύσεις που διεξήγαγε, καθώς και τα είδη και τις επιπτώσεις των λουτρών στην υγεία των ασθενών.²⁰⁰ Ενδιαφέρεται να μεταφέρει οποιαδήποτε πληροφορία είναι περαιτέρω χρήσιμη στον ασθενή, ο οποίος θα ταξίδευε στα λουτρά, και γι αυτό στα βιβλία του υπάρχουν πληροφορίες και για το ταξίδι και τη διαμονή.²⁰¹ Στο συλλογικό τόμο του για την Κύθνο, την Αιδηψό και την Υπάτη, ο Λάνδερερ συμπεριλαμβάνει στη μελέτη του σαφείς οδηγίες για τη σωστή και ωφέλιμη χρήση των λουτρών. Άλλωστε, ο πλήρης

¹⁹⁶ Του ίδιου, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 8-9.

¹⁹⁷ Του ίδιου, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 8.

¹⁹⁸ Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Υπάτη, Αιδηψώ και Θερμοπόλαις*, σ. 15.

¹⁹⁹ Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 64-66.

²⁰⁰ Του ίδιου, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 15-27. Του ίδιου, *Περί των εν Σαντορίνη θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 13-22. Του ίδιου, *Περί των εν Μήλω Θερμών Υδάτων*, ό.π., σ. 12-21. Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Μεθάνοις*, ό.π., σ. 9-13.

²⁰¹ Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 50-58.

τίτλος του έργου είναι δηλωτικός του περιεχομένου του. Στον «Πρόλογο» εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν να συμπεριλάβει τις οδηγίες:

«Ενόμισα δε καλόν να προσθέσω εις το πόνημα τούτο γενικάς τινάς οδηγίας περί του τρόπου της χρήσεως, της καταλλήλου διαίτης και αίτινες μόλα ταύτα κατά λόγον της ατομικής καταστάσεως ενός εκάστου των εις αυτά προσερχομένων ασθενών, επιδέχονται πλείστας παραλλαγάς, αι οποίαι εναπόκεινται εις τον ιατρόν προσηκόντως να εκτιμήση».²⁰²

Ο Λάνδερερ απευθύνεται στους γιατρούς και τους καθιστά υπεύθυνους να μελετήσουν τις οδηγίες του και να συστήσουν την κατάλληλη θεραπεία στον κάθε ασθενή. Κάνει λόγο για την ευθύνη που φέρουν οι γιατροί και στον «Πρόλογο» του έργου για τη Μήλο. Τα λουτρά της Μήλου τα θεωρεί παραμελημένα και εφιστά την προσοχή των γιατρών, ώστε να επιτευχθεί άμεσα η αξιοποίησή τους.²⁰³

Μέσα από την ανάγνωση των βιβλίων του Λάνδερερ αντιλαμβάνεται κανείς τον βασικό στόχο του χημικού που δεν είναι άλλος από την προσέλκυση και την αύξηση της επισκεψιμότητας των λουτρών. Ο στόχος του γίνεται ξεκάθαρος στον «Πρόλογο» του βιβλίου του για την Κύθνο, όπου δηλώνει ευθαρσώς την επιθυμία του να γίνουν τα ελληνικά λουτρά «συντελεστικότερα προς την ιαματικήν αυτών χρήσιν και ικανά να προσελκύσωσι πανταχόθεν τους πάσχοντες».²⁰⁴ Αποσκοπεί στο να πείσει τους ασθενείς εντός και εκτός ελληνικών συνόρων να προτιμήσουν τα ελληνικά λουτρά. Ο στόχος όμως του Ξ. Λάνδερερ δεν είναι καθόλου εύκολο να πραγματοποιηθεί. Γνωρίζει ότι οι ελληνικές λουτροπόλεις, υστερούν έναντι των ευρωπαϊκών από πλευράς ανάπτυξης και γι' αυτό επιστρατεύει τα φυσικά προτερήματά τους για να πείσει. Ως αντιστάθμισμα στην έλλειψη μορφών ψυχαγωγίας στα ελληνικά λουτρά (συναυλιών, θεάτρων και χαρτοπαιξίας), που τύγχαναν αρνητικής κριτικής, διότι συντελούσαν στη διαφθορά στις ευρωπαϊκές λουτροπόλεις, προτάσσονται από τον Λάνδερερ η φύση και η υγεία που θα βρουν οι επισκέπτες σ' αυτά.²⁰⁵ Στη μελέτη του για την Υπάτη διατυπώνει την πεποίθησή του ότι η αύξηση της επισκεψιμότητας στη λουτροπόλη μπορεί να γίνει μόνο ύστερα από τη βελτίωση των υποδομών της.²⁰⁶

²⁰² Ξ. Λάνδερερ, «Πρόλογος» στο *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. γ'-δ'.

²⁰³ Του ίδιου, *Περί των εν Μήλω Θερμών Υδάτων*, ό.π., σ. 4.

²⁰⁴ Του ίδιου, «Πρόλογος» στο *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. γ'-δ'.

²⁰⁵ Ξ. Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Μεθάνοις*, ό.π., σ. 4.

²⁰⁶ Ξ. Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Υπάτη, Αιδιψώ*, ό.π., σ. 8.

«Μ' όλον ότι το έξοχον τούτο θερμόν θειούχον ύδωρ, εξαιτίας της ελλείψεως των εκεί εις τον τόπον αναγκαίων καταστημάτων δια την αναγκαίαν μετά του λουτρού ανάπαυσιν των πασχόντων και την από ατμοσφαιρικής επιρροάς προφύλαξιν δεν συχνάζεται τόσον, μ' όλον τούτο όσοι πλήρεις πίστεως κατέφυγον εις ταύτην την χάριν της φύσεως μετά ανίατα σχεδόν πάσχοντες πάθη, οίον ελεφαντίασιν, λέπραν, επέστρεψαν υγιείς και εάν ήτο τρόπος να γίνωσι και λιτά τινά καταλύματα προς υποδοχήν των, είμαι πεπεισμένος ότι πολλαί εκατοστύαι πασχόντων θέλουσιν πηγαίνη τον καθ' έκαστον προς επίσκεψιν της θεραπευτικής ταύτης απευδούς Νύμφης, και πολλά ολίγοι μόνοι θέλουσιν επιστρέψει χωρίς να υμνώσιν ευγνωμόνως το δώρον τούτον της φύσεως».

Ο συγγραφέας πιστεύει ακράδαντα ότι οι ίδιοι οι ασθενείς που βρήκαν την ίαση στα ελληνικά λουτρά μπορούν να διαδώσουν τις θεραπευτικές ιδιότητες των ιαματικών πηγών. Μ' αυτόν τον τρόπο οι επισκέπτες από την Ευρώπη μπορούν να συμβάλλουν στη διεθνή φήμη των λουτρών και στην προσέλκυση επισκεπτών από το εξωτερικό.²⁰⁷ Μόνη της όμως η διεθνής φήμη που θα μπορούσαν ενδεχομένως να αποκτήσουν τα λουτρά, δε θα ήταν δυνατόν να έχει απτά αποτελέσματα, αν δε λαμβάνονταν παράλληλα μέτρα ανάπτυξης. Ο Λάνδερερ φαίνεται να το γνωρίζει αυτό και γι' αυτό το λόγο, επιθυμεί να προσελκύσει το ενδιαφέρον της Κυβέρνησης υπέρ της λήψης μέτρων για την ανάπτυξη των λουτρών. Δε διστάζει μάλιστα να προτείνει ο ίδιος μια σειρά μέτρων που πρέπει να εφαρμοστούν στην περίπτωση της Κύθνου ή στα λουτρά των Μεθάνων, προκειμένου να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης και ίασης των ασθενών.²⁰⁸

Τα συγγράμματα του Λάνδερερ παρήγαγαν, λοιπόν, ένα ιδιότυπο είδος ταξιδιωτικού οδηγού για τις ιαματικές πηγές. Τα βιβλία του Βαυαρού χημικού φαίνεται ότι επηρέασαν σημαντικά τον ιατρικό λόγο της εποχής για τα λουτρά, αφού αρκετά χρόνια μετά τη συγγραφή τους συνεχίζουν να εκδίδονται βιβλία με παρόμοια δομή και περιεχόμενο. Σ' αυτό το είδος ταξιδιωτικών οδηγών για τα λουτρά θα πρέπει να εντάξουμε και το έργο του Ορέστη Δαλέζιου, που έγραψε πολύ αργότερα. Ο πλήρης τίτλος του οδηγού, είναι ενδεικτικός του περιεχομένου του. Ο Ορέστης Δαλέζιος στις πρώτες σελίδες του βιβλίου εξηγεί τους λόγους που τον παρότρυναν στη συγγραφή του. Όπως και ο Λάνδερερ, θεωρεί τα ιαματικά ύδατα εξαιρετικά

²⁰⁷ Του ίδιου, ό.π., σ. 4.

²⁰⁸ Του ίδιου, ό.π., σ. 15. Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Κύθνω, Αιδιψώ, ό.π., σ. 33-34.*

ωφέλιμα στον ανθρώπινο οργανισμό, καθώς είναι ικανά να συμβάλλουν αισθητά ή πλήρως στη θεραπεία ακόμη και ανιάτων νοσημάτων. Τα ελληνικά, όμως, λουτρά δεν μπορούν να προσφέρουν τα μέγιστα, επειδή δεν έχουν τύχει ακόμα της κατάλληλης κρατικής μέριμνας. Κατά τον Δαλέζιο, παρουσιάζουν εικόνα παραμέλησης. Η έλλειψη χημικών αναλύσεων ακρίβειας και η απουσία μόνιμων γιατρών αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες ανάπτυξης. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι το κοινό να μην έχει τη δυνατότητα ορθής ενημέρωσης για τα λουτρά και να αδυνατεί να λάβει την κατάλληλη θεραπεία.²⁰⁹

Το βιβλίο του Δαλέζιου δεν έχει αμιγώς επιστημονικό ύφος, ώστε να απευθύνεται αποκλειστικά και μόνο στην επιστημονική κοινότητα. Αντίθετα, ο συγγραφέας επιδιώκει το βιβλίο του να γίνει ένας χρήσιμος οδηγός για κάθε ασθενή που αναζητά θεραπεία στα ελληνικά λουτρά:

«Προσέτι δε νομίζομεν, ότι προς το κοινόν, ιδία προς τους ποιουμένους χρήσιν λουτρών προσφέρομεν σμικράν τινά εκδούλευσιν, διότι εν τω πονήματι τούτω θέλουσι αναγνώσει ου μόνον τίνα των ιαματικών υδάτων αρμόζουσι προς τας παθήσεις αυτών, αλλά και θέλουσιν εύρει οδηγίας τινάς, αίτινες λίαν χρήσιμοι θα ώσιν αυτοίς κατά την εν τοις λουτροίς διαμονήν αυτών».²¹⁰

Ο Δαλέζιος επιθυμεί να διευκολύνει όσο το δυνατόν περισσότερο τη μετάβαση των ασθενών στα λουτρά με την παροχή των καταλληλότερων πληροφοριών γι' αυτά. Άλλωστε, η ανάπτυξη των λουτρών είναι άμεσα συνδεδεμένη και αλληλοεξαρτώμενη με την επισκεψιμότητα. Αυτό φαίνεται να το γνωρίζει και με τον οδηγό του επιδιώκει να παροτρύνει τους ασθενείς να μεταβούν στα λουτρά προς αναζήτηση θεραπείας.

Το βιβλίο ξεκινά με τη γεωλογική και γεωγραφική παρουσίαση των λουτρών. Βασικό στοιχείο αποτελεί για ακόμη μια φορά η αναγωγή στο παρελθόν, καθώς γίνεται εκτενής αναφορά στη χρήση των λουτρών κατά την αρχαιότητα, όπως αυτή παρουσιάζεται από τους συγγραφείς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρουσίαση των λουτρών των Θερμοπυλών, όπου γίνεται μνεία στο παρελθόν του τόπου. Είναι βέβαιο ότι η αναφορά στους ήρωες, όπως ο Λεωνίδας και ο Αθανάσιος Διάκος, αποσκοπεί και στο να τονίσει την ελληνικότητα των λουτρών και να τα

²⁰⁹ Ορέστης Δαλέζιος, *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*, Αθήνα 1891, σ. 9.

²¹⁰ Ορέστης Δαλέζιος, *ό.π.*, σ. 10.

συνδέσει με την ηρωική παράδοση.²¹¹ Επιπλέον, ο Ορέστης Δαλέζιος επιδιώκει να προσφέρει όσο το δυνατόν χρησιμότερες πληροφορίες στο σύγχρονο ταξιδιώτη για τις συνθήκες που θα συναντήσει στο ταξίδι του στις ελληνικές λουτροπόλεις και να τον ενημερώνει για την παρούσα κατάσταση των λουτρών και για τις όποιες βελτιώσεις έχουν λάβει χώρα σ' αυτά.

Το επιστημονικό κομμάτι των κεφαλαίων του βιβλίου απευθύνεται κυρίως στους γιατρούς, χωρίς όμως να παύει να είναι χρήσιμο και στους ασθενείς. Ο Δαλέζιος παραθέτει τις χημικές αναλύσεις των ιαματικών υδάτων που διεξήχθησαν από επιφανείς Έλληνες και Ευρωπαίους επιστήμονες. Για παράδειγμα, επικαλείται τη χημική ανάλυση του Α. Χρηστομάνου, την ανάλυση του Fischer για το Λουτράκι και του Liebig για την Κύθνο.²¹² Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η επίκληση στην επιστημονική αυθεντία αποδεικνύει τη θεραπευτική υπόσταση των ελληνικών λουτρών. Επιλέγει, επίσης, να ενημερώσει το κοινό για ποια νοσήματα ενδείκνυνται τα εκάστοτε λουτρά και ποιές μορφές θεραπείας μπορούν να ακολουθηθούν σ' αυτά, ενώ συγχρόνως παραθέτει λεπτομερή στατιστικά στοιχεία θεραπείας ασθενών. Τα στατιστικά στοιχεία είναι αδιάψευστα στοιχεία ίασης ικανά να πείσουν τους ασθενείς να προτιμήσουν τα ελληνικά λουτρά. Αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη ενός «ευρετηρίου» που συνδυάζει τα επιμέρους νοσήματα με τις ιαματικές πηγές.²¹³

Ο στόχος του Ορέστη Δαλέζιου είναι να συγγράψει έναν οδηγό επιστημονικά άρτιο, αλλά και εύκολο στη χρήση του, ο οποίος θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από γιατρούς και ασθενείς. Ο γιατρός θα μπορούσε να κάνει χρήση του οδηγού και να συστήσει στον ασθενή του την κατάλληλη θεραπεία μέσω των λουτρών. Από την άλλη πλευρά, ο ασθενής που γνώριζε την πάθησή του θα είχε τη δυνατότητα να επιλέξει ποια ιαματική πηγή θα μπορούσε να τον ωφελήσει, ενώ θα μπορούσε να προγραμματίσει κατάλληλα το ταξίδι του. Έτσι, λοιπόν, το έργο του Δαλέζιου συμβάλλει στο να διαμορφωθεί μια πρώτη μορφή ιαματικού τουρισμού στην Ελλάδα.

Ο οδηγός, όμως, του Δαλέζιου δεν έχει αποδέκτες μόνο τους γιατρούς και τους ασθενείς. Το κοινό δεν θα μπορούσε να βρει την κατάλληλη θεραπεία και φροντίδα στις λουτροπόλεις, αν δεν θεσπιζόντουσαν άμεσα ορισμένα μέτρα, τα οποία θα συντελούσαν ουσιαστικά στην ανάπτυξη των λουτρών. Για το λόγο αυτό, το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου απευθύνεται στην Κυβέρνηση. Ο συγγραφέας

²¹¹ Ορέστης Δαλέζιος, *ό.π.*, σ. 107-109.

²¹² Ορέστης Δαλέζιος, *ό.π.*, σ. 78, 90-91, 126-127.

²¹³ Ορέστης Δαλέζιος, «Αλφαβητικός κατάλογος των νοσημάτων και θεραπευτική επ' αυτών δύναμις των διαφόρων πηγών», *ό.π.*, σ. 132-136.

αντιδιαστέλλει την εικόνα ένδειας που παρουσιάζουν οι ελληνικές λουτροπόλεις σε σχέση με τις ευρωπαϊκές και επιζητά την ταυτόχρονη βελτίωση των μεθόδων θεραπείας και του αστικού χώρου των λουτροπόλεων.²¹⁴

Οι γιατροί όμως στα λουτρά δεν είχαν απλά ρόλο συμβουλευτικό και θεραπευτικό. Ο ρόλος τους πολλές φορές επεκτεινόταν και στο επιχειρηματικό κομμάτι, αφού οι ίδιοι οι γιατροί αναλάμβαναν την ενοικίαση των λουτρών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του γιατρού Αγγελή Χαντζάρα, στον οποίο το 1871 παραχωρήθηκαν τα λουτρά της Κύθνου για 20ετή ενοικίαση. Ο εκμισθωτής, ανάμεσα στις άλλες υποχρεώσεις του, έφερε και την ευθύνη να δημοσιεύει ετήσια επιστημονική μελέτη.²¹⁵ (Η περίπτωση του Α. Χαντζάρα δεν είναι η μοναδική, καθώς και άλλοι γιατροί στα μέσα του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αναλαμβάνουν την ενοικίαση λουτρών).²¹⁶

Η δημοσίευση της μελέτης του Α. Χαντζάρα είναι σημαντική για δύο λόγους: πρώτον, προώθησε την έρευνα για τα λουτρά της Κύθνου από επιστημονικής απόψεως, δεύτερον, λειτούργησε ως ένα είδος έμμεσης διαφήμισης που πιστοποιούσε τις ιδιότητες των λουτρών της.²¹⁷ Σ' όλο τον 19ο αιώνα υπάρχει, πέραν των ιατρικών συγγραμμάτων για τις ιαματικές πηγές, ένα πλήθος δημοσιεύσεων και αναφορών στις ιαματικές πηγές στον ημερήσιο και τον περιοδικό Τύπο. Οι δημοσιεύσεις αυτές προορίζονται κυρίως για ιατρικά περιοδικά (όπως ο *Ασκληπιός*, η *Ιατρική Μέλισσα* και ο *Γαληνός*). Μέσα από αυτές τις μελέτες οι γιατροί και οι χημικοί ανακοινώνουν τα πορίσματα των ερευνών τους, αναπτύσσοντας έτσι ένα είδος διαλόγου που σίγουρα συμβάλλει στην προώθηση της έρευνας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιστημονικού διαλόγου είναι η δημοσίευση του Λάνδερερ στο περιοδικό *Ασκληπιός* το 1856. Η δημοσίευση του Λάνδερερ έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς έρχεται ως απάντηση στη χημική ανάλυση του Λιέβιγ για το νερό του Κακκάβου που δημοσιεύτηκε στο ίδιο περιοδικό («Χημική Ανάλυσις του εν Κύθνω Ορυκτού Ύδατος του Κακκάβου υπό του Βαρόνος Ι. Λιέβιγ»,

²¹⁴ Ορέστης Δαλέζιος, «Γενικά παρατηρήσεις», *ό.π.*, σ. 136-143.

²¹⁵ Νόμος ΤΠΓ της 23/24 Μαρτίου 1871: Περί παραχωρήσεως επί εικοσαετίαν της χρήσεως των λουτρών Κύθνου προς τον Αγγελή Χαντζάρα.

²¹⁶ Ο Γεώργιος Σταυρίδης, γιατρός από τη Σύρο ανέλαβε την ενοικίαση των λουτρών Κύθνου το 1891. *Εφημερίς*, αρ. Φ. 129, 9/5/1891, σ. 4.

²¹⁷ Αγγελής Χαντζάρας, *Λουτρά Κύθνου*, Αθήνα 20 Απριλίου 1872. Ο Α. Δαμβέργης επικαλείται πρωτίστως την έρευνα του Χαντζάρα κατά την εικοσαετή περίοδο ενοικίασης των λουτρών και δευτερευόντως τις παρατηρήσεις άλλων γιατρών στα λουτρά για να βεβαιώσει ότι τα λουτρά της Κύθνου είναι ευεργετικά για συγκεκριμένες παθήσεις τις οποίες και κατονομάζει. Αναστάσιος Δαμβέργης, *Περί των εν Κύθνω ιαματικών υδάτων*, Αθήνα 1899, σ. 16.

Ασκληπιός σύγγραμμα περιοδικόν, τ. Α', Αθήνα 1856). Ο Ξ. Λάνδερερ θέλοντας να προαγάγει την έρευνα δηλώνει ότι θα αποστείλει στον ίδιο απευθείας τόσο τις παρατηρήσεις του, όσο και δείγμα ύδατος για να γίνει νέα χημική ανάλυση. Επίσης, δηλώνει ότι προτίθεται να αποστείλει δείγμα ύδατος της συγκεκριμένης πηγής, αλλά και άλλων ελληνικών ιαματικών πηγών σε Ευρωπαίους συναδέλφους του.²¹⁸

Οι δημοσιεύσεις στα ιατρικά περιοδικά μπορεί να απευθύνονταν σε ένα περιορισμένο είδος, αυτό της επιστημονικής κοινότητας, όμως δε συνέβαινε το ίδιο με τις δημοσιεύσεις στον ημερήσιο Τύπο. Στην περίπτωση αυτή είναι πολυάριθμες και απευθύνονται στο ομολογουμένως ευρύτερο και λιγότερο καταρτισμένο αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων. Φέρουν τη μορφή ανακοινώσεων-ειδήσεων, αλλά και διαφημίσεων. Και στις δύο μορφές των δημοσιεύσεων, ο ιατρικός λόγος είναι παρών και αποσκοπεί να πετύχει τα εξής: επιδιώκει να ενημερώσει το κοινό για την ύπαρξη και τις θεραπευτικές ιδιότητες των λουτρών, ενώ παράλληλα προάγει εμμέσως τη χρήση τους.²¹⁹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα δημοσίευσης για τις ιαματικές πηγές αποτελεί η επιστολή του Ι. Φουστάνου, το 1889, προς τον διευθυντή της εφημερίδας *Εφημερίς*.²²⁰ Ο τίτλος «Τα Μέθανα. Νέα θεραπευτική ιδιότης των λουτρών. Πολύτιμος ανακάλυψις» είναι ενδεικτικός του ενθουσιασμού τον οποίο ο γιατρός θέλει να μεταδώσει για την ανακάλυψη αερίων υδροθειωμένου και ανθρακικού οξέος στα λουτρά των Μεθάνων». Η επιστολή είναι ενδιαφέρουσα, γιατί φαίνεται ότι έχει πολλαπλούς αποδέκτες: πρώτος αποδέκτης είναι η εταιρεία που νοικιάζει τα λουτρά, την οποία και παροτρύνει να χτίσει ένα μικρό ξύλινο παράπηγμα κοντά στο μικρό σπήλαιο, βελτιώνοντας έτσι τις συνθήκες διαμονής και θεραπείας των ασθενών και οδηγώντας στην περαιτέρω ανάπτυξη της λουτρόπολης. Ο δεύτερος αποδέκτης είναι το κοινό της εφημερίδας. Κατά τον Φουστάνο, το κλίμα και η τοποθεσία των Μεθάνων προσφέρουν ιδανικές συνθήκες ίασης στους ασθενείς. Επομένως, εύκολα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μια επιστολή ιατρικού περιεχομένου, δημοσιευμένη στον Τύπο με σκοπό την πληροφόρηση, φέρει έστω και έμμεσα το στοιχείο της διαφήμισης στα λουτρά.

²¹⁸ Ξ. Λάνδερερ, «Παρατηρήσεις τινές επί της αναλύσεως του ύδατος του Κακκάβου», *Ασκληπιός σύγγραμμα περιοδικόν*, τ. Α', Αθήνα 1856, σ. 141-147

²¹⁹ Melpomeni Kostidi, «The Medical Discourse on Greek Spas from the Mid-Nineteenth Century to the Early Twentieth Century», *The Postgraduate Journal of Medical Humanities*, 3 (2016), σ. 52-70.

²²⁰ *Εφημερίς*, 25/6/1889, αρ. φ. 176, σ. 2.

Ειδικότερα, οι διαφημίσεις για τα λουτρά φέρουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και τρόπους πειθούς. Φέρουν δελεαστικούς τίτλους όπως «Λουτρά Αιδηψού - Τα ιαματικώτατα των εν Ελλάδι», ή «Λουτρά Λουτρακίου - Ισοδύναμα τοις λουτροίς Vichy», ή τέλος, «Τα θαυματουργά λουτρά Καϊάφα».²²¹ Η επιλογή των τίτλων δεν είναι τυχαία, αλλά γίνεται προσεκτικά και εξυπηρετεί συγκεκριμένα κίνητρα: οι συντάκτες των διαφημίσεων για τα λουτρά έχουν να αντιμετωπίσουν τον εσωτερικό ανταγωνισμό των άλλων λουτροπόλεων, ενώ συγχρόνως φέρουν την επιπλέον δυσκολία να πείσουν το κοινό ότι τα ελληνικά λουτρά είναι αντάξια αν όχι καλύτερα των ευρωπαϊκών. Για τον λόγο αυτό, κάνουν πάντοτε επίκληση στην ιατρική αυθεντία, αναφερόμενοι στον εκάστοτε χημικό που διεξήγαγε την έρευνα και στο όνομα του υπεύθυνου γιατρού των λουτρών. Τα λουτρά της Βουλιαγμένης, λόγω χάρη, σε διαφήμισή τους υπόσχονται να δημοσιεύσουν προσεχώς την επίσημη γνωμοδότηση του Ιατροσυνεδρίου γι' αυτά, ενώ σε άλλη διαφήμισή τους ενημερώνουν το κοινό ότι η ιαματική δράση των υδάτων είναι επιστημονικά αποδεδειγμένη από επιτροπές που τα εξέτασαν (γίνεται παραπομπή στην έρευνα του Α. Χρηστομάνου).²²² Από την άλλη πλευρά, ο ανάδοχος των ιαματικών λουτρών και υδάτων Κυλλήνης "Λίντζι", Ι. Π. Σπυρόπουλος, προτιμά να κάνει επίκληση στην ευρωπαϊκή αυθεντία, καθώς επικαλείται την ανάλυση του ευρωπαϊκού επιστήμονα D. R. Fresenius.²²³ Σε διαφήμιση των λουτρών Αιδηψού, το 1905, τέλος, ο δήμαρχος Αιδηψίων Ε. Ζάχος αναφέρει ότι η ιαματική δύναμη των μεταλλικών υδάτων πιστοποιείται «εξ επισήμων στατιστικών υπό πάντων των επιστημόνων ιατρών της Ελλάδος και της Ευρώπης και χιλιάδων ασθενών, εις ους απέδωκαν την υγείαν».²²⁴

Οι ενοικιαστές, επίσης, των λουτρών φροντίζουν να ενημερώσουν αναλυτικά το κοινό σε ποιες ασθένειες μπορούν να βοηθήσουν τα λουτρά και το είδος των θεραπειών που προσφέρεται σε αυτά. Για παράδειγμα, προκειμένου να διαφημιστούν με τον πειστικότερο τρόπο τα λουτρά της Κύθνου, το Ιατρικό Γραφείο των Λουτρών επιλέγει να δημοσιεύσει ιατρική έκθεση για την ίαση συγκεκριμένων παθήσεων, ενώ δημοσιοποιείται το όνομα του γιατρού.²²⁵ Τα λουτρά των Θερμοπυλών επισημαίνουν σε διαφήμισή τους ότι η φήμη τους είναι προϊόν μαρτυριών των ασθενών που

²²¹ *Εφημερίς*, 28/6/1890, αρ. φ. 179, σ. 4 και 24/5/1899, αρ. φ. 144, σ. 4.

²²² *Εφημερίς*, 28/6/1890, αρ. φ. 179, σ. 4, 24/5/1889, αρ. φ. 144.

²²³ *Εφημερίς*, 8/5/1893, αρ. φ. 128, σ. 4.

²²⁴ *Εμπρός*, 22/5/1905, αρ. φ. 3.084.

²²⁵ *Εφημερίς*, 26/4/1885, αρ. φ. 116, σ. 4.

επισκέφτηκαν τα λουτρά ύστερα από σύσταση των γιατρών τους.²²⁶ Στα τέλη του 19ου αιώνα οι ενοικιαστές επιλέγουν να εφαρμόσουν ευρωπαϊκές θεραπείες και να εκσυγχρονίσουν τις εγκαταστάσεις τους. Το 1891 οι ενοικιαστές των λουτρών της Αιδηψού Ζαχαρίου και Σταθάκης, προκειμένου να προσελκύσουν επισκέπτες, κοινοποιούν στον Τύπο την ανακαίνιση των λουτρών με την προσθήκη ευρωπαϊκών λουτήρων.²²⁷ Δεν έλειπαν, επίσης, και οι περιπτώσεις όπου η αντιπαλότητα σχετικά με τις ιαματικές ιδιότητες των υδάτων ήταν ιδιαίτερα έντονη και πιστοποιούνταν μέσα από τις αναρτήσεις στον Τύπο της εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η προάσπιση των ιαματικών ιδιοτήτων των νερών των Μεθάνων έναντι των αντίστοιχων της Αιδηψού το 1899.²²⁸

Οι συχνές αναφορές στα θαλάσσια λουτρά και στην ορθή χρήση τους στις τελευταίες δεκαετίες 19ου αιώνα υποδηλώνουν ότι και τα θαλάσσια κερδίζουν έδαφος και αποκτούν ένα διευρυνόμενο κοινό. Τα ιατρικά εγχειρίδια προτρέπουν για τη χρήση τους και ταυτόχρονα δίνουν συμβουλές ως προς την κατάλληλη εποχή γι' αυτά, τον κατάλληλο χρόνο παραμονής, ούτως ώστε να αποφευχθούν βλαβερές συνέπειες για την υγεία. Οι ιατρικοί οδηγοί πολλές φορές προτείνουν τον συνδυασμό ιαματικών και θαλάσσιων μπάνιων στις λουτροπόλεις (για παράδειγμα στην Κύθνο, στα Μέθανα, στο Λουτράκι και την Αιδηψό), που προσέφεραν αυτή τη δυνατότητα. Υπήρχε και η περίπτωση των θαλάσσιων λουτρών της Μουνιχίας και του Φαλήρου, τα οποία προτιμούνται λόγω της εύκολης πρόσβασης για τους κατοίκους της Αθήνας. Το μπάνιο στη θάλασσα και το θαλασσινό αεράκι κατά τους συγγραφείς των ιατρικών οδηγών προσέφερε άμεση αναζωογόνηση και τόνωση του οργανισμού ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες. Θεωρούν ότι τα θαλάσσια λουτρά έχουν ανάλογες επιπτώσεις στον οργανισμό με τα ψυχρά λουτρά και ενδείκνυνται ιδιαίτερα για νεαρά άτομα και παιδιά.

Ο καθηγητής Φαρμακολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Θεόδωρος Αφεντούλης, αναφέρεται στη θετική επίδραση των θαλάσσιων λουτρών στον οργανισμό σε άρθρο του στην *Ιατρική Μέλισσα* και στο σύγγραμμά του *Φαρμακολογία ήτοι περί φύσεως και δυνάμεως και χρήσεως φαρμάκων*.²²⁹ Ο Α.

²²⁶ *Εφημερίς*, 13/5/1890, αρ. φ. 133.

²²⁷ *Εφημερίς*, 15/5/1891, αρ. φ. 135, σ. 3.

²²⁸ *Εφημερίς*, 16/7/1899, αρ. φ. 134, 4/8/1899, αρ. φ. 213, αρ. φ. 215, 6/8/1899, αρ. φ. 216, 7/8/1899.

²²⁹ Θεόδωρος Αφεντούλης, *Φαρμακολογία ήτοι περί φύσεως και δυνάμεως και χρήσεως φαρμάκων*, Αθήνα 1890, σ. 79-83. Του ίδιου, «Περί ενδείξεως και καταλληλοτέρας χρήσεως των λουτρών εν γένει, και ιδίως των θαλάσσιων, *Ιατρική μέλισσα*, τ. 3, Αθήνα 1855, σ. 5-25.

Ζυγομαλάς συμπεριέλαβε τα θαλάσσια λουτρά στον ιατρικό οδηγό του το 1860, γιατί την εποχή εκείνη ήταν αρκετά δημοφιλή.²³⁰ Ο Ευριπίδης Μακρής έδωσε επίσης ιατρικές συμβουλές για τη χρήση των ιαματικών και θαλάσσιων λουτρών στη διδακτορική διατριβή του *Περί λουτρών* το 1883.²³¹ Οι Θεοφύλακτος Πολυζωίδης και Γεώργιος Λαμπρινόπουλος στις μελέτες αναφέρονται στους κανόνες για τη σωστή και ασφαλή χρήση των θαλάσσιων λουτρών: α) Τα λουτρά θα πρέπει να γίνονται με άδειο στομάχι, β) να μην είναι το σώμα ιδρωμένο γ) ο κολυμβητής να βρέχει πρώτα το κεφάλι και έπειτα το υπόλοιπο σώμα δ) κάθε μπάνιο να διαρκεί λίγο ε) μετά το μπάνιο το σώμα πρέπει να σκουπίζεται καλά στ) μετά το μπάνιο θα πρέπει ο κολυμβητής να ξεκουράζεται λίγο και έπειτα να ασκείται με ήπιο τρόπο. Μπάνια στη θάλασσα μπορούν να γίνονται από Μάιο μέχρι Σεπτέμβριο, ενώ η καταλληλότερη εποχή θεωρείται τα μέσα Ιουλίου και ο Σεπτέμβριος.²³²

2.7 Οι γιατροί των λουτρών γράφουν για τις ιαματικές πηγές

Ως συντελεστές της προαγωγής των ιαματικών πηγών στην Ελλάδα θα πρέπει να αναζητηθούν κυρίως οι καθηγητές του Εθνικού Πανεπιστημίου, τα μέλη του Ιατροσυνεδρίου, και οι γιατροί που πήγαιναν στα λουτρά. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν επαφές με τον επιστημονικό κόσμο της Ευρώπης, είτε λόγω καταγωγής, είτε λόγω διαμονής και επιστημονικής κατάρτισης στο εξωτερικό. Οι επιστήμονες που διεξήγαγαν έρευνα για τις ιαματικές πηγές έρχονται στην Ελλάδα επί Όθωνα. Όπως είδαμε προηγουμένως, αρκετοί από αυτούς παραμένουν στο ελληνικό κράτος και αποτελούν τους πρώτους καθηγητές του «Πανεπιστημίου του Όθωνος».²³³

²³⁰ Α. Ζυγομαλάς, *ό.π.*, σ. 336-352.

²³¹ Ευριπίδης Μακρής, *Περί λουτρών: Εναίσιμος διατριβή*, Αθήνα 1883, σ. 16-24.

²³² Γ. Α. Λαμπρινόπουλος, *Τα λουτρά. Εκδόσεις προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήνα 1908, σ. ε' - ζ', 42-49. Θ. Πολυζωίδης, *ό.π.*, σ. 165-190.

²³³ Το Πανεπιστήμιο συστάθηκε με το διάταγμα της 22/5/1837 και αποτελούνταν από τέσσερις σχολές: τη Θεολογική, τη Νομική, την Ιατρική και τη Φιλοσοφική. Στη συνέχεια η Φιλοσοφική Σχολή διαιρέθηκε στο Φιλολογικό, στο Μαθηματικό και στο Φυσικό τμήμα. Το 1838 η Φαρμακολογία διδασκόταν στην Ιατρική Σχολή μέχρι που το 1841 ιδρύθηκε το "Φαρμακευτικό Σχολείο". Η κατάρτιση των σχολών ακολούθησε το γερμανικό σύστημα σύμφωνα με τις παλιές πανεπιστημιακές παραδόσεις, κατά τις οποίες οι φυσικές επιστήμες θεωρούνταν υποδεέστερες των φιλοσοφικών. Σκοπός της παρεχομένης παιδείας των Φυσικομαθηματικών τμημάτων, αλλά και της Φιλοσοφικής Σχολής ήταν κατά το γερμανικό πρότυπο του Ελληνικού Πανεπιστημίου η κατάρτιση καθηγητών της Μέσης Εκπαίδευσης. Τα φυσιογνωστικά μαθήματα, που διδάσκονταν, είχαν ως κύριο προσορισμό τη φαρμακευτική εκπαίδευση. Ελένη Σκαλτσά, *Ιστορία της φαρμακευτικής, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών 2015 [σύγγραμμα] <http://hdl.handle.net/11419/5103>*, σ. 207.

Οι έξι Γερμανοί καθηγητές που διορίστηκαν στο Πανεπιστήμιο ήρθαν στην Ελλάδα ως επί το πλείστον μετά το 1832. Μετά την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 απολύθηκαν όλοι ως ξένοι. Μόνο ο Ξ. Λάνδερερ επέστρεψε στη θέση του τον επόμενο χρόνο και παρέμεινε στη θέση του ως το 1869.²³⁴ Η πλειονότητα αυτών των καθηγητών, που με την έρευνά τους συνέβαλαν στην προώθηση των ιαματικών πηγών, προήλθε από την Ιατρική Σχολή και το φυσικό και το μαθηματικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής. Πέραν των επιστημόνων που ήρθαν από την Ευρώπη με τον Όθωνα, υπήρχαν και Έλληνες καθηγητές που μετέφεραν στην Ελλάδα την ευρωπαϊκή επιστημονική γνώση μέσω των σπουδών τους σε ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια.²³⁵ Στην Ιατρική Σχολή στις πρώτες δεκαετίες του Πανεπιστημίου υπερισχύει η γερμανική παιδεία των καθηγητών, ενώ στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η γαλλική. Στο φυσικό και μαθηματικό τμήμα της Φιλοσοφικής υπάρχουν καθηγητές με γαλλική και γερμανική παιδεία, η αναλογία των οποίων είναι ισομερώς κατανομημένη.²³⁶

Το 1850 σε σύνολο 34 καθηγητών υπάρχουν 7 μόνο καθηγητές του Φυσικομαθηματικού τμήματος. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το έτος 1887 ιδρύθηκε το "Μεγάλο Χημείο" και μαζί με την εγκατάσταση του Ορυκτολογικού Εργαστηρίου με Καθηγητή τον Κ. Μητσόπουλο εγκαινιάστηκε μια νέα εποχή για το Φυσικομαθηματικό τμήμα.²³⁷

Ο κύκλος των καθηγητών του Πανεπιστημίου, του Ιατροσυνεδρίου και των γιατρών των λουτρών παρήγαγε ένα πολύ σημαντικό έργο που βασιζόταν στις χημικές αναλύσεις, στα εργαστήρια και στην επιτόπια έρευνα. Στον αντίποδα βρίσκεται ο κόσμος των γιατρών των λουτρών που δημιούργησε την πρώτη μαγιά για τη μελέτη των ιδιοτήτων των ιαματικών υδάτων πάνω στους ασθενείς. Οι γιατροί,

²³⁴ Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 143.

²³⁵ Στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Εθνικού Πανεπιστημίου οι καθηγητές ήταν επίτιμοι, έκτακτοι και τακτικοί. Δίδαξαν οι: Κ. Νέγρης, Κυρ. Δομνάνδος, Γ. Βούρης, Δ. Φράας, Ξαβ. Λάνδερερ, Α. Βενιζέλος, Ν. Μαυροκορδάτος, Π. Δόξας, Σ. Καραθεοδωρής, Δ. Στρούμπος, Ηρ. Μητσόπουλος, Γ. Παπαδάκης, Θ. Ορφανίδης. «Κοσμητεία Θετικών Επιστημών - Ιστορικά Στοιχεία». http://deansos.uoa.gr/gr/istorika_kosm.html. Ανακτήθηκε στις 3/1/2018.

²³⁶ Κώστας Λάμπας, *ό.π.*, σ. 149-151.

²³⁷ Οι Καθηγητές Χρηστομάνος, Μητσόπουλος, Αργυρόπουλος, Μηλιαράκης, Αποστολίδης και Δαμβέργης την 24/10/1895 υπέβαλαν υπόμνημα με αίτηση την ανάγκη χωρισμού της Φιλοσοφικής από τη Φυσικομαθηματική. Το υπόμνημα έγινε δεκτό από τον Υπουργό Πετριδίδη, όμως η προώθηση του νομοσχεδίου καθυστέρησε λόγω των πολεμικών γεγονότων του 1897. Τελικά στις 3/6/1904 εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα βάση του οποίου η Φιλοσοφική Σχολή περιλάμβανε τις Φιλοσοφικές Επιστήμες, την Ιστορία και Φιλολογία, ενώ η Σχολή Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών αποτελούνταν από τα τμήματα του Φυσικού και του Μαθηματικού. Το Φαρμακευτικό Σχολείο ήταν παράρτημα του τελευταίου. «Κοσμητεία Θετικών Επιστημών - Ιστορικά Στοιχεία». http://deansos.uoa.gr/gr/istorika_kosm.html. Ανακτήθηκε στις 3/1/2018.

που δούλευαν στα λουτρά ή ερχόντουσαν σε αυτά για να επισκεφτούν τους ασθενείς τους, μπορούσαν να παρατηρήσουν και να καταγράψουν την ευεργετική επίδραση.

Οι συζητήσεις στη Βουλή για την ανάγκη αποστολής γιατρών ξεκινούν το 1847, με πρωτοβουλία του Ιωάννη Κωλέττη. Ο Κωλέττης στην έκθεση που υπέβαλε στη Βουλή τόνιζε την ανάγκη διορισμού γιατρών στα λουτρά. Συνήθως οι ασθενείς επισκέπτονταν τα λουτρά ύστερα από εντολή των γιατρών τους. Το γεγονός όμως ότι δεν υπάρχει γιατρός διορισμένος για να μελετήσει τις ιδιότητες των ιαματικών πηγών και να συστήσει την κατάλληλη θεραπεία, μπορούσε να βλάψει αντί να θεραπεύσει τους ασθενείς. Κατά τον Ι. Κωλέττη η αποστολή γιατρών ικανών να προβούν σε επιστημονικές αναλύσεις για τις θεραπευτικές ιδιότητες των υδάτων αποτελεί αίτημα τόσο της Κυβέρνησης, όσο και των ασθενών, όμως υπήρχε νομοθετικό κενό που εμπόδιζε τον διορισμό τους. Η θητεία στην αρχή ήταν για τους μήνες όπου υπήρχαν ασθενείς στα λουτρά και αφορούσε την Κύθνο και την Υπάτη.²³⁸

Με το νομοσχέδιο που υπέβαλε ο Ι. Κωλέττης συζητήθηκε στη Βουλή και τονίστηκε η έλλειψη ιατρικής παρουσίας στα λουτρά όχι μόνο της Κύθνου και της Υπάτης, αλλά και των Θερμοπυλών και της Αιδηψού. Ο διορισμός νομιάτρων και στρατιωτικών γιατρών δεν μπορούσε να είναι εφαρμόσιμος, επειδή οι γιατροί αυτοί δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν την έδρα τους για τους τέσσερις θερινούς μήνες που λειτουργούσαν τα λουτρά. Επίσης, ο μισθός των 150 δραχμών θεωρήθηκε αρκετά μικρός για να ενδιαφερθεί κάποιος γιατρός να καλύψει τη θέση. Τελικά η συζήτηση στη Βουλή οδήγησε στην υπερψήφιση του νομοσχεδίου Κωλέττη και στο διορισμό δύο γιατρών στα «αυτοφυή μεταλλικά λουτρά της Ελλάδος» με αμοιβή 150 δρχ. Κατά τον Λάνδερερ, η απόφαση της κυβέρνησης να διορίσει γιατρό στα λουτρά της Κύθνου από το 1847 είχε θετικές επιπτώσεις για τους επισκέπτες, αφού ο γιατρός ήταν σε θέση να μελετήσει τις ιδιότητες των υδάτων και να συστήσει την κατάλληλη θεραπεία.²³⁹ Ο Νόμος ΠΔ' του 1848 όριζε ως αρμοδιότητες των διοριζόμενων γιατρών την κατάλληλη χρήση των λουτρών και τη συλλογή επιστημονικών παρατηρήσεων. Μια δεκαετία περίπου αργότερα, η αύξηση της προσέλευσης των

²³⁸ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της πρώτης βουλευτικής περιόδου, τ. 1., Αθήνα 1846, Συνεδρίασις ΡΛ', 26/7/1846 σ. 315-321. Πρακτικά νομοσχεδίου έτους 1847 για διορισμό γιατρών σε Κύθνο και Υπάτη. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 3 (1847). Ν. ΤΛΔ της 5/16 Ιουλ. 1856 : Περί διορισμού τακτικού ιατρού εις τα εν Κύθνω Λουτρά.

²³⁹ Ξαβέριος Λάνδερερ, Περιγραφή των εν Κύθνω, ό.π., σ. 51. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών φακ. 4 (1848).

ασθενών στην Κύθνο οδήγησε στο νομοσχέδιο του Δ. Βούλγαρη, το οποίο πρότεινε το διορισμό μόνιμου γιατρού στα λουτρά Κύθνου καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.²⁴⁰ Οι διορισμοί γιατρών σε άλλες λουτροπόλεις έγιναν με πιο αργούς ρυθμούς, ακολουθώντας ως ένα βαθμό το ρυθμό ανάπτυξής τους. Ο Ορέστης Δαλέζιος επιλέγει να παρουσιάσει τις ιαματικές πηγές Αιδηψού, Υπάτης, Μεθάνων, Λουτρακίου, Καϊάφα, Θερμοπυλών, Πλατύστομου, Κυλλήνης και Κύθνου, γιατί μόνο σ' αυτές υπάρχουν γιατροί διορισμένοι από την Κυβέρνηση που μπορούν να πραγματοποιήσουν έρευνα. Με αυτόν τον τρόπο, ασκεί έμμεσα κριτική στην απουσία γιατρών στα λουτρά.²⁴¹ Είναι επίσης σημαντικό ότι η παραμονή τους στα λουτρά ήταν μικρότερη, σε σχέση με την Κύθνο, και αφορούσε αποκλειστικά στους θερινούς μήνες.²⁴²

Το Ιατροσυνέδριο είχε πολύ σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της έρευνας των ιαματικών πηγών στην Ελλάδα, καθώς δεχόταν τόσο τις χημικές αναλύσεις, όσο και τις ιατρικές εκθέσεις των γιατρών των λουτρών. Ιδρύθηκε το 1834, υπαγόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών και είχε ρόλο συμβουλευτικό σε θέματα υγείας. Αναλάμβανε να εξετάσει άτομα που ήθελαν να εξασκήσουν το επάγγελμα του ιατρού, του χειρουργού, του φαρμακοποιού και της μαίας. Επίσης, είχε καθήκον να γνωμοδοτεί για ιατροδικαστικές υποθέσεις και να συσκέπτεται για ιατρικά ζητήματα.²⁴³ Μέλη του Ιατροσυνεδρίου υπήρξαν καθηγητές Πανεπιστημίου (όπως ο Ξ. Λάνδερερ και ο Α. Δαμβέργης). Επί προεδρίας Καρόλου Βίπμερ (1834-1840), Ι. Βούρου (1840-1843 και 1853-1862) και Δ. Ορφανίδη (1862-1892), μελέτες για τις ιαματικές πηγές υποβάλλονταν συστηματικά προς το Ιατροσυνέδριο για εξέταση και έγκριση.²⁴⁴ Είχαν τη μορφή επίσημων εκθέσεων απευθυνόμενων προς το Ιατροσυνέδριο, συντάσσονταν από τους γιατρούς των λουτρών και βασιζόνταν στις παρατηρήσεις τους κατά την

²⁴⁰ ΦΕΚ 14/5/1848, Αρ. 14. Διατάγματα διορισμών Δεσποτόπουλου και Όρσεν σε Κύθνο και Υπάτη αντίστοιχα.

²⁴¹ Ο. Δαλέζιος, *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*, ό.π., σ. 11.

²⁴² Διορισμός των γιατρών Π. Οικονομόπουλου και Γ. Αντωνόπουλου σε Κυλλήνη και Καϊάφα αντίστοιχα για 4 μήνες με μισθό 150 δρχ. ΦΕΚ 3/5/1883, Αρ. 178. Διορισμός του γιατρού Ν. Δημητριάδη στο Λουτράκι για 3 μήνες με μισθό 100 δρχ. ΦΕΚ 9/5/1884, Αρ. 182. Διατάγματα διορισμών γιατρών σε Αιδηψό, Θερμοπύλες, Καϊάφα, Υπάτη, Σμόκοβο και Μέθανα. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 21 (1883).

²⁴³ ΦΕΚ 24 -12/7/1834 Περί συστάσεως Ιατροσυνεδρίου. Για το θεσμικό πλαίσιο για τη δημόσια υγεία βλ. Λυδία Σαπουνάκη - Δρακάκη, *Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική προστασία: Η γέννηση των υπηρεσιών υγείας στον Πειραιά και το Τζάνειο νοσοκομείο*, Αθήνα 2005, σ. 92-97. Θεόδωρος Δαρδαβέσης, «Η οργάνωση της κεντρικής διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του Μεσοπολέμου», στο Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2008, σ. 99-101.

²⁴⁴ Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών-Αριστοτέλης Κούζης (επιμ.), *Εκατονταετηρίς 1837-193, Ιστορία της Ιατρικής*, τ. Γ', Αθήνα 1939, σ. 29-30.

εξέταση των ασθενών.²⁴⁵ Ο Ι. Πύρλας και ο Ο. Δαλέζιος, ο οποίος διετέλεσε γιατρός των λουτρών Μεθάνων, έκαναν ειδική μνεία στο ρόλο του Ι. Βούρου και του Δ. Ορφανίδη για την προαγωγή της έρευνας για τα λουτρά. Ο Ι. Πύρλας αναφερόταν στις έρευνες που διεξήγαγε το Ιατροσυνέδριο με πρόεδρο τον Ι. Βούρο μετά το θάνατο του Λάνδερερ. Τόνιζε την ανάγκη εκτεταμένης έρευνας για την αξιοποίηση των πηγών, ενώ παράλληλα απέδιδε την έλλειψη μέριμνας στις πολιτικές έριδες της εποχής.²⁴⁶

Ο Ορέστης Δαλέζιος βάσισε την έρευνά του για τον οδηγό των ιαματικών υδάτων στις εκθέσεις των γιατρών των λουτρών επί προεδρίας Δ. Ορφανίδη, τον οποίο και ευχαριστεί στον «Πρόλογο» του έργου του. Εκεί επισημαίνει, επίσης, ότι η απουσία γιατρών στα λουτρά εμποδίζει την εμπειριστατωμένη και ολοκληρωμένη έρευνα για τις ιαματικές πηγές:

«Η πατρίς ημών κέκτηται πλείστας πηγάς εξαιρέτων ιαματικών υδάτων, ως πολυετής πείρα κατέδειξε τούτο, αίτινες όμως ως μη ώφειλε διατελούσι δυστυχώς εν λίαν παρημελημένη καταστάσει. Διότι ούτε ακριβείς χημικαί αναλύσεις των πλείστων τούτων εγένοντο προς γνώσιν των εν αυτοίς περιεχομένων χημικών ενώσεων, όπερ είναι το πρώτιστον και ουσιωδέστατον προς μόρφωσιν γνώμης περί της τοιάσδε ή τοιάσδε ωφελείας αυτών ούτε ιατροί μόνιμοι ωρίσθησαν, όπως δια της επί πολλά έτη συστηματικής μελέτης γνωσθή η ωφέλεια ή η βλάβη των ιαματικών της πατρίδος ημών πηγών υπό των διαφόρων νοσημάτων. Ως εκ τούτου εξακολουθούμεν προς εργασίαν καρπωσάμεναι, το λοιπόν χαίρειν αφήκαν αφήσαντες την συμπλήρωσιν των ατελειών, την διόρθωσιν των κακώς αναγραφέντων, την προσθήκην των παραλειφθέντων εις άλλους των αξιοτίμων συναδέλφων, ασχολουμένων εις μελέτας λουτρών, ως και εις τους εν ταις πόλεσι διαμένοντας».²⁴⁷

Τα πορίσματα που συγκέντρωναν οι γιατροί στα λουτρά παραδινόντουσαν στο Ιατροσυνέδριο και πολύ συχνά δημοσιεύονταν σε ιατρικά περιοδικά ή σε βιβλία που εξέδιδαν οι ίδιοι.²⁴⁸ Ο Δαλέζιος επιθυμεί να γράψει ένα συγκροτημένο

²⁴⁵ Ορέστης Δαλέζιος, *ό.π.*, σ. 10.

²⁴⁶ Ιωάννης Πύρλας, «Περί της θεραπευτικής δυνάμεως των αυτοφυών ιαματικών λουτρών» (1881) *Παράφοιβος*, σ. 10.

²⁴⁷ Ο. Δαλέζιος, *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*, *ό.π.*, σ. 10-11.

²⁴⁸ «Οδηγίες του Ιατροσυνεδρίου προς τους γιατρούς των ιαματικών πηγών. Καλούνται να καταγράφουν τις παρατηρήσεις τους. Χημική ανάλυση των υδάτων των Μεθάνων», μεταφρασμένη από τα γερμανικά και δημοσιευμένη στο περιοδικό *Ασκληπιός*. ΓΑΚ αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 7 (1860).

επιστημονικό έργο στα τέλη του 19ου αιώνα που θα εξετάσει από όλες τις πλευρές τα ιαματικά λουτρά. Ο συγγραφέας είχε ίδια πείρα του κόσμου των λουτρών, καθώς διετέλεσε γιατρός των λουτρών των Μεθάνων για τέσσερα χρόνια. Μάλιστα το κεφάλαιο για τα Μέθανα είναι αποκλειστικά βασισμένο στις παρατηρήσεις και στην πείρα του.²⁴⁹ Ο Δαλέζιος παρακινείται να γράψει το βιβλίο του λόγω της άγνοιας που επικρατεί στην Ελλάδα για τα ιαματικά λουτρα.²⁵⁰ Χαρακτηρίζει το έργο του εγχειρίδιο και προτρέπει τους συναδέλφους του γιατρούς να ανατρέξουν σ' αυτό για τη θεραπεία που μπορούν να προσφέρουν τα ιαματικά ύδατα σε συγκεκριμένα νοσήματα.²⁵¹

«Η άγνοια αυτή των της πατρίδος ημών ιαματικών υδάτων εξηνάγκασε με να επιχειρήσω την εκπόνησιν του ανά χείρας εγχειριδίου *Περί των ιαματικών της Ελλάδος λουτρών* εν ω ου μόνον το κοινόν πολλά δύναται να μάθη, αλλά και πολλοί των αξιοτίμων συναδέλφων εν περιλήψει θέλουσιν εύρει το πόρισμα περί της τοιαύτης ή τοιαύτης ενεργείας των μεταλλικών υδάτων, εξηγμένον εκ πολυετών παρατηρήσεων διαφόρων ιατρών των λουτρών εκ των επισήμων προς το Ιατροσυνέδριον εκθέσεων αυτών»

Στο κεφάλαιο αυτό διαπιστώσαμε, την έντονη επιρροή που άσκησαν οι αρχές της Ιπποκρατικής ιατρικής στον επιστημονικό λόγο τον 19ο αιώνα. Η μετάφραση του Αδαμάντιου Κοραή έγινε σημείο αναφοράς στα ιατρικά κείμενα για τις ιαματικές πηγές στις πρώτες δεκαετίες του νεοελληνικού κράτους. Οι συγγραφείς στις μελέτες τους υποστήριζαν, επίσης, ότι η χρήση των ιαματικών και των θαλάσσιων υδάτων ευνοούσε τη βελτίωση της υγείας, λόγω του ταξιδιού και της διαμονής στα λουτρά. Τέλος, επικαλούνταν τις σύγχρονες τους ευρωπαϊκές επιστημονικές θεωρίες και θεραπείες στην προσπάθειά τους να προαγάγουν τη χρήση των θερμών και θαλάσσιων λουτρών στο νεοελληνικό κράτος.

²⁴⁹ Ο. Δαλέζιος, *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*, ό.π., σ. 11-12.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 10.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ. 10.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Η κρατική πολιτική για τις ελληνικές λουτροπόλεις

3.1 Η κρατική πολιτική για τα λουτρά και η ανάπτυξή τους

Στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους, τα λουτρά βρίσκονταν ακόμη πολύ μακριά από το να πληρούν τις προϋποθέσεις μιας οργανωμένης σύγχρονης ευρωπαϊκής λουτρόπολης.²⁵² Μια λουτρόπολη δε θα μπορούσε να υφίσταται χωρίς την ύπαρξη μιας ή περισσότερων ιαματικών πηγών στην περιοχή. Η χημική σύσταση της πηγής καθόριζε τη θεραπεία ή την ανακούφιση των συμπτωμάτων συγκεκριμένων παθήσεων. Η κατάταξη της πηγής ανάλογα με τη σύστασή της και τη θεραπεία που θα μπορούσε να προσφέρει ήταν αρμοδιότητα των μελετών που αναλάμβαναν χημικοί και των παρατηρήσεων που κατέγραφαν οι γιατροί των λουτρών. Η καλή φήμη των ιαματικών ιδιοτήτων μιας πηγής μπορούσε να καταστήσει τη λουτρόπολη πόλο έλξης για τους ασθενείς και τους επισκέπτες. Χρειαζόταν, όμως, και η ύπαρξη συγκεκριμένων υποδομών και η παροχή ιατρικών θεραπειών αντίστοιχων των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων. Οι πρώτοι έλληνες ασθενείς έμεναν σε καλύβες και δωμάτια, τα οποία στη συνέχεια παραχώρησαν τη θέση τους σε πολυτελή ξενοδοχεία. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στην κρατική πολιτική για τα λουτρά που έδωσε ώθηση στην ανάπτυξή τους. Εδώ θα παρουσιαστεί η κρατική πολιτική, όπως αυτή καταγράφηκε στους νόμους και στα διατάγματα των δύο περιόδων (1833-1890 και 1890-1930). Μέσα από τη νομοθεσία προκύπτουν στοιχεία σχετικά με τα οικονομικά δεδομένα των λουτροπόλεων, την ιατρική μέριμνα για τους ασθενείς-επισκέπτες, όπως αυτή αποτυπώνεται από το διορισμό γιατρών και τη σύμπραξη κράτους και ιδιωτών για την ανάθεση της λειτουργίας των λουτροπόλεων σε επιχειρηματίες ή εταιρείες.

Οι πρώτες ελληνικές λουτροπόλεις της Κύθνου, της Κυλλήνης, του Νέου Φαλήρου, του Λουτρακίου, των Μεθάνων, της Υπάτης και της Αιδηψού, έρχονται στο προσκήνιο καθυστερημένα και μετά την παρακμή των ευρωπαϊκών. Η ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων και η βελτίωση των αρχιτεκτονικών τους υποδομών συντελέστηκαν κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα. Βασικές αιτίες για την αργή ανάπτυξή τους ήταν οι φτωχές αρχιτεκτονικές υποδομές και το περιορισμένο σχετικά

²⁵² Η Κυλλήνη είναι η πρώτη αναγνωρισμένη λουτρόπολη στην Ελλάδα. Ανακηρύχθηκε λουτρόπολη από τον Χαρίλαο Τρικούπη το 1890 με τη ψήφιση του νόμου 1853. Τα πρώτα, όμως, διατάγματα και νόμοι για τα λουτρά ψηφίζονται στα μέσα του 19ου αιώνα και αφορούν αρχικά την Κύθνο και κατόπιν την Αιδηψό, την Υπάτη, το Λουτράκι, τα Μέθανα και άλλες λουτροπόλεις.

ενδιαφέρον από την πλευρά του κοινού. Τον δέκατο ένατο αιώνα οι εύποροι έλληνες έμποροι και πλοιοκτήτες προτιμούσαν τις λουτροπόλεις της Κεντρικής Ευρώπης για τις διακοπές τους. Στις τελευταίες, όμως, δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα και στις αρχές του εικοστού, εμφανίζεται ένα αυξανόμενο και διαρκές ενδιαφέρον για την ανάπτυξη και την ανακαίνιση των ελληνικών λουτροπόλεων. Σύμφωνα με τη Μαργαρίτα Δρίτσα, δύο σημαντικοί παράγοντες οδήγησαν στην ανάπτυξή τους: οι ιατρικές πραγματείες που δημοσιεύτηκαν από έλληνες και ξένους γιατρούς και εξήραν τη θεραπευτική αξία των θερμών νερών και η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 1896. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούν ένα σημαντικό γεγονός στην ιστορία του ελληνικού τουρισμού, το οποίο καλύφτηκε από τον ελληνικό και ξένο Τύπο της εποχής και προσήλκυσε μεγάλο αριθμό επισκεπτών.

Η ανάπτυξη των λουτροπόλεων στην πρώτη περίοδο ανάπτυξής τους συνάντησε σημαντικά προβλήματα. Η έλλειψη σαφούς νομοθετικού πλαισίου για την ιδιοκτησία των ιαματικών πηγών αποτέλεσε μια συνεχή περιπλοκή που εμπόδιζε την ουσιαστική και ανεμπόδιστη ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα και την ψήφιση σχετικής νομοθεσίας που καθόριζε σαφώς το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς.

3.2 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς

Τα τεκμήρια της εποχής από τα μέσα του 19ου αιώνα καταγράφουν τις επιπτώσεις του ασαφούς νομοθετικού πλαισίου στην ανάπτυξη των λουτροπόλεων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της δικαστικής διαμάχης με θέμα τα λουτρά της Υπάτης που καθυστέρησε την ανάπτυξη της λουτρόπολης. Η πολύχρονη διαμάχη ανάμεσα στο κράτος και σ' έναν ιδιώτη (και στη συνέχεια και με τους απογόνους του) οφείλεται καθαρά στην αμφισβήτηση της ιδιοκτησίας των ιαματικών πηγών. Το 1879 ο Κωνσταντίνος Χατζίσκος κατέθεσε σχέδιο σύμβασης μίσθωσης των λουτρών προς το Ιατροσυνέδριο και το Υπουργείο Εσωτερικών προκειμένου να λήξει η διαμάχη.²⁵³ Η δίκη Δημοσίου και Κ. Χατζίσκου για την κυριότητα των λουτρών της Υπάτης και των γαιών κράτησε 30 ολόκληρα χρόνια και έληξε μόλις το 1888. Η δίκη έληξε με συμβιβασμό και όριζε το 1/3 των γαιών γύρω από τα λουτρά να περιέλθει στην κυριότητα του Δημοσίου και τα 2/3 στους κληρονόμους του Κ. Χατζίσκου.²⁵⁴ Η

²⁵³ Έγγραφα σχετικά με τη δικαστική διαμάχη του Κ. Χατζίσκου και των κληρονόμων του με το Δημόσιο για τη μίσθωση των λουτρών Υπάτης, ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 17 (1879).

²⁵⁴ *Εφημερίς*, 4/7/1888, αρ. φ. 186, σ. 3, 10/7/1888, αρ. φ. 192, σ. 3, 14/7/1888, αρ. φ. 195, σ. 5, 10/8/1888, αρ. φ. 222, σ. 3.

λήξη της διαμάχης ουσιαστικά άνοιξε το δρόμο για την ανάπτυξη της λουτρόπολης, αφού υπήρξε άμεση κρατική πρόνοια. Τον ίδιο χρόνο στάλθηκε επιτροπή από το Υπουργείο Εσωτερικών για να υποδείξει το κατάλληλο σημείο για ανέγερση καταστήματος υδροθεραπευτικής, ενώ τέθηκε αίτημα πολυετούς ενοικίασης για να βρεθούν τα αναγκαία κεφάλαια για τη βελτίωση των λουτρών.

Αντίστοιχη περίπτωση αποτελεί η διεκδίκηση των ιαματικών πηγών Λίντζι από τη Μονή Βλαχερνών. Η Μονή ισχυριζόταν ότι οι ιαματικές πηγές ανήκαν σε εδάφη που κατείχε και αυτό λειτουργούσε ανασταλτικά για την ανάπτυξη των λουτρών. Ο Σ. Παπαδόπουλος σε έκθεσή του προς το Υπουργείο Εσωτερικών πρότεινε μια σειρά μέτρων για τη βελτίωση των λουτρών αξίας 10.000 δρχ. Εφόσον οι πηγές βρίσκονταν στην κατοχή της Μονής, τα μέτρα έπρεπε να τεθούν σε εφαρμογή με έξοδα δικά της και εάν δεν επαρκούσαν οι πόροι της Μονής, τότε θα καταβάλλονταν από το δημόσιο με την προϋπόθεση να διανέμονται ισόποσα τα δικαιώματα εκμετάλλευσης των λουτρών, όσο θα διαρκούσε η δίκη. Σε περίπτωση που η Μονή θα κέρδιζε την υπόθεση, τότε θα έπρεπε να καταβάλλει ολόκληρο το ποσό.²⁵⁵ Η δικαστική διαμάχη έληξε με συμβιβασμό το 1880 και άνοιξε τον δρόμο για την παραχώρηση των λουτρών.²⁵⁶ Επομένως, οι δύο αυτές περιπτώσεις δείχνουν emphatically το νομοθετικό κενό στην ιδιοκτησία των ιαματικών πηγών που δρούσε ανασταλτικά στην ανάπτυξη των λουτροπόλεων.

3.3 Η κρατική πολιτική: Νόμοι και διατάγματα για τις ιαματικές πηγές

3.3.1 Η κρατική πολιτική 1833-1890

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους οι ιαματικές πηγές χαρακτηρίστηκαν βασιλικά νομήματα.²⁵⁷ Οι ιαματικές πηγές περιήλθαν στην κυριότητα του ελληνικού κράτους. Η εκμετάλλευση ξεκίνησε από το 1836 με τη ψήφιση του βασιλικού διατάγματος (ΦΕΚ 40-7/8/1836) που ενθάρρυνε τις πρώτες δημοπρασίες ενοικίασής

²⁵⁵ Σ. Παπαδόπουλος, *Ιαματικά Πηγάι Κυλλήνης. Έκθεσις υποβληθείσα προς το επί των Εσωτερικών υπουργείον*, Αθήνα 1880, σ. 13.

²⁵⁶ Πρακτικά της δικαστικής διεκδίκησης μεταξύ δημοσίου και μονής Βλαχερνών, ΓΑΚ, αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 18γ (1880).

²⁵⁷ ΦΕΚ Αρ. 7 Διάταγμα 26/2/1836 «Οδηγία περί συντάξεως στατιστικής όλων των εθνικών κτημάτων και βασιλικών νομημάτων του δημοσίου».

τους και παρέμενε σε ισχύ μέχρι το 1918.²⁵⁸ Η ανάπτυξη των λουτροπόλεων στην πρώτη περίοδο της ανάπτυξής τους συνάντησε σημαντικά προβλήματα. Ένα από τα μεγαλύτερα ήταν το αμφισβητούμενο καθεστώς ιδιοκτησίας των ιαματικών πηγών. Η έλλειψη σαφούς νομοθετικού πλαισίου για την ιδιοκτησία των ιαματικών πηγών αποτέλεσε μια συνεχή περιπλοκή που εμπόδιζε την ουσιαστική και ανεμπόδιστη ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα και την ψήφιση σχετικής νομοθεσίας που καθόριζε σαφώς το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς.

Ο Ανδρέας Κορδέλλας, εισηγητής του Νόμου περί μεταλλείων (1861), στο έργο του *Η Ελλάς εξεταζομένη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς* (1871) έθεσε ξεκάθαρα την τραγική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν εκείνη την εποχή πολλά λουτρά και όρισε τα αίτια του προβλήματος: ²⁵⁹«Αι της Αιδηψού λόγου χάρη θαυματουργαί θερμαί, αι της Υπάτης και άλλων πολλών, πλην των της Κύθνου, ομοιάζουσι προς καταστήματα κατάλληλα δια να δέχονται καταδίκους ή πάσχοντας πολίτας».²⁶⁰

Κατά τον Α. Κορδέλλα, βασική πηγή του προβλήματος ήταν το ασαφές νομοθετικό καθεστώς ιδιοκτησίας των ιαματικών πηγών. Έως τότε η ασάφεια αυτή οδηγούσε σε σύγκρουση συμφερόντων το Δημόσιο, τους δήμους και τα μοναστήρια. Προκειμένου να ενισχύσει το επιχείρημά του, έφερε ως παράδειγμα τις ιαματικές πηγές της Αιδηψού και της Υπάτης, η ιδιοκτησία των οποίων είχε αμφισβητηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα από ιδιώτες, δήμους, ιερές μονές και το Δημόσιο. Πίστευε ακράδαντα ότι ένας νόμος που θα καθόριζε το καθεστώς ιδιοκτησίας των ιαματικών πηγών, θα είχε ανάλογες ευεργετικές επιπτώσεις στις λουτροπόλεις, όπως είχε ο Νόμος περί μεταλλείων. Η ψήφιση του νόμου αυτού είχε δώσει ουσιαστική ώθηση στη βιομηχανία των μετάλλων. Ο Α. Κορδέλλας θεωρούσε ότι οι ιαματικές πηγές έχρηζαν ανάλογης νομοθεσίας, ούτως ώστε να αναλάβουν εταιρείες την εκτέλεση έργων και να οριστεί ο τρόπος ενοικίασης των λουτρών από τους δήμους και το κράτος. Με αυτόν τον τρόπο, οι λουτροπόλεις θα μπορούσαν να αποβούν ιδιαιτέρως οικονομικά προσοδοφόρες για το κράτος, αφού θα υπήρχε η δυνατότητα να προσελκύσουν ασθενείς εγχώριους και ξένους (κυρίως από περιοχές της Οθωμανικής

²⁵⁸ Οι δημοπρασίες διεξάγονταν με βάση το βασιλικό διάταγμα του 1836 «Περί φορολογίας ζώων» (ΦΕΚ 40-7/8/1836).

²⁵⁹ Η μελέτη του Α. Κορδέλλα έγινε με εντολή της επιτροπής της Ελλάδας που συμμετείχε στην Παγκόσμια Έκθεση Παρισιού. Μέλη της επιτροπής ήταν οι: Θ. Ορφανίδης, Α. Μάνσολας και Α. Κορδέλλας. ΦΕΚ 28/2/1877, 23/3/1877, 12/4/1878, 16/8/1878.

²⁶⁰ Ανδρέας Κορδέλλας, ό.π., σ. 140.

αυτοκρατορίας), και να γίνει εξαγωγή εμφιαλωμένων ιαματικών υδάτων στην Ευρώπη.²⁶¹

Η μετάβαση, όμως, αυτή δεν υπήρξε ομαλή, όπως είδαμε, καθώς δημιουργήθηκε πρόβλημα καθορισμού του καθεστώτος ιδιοκτησίας τους. Το γεγονός αυτό οδηγούσε αναπόδραστα σε λουτροπόλεις «δύο ταχυτήτων», εξαιτίας της ύπαρξης ιαματικών πηγών που ανήκαν στο κράτος και άλλων η ιδιοκτησία των οποίων αμφισβητείτο. Οι πρώτες είχαν τη δυνατότητα ανάπτυξης είτε μέσω κρατικών μέτρων είτε μέσω της εκχώρησής τους σε ενοικιαστές. Οι συμβάσεις κράτους και ιδιωτών είχαν αρχίσει κατά τη δεκαετία 1880-1890. Οι δεύτερες, όμως, λουτροπόλεις, υπολειπούνταν λόγω της αδυναμίας κρατικής παρέμβασης. Ένα ακόμη πρόβλημα άμεσα συνυφασμένο με τον ασαφή προσδιορισμό της ιδιοκτησίας των ιαματικών πηγών ήταν η ανυπαρξία σαφούς νομοθετικού πλαισίου που θα καθόριζε τον τρόπο εκμετάλλευσής τους (απευθείας από το Δημόσιο ή από ενοικιαστές).

3.3.2 Η κρατική πολιτική 1890-1930

Το διάστημα 1890-1930 είναι ίσως η πιο σημαντική περίοδος για τις ελληνικές λουτροπόλεις, διότι οι παλαιές εξακολουθούν να διατηρούν τη δυναμική τους και ταυτόχρονα εκσυγχρονίζονται για να εξυπηρετήσουν το αυξανόμενο σε αριθμό και περισσότερο απαιτητικό κοινό τους. Ταυτόχρονα, λειτουργούν νέες λουτροπόλεις στην παλαιά Ελλάδα, αλλά και στις Νέες Χώρες ύστερα από την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας και τους Βαλκανικούς Πολέμους. Η ανάπτυξη των παλαιών και νέων λουτροπόλεων την περίοδο αυτή δεν είναι καθόλου τυχαία. Στις αρχές του 20ού αιώνα αναπτύσσεται στην Ελλάδα η «Βιομηχανία των Ξένων», της οποίας κεντρικό μέλημα ήταν η δημιουργία υποδομών για την ανάπτυξη του περιηγητισμού (τουρισμού) στην Ελλάδα. Αναπόσπαστη πτυχή της ελληνικής Βιομηχανίας των Ξένων ήταν οι λουτροπόλεις, οι οποίες αποκτούν τουριστικό προσανατολισμό, που συνδυάζεται επιτυχώς με τη θεραπεία των πελατών τους. Η παραθεριστική διάσταση των λουτροπόλεων, σε συνδυασμό με την παραχώρηση των δικαιωμάτων εκμετάλλευσής τους σε ιδιώτες επιχειρηματίες ή σε εταιρείες, οδήγησε στην αύξηση των πόρων τους και τις κατέστησαν σημαντική πηγή εσόδων για το κράτος. Η κρατική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου έθεσε ως στόχο την ανάπτυξη

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 141-142.

του κλάδου των ιαματικών πηγών. Για το λόγο αυτό, προχώρησε στην ψήφιση πολλών νόμων και διαταγμάτων που καθόριζαν τον τρόπο εκμετάλλευσής τους.²⁶² Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων υπαγόταν στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και ανέλαβε την προσέλκυση και διαμονή των ξένων στην Ελλάδα. Οι συντονισμένες ενέργειες του τμήματος ιαματικών πηγών της Υπηρεσίας είχαν ως αποτέλεσμα την λεπτομερή καταγραφή των δημόσιων και ιδιωτικών ιαματικών πηγών. Οι περισσότερες ιαματικές πηγές χαρακτηρίστηκαν δημόσιες και περιορίστηκε ο αριθμός των ιδιωτικών και αμφισβητούμενων.²⁶³ Εδώ θα μελετηθεί η οικονομική και παραθεριστική εξέλιξη των ελληνικών λουτροπόλεων στο διάστημα 1890-1930, υπό το πρίσμα και τις ενέργειες της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων και του ΕΟΤ. Η δράση τους παρά τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που πολλές φορές ενίσχυσαν ή ανέστειλαν την εξέλιξή τους, πέτυχε εντέλει στις αρχές του αιώνα να καταστήσει τις λουτροπόλεις τουριστικό προορισμό (συνδυασμένο άρρηκτα με τη θεραπεία) και να τις μετατρέψει σε πηγή εσόδων για το κράτος.

3.3.3 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών τη δεκαετία του 1920

Το προηγούμενο ασαφές νομοθετικό πλαίσιο των ιαματικών πηγών έμελλε να αλλάξει στις αρχές του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με την Μ. Καρδαμίτση την περίοδο αυτή αρχίζει η προσπάθεια διάκρισης των ιαματικών πηγών σε δημόσιες και ιδιωτικές, αλλά και κατάταξής τους με βάση την ιαματική τους αξία, την προσβασιμότητα και τις δυνατότητες φιλοξενίας που προσέφεραν.²⁶⁴ Επί κυβερνήσεως Βενιζέλου ξεκινά αρχής γενομένης από τον Κ. Σπυρίδη, υπουργό Εθνικής Οικονομίας, μια συστηματική προσπάθεια ανάπτυξης του κλάδου των ιαματικών πηγών.²⁶⁵ Ο Αναστάσιος Δαμβέργης με μια σειρά εισηγήσεών του στο διάστημα 1896-1911 ζητούσε να κηρυχθούν οι ιαματικές πηγές δημόσιες κτήσεις με

²⁶² Στο Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, Αθήνα 1930, αρ. 1 και στο *Νομοθεσία ιαματικών πηγών: Νόμοι, διατάγματα, υπουργικά αποφάσεις, εγκύκλιοι*, Αθήνα 1930 υπάρχει καταγραφή όλων των νόμων και των διαταγμάτων που αφορούν στις ιαματικές πηγές. Βλ. και Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 67-83.

²⁶³ Για το σύνολο των δημόσιων και ιδιωτικών πηγών που αναγνωρίστηκαν από το κράτος και τη γεωγραφική τους θέση βλ. Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 1-3 και του ίδιου, *Αι 750 μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, ό.π.

²⁶⁴ Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων» *Ιαματικά λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 21 Ιουνίου 2001, σ. 25.

²⁶⁵ Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας-Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, *Δελτίον ιαματικών πηγών*, αρ. 1, ό.π., σ. 17.

την ψήφιση ειδικής νομοθεσίας γι' αυτές και να καθοριστεί ο τρόπος παραχώρησής τους. Αποτέλεσμα των τότε ενεργειών του ήταν το 1911, χρονιά ψήφισης του Συντάγματος, να συμπεριληφθεί διάταξη, η οποία κήρυττε τις ιαματικές πηγές δημόσια νομήματα. Επρόκειτο για το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1911, βάση του οποίου θα καθοριζόταν με ειδικό νόμο η ιδιοκτησία και ο τρόπος παραχώρησης των ιαματικών πηγών.²⁶⁶

Το 1915 το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, με βασιλικό διάταγμα (ΦΕΚ 262-29/7/1915) προχώρησε στη σύσταση επιτροπής για «τη μελέτη των ληπτέων μέτρων για την επιστημονική και σκόπιμη εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών», στην οποία συμμετείχε ο Α. Δαμβέργης. Η χρονική επιλογή της σύστασης της επιτροπής αμέσως μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων δεν ήταν καθόλου τυχαία. Μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών περιήλθαν στο ελληνικό κράτος περιοχές με πολλές ιαματικές πηγές, η ιδιοκτησία των οποίων είχε αμφισβητηθεί και επομένως η ανάγκη ψήφισης ειδικής νομοθεσίας για τις ιαματικές πηγές ήταν απολύτως επίκαιρη. Ο Α. Δαμβέργης, αντιλαμβανόμενος τα νέα δεδομένα, με μια σειρά υπομνημάτων που κατέθεσε στο διάστημα 1915-1916, επιζητούσε την ψήφιση ειδικού νόμου για τα ιαματικά ύδατα και τη λήψη μέτρων για τον τρόπο παραχώρησης των ιαματικών πηγών, ώστε να συμβάλει στην ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων.²⁶⁷

Στο πρώτο υπόμνημα που κατέθεσε στις 19 Δεκεμβρίου 1915, ζητούσε να κηρυχθούν τα ιαματικά ύδατα δημόσια νομήματα λόγω του θεραπευτικού χαρακτήρα που μπορούσαν να προσφέρουν στο ευρύ κοινό. Δεν ήταν όμως η πρώτη φορά που ο Α. Δαμβέργης ζητούσε την ψήφιση ειδικού νόμου για την ιδιοκτησία των ιαματικών πηγών. Στο ίδιο υπόμνημα του 1915 έθεσε το ζήτημα του τρόπου παραχώρησης των ιαματικών πηγών. Τις διέκρινε με βάση τη συχνότητα επίσκεψής τους σε δύο κατηγορίες: α) στις ιαματικές πηγές γενικής χρήσεως που συγκέντρωναν επισκέπτες από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και από το εξωτερικό (στις οποίες ανήκαν η Αιδηψός, τα Μέθανα, η Κυλλήνη, το Λουτράκι, η Υπάτη και η Κύθνος) και β) στις ιαματικές πηγές τοπικής χρήσεως, οι οποίες τύγγχαναν περιορισμένης επισκεψιμότητας. Από τις ιαματικές πηγές γενικής χρήσεως, τα Μέθανα και η Κύθνος είχαν θεωρηθεί κτήσεις του δημοσίου, ενώ η Αιδηψός και το Λουτράκι ήταν υπό αμφισβήτηση δικαστικά από το Δημόσιο και τις εκμεταλλεύονταν οι δήμοι. Κατά

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 4-5.

²⁶⁷ Αναστάσιος Δαμβέργης, *Περί της σκοπιμωτέρας διευθετήσεως των εν Ελλάδι ιαματικών υδάτων*, ό.π., σ. 3.

τον Α. Δαμβέργη, ο τρόπος εκμετάλλευσης των Μεθάνων και της Κύθνου δεν πληρούσε τις επιταγές της επιστημονικής δεοντολογίας, ενώ στην Αιδηψό και στο Λουτράκι η διεκδίκηση των ιαματικών πηγών απέβλεπε αποκλειστικά στο οικονομικό όφελος των δημοτικών ταμείων και γινόταν εις βάρος της δημόσιας υγείας. Πρότεινε, λοιπόν, τη λήψη μέτρων για τον τρόπο παραχώρησης των ιαματικών πηγών: η εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών γενικής χρήσεως θα έπρεπε να ακολουθεί τους όρους της ανέγερσης υδροθεραπευτικού καταστήματος και της εκτέλεσης έργων εξυγίανσης και εξωραϊσμού. Αντιθέτως, για την παραχώρηση των ιαματικών πηγών τοπικής χρήσεως ο Δαμβέργης θεωρούσε απαραίτητες προϋποθέσεις την ανέγερση υδροθεραπευτικού καταστήματος και την εκτέλεση έργων εξυγίανσης και δευτερευόντως έργων εξωραϊσμού.²⁶⁸ Με αυτόν τον τρόπο η παραχώρηση της εκμετάλλευσης θα μπορούσε να συντελέσει στην ουσιαστική ανάπτυξη των λουτροπόλεων με μεγάλη ή μικρότερη συχνότητα επισκέψεων, ενώ ταυτόχρονα θα ήταν εφικτό να προωθηθεί ο θεραπευτικός ρόλος των λουτρών.

Όπως προκύπτει από τα υπομνήματα που κατέθεσε ο Α. Δαμβέργης, οι ενέργειές του έφεραν στο προσκήνιο το νομοθετικό κενό για τις ιαματικές πηγές και οδήγησαν στη λήψη ορισμένων μέτρων γι' αυτές. Βασικός συντελεστής όμως στην επίλυση, τόσο του νομοθετικού προβλήματος γύρω από τις ιαματικές πηγές, όσο και γενικότερα στην ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων φέρεται να είναι η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, στη δικαιοδοσία της οποίας υπάγονταν οι ιαματικές πηγές από το 1914.

Ένα δεύτερο πρόβλημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση Βενιζέλου άμεσα συναφές με την εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών ήταν ο αργός ρυθμός ανάπτυξης των λουτροπόλεων που οφειλόταν στην έλλειψη ουσιαστικών μέτρων ανάπτυξης. Εξαιρετικής σημασίας ήταν οι νόμοι 1292 (1918), 2188 (1920) 2992 (1922) που έθεσαν ουσιαστικά τέλος στη συνεχόμενη αμφισβήτηση της ιδιοκτησίας των ιαματικών πηγών και ορίστηκαν σαφώς τα στοιχεία που καθόριζαν το χαρακτηρισμό μιας πηγής ως ιαματικής, την κυριότητά της και τον τρόπο εκμετάλλευσής της.²⁶⁹ Επιπρόσθετα, συνετέλεσαν αποφασιστικά στην οριστική

²⁶⁸ Α. Δαμβέργης, *Περί της σκοπιμότερας διευθέτησεως των εν Ελλάδι ιαματικών υδάτων*, ό.π., σ. 6-8.

²⁶⁹ Β.Δ. της 7/21-8 1920 : Περί ανακηρύξεως μιας πηγής υδάτων μεταλλικών ή μη εις ιαματικήν πηγήν και αδείας εκμεταλλεύσεως αυτής

Άρθρο 1 :

Ουδεμία πηγή υδάτων μεταλλικών, ή μη τοιούτων, δύναται να χρησιμοποιηθή ως ιαματική πηγή, άνευ αδείας εκμεταλλεύσεως, εκδιδομένης, ως κατωτέρω ορίζεται, υπό του υπουργού Εθνικής Οικονομίας.

επίλυση του προβλήματος της ιδιοκτησίας και επιπλέον διευκόλυναν την υπογραφή συμβάσεων παραχώρησης πηγών (μέχρι 25 ετών) σε ιδιώτες ή εταιρείες με αντάλλαγμα την εκτέλεση έργων.²⁷⁰

Οι ιαματικές πηγές πέρασαν στη δικαιοδοσία της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (Νόμος 1292, άρθρο 2 και Νόμος 2188, άρθρο 4). Η εκμετάλλευση των δημόσιων ιαματικών υδάτων ορίστηκε να γίνεται είτε απ' ευθείας από το Δημόσιο είτε με παραχώρηση σε τρίτο (Νόμος 2188, άρθρο 8). Οι ανεκμετάλλευτες ιαματικές πηγές κατά την 1^η Ιανουαρίου 1920, πέρασαν στην ιδιοκτησία του Δημοσίου ανεξαρτήτως της κυριότητας του εδάφους που αναβλύζουν (Νόμος 2188 του 1920, άρθρο 2). Ο νόμος έδινε στο Δημόσιο το δικαίωμα να εποπτεύει τη λειτουργία των ιδιωτικών ιαματικών πηγών και να προβαίνει στην απαλλοτρίωσή τους, όταν αυτό υποδεικνυόταν (Νόμος 2188, άρθρο 3).

Όπως προκύπτει από τους νόμους που ψηφίζονται τη δεκαετία του 1920, υπήρξε ειδική μέριμνα για έργα υποδομής. Οι αποφάσεις για την ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων λαμβάνονταν πλέον από το Υπουργείο Οικονομίας. Οι ανάδοχοι και το Υπουργείο, βρίσκονταν σε στενή επικοινωνία, όπως και τα ανεγειρόμενα κτίρια (υδροθεραπευτήρια, ξενοδοχεία και λέσχες) όφειλαν να πληρούν τους κανόνες υγιεινής, και η προϋπολογισθείσα αξία τους να είναι ακριβής. Οι όροι εκμετάλλευσης των ιαματικών πηγών, τέλος προσδιορίζονταν από τη σύμβαση που υπογραφόταν από τους αναδόχους και το Δημόσιο.

Το 1920 η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε τον νόμο 2188 που της έδινε τη δυνατότητα να προβαίνει στην απαλλοτρίωση των ιαματικών πηγών με την απόδοση

Της αδείας προς εκμετάλλευσιν των υδάτων μιας ιαματικής πηγής προηγείται η δια Β.Δ/τος, προκαλουμένου υπό του αυτού υπουργού, ανακήρυξις της ιαματικής πηγής ως τοιαύτης.
Β.Δ. της 3/16- 4 1923 : Περί του τρόπου της ενεργείας δημοπρασίας προς ενοικίασιν των ιαματικών πηγών του Κράτους, των απαλλοτριωμένων ιδιωτικών τοιούτων και των τόπων θερινής ή χειμερινής αναψυχής των δυνάμει του Νομ. 2992 παρεχομένων προς εκμετάλλευσιν

Άρθρο 1 :

Παραχώρησις εκμεταλλεύσεως δημοσίων ιαματικών πηγών ή τοιούτων απαλλοτριωμένων κατά το άρθ. 3 του Νομ.2188/1920 ή τόμων θερινής ή χειμερινής διαμονής, ή παρ'αρχαιότητας τοιούτων, δύναται να γίνη είτε κατόπιν δημοπρασίας, είτε και άνευ τοιαύτης κατά τας διατάξεις των άρθ. 1 και 2 του Νομ. 2992/1922.

Αι δημοπρασία ενεργούνται ενώπιον τριμελούς επιτροπής εξ υπαλλήλων του υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας, κατά τα κατωτέρω οριζόμενα.

Ωσαύτως υπό τας κατωτέρω διατυπώσεις δύναται η Κυβέρνησις να προβή εις τας εν τω άρθρω τούτω παραχωρήσεις και άνευ δημοπρασίας.

²⁷⁰ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, «Ελλάς», λήμμα «τουρισμός», σ. 213. Νικόλαος Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 68-69.

αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες τους. Την ίδια χρονιά ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδης σε επιστολή του προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού υποσχέθηκε την απαλλοτρίωση εδαφών κοντά στις ιαματικές πηγές Κρεμαστών ύστερα από αίτημα της κοινότητας Χούνης Ευρυτανίας για να μπορεί να γίνει η πολυετής εκμετάλλευση των λουτρών.²⁷¹

Το 1920 το ζήτημα της εκμετάλλευσης των λουτροπόλεων φαίνεται ότι απασχολεί μερίδα του Τύπου της εποχής. Η ψήφιση του νόμου 2188 περί ιαματικών πηγών ανακοινώθηκε σε άρθρο με τον τίτλο «Η χθεσινή κίνηση: Το ζήτημα των λουτροπόλεων» στην εφημερίδα «Εμπρός», 23/7/1920, αρ. φ. 8.539. Τον ίδιο μήνα ο Παύλος Καλαποθάκης, συντάκτης του άρθρου «Το ζήτημα των λουτρών» ζητά από την κυβέρνηση οι λουτροπόλεις να μην αντιμετωπίζονται αποκλειστικά ως πηγές κέρδους, αλλά να μπορεί το ευρύ κοινό να έχει την οικονομική δυνατότητα να μεταβαίνει σε αυτές και να κάνει χρήση των λουτρών.²⁷²

Ο Νόμος 2992 που ψηφίστηκε το 1922 επέκτεινε τα χρονικά όρια παραχώρησης της εκμετάλλευσης μιας ιαματικής πηγής. Βάσει του νόμου μέχρι τότε η ενοικίαση μιας ιαματικής πηγής γινόταν για το διάστημα των 5 έως 10 ετών, γεγονός που δεν επέτρεπε την ουσιαστική ανάπτυξη των λουτροπόλεων. Με τον νόμο αυτό διευκολύνθηκε η υπογραφή συμβάσεων παραχώρησης πηγών μέχρι τα 25 έτη σε ιδιώτες ή εταιρείες με αντάλλαγμα την εκτέλεση έργων. Οι ιαματικές πηγές Καϊάφα, Σμόκοβου, Πλατύστομου, Σιδηρόκαστρου, Λαγκαδά, Νέου Λουτρακίου, Κυλλήνης, Πυξαρίας και Κρεμαστών παραχωρήθηκαν σε αναδόχους για μια 25ετία με τον όρο της εκτέλεσης έργων αξίας πολλών δεκάδων εκατομμυρίων δρχ.²⁷³

Οι συμβάσεις παραχώρησης ήταν, επομένως, κίνηση εξαιρετικά επιτυχημένη, η οποία οδήγησε στην εκτέλεση σημαντικών έργων στις λουτροπόλεις (που μετά τη λήξη της ενοικίασης θα ανήκαν στο Δημόσιο) στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας ύψους 143 εκατομμυρίων δρχ. μέχρι το 1938. Ταυτόχρονα, οι ενοικιάσεις αποδείχτηκαν προσοδοφόρες για τα κρατικά ταμεία. Στις λουτροπόλεις της Κύθνου, Υπάτης, Σμόκοβου, Πλατύστομου και Κυλλήνης έγιναν σημαντικά έργα ανάπτυξης

²⁷¹ Νόμος 2188/1920 Περί ιαματικών πηγών, άρθρο 3. ΒΔ 7-21/8/1920 ΦΕΚ 189. ΓΑΚ, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, φακ. 358. Άγγελος Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 66-69.

²⁷² *Εμπρός*, 15/7/1920, αρ. φ. 8.531.

²⁷³ Νικόλαος Λέκκας, λήμμα «λουτροπόλεις», ό.π., σ. 213. Ν. Λέκκας, *Αι επτακόσια πενήντα μεταλλικά πηγάι της Ελλάδος*, ό.π., σ. 26-28. Ν. Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 68-69. Ελληνικός οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία της Ελλάδος*, ό.π., σ.34.

και ηλεκτροδότησης, η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, επίσης, ανέλαβε τη βελτίωση του περιβάλλοντα αστικού χώρου των λουτροπόλεων με πάρκα, πλατείες και δενδροφυτεύσεις, ενώ ελήφθη πρόνοια για την αποξήρανση των ελών για να αποφευχθούν τα κρούσματα ελονοσίας που έπλητταν έως τότε τις περιοχές.²⁷⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία των παρακάτω πινάκων, για τη δεκαετή ενοικίαση των ιαματικών πηγών προβλεπόταν η καταβολή μετρητών στο Δημόσιο Ταμείο και δαπάνη για την εκτέλεση έργων. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως αυτή των Μεθάνων, η σύμβαση παραχώρησης δεν προέβλεπε την καταβολή μετρητών, παρά μόνο δαπάνες για την εκτέλεση έργων.

Πίνακες συμβάσεων παραχώρησης λουτροπόλεων και των εσόδων από την ενοικίασή τους.

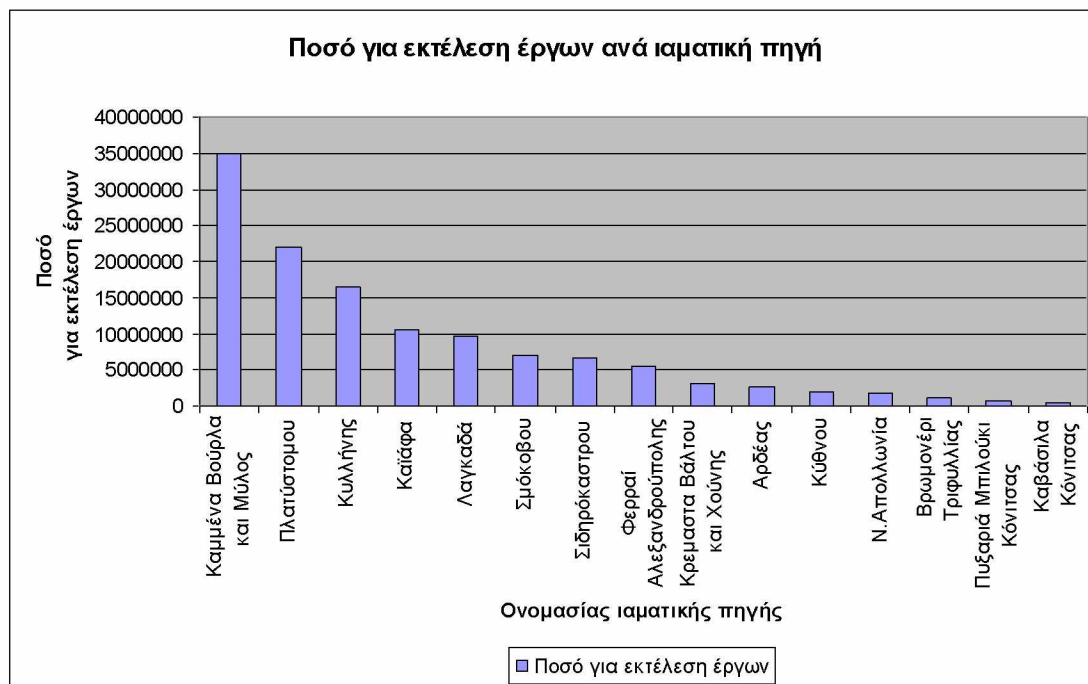
Αυξ. Αριθμ.	Ιαματική πηγή	Χρόνος ενοικίασης	Ποσά εισφορών από ενοίκια	
			Για εκτέλεση δημοσίων έργων	Καταβολή ποσού στο ταμείο του κράτους (Μετρητά)
1	Υπάτη	10ετής	8.750.000	937.150
2	Μέθανα	»	3.000.000	-
3	Ελευθερές Καβάλας	»	1.750.000	-
4	Θερμοπόλες	»	1.262.650	30.000
5	Λίντζα Νιγρίτας	»	750.000	-
6	Δρανίτσα Καϊτσας Καρδίτσας	»	400.000	395.657
7	Κουνουπέλι	»	68.060	272.240
8	Θέρμα Αίγινας	»	234.000	26.000
9	Κόκκινο νερό «Τσάγεζι Αγιάς»	»	160.000	-
10	Λίντζα Εχίνου Ξάνθης	»	80.000	15.000
11	» Γενησαίας Ξάνθης	»	115.000	90.000
12	Στρανώμη Ναυπακτίας	»	500.000	50.000

Αυξ. Αριθμ.	Ιαματική πηγή	Διάρκεια ενοικίασης	Ποσό για εκτέλεση έργων(*)	Καταβολή ποσού στο ταμείο του κράτους (Μετρητά)
1	Καμένα Βούρλα και Μύλος Κονιαβίτου	32ετής	35000000	
2	Πλατύστομου	25ετής	22000000	
3	Κυλλήνης	»	16500000	
4	Καιάφα	»	10500000	
5	Λαγκαδά	»	9700000	
6	Σμόκοβου	»	7000000	
7	Σιδηρόκαστρου	»	6500000	
8	Φερρές Αλεξανδρούπολης	»	5500000	
9	Κρεμαστά Βάλτου και Χούνης	»	3000000	272000
10	Λουτρά Αριδαίας	»	2590000	

²⁷⁴ Ν. Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, ό.π. σ. 19-21.

11	Κύθνος	»	2000000
12	Ν.Απολλωνία	»	1840000
13	Βρωμονέρι Τριφυλίας	»	1000000
14	Πυξαριά Μπιλούκι Κόνιτσας	»	600000
15	Καβάσιλα Κόνιτσας	»	500000

Πίνακας 1 : Συμβάσεις παραχώρησης λουτροπόλεων και των εσόδων από την ενοικίασή τους.
Νικόλαος Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1938

Εικόνα 3 : Τα ποσά για εκτέλεση έργων ανά πηγή

Κάνοντας μια ειδικότερη αναφορά στις λουτροπόλεις των Νέων Χωρών, πρέπει να σημειωθεί ότι στο διάστημα 1918-1920 υπήρξε πολύ εκτεταμένη και συντονισμένη προσπάθεια της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων για την αξιοποίησή τους. Πραγματοποιήθηκαν επισκευές στα λουτρά Λαγκαδά, Ελευθερών και Ν. Απολλωνίας στη Μακεδονία, προκειμένου να λειτουργήσουν και να προχωρήσει η διαδικασία ενοικίασής τους. Οι λουτροπόλεις αυτές παρέμεναν αναξιοποίητες πριν από την προσάρτηση. Η κυβέρνηση προχώρησε στην αποστολή αρμόδιων υπαλλήλων προκειμένου να εκτιμήσουν τα απαραίτητα έργα (ξενοδοχεία, λουτήρες) και να προχωρήσει η διαδικασία λειτουργίας τους. Ο Ν. Λέκκας θεωρούσε ότι οι εν λόγω λουτροπόλεις θα μπορούσαν να γίνουν παραθεριστικά κέντρα για τους

κατοίκους της Θεσσαλονίκης και των γύρω περιοχών.²⁷⁵ Η συστηματική προσπάθεια της Υπηρεσίας για την ανάπτυξη των λουτροπόλεων φαίνεται ότι απέδωσε ουσιαστικούς καρπούς, αφού τη δεκαετία του '30 οι λουτροπόλεις Αριδαίας, Σιδηροκάστρου, Λαγκαδά, Νέας Απολλωνίας, Ελευθερών και της Τραϊανούπολης, που παραχωρήθηκε για 25 χρόνια στο δήμο Αλεξανδρούπολης, διέθεταν σημαντικές ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, οι οποίες μπορούσαν να υποδεχθούν μεγάλο αριθμό τουριστών.²⁷⁶

Το 1919 ο Διοικητής του βοηθητικού νοσοκομείου της Λυών του Γαλλικού Ερυθρού Σταυρού Comte de Chabannes la Palice ζήτησε την ίδρυση γαλλο-ελληνικού συνεταιρισμού για την εκμετάλλευση της ιαματικής πηγής Σουρουκλή Χαλκιδικής για φιλανθρωπικούς σκοπούς.²⁷⁷ Η πηγή βρισκόταν σε εδάφη που ανήκαν κατά τα 4/5 σε ιδιώτες και μόλις κατά το 1/5 στο Δημόσιο. Ο Κ. Σπυρίδης, Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, προέβηκε στην ψήφιση νομοσχεδίου, σύμφωνα με το οποίο θα προχωρούσε η απαλλοτρίωση των εδαφών γύρω από την πηγή που ανήκαν σε ιδιώτες.²⁷⁸ Μέχρι το 1930, όμως, η ευρεία κυκλοφορία του πόσιμου νερού της πηγής είχε εμποδιστεί λόγω μιας δικαστικής εμπλοκής.²⁷⁹

²⁷⁵ Έκθεση του Θνήκη Ρουσάκη, επιθεωρητή Μεταλλείων προς τη Διεύθυνση Μεταλλείων του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας για τις ιαματικές πηγές Σουρουκλή Χαλκιδικής. Τηλεγράφημα Ν. Λέκκα σχετικά με την επίσπευση των επισκευών λουτρών Λαγκαδά με σκοπό τη διενέργεια δημοπρασίας για την ενοικίασή τους. 19/2/1920. Προϋπολογισμός εξόδων λουτρών Λαγκαδά από Θ. Ρουσάκη 24/2/1920. Έγγραφο για επισκευές λουτρών Ελευθερών. Χρηματικό ένταλμα μετάβασης Ρουσάκη στις ιαματικές πηγές Ν. Απολλωνίας για αυτοψία. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Επιθεώρησης Μεταλλείων Β. Ελλάδος 1917-1932 GRGSA-IAM_ADMIN242.01.F000129, αρ. 27 Ιαματικές πηγές. Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 1, σ. 20.

²⁷⁶ Νικόλαος Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, ό.π., σ. 19-21. Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π. αρ. 1, σ. 21.

²⁷⁷ Επιστολή του Comte de Chabannes la Palice, Διοικητή του βοηθητικού νοσοκομείου του Γαλλικού Ερυθρού Σταυρού προς τον Κωνσταντίνο Αδοσίδη, Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, με την οποία ζητά την παραχώρηση της εκμετάλλευσης της πηγής Σουρουκλή για φιλανθρωπικούς σκοπούς. 27/11/1918 ΓΑΚ, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, φακ. 358.

Επιστολή Θνήκη Ρουσάκη, προς το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για την αίτηση του Comte de Chabannes la Palice, Διοικητή του βοηθητικού νοσοκομείου του Γαλλικού Ερυθρού Σταυρού 19/2/1919 Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Επιθεώρησης Μεταλλείων Β. Ελλάδος 1917-1932 GRGSA-IAM_ADMIN242.01.F000129, αρ. 27 Ιαματικές πηγές. Τηλεγράφημα του Κωνσταντίνου Αδοσίδη, Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού με το οποίο ζητά την παραχώρηση της εκμετάλλευσης της πηγής Σουρουκλή στον Διοικητή του βοηθητικού νοσοκομείου του Γαλλικού Ερυθρού Σταυρού. 15/4/1919 ΓΑΚ, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, φακ. 358.

²⁷⁸ Τηλεγράφημα Κ. Σπυρίδη προς τον Κ. Αδοσίδη, Γενικό Διοικητή Μακεδονίας στο οποίο δηλώνει ότι για να καταστεί δυνατή η εκμετάλλευση των πηγών χρειάζεται απαλλοτρίωση εδάφους που ανήκει σε ιδιώτες και υπόσχεται την εισήγηση ανάλογου νομοσχεδίου 21/6/1919. ΓΑΚ, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, φακ. 358.

²⁷⁹ Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π. αρ. 1, σ. 21.

3.3.4 Η νομοθετική πολιτική για ψυχαγωγία και ίαση τη δεκαετία του 1920

Ο Νόμος 2992 «Περί παραχώρησης δημοσίων ιαματικών πηγών εις ευρείαν εκμετάλλευσιν και περί ανεγέρσεως ξενοδοχείων, υδροθεραπευτηρίων και λεσχών» έδωσε ώθηση στις λουτροπόλεις με την ανάπτυξη εγκαταστάσεων ψυχαγωγίας. Στην ιδιαίτερη διάταξη του νόμου αυτού, προβλεπόταν ότι θα έπρεπε να διαθέτουν πέραν των αιθουσών για τα τυχερά παιχνίδια (ή καζίνου), εντευκτήρια και αίθουσες συναυλιών και χορού. Οι εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας ενδιέφεραν το κράτος όχι μόνο γιατί συντελούσαν στην ψυχαγωγία των παραθεριστών και στη γενικότερη ανάπτυξη των λουτροπόλεων, αλλά και γιατί απέφεραν έσοδα μέσα από τη φορολόγησή τους.²⁸⁰ Το 1922 επιβλήθηκε τέλος εισόδου αξίας 100 δρχ. στις λέσχες ή αίθουσες τυχερών παιχνιδιών στις λουτροπόλεις.²⁸¹ Το 1923 επιβλήθηκε τέλος επιτηδεύματος στα «κέντρα πολυτελείας» στις λουτροπόλεις στο Λουτράκι, την Αιδηψό, τα Μέθανα και την Υπάτη.²⁸² Ο Ν. Λέκκας το 1923 προέκρινε τη λειτουργία καζίνου με αίθουσες χορού και κινηματογράφου στα λουτρά Καϊάφα.²⁸³ Με την ψήφιση του νομοθετικού Διατάγματος 127/1926 που επέτρεπε την ίδρυση λεσχών «τυχηρών παιγνίων» στις λουτροπόλεις του Λουτρακίου και της Αιδηψού διευκολύνθηκε η λειτουργία καζίνων στις λουτροπόλεις

Τα διατάγματα που ψηφίζονται τον επόμενο χρόνο δείχνουν ότι οι λουτροπόλεις έχουν λάβει πλέον μια καθαρά τουριστική διάσταση πέραν της ιαματικής. Πλέον απαγορευόταν η εγκατάσταση και λειτουργία θεραπευτηρίων, νοσοκομείων κλπ. εντός ανεγνωρισμένων ειδικών χειμερινών ή θερινών διαμονών, άνευ αδείας, ενώ γίνονταν έλεγχοι των τιμολογίων και των ξενοδοχείων για την καλύτερη εξυπηρέτηση και φιλοξενία των επισκεπτών.²⁸⁴ Η αύξηση, λοιπόν, τόσο του αριθμού των

²⁸⁰ Υπόμνημα προς τον Ε. Βενιζέλο με ημερομηνία 5/9/1919 σχετικά με την εγκατάσταση καζίνων στις λουτροπόλεις με το οποίο ζητείται η παραχώρηση άδειας για εγκατάσταση καζίνων στις λουτροπόλεις Κέρκυρα, Αιδηψό, Λουτράκι και Φάληρο. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 223~031-032. Σχέδιο σύμβασης λειτουργίας των ελληνικών καζίνων με ημερομηνία 20/9/1919. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 190~16.

²⁸¹ ΦΕΚ 269 14/12/1922.

²⁸² Νομοθετικό Διάταγμα ΦΕΚ 173-28/6/1923.

²⁸³ Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Καϊάφα-Ιαματικά Πηγάι*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, αρ. 2, Αθήνα 1923.

²⁸⁴ Ν.Δ. της 21/23 Μάιου 1923 : Περί απαγορεύσεως εγκαταστάσεως και λειτουργίας θεραπευτηρίων, νοσοκομείων κλπ. εντός ανεγνωρισμένων ειδικών χειμερινών ή θερινών διαμονών, άνευ αδείας.

επισκεπτών όσο και του χρόνου παραμονής τους στις λουτροπόλεις άρχισε να τις καθιστά οικονομικά προσοδοφόρες.²⁸⁵

Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων στη δεκαετία του 1920 ενδιαφέρθηκε να ενισχύσει πέραν της ψυχαγωγίας και την ιαματική παράμετρο των λουτροπόλεων. Πριν από την ίδρυση της Υπηρεσίας είχαν ξεκινήσει, όπως είδαμε, οι πρώτες μελέτες (κυρίως από τον Ξαβέριο Λάνδερερ και τον Αναστάσιο Δαμβέργη) για τις ιαματικές πηγές και ήταν γνωστός ένας ορισμένος αριθμός πηγών. Υπήρχαν, όμως, και πηγές που χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους των περιοχών χωρίς να έχει γίνει ως τότε ανάλυση των στοιχείων τους. Η Υπηρεσία θεώρησε αναγκαίο να γίνουν αναλύσεις στο σύνολο των πηγών, ούτως ώστε να επιτευχθεί το πέρασμα από την «εμπειρική» χρήση των πηγών στην ορθολογική, που θα διεξαγόταν κάτω από τις υποδείξεις ειδικών. Στις αρχές του 20ού αιώνα συστάθηκε το σώμα των υδρολόγων γιατρών.

²⁸⁵ Ν. 1698/1919: Περί οργανώσεως της λειτουργίας του κατά τον Ν. 241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων Άρθρο 9: Υπέρ των "λουτροπόλεων ή ειδικών διαμονών", (δήμων ή κοινοτήτων, εις ους ανήκουσιν αι λουτροπόλεις και αι κατά το προηγούμενον άρθρον διαμοναί), επιτρέπεται η είσπραξις ειδικού φόρου διαμονητηρίου (από 10) μέχρις 25 δραχμάς κατ' άτομον ετησίως, επί των εκεί παρεπιδημιούντων, είτε εις ξενοδοχείο, είτε εις ενοικιαζομένης οικίας.

Δύναται να καθορισθή δια Β.Δ/τος όπως υποχρεωθήσιν εις την καταβολήν του φόρου οι ιδιοκτήται των ξενοδοχείων, εισπράττοντες τούτον εκ των πελατών.

Επίσης επιτρέπεται εις τα εκεί ξενοδοχεία ύπνου, η υπέρ των αυτών "λουτροπόλεων ή ειδικών διαμονών" επιβολή ειδικού φόρου μέχρι δρχ. 5 κατ' έτος και κατά κλίνην, αναλόγως της τάξεως εκάστου ξενοδοχείου. Ομοίως δύναται να επιβληθή υπέρ των "λουτροπόλεων ή ειδικών διαμονών" δημοτικός φόρος επί των οικοδομών, οικιών και ακινήτων εν γένει, χρησιμοποιουμένων ως ξενοδοχείων ή εστιατορίων ή άλλων δημοσίων ψυχαγωγικών κέντρων, μη δυνάμενος να υπερβή το 20% του πληρωνομένου δημοσίου φόρου των οικοδομών.

Π.Δ. της 12/19 Μαΐου 1923 : Περί ελέγχου των τιμολογίων των ξενοδοχείων και εστιατορίων. Άρθρο 1 : Η (Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων) εν τω δικαιώματι αυτής του ελέγχου των τιμολογίων των Ξενοδοχείων και εστιατορίων (άρθ. 3 παρ. β του Νομ. υπ' αριθμ. 1698), δικαιούται : α) να ενεργή συμφώνως προς τας διατάξεις του ανωτέρω νόμου, επιθεωρήσεις επί των εν λόγω καταστημάτων, συντάσσουσα τας δεούσας περί της καταστάσεως αυτών εκθέσεις β) Να ζητή παρά των διευθυντών ή των αντιπροσώπων αυτών την υποβολήν πινάκων εμφανόντων τα ισχύοντα κατά περιόδους τιμολόγια εις τα εν λόγω καταστήματα.

Οι αρνούμενοι να παράσχωσιν εντός των ταχθεισών προθεσμιών τας εν τω προηγούμενω εδ. πληροφορίας, τιμωρούνται κατά τα αρθ. 11 και 13 του Νομ. υπ' αριθμ. 1698 επί τη εγκλήσει του επί (της Εθνικής Οικονομίας) Υπουργού και του Διευθυντού της (Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων).

Άρθρο 2 :

Μετά την συγκέντρωσιν των εν τω προηγούμενω αριθμώ στοιχείων ή και άνευ αυτών βάσει ετέρων αυτής εξηκριβωμένων πληροφοριών η (Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων) δύναται να τροποποιή και κανονίξη τα τιμολόγια των ξενοδοχείων ή εστιατορίων εκδίδουσα διατιμήσεις, υποχρεωτικώς δια τους διευθυντάς των ειρημένων καταστημάτων και τους πελάτας αυτών.

Αι τοιαύται διατιμήσεις υπογράφονται υπό του Διευθυντού της υπηρεσίας καθίστανται δε υποχρεωτικά από της κοινοποιήσεως αυτών προς τους ενδιαφερομένους. Η κοινοποίησις ενεργείται δι απλής επί υπογραφήν επιδόσεως δια τινος κλητήρος του Υπουργείου.

Οι ξενοδόχοι ή οι διευθυνταί εστιατορίων υποχρεούνται κατά τας υποδείξεις της υπηρεσίας, ν αναρτώσι πινακίδας των ισχυουσών ως ανωτέρω διατιμήσεων, συμμορφούντα δε και προς τας λοιπάς οδηγίας.

Η υπηρεσία είχε να αντιμετωπίσει εκτός από το πρόβλημα της έλλειψης υποδομών και το επιπλέον πρόβλημα της ανεπαρκούς επιστημονικής ενημέρωσης γύρω από τις ιαματικές πηγές. Το κοινό των ελληνικών λουτροπόλεων διέφερε από το κοινό των ευρωπαϊκών ως προς την εξοικείωση με τα ιαματικά λουτρά. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα το κοινό αποτελούνταν κυρίως από τους κατοίκους των κοντινών περιοχών που χρησιμοποιούσαν τις πηγές με τρόπο επιβλαβή για την υγεία τους λόγω άγνοιας. Ο Ν. Λέκκας αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι κάτοικοι έκαναν χρήση των λουτρών χωρίς να έχουν συμβουλευτεί κάποιον γιατρό, ενώ απέφευγαν τους οργανωμένους λουτήρες και προτιμούσαν τις γούρνες! Αυτή η πρωτόγονη χρήση των λουτρών γινόταν για λόγους οικονομικής ένδειας ή άγνοιας. Έτσι, η Υπηρεσία κλήθηκε να πάρει μέτρα για να «διδάξει» και να πείσει το κοινό για την ορθή χρήση τους.²⁸⁶

Με το νόμο 2188, και με μια σειρά κατοπινών διαταγμάτων, αποφασίστηκε οι ιαματικές πηγές να λειτουργούν κατόπιν πρόσφατης και επίσημης χημικής ανάλυσης, ούτως ώστε να βρίσκονται σε λειτουργία μόνο όσες μπορούν να προσφέρουν ίαση στους λουόμενους.²⁸⁷ Το όργανο που ήταν αρμόδιο για τη διεξαγωγή των χημικών αναλύσεων ήταν το Γεωλογικό Γραφείο της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, που ιδρύθηκε με το νόμο 2258, με προϊστάμενο τον Γ. Γεωργαλά.²⁸⁸ Ο Μιχαήλ Περτέσης, διευθυντής του χημείου της Γεωλογικής Υπηρεσίας και ο καθηγητής Εμμανουήλ Εμμανουήλ ανέλυσαν τα νερά των περισσότερων ιαματικών πηγών με βάση τις τελευταίες επιστημονικές μεθόδους.²⁸⁹ Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων εξέδωσε ένα σημαντικό επιστημονικό σώμα εντύπων που κατέγραφαν το σύνολο των ιαματικών πηγών και τις ιδιότητές τους. Αξίζει να αναφερθούν τα *Δελτία Ιαματικών Πηγών, Αι 750 μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος* (στις οποίες καταγράφονται οι πηγές και οι ιαματικές ιδιότητες ανά γεωγραφικό διαμέρισμα) και οι μελέτες του Μιχαήλ Περτέση. Στον χάρτη που εξέδωσε η Γεωλογική υπηρεσία παρουσιάζεται ο μεγάλος αριθμός ιαματικών πηγών για μια μικρή χώρα, όπως η Ελλάδα.²⁹⁰

²⁸⁶ Νικόλαος Λέκκας, *Αι εκατόσαι πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, ό.π., σ. 20-22.

²⁸⁷ Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι*, σ. 40. Διατάγματα 4/6/1927, 7/8/1929, 23/4/1923. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. «Ελλάς», λήμμα «τουρισμός» σ. 213. Νόμος 17/6/1920.

²⁸⁸ Νικόλαος Λέκκας, *Η Βιομηχανία των ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 42.

²⁸⁹ Νικόλαος Λέκκας, *Αι εκατόσαι πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, σ. 15-17. Ο γιατρός Ε. Εμμανουήλ δημοσίευσε μια σειρά από σημαντικές μελέτες, όπως *Το Λουτράκιον και τα ύδατά του Αθήνα 1927* και *Η Αιδηψός και τα ύδατά της*, Αθήνα 1934.

²⁹⁰ Ενδεικτικές μελέτες του Μ. Περτέση είναι οι εξής: Μιχαήλ Περτέσης, *Τα μεταλλικά ύδατα των Μεθάνων*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γεωλογικόν Γραφείον, Δημοσιεύματα του Γεωλογικού Γραφείου αρ. 9, Αθήνα 1923. Του ίδιου, *Περί της ραδιενεργείας των πηγών των Καμένων Βούρλων*,

Αξίζει να σημειωθεί ότι η έρευνα του Μ. Περτέση το 1926 για τη ραδιενέργεια των ιαματικών νερών των Καμένων Βούρλων κέντρισε το ενδιαφέρον της κυβέρνησης για την εκμετάλλευσή τους και ουσιαστικά άνοιξε το δρόμο για την προσέλκυση επιχειρηματιών. Όπως αναφέρει ο ίδιος στην έκθεσή του: «Αι ραδιενεργοί πηγαί των Καμένων Βούρλων υπερβάλλουσαι εις ποσόν ραδιενεργείας πολλάς παγκοσμίου φήμης ραδιενεργούς πηγάς και ευρισκόμεναι εις τοποθεσίαν θαυμαστήν, όντως από απόψεως εναλλαγής φυσικών χαρίτων είναι ενδεδειγμένοι όπως καταστάσιν εις προσεχές μέλλον το μοναδικόν κέντρο της ραδιολουτροθεραπείας εν τη Ανατολή».²⁹¹

Οι χημικές αναλύσεις, απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία μιας ιαματικής πηγής, προσδιόριζαν τις χημικές της ιδιότητες και την εξειδικευμένη θεραπεία που θα μπορούσε να προσφέρει στους ασθενείς ανάλογα με την πάθησή τους. Η ανάγκη χημικών αναλύσεων για την αδειοδότηση μιας πηγής προωθήθηκε με μια σειρά ανάλογων νομοθετημάτων, τα οποία ενθάρρυναν επίσης την ομαλή παραχώρηση της εκμετάλλευσης των λουτρών και εξασφάλιζαν την ορθή λειτουργία τους μετά την παραχώρηση.²⁹² Οι συμβάσεις αναδόχου-Δημοσίου προσδιόριζαν τον αριθμό λουτήρων πολυτελείας και λαϊκών για τα υδροθεραπευτήρια. Το Ιατροσυνέδριο όφειλε να γνωμοδοτήσει αν το νερό των πηγών επαρκούσε για το συγκεκριμένο αριθμό λουτήρων. Τέλος, ελήφθη πρόνοια να βελτιωθούν οι «πρωτόγονες και αρχαϊκές» συνθήκες διαμονής των προηγούμενων δεκαετιών. Σύμφωνα με τη σύμβαση θα έπρεπε να καθορίζεται ο αριθμός των κλινών και οι υπόλοιπες λεπτομέρειες (κεντρική θέρμανση, λοιπές αίθουσες) που αφορούσαν τη λειτουργία των ξενοδοχείων. (Νόμος 2992, άρθρο 5).

Το 1920 η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων προχώρησε για πρώτη φορά σε επιθεωρήσεις της λειτουργίας των ιαματικών πηγών, ώστε να διαπιστωθούν οι ελλείψεις τους και η ανάγκη λήψης μέτρων. Ταυτόχρονα απέβλεπαν στο συστηματικό έλεγχο των ενοικιαστών τους, για να αποφευχθεί η κατάσταση παραμέλησης και εγκατάλειψης του παρελθόντος. Οι επιθεωρήσεις ήταν μέχρι τότε πρακτική άγνωστη για τα ελληνικά δεδομένα, γεγονός που υποδηλώνει την αδυναμία

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γεωλογικόν Γραφείον, Δημοσιεύματα του Γεωλογικού Γραφείου, αρ. 16, Αθήνα 1926.

²⁹¹ Μ. Περτέσης, *Περί της ραδιενεργείας των πηγών των Καμένων Βούρλων*, ό.π., Αθήνα 1926.

²⁹² ΦΕΚ 67-5/5/1922.

κρατικού ελέγχου και παρέμβασης των προηγούμενων κυβερνήσεων.²⁹³ Τόσο οι χημικές αναλύσεις, όσο και το καταρτισμένο ιατρικό προσωπικό απέβλεπαν στην πιστοποίηση της ιαματικής διάστασης των λουτροπόλεων και ως εκ τούτου συνέβαλαν στη φήμη τους και στην προσέλευση εγχώριου και ξένου τουρισμού. Παράλληλα, οι επιτόπιες επιθεωρήσεις συνέβαλαν στην ορθή λειτουργία των λουτροπόλεων και ασκούσαν στενό έλεγχο στην εκμετάλλευσή τους από τους ενοικιαστές.²⁹⁴ Επιθεωρήσεις έγιναν το 1920 στο Λουτράκι, την Κυλλήνη, τα λουτρά Υρμίνης-Κουνουπέλι, στον Καϊάφα, τα Σελιανίτικα στην Πελοπόννησο, τη Θερμή Μυτιλήνης, την Αιδηψό, την Υπάτη, τη Σαμοθράκη, στα Θερμά Σερρών (Λίτζα), το Τσάγεζι στη Θεσσαλία, τις Θερμοπόδες και το Πλατύστομο. Το 1928 ο Ιωάννης Καρδαμάτης, ειδικός επιθεωρητής για την ελονοσία, στάλθηκε από την Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων στην Κυλλήνη και συνέταξε έκθεση για την αντιμετώπιση της νόσου.²⁹⁵

Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες από τις αρχές του 19ου αιώνα ο κλάδος της λουτρολογίας γνώριζε μεγάλη ανάπτυξη στην Ευρώπη. Η ιδρυμένη το 1928 Υδρολογική και Κλιματολογική Εταιρεία με πρόεδρο τον Ιωάννη Φουστάνο έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διάδοση και καθιέρωση του κλάδου της λουτρολογίας στην Ελλάδα.²⁹⁶ Ο υδρολόγος Γ. Αθανασούλας σε υπόμνημα προς τον Ε. Βενιζέλο ανέφερε τις δέκα περιοχές της Ελλάδας με ιαματικές πηγές που είναι

²⁹³ Νικόλαος Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων Ελλάδι*, σ. 41. Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 1, σ. 33-37.

²⁹⁴ Ν. 1698/1919: Περί οργανώσεως της λειτουργίας του κατά τον Ν. 241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων Άρθρο 10 : Επιθεωρήσεις

Πρός έλεγχον της τηρήσεως των όρων της υγιεινής και της παροχής ανέσεως και ευμαρείας, οι Επιθεωρηταί ή ο Διευθυντής της υπηρεσίας ταύτης, προσλαμβάνοντες τους κατά το άρθρο 14 εις την υπηρεσίαν ταύτην απεσπασμένους υγειονομικών ιατρών και αστυνόμον και αποτελούντες ούτω Επιτροπήν, ενεργούσι τακτικάς, γενικάς ή ειδικάς, επιθεωρήσεις εις ξενοδοχεία και εστιατόρια (ιδια εις ά συχνάζουσι ξένοι), εις λουτροπόλεις, εις θερινάς ή χειμερινάς διαμονάς, εις τα κυριώτερα μέσα επιβατικής συγκοινωνίας κατά ξηράν και θάλασσαν, εις σταθμούς σιδηροδρομικούς, πρακτορεία ατμοπλοϊκών εταιρειών ως και αποβάθρας λιμένων, εν συνεννοήσει μετά των λιμενικών αρχών. Εκτάκτους δε επιθεωρήσεις ενεργούσιν ο Διευθυντής ή και εκάτερος των Επιθεωρητών.

Εις τας λοιπάς πόλεις της Ελλάδος η Επιτροπή συμπληρούται υπό του οριζομένου δημοσίου ιατρού και του αστυνόμου.

Κατά την ενέργειαν των ως άνω επιθεωρήσεων, οι ενεργούντες αυτάς έχουσι δικαιώματα αστυνομικών και ανακριτικών οργάνων, υποχρεούμενοι αμέσως να αναφέρωσι περί πάσης σχετικής ενεργείας των εις την κεντρικήν υπηρεσίαν.

Οι ενεργούντες τας επιθεωρήσεις δικαιούνται να εισέρχωνται απανταχού των ανωτέρω τόπων και να ζητώσι πάσαν πληροφορίαν, ήν οι κύριοι των ως άνω επιχειρήσεων οφείλουσι να δίδωσιν αυτοίς απροφασίστως. Οι ενεργούντες τας επιθεωρήσεις υποδεικνύουσι τα μέτρα, άτινα δέον να ληφθώσιν εντός της υπ' αυτών τασσομένης προθεσμίας, οπότε και παρέχεται αυτοίς υπό της υπηρεσίας πιστοποιητικόν καλής συντηρήσεως, ανανεούμενον μεθ' εκάστην επιθεώρησιν.

²⁹⁵ ΦΕΚ 7-21/8/1920. ΦΕΚ 67-5/5/1922. ΦΕΚ 3-16/4/1923. Νόμος 4844/1930.

²⁹⁶ Ευαγγελία Βαρέλλα, ό.π., σ. 9-17. Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 239~47, 19/10/1932.

εκμεταλλεύσιμες και επισήμανε το ζήτημα της οικονομικής και επαγγελματικής αβεβαιότητας των υδρολόγων ιατρών ζητώντας την οικονομική τους εξασφάλιση. Οι δέκα πηγές που ανέφερε ήταν οι εξής: η Υπάτη, η Αιδηψός, τα Μέθανα, το Λουτράκι, η Κυλλήνη, ο Καϊάφας, το Σμόκοβο, τα Καμένα Βούρλα, ο Λαγκαδάς και το Σιδηρόκαστρο. Θεωρούσε, επίσης, επιβεβλημένη την ίδρυση Κρατικού Υδρολογικού Ινστιτούτου υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.²⁹⁷ Βαδίζοντας στα χνάρια της Δύσης, εκδήλωσε την προτίμηση στον διορισμό λουτρολόγων γιατρών στις λουτροπόλεις. Οι διορισμένοι γιατροί που θα επιλέγονταν, όφειλαν να έχουν κάνει την άσκηση, σχετικά με τη λουτροθεραπεία, σε ευρωπαϊκές λουτροπόλεις και να έχουν δημοσιεύσει επιστημονικές μελέτες σχετικά με τις ιαματικές πηγές.²⁹⁸ Το κόστος διορισμού των γιατρών, σοβαρό πρόβλημα κατά την προηγούμενη περίοδο, επιλύθηκε με την επιβολή ειδικού τέλους 5 δρχ. σε κάθε λουόμενο.²⁹⁹ Με το διάταγμα που ψηφίστηκε στις 4/6/1927, ορίστηκε ότι στα λουτρά

²⁹⁷ Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 239~47, 19/10/1932.

²⁹⁸ Βασιλικό Διάταγμα 16/20 Αυγούστου 1920.

²⁹⁹ Από την πληρωμή του ειδικού τέλους (5 δρχ.) που καλούνταν να πληρώσουν οι λουόμενοι για την αμοιβή γιατρού, εξαιρούνταν οι σπλίτες της ξηράς και θάλασσας, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι αποδεδειγμένως φτωχοί. Νόμος 2188/1920, αρ.10. Ν. Λέκκας, *Βιομηχανία των Ξένων*, ό.π., σ. 42. Ν.Δ. της 4/9 Ιουν. 1927 : Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του Ν.Δ. 15/15 Σεπτ. 1926 περί τρόπου διορισμού ιατρών παρά τας ιαματικάς πηγάς.

Άρθρο 1 :

Ιατροί παρά τας ιαματικάς πηγάς διορίζονται επί τριετίαν παρ εκάστη ιαματική πηγή επιστήμονες ασκήσαντες επί (πενταετίαν) “τριετίαν” τουλάχιστον το ιατρικόν επάγγελμα και επιτυχόντες εν διαγωνισμώ και ονομαζόμενοι “Λουτρολόγοι ιατροί”.

Ο διαγωνισμός ενεργείται υπό του ιατροσυνεδρίου, αι δε λεπτομέρεια αυτού κανονίζονται δια Δ/τος, προτιμωμένων εκ των τυχόντων το αυτού βαθμού επιτυχίας των υπηρετησάντων εις τους πολέμους ως εφέδρων υγειονομικών αξιωματικών, μεταξύ δε τούτων των αναπήρων των τραυματιών και των εχόντων μείζονα υπηρεσίαν μετώπου, εφόσον κατά την κρίσιν του ιατροσυνεδρίου είναι σωματικώς ικανοί.

Ο πρώτος διαγωνισμός ενεργηθήσεται εντός του μηνός Νοεμβρίου τρέχοντος έτους 1927.

Κατά παρέκκλισιν των διατάξεων του παρόντος, διορίζονται ιατροί εις ιαματικάς πηγάς κατά τα μέχρι τούδε ισχύοντα, εφόσον ο διαγωνισμός δεν εγένετο εισέτι ή ο αριθμός των επιτυχόντων δεν εξαρκεί δι απάσας τας πηγάς. (οι ούτω διοριζόμενοι ιατροί δέον να ήσκησαν επί πενταετίαν το επάγγελμα εν τη επαρχία εις την περιφέρειαν της οποίας υπάγονται αι πηγάς, πλην των πηγών Λουτρακίου, Αιδηψού, Μεθάνων και Υπάτης).

Άρθρο 3 :

Δια την αντιμισθίαν των ως άνω διοριζομένων ιατρών και δια τας δαπάνας ειδικεύσεως αυτών εις την Εσπερίαν επιβάλλεται ειδικόν τέλος μέχρι δρχ. (5) δι έκαστον λουόμενον εν τας παρ ημίν ιαματικάς πηγάς εφάπαξ εις εκάστην λουτρικήν περίοδον, καταβαλλόμενον κατά την χορήγησιν της αδείας λούσεως, ης άνευ εις ουδένα επιτρέπεται η χρήσις λουτρών.

Το εν τω ανωτέρω αρθ. οριζόμενον τέλος δύναται να καταβάλληται τμηματικώς και κατά λούσιν, καθοριζόμενον εκάστοτε δι αποφάσεως του επί της Εθνικής Οικονομίας υπουργού, εισέρχεται δε εις το παρά τη Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων ταμείον υπό ειδικόν κεφάλαιον και δύναται να χρησιμοποιήται εις ενίσχυσιν του σκοπού των λουτροπόλεων εφόσον εξαρκεί.

Του τέλους τούτου απαλλάσσονται οι δημόσιοι και δημοτικοί υπηρέται, οι σπλίται ξηράς και θαλάσσης, οι εργάται και οι προσάγοντες πιστοποιητικόν απορίας εκ της οικείας κοινοτικής ή δημοτικής αρχής ατελώς εκδιδόμενον.

θα προσλαμβάνονται υδρολόγοι γιατροί που θα διορίζονται ύστερα από διαγωνισμό ενώπιον του υγειονομικού συμβουλίου.³⁰⁰

Από την άλλη πλευρά, η ίδρυση πρόσκαιρων στρατιωτικών νοσοκομείων σε λουτροπόλεις από τις αρχές του 20ού αιώνα, τους δίνει μια διαφορετική διάσταση πέραν της καθαρά ιαματικής που διέθεταν μέχρι τώρα. Κι' αυτό, γιατί η κυβέρνηση του Βενιζέλου θεώρησε ότι το ιαματικό νερό των λουτροπόλεων μπορούσε να προσφέρει ίαση και ανακούφιση στους τραυματίες στρατιώτες των Βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής εκστρατείας. Η ίδρυση προσωρινών στρατιωτικών νοσοκομείων κατά τους θερινούς μήνες αποφασίστηκε με μια σειρά νόμων από τον τότε Πρωθυπουργό και Υπουργό των στρατιωτικών Ε. Βενιζέλο με σκοπό την ομαλή λειτουργία τους.³⁰¹ Κατά τις θερινές περιόδους του 1914, 1918 1923 και 1924, με βάση τη νομοθεσία που εισηγήθηκε ο Βενιζέλος, λειτούργησε προσωρινό νοσοκομείο στην Αιδηψό και την Υπάτη.³⁰²

Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι οι ανάπηροι πολέμου είχαν δικαίωμα επιδόματος λουτροθεραπείας. Το 1932 ο Θ. Διαλέτης, πρόεδρος του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου απέστειλε επιστολή προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού σχετικά με το βοήθημα λουτροθεραπείας στον ανάπηρο πολέμου Μ. Ασωνίτη. Την ίδια χρονιά ο Μ. Ασωνίτης, ανάπηρος πολέμου από την Στρογγυλή Κέρκυρας στις 23 Αυγούστου 1932 απευθύνθηκε στον Ε. Βενιζέλο σχετικά με το βοήθημα λουτροθεραπείας, το οποίο είχε εγκριθεί για τους άλλους αναπήρους της Ελλάδας.³⁰³ Η παροχή λουτροθεραπείας στους στρατιώτες δεν έληξε μετά τη

Το εντός του ανωτέρω ορίου ποσοστόν του τέλους, ο τρόπος της εισπράξεως και διαθέσεως του φόρου τούτου, ο καθορισμός της αντιμισθίας των διοριζομένων ιατρών και των δαπανών ειδικεύσεως των και πάσα αναγκαία λεπτομέρεια κανονίζονται δια Δ/τος.

(εις εκτέλεσιν της πρώτης παρ. το τελευταίον εδάφιον του από 2 Απριλ. / 11 Μαΐου 1928 Π.Δ./τος περί τροποποιήσεως του από 20 Σεπτ. 1927 Δ/τος κλπ. ως ετροποποιήθη υπό του Π.Δ. της 27 Μαρτ. / 1 Απριλ. 1929, ώρισε τα εξής : "Καθορίζομεν την λουτρικὴν περίοδον : 1) των ιαματικών πηγών Λουτρακίου, Αιδηψού, Καϊάφα, Μεθάνων, Λαγκαδά και Σιδηροκάστρου από 15 Μαΐου έως 30 Σεπτεμβρίου, 2) των ιαματικών πηγών Σμοκόβου, Σουλανδά από 15 Μαΐου έως 15 Οκτωβρίου, και 3) των ιαματικών πηγών Υπάτης από 15 Απριλίου έως 30 Σεπτεμβρίου εκάστου έτους").

³⁰⁰ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, «Ελλάς», λήμμα «τουρισμός» σ. 213. Οι λουτρολόγοι γιατροί που διορίστηκαν στις λουτροπόλεις Λουτράκι, Σμόκοβο και Υπάτη και δημοσίευσαν επιστημονικές εκθέσεις γι' αυτές ήταν οι εξής: Γ. Αθανασούλας, Δ. Κρητικός και Ν. Λεούσης αντίστοιχα. Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 2, σ. 3-4.

³⁰¹ ΦΕΚ 14/6/1914 Αρ. 161. Νόμος 312 ΦΕΚ 297-18/10/1914

³⁰² Βασιλικά Διατάγματα ΦΕΚ 214- 5/10/1914, 25/4/1923, 4/4/1924.

³⁰³ Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 185~23-24. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 185~23 και 30.

Διαβιβαστικό του Π. Παπαχριστοδούλου στις 3/9/1932, προέδρου του Ταμείου Θυμάτων Πολέμου προς το Ιδιαίτερο Γραφείο του Πρωθυπουργού σχετικά με τη χορήγηση βοηθημάτων λουτροθεραπείας στους αναπήρους πολέμου. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 185~30.

Μικρασιατική Καταστροφή. Τα ξενοδοχεία της Αιδηψού «Κασταλία» και «Αι Πηγαί» μετατράπηκαν σε Κ.Λ.Α.Π (Κέντρα Λουτροθεραπείας Αναπήρων Πολέμου) πιθανότατα μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το ξενοδοχείο «Αι Πηγαί» συνεχίζει να λειτουργεί μέχρι σήμερα ως Κ.Λ.Α.Π.³⁰⁴

Εν κατακλείδι, η κρατική πολιτική για τις ιαματικές πηγές, παρά τις δυσκολίες και τις καθυστερήσεις λόγω του ασαφούς νομοθετικού πλαισίου, οδήγησε για μια επιτυχημένη εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών. Η εκχώρηση των λουτροπόλεων σε γιατρούς, επιχειρηματίες και εταιρείες αποτέλεσε σημαντική πηγή εσόδων για το Δημόσιο και διευκόλυνε τις επενδύσεις σε αυτές. Παράλληλα, η νομοθετική πολιτική των κυβερνήσεων Χ. Τρικούπη και Ε. Βενιζέλου άνοιξε το δρόμο για να μετατραπούν τα λουτρά στις επόμενες δεκαετίες και κέντρα παραθερισμού. Η κρατική παρέμβαση μέσω του νομοθετικού πλαισίου τη δεκαετία του 1920 για τις ιαματικές πηγές φαίνεται πως είχε ουσιαστικό αποτέλεσμα, καθώς επικυρώθηκε ο δημόσιος χαρακτήρας των ιαματικών πηγών και περιορίστηκε η αμφισβήτηση του καθεστώτος ιδιοκτησίας. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδειχτεί και από τα έντυπα που κατά καιρούς εξέδιδε η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, τα οποία αναφέρουν το καθεστώς των ιαματικών πηγών (δημόσιες ή ιδιωτικές).

Κατά τη δεκαετία του 1930 οι περισσότερες ιαματικές πηγές έχουν πλέον περιέλθει στο Δημόσιο, ορισμένες όμως εξακολουθούν να βρίσκονται υπό την ιδιοκτησία ιδιωτών, Δήμων και Μονών. Στο *Δελτίο ιαματικών πηγών* που εξέδιδε η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων το 1930, 37 ιαματικές πηγές ήταν δημόσιες εν λειτουργία, ενώ 49 ήταν δημόσιες, αλλά παρέμεναν ανεκμετάλλευτες. Οι ιδιωτικές πηγές ήταν μόλις 15, ενώ υπήρχαν 23 ακόμη περιπτώσεις πηγών, οι οποίες αναγνωριζόντουσαν ως δημόσιες σύμφωνα με το νόμο, αλλά παρέμεναν ανεκμετάλλευτες και η ιδιοκτησία ορισμένων από αυτές αμφισβητείτο από ιδιώτες.³⁰⁵ Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις στον αριθμό των δημόσιων και ιαματικών πηγών. Από το σύνολο των 160 γνωστών ιαματικών πηγών, χρησιμοποιούνται οι 44 και από αυτές οι 32 ανήκουν στο Δημόσιο, ενώ μόλις 12 ανήκουν σε ιδιώτες, σε Δήμους ή Κοινότητες και Μονές.³⁰⁶ Μετά τις προσαρτήσεις της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και των Νέων Χωρών (Μακεδονίας και νησιών του Αιγαίου) ο αριθμός των ιαματικών πηγών αυξήθηκε ακόμη περισσότερο

³⁰⁴ Δημήτριος Παπανικολάου, *Λουτρόπολις Αιδηψός*, Αθήνα 1971, σ. 40.

³⁰⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, *Δελτίον ιαματικών πηγών*, αρ. 1, ό.π., σ. 2-4.

³⁰⁶ Νικόλαος Λέκκας, λήμμα «λουτροπόλεις», ό.π., σ. 212.

λόγω της επέκτασης των γεωγραφικών ορίων της Ελλάδας, αλλά και λόγω της συστηματικής εκμετάλλευσης των ιαματικών υδάτων. Το 1938, χρονιά έκδοσης του προαναφερθέντος βιβλίου, οι ιαματικές πηγές έχουν φτάσει πλέον τις 752 και βρίσκονται διασκορπισμένες σε όλη την Ελλάδα. Όπως παρατηρούμε, τα πρωτεία, ως προς τον αριθμό των ιαματικών πηγών, κατέχουν τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους με 229 ιαματικές πηγές, η Στερεά Ελλάδα με 156, η Μακεδονία με 115 και η Πελοπόννησος με 114.³⁰⁷

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Αριθμός ιαματικών πηγών
Στερεά Ελλάδα	156
Θεσσαλία	57
Ήπειρος	56
Μακεδονία	115
Θράκη	25
Πελοπόννησος	114
Νησιά	229
Σύνολο	752

Πίνακας 2: Οι 752 μεταλλικές πηγές της Ελλάδας ανά γεωγραφικό διαμέρισμα

Πηγή: Νικόλαος Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1938

³⁰⁷ Νικόλαος Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, ό.π., σ.12.

Ιαματική πηγή	Άτομα
A' τάξης	
Λουτράκι	9.874
Αιδηψός	6.631
Υπάτη	1.795
B' τάξης	
Μέθανα	3.705
Κυλλήνη	1.006
Καϊάφας	2.750
Καμένα Βούρλα	2.200
Πλατύστομο	862
Σμόκοβο	3.600
Λαγκαδάς	2.562
Σιδηρόκαστρο Σερρών	1.084
Ελεύθερες Καβάλας	575
Κύθνος	325
Θερμή Λέσβου	707
Φέρρες Αλεξανδρούπολης	950
Γ' τάξης	
Νέα Απολλωνία	950
Αδάμαντας Μήλου	115
Νέο Λουτράκι Αριδαίας	804
Βρωμονέρι Τριφυλίας	250
Θερμοπύλες	1.750

Λουτρά Δρανίτσας Καΐτσας Δομοκού	500
Κρεμαστά Βάλτου Αμφιλοχίας	300
Κουνουπέλι	150
Λίντζα Σχίνου	250
Λίντζα Γενισαίας Αβδήρων	1.125
Πυξαριά Κόνιτσας	300
Λίντζα Νιγρίτας	1.144
Λουτρά Στάχτης Πόριαρη Αιτωλοακαρνανίας	200
Τρύφος Άγιος Βάρβαρος Αιτωλοακαρνανίας	228
Αμάραντος Κόνιτσας	120
Βουλαγμένη Αττικής	289
Γκουρτζή	450
Καλύβια Ηραίας Γορτυνίας	229
Κόλπος Γέρας Λέσβου	190
Λουτρά Μουρσιάνου Αγρινίου	220
Σέδες Θεσσαλονίκης	1.600
Σελιανίτικα Αχαΐας	1.328
Σάριζα Άνδρου	-

Φρασινιά Ηλείας	150
Σουρωτή ή Σουρουκλή Θεσσαλονίκης	-
Καβάσιλα Κόνιτσας	250
Θέρμα Αίγινας	250
Κόκκινο Νερό Τσάγεζι Λάρισας	300

Πίνακας 3 : Καταγραφή των επισκεπτών σε λουτροπόλεις το έτος 1933. Γίνεται διάκριση των λουτροπόλεων σε Α', Β' και Γ' τάξης Πηγή: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 10, Ελλάδα, σ. 212

Εικόνα 4 : Έσοδα από την εκμετάλλευση των θερμών και θαλάσσιων υδάτων (Πηγή: ΦΕΚ 1849-1900)

Προϋπολογισμός έτους	Έσοδα σε δρχ.	Έξοδα σε δρχ.	ΦΕΚ
1833 1834 1835	662,80 (μέχρι 30/6/1836) 819 (μέχρι 30/6/1836) 485 (μέχρι 30/6/1836)	-	ΦΕΚ 1/11/1836
1849	2.000	2410	ΦΕΚ 21/10/1849
1850	2.000	1510	ΦΕΚ 9/8/1850)
1853	2.000	1560	ΦΕΚ 23/7/1853
1855	3.060	2400	ΦΕΚ 29/10/1855
1858	4.100	-	Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Ε΄, σύνοδος Α΄, Αθήνα 1856, σ. 585.
1859	5.000	-	ΦΕΚ 25/8/1859
1861	7.000	-	ΦΕΚ 27/9/1861
1864	6.000	-	ΦΕΚ 29/4/1864
1865	6.000	-	ΦΕΚ 30/11/1865
1866	6.000	-	ΦΕΚ 17/11/1866
1867	6.000	-	ΦΕΚ 16/5 /1867
1868	10.000	-	ΦΕΚ 25/11/1868
1870	10.000	-	ΦΕΚ 10/12/1869
1872	4.000	-	ΦΕΚ 30/7/1872
1874	6.000	-	ΦΕΚ 12/12/1875
1875	5.000	-	ΦΕΚ 29/3/1875
1878	6.000	-	ΦΕΚ 31/1/1878
1879	15.000	-	ΦΕΚ 27/12/1878
1880	6.000	-	ΦΕΚ 8/5/1880
1881	10.000	-	ΦΕΚ 4/3/1881
1882	15.000	-	ΦΕΚ 25/6/1882

1884	28.000	-	ΦΕΚ 3/4/1884
1885	31.900	-	ΦΕΚ 25/7/1885
1887	31.900	-	ΦΕΚ 2/6/1887
1889	49.000	-	ΦΕΚ 14/2/1889
1890	51.000	-	ΦΕΚ 2/3/1889
1891	38.000	-	ΦΕΚ 9/4/1891
1893	59.000	-	ΦΕΚ 2/3/1893
1894	72.000	-	ΦΕΚ 31/3/1894
1895	66.200	-	ΦΕΚ 1/8/1895
1896	67.442	-	ΦΕΚ 22/3/1896
1897	73.289	-	ΦΕΚ 14/11/1897
1898	70.500	-	Νόμος 2566 ΦΕΚ 27/5/1899
1899	90.000	-	Νόμος 2629 ΦΕΚ 16/7/1899
1900	82.000	-	ΦΕΚ 22/3/1900
1901	82.000	-	ΦΕΚ 3/2/1901
1902	83.000	-	ΦΕΚ 12/4/1902
1903		450 δρχ.	ΦΕΚ 7/7/1903

Πίνακας 4 : Πίνακας εσόδων-εξόδων από την εκμετάλλευση των θερμών και θαλάσσιων υδάτων (συγκέντρωση από Μ. Κωστίδη)

3.4 Οι απαρχές του τουρισμού στην Ελλάδα

Ο τουρισμός είναι ένα ταξίδι για λόγους αναψυχής ή επαγγελματικούς. Ο τουρισμός μπορεί να είναι διεθνής ή εντός της χώρας του ταξιδιώτη. Μερικές φορές οι όροι τουρισμός και ταξίδι χρησιμοποιούνται εναλλάξ. Στο πλαίσιο αυτό, τα ταξίδια έχουν έναν παρόμοιο ορισμό με τον τουρισμό, αλλά υπονοούν έναν πιο συγκεκριμένο στόχο. Οι όροι «τουρισμός» και «τουρίστας» χρησιμοποιούνται μερικές φορές για να

υποδηλώσουν ένα ρηχό ενδιαφέρον για τους πολιτισμούς ή τους ταξιδιωτικούς προορισμούς. Αντίθετα, ο ταξιδιώτης θεωρείται συχνά πιο συνειδητοποιημένος. Ο όρος «τουρίστας» πρωτοχρησιμοποιήθηκε το 1772. Την ίδια χρονιά εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο *Oxford English Dictionary* ο όρος «τουρισμός». Ετυμολογικά προέρχονται και οι δύο λέξεις από το παλαιό αγγλικό ρήμα *tuīan*, από το παλαιό γαλλικό ρήμα *tourner* και από το λατινικό *tornare*. Η ρίζα αυτών των ρημάτων είναι η αρχαιοελληνική λέξη *τόρνος*.³⁰⁸

Κάνοντας μια σύντομη αναφορά στην ιστορική εξέλιξη του τουρισμού μπορούμε να αναφέρουμε ότι οι οργανωμένες διακοπές με γκρουπ που μείωσαν έξοδα των ταξιδιωτών ήταν μια καινοτομία του δεκάτου ενάτου αιώνα. Ο Thomas Cook (1808-1892), ένας λαμπρός επιχειρηματίας από την Αγγλία, θεωρείται ως ο εφευρέτης και ως εκ τούτου ο πρωτοπόρος του εμπορικού μαζικού τουρισμού. Η διοργάνωση φθηνών διακοπών all-inclusive, συχνά σε ξένους προορισμούς, για τη μεσαία τάξη έμελε να είναι ιδιαίτερα επικερδής. Η εισαγωγή των κουπονιών για ξενοδοχεία και τουριστικά φυλλάδια ήταν επίσης εξαιρετικά καινοτόμα. Από το

³⁰⁸ Neil Leiper, «An etymology of tourism», *Annals of Tourism Research*, 10 (1983), σ. 277-280.

Το 1937 η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων της Κοινωνίας των Εθνών σύστησε στις χώρες-μέλη της να υιοθετήσουν έναν ορισμό που χαρακτήριζε τον τουρίστα σαν ένα άτομο που ταξιδεύει για ένα χρονικό διάστημα 24 ωρών ή περισσότερο σε μια χώρα διαφορετική από εκείνη που διαμένει μόνιμα. Το 1936 η Κοινωνία των Εθνών προσδιόρισε έναν ξένο τουρίστα ως "κάποιον που ταξιδεύει στο εξωτερικό για τουλάχιστον είκοσι τέσσερις ώρες". Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, τροποποίησε τον ορισμό αυτό το 1945, συμπεριλαμβάνοντας μια μέγιστη διαμονή έξι μηνών. Το 1941 οι καθηγητές W. Hunziker και K. Graf του Πανεπιστημίου της Βέρνης υποστήριξαν την άποψη πως ο τουρισμός πρέπει να οριστεί ως το σύνολο των φαινομένων και σχέσεων που προκύπτουν από την πραγματοποίηση ενός ταξιδιού σε έναν προορισμό και τη διαμονή σε αυτόν μη μόνιμων κατοίκων του. Δυόμισι δεκαετίες αργότερα, το 1963 η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για Διεθνή Ταξίδια και Τουρισμό, που πραγματοποιήθηκε στη Ρώμη συμφώνησε ο όρος επισκέπτης να περιγράφει κάθε άτομο που επισκέπτεται μία χώρα διαφορετική από εκείνη που διαμένει μόνιμα, για οποιοδήποτε λόγο εκτός από εκείνο της άσκησης ενός επαγγέλματος για το οποίο να αμείβεται με χρηματικούς πόρους της χώρας την οποία επισκέπτεται. Ο ορισμός αυτός καλύπτει δύο κατηγορίες επισκεπτών:

Τους τουρίστες: άτομα που επισκέπτονται μια χώρα και διαμένουν σε αυτήν τουλάχιστον επί ένα 24ωρο, και των οποίων οι λόγοι επίσκεψης είναι τις περισσότερες φορές διακοπές, επαγγελματικοί, υγείας, σπουδές, συμμετοχή σε αποστολή ή σύσκεψη ή συνέδριο, επίσκεψη φίλων ή συγγενών, θρησκευτικοί και άθληση.

Τους εκδρομείς: άτομα που επισκέπτονται μια χώρα και διαμένουν σε αυτή λιγότερο από ένα 24ωρο. Σε αυτούς περιλαμβάνονται οι επιβάτες κρουαζιερόπλοιων, οι επισκέπτες που έρχονται και φεύγουν την ίδια μέρα χωρίς να διανυκτερεύσουν, καθώς επίσης και τα πληρώματα πλοίων, αεροπλάνων κλπ.

Το 1976, ο ορισμός που έδωσε η Εταιρεία Τουρισμού της Αγγλίας ήταν: «Ο τουρισμός είναι η προσωρινή, βραχυπρόθεσμη μετακίνηση ανθρώπων προς προορισμούς εκτός των τόπων όπου ζουν και εργάζονται κανονικά και οι δραστηριότητές τους κατά τη διάρκεια της παραμονής σε κάθε προορισμό, για όλους τους σκοπούς». Το 1981, η Διεθνής Ένωση Επιστημονικών Εμπειρογνομόνων στον Τουρισμό όρισε τον τουρισμό ως προς συγκεκριμένες δραστηριότητες που επελέγησαν και πραγματοποιήθηκαν εκτός του σπιτιού. Το 1994, τα Ηνωμένα Έθνη εντόπισαν τρεις μορφές τουρισμού: τον εγχώριο τουρισμό, που γίνεται με τη συμμετοχή κατοίκων της συγκεκριμένης χώρας που ταξιδεύουν μόνο σε αυτή τη χώρα, τον εισερχόμενο τουρισμό, που γίνεται με τη συμμετοχή μη κατοίκων που ταξιδεύουν στη συγκεκριμένη χώρα και τον εξερχόμενο τουρισμό, που περιλαμβάνει κατοίκους που ταξιδεύουν σε άλλη χώρα.

1855, ο Cook προσέφερε οργανωμένες διακοπές στο εξωτερικό, για παράδειγμα το 1863 στην Ελβετία. Ο Cook, αντιλαμβανόμενος την πίεση που αισθάνονταν οι κάτοικοι των βιομηχανικών πόλεων τους προσέφερε ως «αντίδοτο» τις εκδρομές της Κυριακής στην ύπαιθρο. Το πρακτορείο του Thomas Cook το 1869, συμπεριέλαβε την Ελλάδα στους τουριστικούς προορισμούς που διοργάνωνε και στα τέλη του 19ου αιώνα άνοιξε ένα υποκατάστημα στην Αθήνα. Οι τουρίστες, οι οποίοι επισκεπτόντουσαν την Ελλάδα την περίοδο αυτή, είχαν κατά βάση αρχαιολογικά ενδιαφέροντα. Οι σπουδαίες αρχαιολογικές ανακαλύψεις που έγιναν σε Μυκήνες, Δελφούς, Ολυμπία και Κνωσό, καθώς και οι Ολυμπιακοί αγώνες πυροδότησαν το ενδιαφέρον για την αρχαία Ελλάδα. Στις αρχές του 20ού αιώνα η Αθήνα πλέον διέθετε κάποια τουριστική οργάνωση, δε συνέβαινε το ίδιο, όμως, με την ενδοχώρα. Το ανεπαρκές οδικό δίκτυο και οι ελλιπείς ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις αποτέλεσαν σημαντικό πρόβλημα για τη μετακίνηση των τουριστών. Μοναδικό μέσο ταξιδιού ήταν ο σιδηρόδρομος.³⁰⁹

Η «Βιομηχανία των Ξένων» υπήρξε ένας αναξιοποίητος κλάδος της οικονομίας στην Ελλάδα μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Εισηγητής του όρου «Βιομηχανία των Ξένων» ήταν ο Bartolomé Amengual, ο οποίος στο βιβλίο του *La Industria de los forasteros* (Πάλμα 1903), επισημαίνει τη σημασία των τουριστικών εσόδων για την ισπανική οικονομία.³¹⁰ Η εδραίωση της Βιομηχανίας των Ξένων στη χώρα μας έγινε σταδιακά και απαιτήθηκαν τουλάχιστον δύο δεκαετίες για τη σύσταση φορέων κατάλληλων για να εξυπηρετήσουν την έλευση, μετακίνηση και διαμονή ξένων στην Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια του 1920 ο διεθνής όρος τουρισμός έχει πλέον παγιωθεί και στην Ελλάδα και ήρθε να αντικαταστήσει τον όρο περιηγητισμός που χρησιμοποιούνταν μέχρι τότε:

«Καλείται ούτως η από χώρας εις χώραν ή πόλεως εις άλλην πόλιν μετάβασις ατόμων καθ' ομάδας ή μόνων, επί σκοπώ βραχείας ή μακράς, πάντως όμως ουχί μονίμου, διαμονής δια λόγους εν γένει αναψυχής, αποκλεισμένης εργασίας επιφερούσης άμεσον υλικόν όφελος πλην εκείνης, ήτις δύναται να

³⁰⁹ Margarita Dritsas, «From Travellers Accounts to Travel Books and Guide Books: The Formation of Greek Tourism Market in the 19th Century», *Tourismos*, 1 (2006), σ. 29-54. Μιχάλης Νικολακάκης, *Μοντέρνα Κίρκη: Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950-1974*, Αθήνα, 2017, σ. 40-43. Άγγελος Φ. Βλάχος, «Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός/ Greek Tourism on its First Steps: Places, Landscapes and the National Self», Γιάννης Αισωπός (επιμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα / Tourism Landscapes: Remaking Greece*, Αθήνα 2015, σ. 22-24. Του ίδιου, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950: Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, ό.π., σ. 33, 38-43.

³¹⁰ Του ίδιου, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 86.

έχη ως σκοπόν ή αποτέλεσμα την διαφήμισιν της χώρας, εις ην κατευθύνεται ο επιχειρών την τιαύτην μετάβασιν. Η λέξις τουρισμός (tourisme, turismo) προέρχεται εκ της αγγλικής, ήτις δηλοί το περιέρχεσθαι, το περιγείσθαι. Μετεφράσθη δ' ο όρος τουρισμός δια της λέξεως περιηγητισμός, αλλά μόνον ο όρος περιηγητής είναι σήμερον εν κοινή χρήσει παρ' ημίν. Ο όρος τουρισμός (tourisme, turismo) καταστάς ήδη διεθνής, επεκράτησεν απολύτως και εν Ελλάδι»³¹¹

Την ίδια περίοδο, ο Νικόλαος Αιγινήτης στο βιβλίο του *Γενικά αρχαί τουριστικής επιστήμης* (Αθήνα, 1929), όρισε τον τουρισμό ως:

«την από χώρα σε χώρα ή από πόλη σε πόλη μετάβαση ατόμων ομαδικά ή μεμονωμένα, για λόγους βραχείας ή μακράς, πάντως όχι μονίμου διαμονής, για αναψυχή, αποκλειομένης της εργασίας επιφερούσης άμεσο όφελος, πλην εκείνης η οποία δύναται να έχει ως σκοπό ή αποτέλεσμα τη διαφήμιση της χώρας στην οποία κατευθύνεται ο επιχειρών μια τέτοια μετάβαση».³¹²

Το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του τουρισμού εντάσσεται σε μια γενικότερη προσπάθεια των ευρωπαϊκών χωρών να ανακάμψουν οικονομικά μέσω της προσέλκυσης τουριστών. Αμέσως μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε συνέδριο που διοργανώθηκε στο Μονακό με εκπροσώπους χωρών της Αντάντ, ο Γενικός Επίτροπος του συνεδρίου τόνισε στην ομιλία του την αξία του τουρισμού ως μέσου για την οικονομική ανάκαμψη:

«Ο περιηγητισμός αποτελεί τον κλάδον εκείνον της Εθνικής Βιομηχανίας, ο οποίος θα μας παράσχη πρώτος τα μέσα, όπως την επαύριον της νίκης εισέλθωμεν εις το στάδιον της αναγεννήσεως επί ευρυτέρων και ασφαλεστέρων βάσεων».³¹³

Η επιλογή ανάπτυξης του τουρισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο αμέσως μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν ήταν καθόλου τυχαία. Η Ελλάδα στην τελευταία δεκαετία 19ου αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχε αρχίσει να διαμορφώνει σταδιακά ένα πλαίσιο μέσα από οργανώσεις και νομοθετήματα για τη δημιουργία της «Βιομηχανίας των Ξένων», προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι τουρίστες που αναζητούσαν αναψυχή στη χώρα μας. Η ανάπτυξη του τουρισμού

³¹¹ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη*, λήμμα «τουρισμός», τ. 23, σ. 157.

³¹² Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 96.

³¹³ Νικόλαος Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, Αθήνα 1925, σ. 8.

έγινε βασικός στόχος της κυβέρνησης Ελευθέριου Βενιζέλου και η «Βιομηχανία των Ξένων» θεωρήθηκε ότι μπορούσε να αποβεί μια πηγή πόρων εξαιρετικής σημασίας για την οικονομία. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα η οικονομία της Ελλάδας ήταν κατά βάση αγροτική με βασικά εξαγωγίμα προϊόντα τη σταφίδα και τον καπνό. Το κράτος ενθάρρυνε τη δημιουργία της Βιομηχανίας των Ξένων, διότι θεώρησε ότι ο τουρισμός με τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων θα μπορούσε να αποφέρει ικανοποιητικά αν όχι μεγαλύτερα έσοδα από τα εξαγωγίμα αγροτικά προϊόντα. Ο Ν. Λέκκας, πρωτοπόρος της τουριστικής πολιτικής στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, στο βιβλίο του *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι* (Αθήνα 1920) φέρνει το παράδειγμα της σταφίδας και του καπνού για να συγκρίνει τα έσοδά τους με τα αντίστοιχα που θα μπορούσαν να έχει εν δυνάμει ο τουρισμός:³¹⁴

«η Ελλάς έχει ως ένα των σπουδαιότερων προϊόντων της παραγωγής αυτής την σταφίδα και μετά το 1913 τον καπνόν. Και όμως το εισόδημα αυτής εν μεν της σταφίδος ανέρχεται εις 40-60 εκατομμύρια δραχμάς εν δε του καπνού εις 120 εκατομμύρια δραχμάς εν ω αντιθέτως η Ελβετία έχει ως ετήσιον εισόδημα εκ της κινήσεως των ξένων εν τη χώρα της 300-350 εκατομμύρια φράγκα».³¹⁵

Η Ελλάδα ως γνωστόν διέθετε ήπιο κλίμα και πληθώρα τοπίων αρχαιολογικού κυρίως ενδιαφέροντος. Στήριζε τη φήμη της στο παρελθόν των προγόνων, αλλά και στο γεγονός ότι υπήρχαν ιαματικές πηγές εφάμιλλες ως προς τη θεραπευτική τους αξία με εκείνη των ευρωπαϊκών. Η Μικρασιατική Καταστροφή σηματοδότησε την οριστική εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας. Το νέο ιδεολογικό αφήγημα, το οποίο εμφανίστηκε μετά την εγκατάλειψη της ιδέας της γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους, ήταν αυτό της ελληνικότητας του τοπίου. Η ομορφιά του ελληνικού τοπίου εξυμνήθηκε και εξιδανικεύτηκε στον Τύπο και τη λογοτεχνία από πολλούς διανοούμενους της εποχής, όπως ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Άγγελος Σικελιανός. Το 1918 ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου έγραψε το βιβλίο *Τα Ψηλά Βουνά*, στο οποίο παρουσίαζε εξιδανικευμένα την ελληνική ύπαιθρο. Σύμφωνα με τον Άγγελο Βλάχο, ο ελληνικός τόπος στις αρχές του 20ού αιώνα εμπειρείχε σύμβολα του παρελθόντος, τα οποία οργανωμένα σε μια ενιαία αφήγηση αφορούσαν το σήμερα. Έτσι, λοιπόν, ο τουρισμός στη χώρα μας ήταν

³¹⁴ Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 52.

³¹⁵ Νικόλαος Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι. Εκθέσεις - Ιαματικά πηγαί*, Αθήνα 1920, σ. 45.

εισερχόμενος και εγχώριος: αποτελούνταν, δηλαδή, από ξένους τουρίστες που ταξίδευαν στην Ελλάδα για να αναζητήσουν τις αρχαιότητες και από γηγενείς που επισκεπτόντουσαν τις ιαματικές πηγές.³¹⁶

Η δημιουργία τουριστικών φορέων στην περίοδο του Μεσοπολέμου απέβλεπε ιδιαίτερα στην εκμετάλλευση των φυσικών πλεονεκτημάτων της χώρας και στην ανάπτυξη των κατάλληλων υποδομών για την ύπαρξη ισχυρού τουριστικού ρεύματος. Η «Υπηρεσία των Ξένων και Εκθέσεων» και ο ιδρυμένος το 1929 ΕΟΤ ενθάρρυναν τη βελτίωση των συγκοινωνιακών και ξενοδοχειακών υποδομών, ενώ παράλληλα φρόντισαν για την απαραίτητη διαφήμιση που απέβλεπε να κάνει την Ελλάδα γνωστή στο εξωτερικό και να δημιουργήσει ισχυρό τουριστικό ρεύμα προς αυτήν.³¹⁷

3.5 Οργανισμοί που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού

Στην πορεία ανάπτυξης της ελληνικής «Βιομηχανίας των Ξένων» ξεχωρίζουν δύο σημαντικοί σταθμοί: οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896, χρονιά προσέλκυσης τουριστών και διεθνούς προβολής της χώρας στο εξωτερικό, και το ιδρυμένο το 1914, σύμφωνα με το πρότυπο του αντίστοιχου γαλλικού, Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων, το οποίο το 1918 αναβαθμίστηκε σε αυτοτελή υπηρεσία.³¹⁸ Η ίδρυση της υπηρεσίας έγινε κάτω από ένα καθεστώς γενικότερης αισιοδοξίας και αναδιοργάνωσης της χώρας που έβγαινε ικανοποιημένη από τους Βαλκανικούς Πολέμους.³¹⁹ Όπως αναφέρει ο Νικόλαος Λέκκας, η Βιομηχανία των Ξένων στην Ελλάδα ήταν ένας αναξιοποίητος κλάδος που θα μπορούσε να αποβεί εξαιρετικά οικονομικά προσοδοφόρος για την οικονομία:

«Οφείλομεν να αποβλέψωμεν κυρίως εις την ανάπτυξιν των διαφόρων πλουτοπαραγωγικών μας κλάδων μεταξύ των οποίων ουχί ασήμαντον κατέχει θέσιν ο κλάδος του περιηγητισμού, όστις λόγω του ότι τυγχάνει να είναι

³¹⁶ Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ.44-45. Του ίδιου, «Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα», ό.π., σ. 25-26.

³¹⁷ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 45-46.

³¹⁸ Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 91-92.

³¹⁹ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 16, Μ. Dritsas, «Water, Culture and Leisure», ό.π, σ. 200.

εντελώς ανεκμετάλλευτος εν τη χώρα μας παρουσιάζει έδαφος παρθένον και υπόσχεται μεγίστας αποδόσεις εν βραχεί χρονικό διαστήματι».³²⁰

Σύμφωνα με τον Λέκκα, αιτία της αργής ανάπτυξης αυτού του πλουτοπαραγωγικού κλάδου ήταν η απουσία υποδομών. Η χώρα δε διέθετε τις κατάλληλες συγκοινωνιακές και ξενοδοχειακές υποδομές για τη μετακίνηση και διαμονή των ξένων επισκεπτών. Την ανάγκη ανάδειξης της «Βιομηχανίας των Ξένων» έφεραν στο προσκήνιο μέσα από δημοσιεύσεις τους στον Τύπο ο Αθανάσιος Ευταξίας (Υπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση Δ. Γούναρη), ο δημοσιογράφος και βουλευτής Θεόδωρος Βελιαννίτης και ο Αθανάσιος Τυπάλδος Μπασιάς (πρόεδρος του Διοικητικού συμβουλίου στην Υπηρεσία των Ξένων), ο οποίος αρθρογραφούσε συστηματικά στον αθηναϊκό τύπο και κατέθεσε εισηγήσεις νόμων και εκθέσεις κοινοβουλευτικών επιτροπών που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη του κλάδου.³²¹

Οι απαρχές της Βιομηχανίας των Ξένων στην Ελλάδα συνδέονται και με την ιδρυμένη ήδη το 1895 Ποδηλατική Εταιρεία, που αποτέλεσε τον πρώτο φορέα τουρισμού στην Ελλάδα. Η Ποδηλατική Εταιρεία είχε τη βασιλική εύνοια και καθοδήγηση, καθώς πρόεδρός της δεν ήταν άλλος από τον Πρίγκιπα Γεώργιο. Στα τέλη του 19ου αιώνα μια από τις βασικές ενέργειες των ποδηλατικών συλλόγων ήταν η διάδοση των ποδηλάτου στην Ελλάδα και η διοργάνωση εκδρομών.³²² Το 1910 η Ποδηλατική Εταιρεία μετονομάστηκε σε Εταιρεία Περιηγήσεων και ανέλαβε την προώθηση του τουρισμού μέσα από διαφημίσεις στον Τύπο του Λονδίνου και του Παρισιού, ενημερωτικό πίνακα των υπαρχόντων ξενοδοχείων στην Ελλάδα, καθώς και έναν μικρό οδηγό και δελτίο. Οι δραστηριότητες της εταιρείας τερματίστηκαν από την πολιτική αστάθεια των γεγονότων του 1910.³²³ Το 1914 ιδρύθηκε η Εταιρεία των Φιλοξένων, στην οποία συγχωνεύτηκε η Εταιρεία των Περιηγήσεων. Η έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ανέστειλε τις όποιες προσπάθειες για τη δημιουργία της

³²⁰ Νικόλαος Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 9. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία. Προς χρῆσιν: των υπαλλήλων των γραφείων ταξιδείων και των μαθητών της ξενοδοχειακής σχολής*, Αθήνα 1930, σ. 132.

³²¹ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 5.

³²² Για τη σχέση των ποδηλατικών συλλόγων και του τουρισμού, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα 1997, σ. 357-368.

³²³ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 5. Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π. σ. 89-90.

«Βιομηχανίας των Ξένων», καθώς επιτεύχθηκε μόνο η αναγνώριση του καταστατικού της.³²⁴

Η προσέλκυση τουρισμού στην Ελλάδα θα πραγματοποιηθεί παρά τις πολιτικές και οικονομικές αντιξοότητες με τη σύσταση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας το 1914. Αμέσως μετά τη σύσταση του Υπουργείου ιδρύθηκε το αυτοτελές Γραφείο των Ξένων και Εκθέσεων.³²⁵ Το γραφείο αυτό αποτέλεσε υπηρεσία εξαιρετικής σημασίας τόσο για τον τουρισμό γενικότερα, όσο για την ανάπτυξη των λουτροπόλεων, αφού οι ιαματικές πηγές υπήχθησαν σε αυτό. Το Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων επαναλειτούργησε μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και αναβαθμίστηκε σε Υπηρεσία με βάση το νόμο 1698.³²⁶ Η υπηρεσία φρόντιζε οι ενέργειές της να είναι εναρμονισμένες με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και να βρίσκονται σε αντιστοιχία με τις ενέργειες της «Βιομηχανίας των Ξένων». Υπάρχει, μάλιστα, ειδική ενότητα στο βιβλίο του Ν. Λέκκα, *Η Βιομηχανία των ξένων εν Ελλάδι*, στην οποία αναφέρονται αναλυτικά οι δραστηριότητες της υπηρεσίας σε χώρες της Ευρώπης.³²⁷

Η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων αποτελείται από τα εξής τμήματα: α) περιηγήσεως β) ιαματικών πηγών γ) εκθέσεων δ) ξενοδοχείων και ε) εορτών.³²⁸ Μια από τις λειτουργίες της Υπηρεσίας ήταν η συγκέντρωση και δημοσίευση πληροφοριακού υλικού, σχετική με την περιήγηση στην Ελλάδα, τις λουτροπόλεις, τα ξενοδοχεία, τους αρχαιολογικούς τόπους και τα αξιοθέατα. Η Υπηρεσία θεωρούσε επιτακτική ανάγκη τη δημιουργία των ξενοδοχειακών και συγκοινωνιακών υποδομών και πρότεινε μέτρα βελτίωσης των ήδη υπαρχόντων.³²⁹ Στο βιβλίο του Ν. Λέκκα, *Η Ξενοδοχία παρ' Έλλησι* (Αθήνα 1924) γίνεται λεπτομερής καταγραφή των ξενοδοχείων στην Ελλάδα και υπάρχει πίνακας των τουριστικών προορισμών με τον μεγαλύτερο αριθμό ξενοδοχείων.

³²⁴ Ν. Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 27.

³²⁵ Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 130. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη*, λήμμα «τουρισμός», Αθήνα 1930, τ. 23, σ. 157 και τ. 10, «Ελλάς», λήμμα «τουρισμός» σ. 210.

³²⁶ Ν. Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 17. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 132. ΒΔ. 23/7/1914, Αρ. 205. Βασιλικό Διάταγμα ΦΕΚ 262-29/7/1915. Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων*, ό.π., σ. 7.

³²⁷ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 11-18.

³²⁸ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων*, ό.π., σ. 10. Ν. 1698/1919 Περί οργανώσεως της λειτουργίας του κατά τον Ν. 241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων.

³²⁹ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 19-26. Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 91-95.

Εξίσου σημαντική ανάγκη ήταν η διευκόλυνση της μετακίνησης των ξένων επισκεπτών. Για τον λόγο αυτό, η Υπηρεσία προχώρησε στην έκδοση του *Οδηγού της Συγκοινωνίας εν Ελλάδι*, κατά τα πρότυπα αντίστοιχων ξένων εγχειριδίων απευθυνόμενων σε Έλληνες και ξένους επισκέπτες.³³⁰ Η προσέλκυση ξένων δε θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς ανάλογη διαφήμιση της Ελλάδας στο εξωτερικό. Η διοργάνωση εκθέσεων στην Ελλάδα και στην Ευρώπη παρείχε τη δυνατότητα της διεθνούς προβολής. Το 1915 η Ελλάδα συμμετείχε στην Παγκόσμια Έκθεση του Σαν Φρανσίσκο με στόχο την προσέλκυση ξένων τουριστών. Τον Ιανουάριο του 1919 διοργανώθηκε μια αμιγώς ελληνική έκθεση στο Παρίσι, η οποία απέβλεπε στην ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού και των τόπων τουριστικού ενδιαφέροντος. Η έκθεση επαναλήφθηκε την άνοιξη του 1920 στο Ζάππειο.³³¹

Στο διάστημα 1914-1922 η λειτουργία της Υπηρεσίας υπήρξε προβληματική λόγω του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το 1925 η δικτατορία του Θ. Παγκάλου κατήργησε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και ιδρύθηκε ο Εθνικός Σύνδεσμος Αναπτύξεως Περιηγητισμού, ο οποίος ανέλαβε τα ζητήματα τα σχετικά με την ανάπτυξη του τουρισμού. Το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας επανασυστήθηκε σε λιγότερο από ένα χρόνο και επανιδρύθηκε η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων.³³²

Ο δεύτερος σημαντικότερος φορέας προώθησης του τουρισμού δεν είναι άλλος από τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού που υπάρχει μέχρι σήμερα. Ο ΕΟΤ ιδρύθηκε το 1929 επί κυβερνήσεως Ε. Βενιζέλου. Ο ΕΟΤ είχε Τμήμα Συγκοινωνιών, Τμήμα Ξενοδοχείων, Λουτροπόλεων, Κέντρων Θερινής και Χειμερινής Διαμονής και Κλιματολογικών Σταθμών, Τμήμα Αρχαιολογικό, Τμήμα Εορτών, Συνεδρίων, Εκθέσεων, Πανηγύρεων και Εκδρομών, Τμήμα Τύπου, Προπαγάνδας, Διαφημίσεων και Εκδόσεων και Τμήμα Ερεύνης, Μελέτης και Νομοπαρασκευαστικό.³³³ Στόχος του ΕΟΤ ήταν η ενίσχυση του τουρισμού στην Ελλάδα μέσα από τη συντονισμένη δράση του Δημοσίου, των δήμων και των ιδιωτικών οργανώσεων που εξυπηρετούσαν τον εσωτερικό και εξωτερικό τουρισμό της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, ο ΕΟΤ φρόντιζε για τη διαφήμιση τόπων τουριστικού ενδιαφέροντος, ενώ ενθάρρυνε την ξενοδοχειακή και συγκοινωνιακή ανάπτυξη της χώρας. Αποτελούσε μέλος των

³³⁰ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων*, ό.π., σ. 31-32.

³³¹ Ν. Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 36-37.

³³² Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 132. Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 103-104.

³³³ Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 107-112, 183-185, 207-210.

διεθνών τουριστικών οργανώσεων «Conceil central du tourisme international», με έδρα το Παρίσι, «Alliance international de tourisme», με έδρα τις Βρυξέλλες και «Office international des organes officiels de propagande touristique», με έδρα τη Χάγη.³³⁴

Ο τουριστικός σχεδιασμός από τη βενιζελική κυβέρνηση ανακόπηκε απότομα από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά. Το 1936 η Κυβέρνηση Μεταξά προχώρησε στην κατάργηση του ΕΟΤ και οι αρμοδιότητές του μεταβιβάστηκαν στο Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, όπου ιδρύθηκε η Διεύθυνση Ιαματικών Πηγών.³³⁵ Την προώθηση του τουρισμού αναλάμβανε επίσης, το «Γραφείο Τύπου» του Υπουργείου Εξωτερικών, οι αρμοδιότητες του οποίου ήταν η διαφήμιση της χώρας και η εξυπηρέτηση των τουριστών, ενώ η Ελληνική Θλασσία Ένωση αναλάμβανε τη διάδοση των θαλάσσιων ταξιδιών και σπορ στην Ελλάδα.³³⁶

Πέραν των δημόσιων φορέων προώθησης του τουρισμού στην Ελλάδα, αξίζει να σημειωθούν ορισμένες οργανώσεις ιδιωτικού χαρακτήρα που ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1920 και ενθάρρυναν τον εσωτερικό τουρισμό, αλλά και την προσέλκυση ξένων με τη διοργάνωση εκδρομών και συνεδρίων. Οι σημαντικότερες από αυτές, όπως αναφέρονται στην *Τουριστική Γεωγραφία*, είναι οι εξής: Η Ελληνική Λέσχη Περιηγήσεων και Αυτοκινήτου (ΕΛΠΑ), με έτος ίδρυσης το 1924, ο Οδοιπορικός Σύνδεσμος Αθηνών (1921), ο Ελληνικός Ορειβατικός Σύνδεσμος (1923), ο Σύνδεσμος Εκδρομών «Υπαίθριος Ζωή» (1924) και ο Σύνδεσμος Εκδρομών «Ο Παν».³³⁷

³³⁴ Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 132. Νομοθετικό Διάταγμα ΦΕΚ 114 23/3/1929 "Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού" και Νόμος 4377 ΦΕΚ 285-16/8/1929 Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 Νομοθετικού Διατάγματος "Περί ελληνικού οργανισμού τουρισμού".

³³⁵ Α. Βλάχος, *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 – 1950*, ό.π., σ. 215-219.

³³⁶ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, «Ελλάς», λήμμα «τουρισμός», σ. 210.

³³⁷ Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία*, ό.π., σ. 143.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Ο αστικός χώρος των λουτρών

Όπως είδαμε, η ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων οφείλεται σε δύο βασικές συνιστώσες: την κρατική πολιτική, όπως αποτυπώθηκε στους νόμους και στα διατάγματα της εποχής, και τον ιατρικό λόγο για τα ιαματικά λουτρά που προωθούσε τη θεραπεία και διαμονή σε αυτά. Στην πρώτη φάση ανάπτυξής τους (1833-1890) η κρατική πολιτική είχε να αντιμετωπίσει την έλλειψη σαφούς νομοθετικού πλαισίου για την ιδιοκτησία των ιαματικών πηγών. Το πρόβλημα επιλύθηκε ουσιαστικά στις αρχές του 20ού αιώνα με την ψήφιση σχετικής νομοθεσίας που καθόριζε σαφώς το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς. Παρά τα προβλήματα, η πρώτη περίοδος έθεσε τις βάσεις για την ύπαρξη κάποιων υποδομών. Η επόμενη φάση ανάπτυξης (1890-1930) είναι ίσως η πιο σημαντική, επειδή για πρώτη φορά οι λουτροπόλεις αποκτούν σαφή τουριστικό προσανατολισμό και συνδυάζουν επιτυχώς την ανάπαυση και διασκέδαση με τη θεραπεία. Σημαντικός αρωγός σε αυτή την προσπάθεια ανάδειξης των ελληνικών λουτροπόλεων υπήρξε, όπως είδαμε, ο ιατρικός λόγος.

Οι συγγραφείς των ιατρικών κειμένων για τα ιαματικά λουτρά ανέδειξαν την ιατρική-ιαματική παράμετρό τους και παράλληλα πρότειναν τη λήψη των απαραίτητων κρατικών μέτρων, ούτως ώστε να επιτευχθεί η ουσιαστική τους ανάπτυξη. Στο κεφάλαιο αυτό θα μελετηθεί η αρχιτεκτονική ανάπτυξη λουτροπόλεων της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών, όπως καταγράφηκε σε νόμους και διατάγματα της εποχής. Εξίσου σημαντικές πηγές θα αποτελέσουν οι διαφημίσεις και οι ιατρικοί οδηγοί της εποχής, οι οποίοι αποτυπώνουν τη σταδιακή βελτίωση των υποδομών διαμονής και θεραπείας.

4.1 Κύθνος: Η παλαιότερη λουτρόπολη της Παλαιάς Ελλάδας

Είδαμε πως το διάστημα 1833-1890 αποτέλεσε «σταθμό» στην εξέλιξη των ελληνικών λουτροπόλεων, γιατί την περίοδο αυτή ξεκίνησαν τα πρώτα έργα υποδομής προκειμένου να βελτιωθεί ο αστικός τους χώρος και τα λουτρά άρχισαν να

προσελκύουν για πρώτη φορά το ενδιαφέρον ενός μαζικού κοινού.³³⁸ Παρά τα προβλήματα, η πρώτη αυτή περίοδος έθεσε τις βάσεις για την ύπαρξη των βασικών υποδομών. Οι λουτροπόλεις που δέχτηκαν το πρώτο κύμα ασθενών ήταν αρχικά η Κύθνος και ακολούθησαν η Αιδηψός, η Υπάτη, το Λουτράκι, τα Μέθανα, η Κυλλήνη και το Φάληρο.

Οι πρώτες αυτές λουτροπόλεις διέθεταν δύο βασικά πλεονεκτήματα που ευνόησαν τη σταδιακή ανάπτυξή τους: λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, οι ασθενείς μπορούσαν να ταξιδέψουν σε αυτές σχετικά εύκολα από τις κοντινές σε αυτές πόλεις και νησιά και από την Αθήνα. Επιπλέον, όλες, πλην της Υπάτης, ήταν χτισμένες κοντά στη θάλασσα, γεγονός που τις καθιστούσε προσβάσιμες και διά θαλάσσης. Ταυτόχρονα, το παραλιακό μέτωπο σταδιακά αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα του αστικού χώρου των λουτροπόλεων, στο οποίο οι λουόμενοι μπορούσαν να περάσουν ευχάριστα το χρόνο τους με διάφορες κοινωνικές και πολιτισμικές δραστηριότητες. Παράλληλα, τα μπάνια αρχικά συστήνονται από τους γιατρούς στους ασθενείς για να βελτιώσουν την υγεία τους, όμως στη συνέχεια αποτέλεσαν δημοφιλή πρακτική που μέσα στο χρόνο έλαβε τις διαστάσεις μόδας. Οι διάφορες υποδομές διαμονής και ψυχαγωγίας (ξενοδοχεία, εστιατόρια, καφεενεία), που άρχισαν να ανεγείρονται την περίοδο αυτή κατά μήκος της παραλίας των λουτροπόλεων, διευκόλυναν τις κοινωνικές συναναστροφές των ασθενών και των συνοδών τους και τις κατέστησαν προορισμούς ιατρικού τουρισμού.

Τα λουτρά Κύθνου είναι τα πρώτα που λειτουργούν στο νεοελληνικό κράτος και, όπως είδαμε, υπήρξαν ιδιαίτερα ευνοημένα από την κρατική πολιτική.³³⁹ Οι προσπάθειες αξιοποίησης των ιαματικών πηγών του νησιού είχαν ήδη ξεκινήσει από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Το 1782 ο Νικόλαος Μαυρογένης³⁴⁰, Δραγουμάνος του βασιλικού στόλου, διέταξε την κοινότητα της Κύθνου να οικοδομήσει μικρό κτίριο με θόλο, γεγονός που πιστοποιείται από σχετική επιγραφή. Το σχέδιο και το κτίριο εμπνέεται από τα τούρκικα λουτρά, καθώς φτιάχτηκε μια

³³⁸ Οι ελληνικές λουτροπόλεις αναπτύσσονται μεταγενέστερα σε σχέση με τις ευρωπαϊκές και με σαφώς πιο αργούς ρυθμούς. Για τις διαφορετικές συνθήκες ανάπτυξης ελληνικών και ευρωπαϊκών λουτροπόλεων βλ. Margarita Dritsas, «Water, Culture and Leisure», ό.π., σ. 193-208.

³³⁹ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 18-19. Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περί των εν Κύθνω θερμών υδάτων*, ό.π., σ. 13. Αναστάσιος Δαμβέργης, *Περί των εν Κύθνω ιαματικών υδάτων*, ό.π., σ.4. Αντώνιος Βάλληνας, *Κυθνιακά*, Ερμούπολη 1882, σ. 15-17.

³⁴⁰ Για τη ζωή του Νικόλαου Μαυρογένη βλ. Θεόδωρος Μπλανκάρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη*, Αθήνα 2006.

δεξαμενή με ιαματικό νερό που χρησίμευε ως γενικός λουτήρας για τους επισκέπτες των λουτρών.

Αφτηρία για την εξέλιξη της Κύθνου, ήταν όπως είδαμε, οι επισκέψεις του Όθωνα και της Αμαλίας που ξεκίνησαν από το 1845. Η βασίλισσα Αμαλία έκανε χρήση των λουτρών για να αντιμετωπίσει γυναικολογικά προβλήματα και να μπορέσει να τεκνοποιήσει.³⁴¹ Το πρώτο λουτρικό κατάστημα οικοδομήθηκε με βάση ένα διάταγμα του 1837. Ο Χ. Χάνσεν ξεκίνησε το σχεδιασμό του κτιρίου με τη συνδρομή του βοηθού του Charles Laurent το 1836. Τελικά την εκτέλεση των σχεδίων ανέλαβε και ολοκλήρωσε ο Laurent το 1839.³⁴²

Τα δημόσια οικήματα κοντά στις ιαματικές πηγές συνέχισαν να επεκτείνονται το 1842 και το 1852.³⁴³ Ο Γρηγόριος Δεσποτόπουλος, γιατρός και διευθυντής του καταστήματος των λουτρών το 1852 με επιστολή του προς τη Νομαρχία Κυκλάδων ζητούσε την επέκταση του καταστήματος Κύθνου προκειμένου να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης των ασθενών. Η επέκταση του καταστήματος έγινε τελικά τη χρονιά εκείνη και κόστισε 18.000 δρχ.³⁴⁴ Η αύξηση της προσέλευσης πιστοποιείται από το γεγονός ότι ψηφίστηκε νομοσχέδιο για την προσθήκη του ποσού των 360 δρχ. στον ειδικό προϋπολογισμό του Υπουργείου Εσωτερικών για το έτος 1855 για τη μισθοδοσία των φυλάκων των λουτρών. Ο διορισμός επιπλέον προσωπικού κρίθηκε απαραίτητος για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της μάλλον αυξημένης προσέλευσης.³⁴⁵ Το νομοσχέδιο του 1856 για τα λουτρά της Κύθνου όριζε σαφώς τις υποχρεώσεις και τη μισθοδοσία των γιατρών και των φυλάκων, με γνώμονα τις ανάγκες των επισκεπτών: διορίστηκε φύλακας και γιατρός με διαρκή παραμονή στα λουτρά και μισθό 40 και 900 δρχ. αντίστοιχα. Ο γιατρός θα αναλάμβανε και τη διεύθυνση του λουτρικού καταστήματος, ενώ τα καθήκοντά του θα προσδιοριζόντουσαν από σχετικό διάταγμα. Επίσης, διορίστηκαν δύο υπηρέτες με

³⁴¹ Ζήσης Αγγελίδης, *Ελληνικός Θερμαλισμός: Ιαματικές Πηγές και λουτροπόλεις*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 18.

³⁴² Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων», ό.π., σ. 24.

³⁴³ Α. Δαμβέρης, *Περί των εν Κύθνω ιαματικών υδάτων*, Αθήνα, 1899, σ. 4. Β. Διάταγμα 5/6/1844 επιχορήγησης των εξόδων του λουτρικού καταστήματος Κύθνου αξίας 100 δρχ. ΓΑΚ, οθωνικό αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 1 (1844).

³⁴⁴ Επιστολή του Γρηγόριου Δεσποτόπουλου προς τη Νομαρχία Κυκλάδων με αίτημα την επέκταση του καταστήματος των λουτρών. Β. Διάταγμα για δαπάνη επέκτασης καταστήματος Κύθνου αξίας 18.000 δρχ. Πρακτικά Δημοπρασίας για την επέκταση των δημοσίων λουτρών Κύθνου ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 6 (1852).

³⁴⁵ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Δ', σύννοδος Β'* Αθήνα 1855, Συνεδριάσεις ΝΙΤ', 23/5/1855 σ. 207.

εξαμηνιαία θητεία και μισθό 30 δρχ.³⁴⁶ Το 1858 οι υποδομές βελτιώθηκαν περαιτέρω για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των επισκεπτών, ενώ το 1859 ψηφίστηκε αναπληρωματική πίστωση 80.000 δρχ. επί του ειδικού προϋπολογισμού του Υπουργείου εσωτερικών για επέκταση των δημοσίων λουτρών της Κύθνου, ο οποίος συνέβαλε στην ανέγερση υδροθεραπευτηρίου.³⁴⁷

Έτος	Αιτιολογία	Ποσό σε δρχ.
1849	Μισθός 6 μηνών δύο γιατρών σε Κύθνο	900
	Έξοδα καταστήματος Κύθνου	100
	Προμήθεια σκευών και επίπλων	150
	Μισθός φύλακα όλο το χρόνο	360
	Σύνολο	1.510
1850	Μισθός γιατρού Κύθνου	900
	Έξοδα καταστήματος Κύθνου	100
	Προμήθεια σκευών και επίπλων	150
	Μισθός φύλακα όλο το χρόνο	360
	Σύνολο	1.510
1858	Μισθός γιατρού Κύθνου	900
	Έξοδα καταστήματος Κύθνου	150
	Προμήθεια σκευών και επίπλων	250
	Μισθός φύλακα όλο το χρόνο	360

³⁴⁶ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της τέταρτης βουλευτικής περιόδου, τ. 1., Αθήνα 1856, Συνεδρίασις ΝΔ', 10/4/1856 σ. 575-578.

³⁴⁷ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της πέμπτης βουλευτικής περιόδου, τ. 2., Αθήνα 1859, Συνεδρίασις ΚΗ', 3/1/1847 σ. 1272. Ξαβέριος Λάνδερερ, Περιγραφή των εν Κύθνω, Αιδιψώ και Υπάτη ιαματικών υδάτων και Οδηγίαί περί της χρήσεως αυτών, Αθήνα 1850, σ. 51-52. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της πέμπτης βουλευτικής περιόδου, τ. 2., Αθήνα 1859, Συνεδρίασις ΚΗ', 3/1/1847 σ. 1272.

Μισθός 2 υπηρετών για 6 μήνες	360
Έξοδα για μετεωρολογικά εργαλεία	130
Έξοδα για εξέταση ορυκτών υδάτων	250
Σύνολο	2.400

Πίνακας 5 : Πίνακας εξόδων του λουτρικού καταστήματος Κύθνου στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του

Οι συνθήκες θεραπείας και διαμονής άρχισαν να βελτιώνονται μετά το 1870, όταν η Κύθνος γίνεται η πρώτη λουτρόπολη στην Ελλάδα στην οποία εφαρμόζεται η σύμπραξη κράτους και ιδιωτών. Το 1871 ψηφίστηκε η σύμβαση μεταξύ της κυβέρνησης και του γιατρού Χαντζάρα για την εκμίσθωση των λουτρών Κύθνου για 20 χρόνια (1871-1891). Η εκχώρηση υπογράφηκε μεταξύ του Αγγελή Χαντζάρα, του Υπουργού Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλου και του Πρωθυπουργού και Υπουργού Εσωτερικών Α. Κουμουνδούρου. Με τη συγκεκριμένη σύμβαση ενθαρρύνθηκε η εκτέλεση έργων με αντάλλαγμα τη βελτίωση των λουτρών. Σύμφωνα με τους όρους της σύμβασης, ο εκμισθωτής έφερε την υποχρέωση να βελτιώσει το ήδη υπάρχον λουτρικό κατάστημα και να προχωρήσει στην οικοδόμηση και άλλων εγκαταστάσεων. Επίσης, ήταν υποχρεωμένος να εξοπλίσει το κατάστημα με τα κατάλληλα μηχανήματα υδροθεραπευτικής και μελέτης των ιαματικών υδάτων, καθώς και να παραδίδει στο Ιατροσυνέδριο λεπτομερή ετήσια αναφορά, στην οποία θα καταγράφονταν τα πορίσματα από τη μελέτη των θερμών υδάτων και οι παθήσεις των ασθενών. Η παράβλεψη των συμφωνηθέντων θα επέφερε πρόστιμο.³⁴⁸ Το ενδιαφέρον, λοιπόν, του κράτους εστιάστηκε στην παροχή κατάλληλων λουτρικών εγκαταστάσεων για τη διαμονή και θεραπεία των ασθενών και στην επιστημονική ανάλυση των υδάτων για την καλύτερη παροχή θεραπείας στους ασθενείς. Το λουτρικό κατάστημα αποπερατώθηκε από τον Α. Χαντζάρα το 1887 και περιλάμβανε

³⁴⁸ ΦΕΚ Α 11 - 24.03.1871 Ν. ΤΠΓ της 23/24 Μαρτ. 1871: Περί παραχώρησης επί εικοσαετίαν της χρήσεως των λουτρών Κύθνου προς τον Αγγελήν Χαντζάραν. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της τρίτης βουλευτικής περιόδου, τ. 2., Αθήνα 1871, Συνεδρίασις ΝΔ', 15/3/1871 σ. 57-58.

60 δωμάτια, δύο αίθουσες και 20 λουτήρες. Το 1892 έγιναν επισκευές των λουτρικών καταστημάτων ύψους 15.000 δρχ.³⁴⁹

4.2 Οι πρώτοι ασθενείς

Οι ασθενείς των λουτρών Κύθνου μετέβαιναν στη λουτρόπολη ήδη από τη δεκαετία του 1830 για λουτροθεραπεία. Οι πρώτες καταγραφές ασθενών στην Κύθνο ξεκίνησαν αμέσως μετά την ίδρυση του Βασιλικού λουτρικού καταστήματος.³⁵⁰ Οι επιστάτες και οι γιατροί των λουτρών κατέγραφαν με μεγάλη επιμέλεια στα βιβλία ασθενών το φύλο, την καταγωγή, το νόσημα και τις επιπτώσεις της χρήσης των υδάτων στον οργανισμό τους, καθώς επίσης και το χρόνο παραμονής των ασθενών στο νησί και το κόστος των λουτρών.³⁵¹ Με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από τα βιβλία ασθενών, τις εκθέσεις των διευθυντών του καταστήματος και τις μελέτες του Λάνδερερ για τα λουτρά Κύθνου, μπορεί ως σε ένα βαθμό να ανιχνευθεί το κοινωνικό προφίλ των ασθενών στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του λουτρικού καταστήματος. Αναλυτικότερα, το 1844 το κατάστημα Κύθνου λειτούργησε από τον Ιούνιο μέχρι τον Οκτώβριο και καταγράφονται συνολικά 50 ασθενείς. Ο μήνας που δέχτηκε τους περισσότερους ασθενείς είναι ο Αύγουστος και ο μήνας που δέχτηκε τους λιγότερους ο Οκτώβριος. Πιο συγκεκριμένα οι ασθενείς ήταν: 9 το Μάιο, 15 τον Ιούνιο, 10 τον Ιούλιο, 21 τον Αύγουστο, 10 τον Σεπτέμβριο και 5 τον Οκτώβριο. Οι ασθενείς ήταν στην πλειοψηφία τους άνδρες.³⁵²

Το 1845 το κατάστημα Κύθνου λειτούργησε από τις 10 Ιουνίου μέχρι τις 28 Οκτωβρίου και καταγράφονται συνολικά 53 ασθενείς. Ο μήνας που δέχτηκε τους περισσότερους ασθενείς είναι ο Ιούνιος και ο μήνας που δέχτηκε τους λιγότερους ο Αύγουστος. Ο αριθμός των ασθενών ήταν: 11 τον Μάιο, 26 τον Ιούνιο, 11 τον Ιούλιο,

³⁴⁹ Αναστάσιος Δαμβέργης, *Περί των εν Κύθνω ιαματικών υδάτων*, ό.π., σ. 4.

³⁵⁰ Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων», ό.π., σ. 24.

³⁵¹ Το παλαιότερο βιβλίο εισπραχθέντων δικαιωμάτων των θερμών λουτρών Κύθνου που έχω εντοπίσει χρονολογείται στα 1844 και έχει συνταχθεί από τον ιατρό των λουτρών Δεσποτόπουλο. Έχω εντοπίσει επίσης τα βιβλία ασθενών των ετών 1845, 1847, 1849 και 1851 και την ιατρική έκθεση του γιατρού και διευθυντή των λουτρών Κατακουζηνού, η οποία περιλαμβάνει πίνακα νοσημάτων και μετεωρολογικών παρατηρήσεων ανά μήνα, ονομαστικό κατάλογο ασθενών και τον τόπο καταγωγής τους.

³⁵² Βιβλίο εισπράξεως του καταστήματος των θερμών λουτρών του 1844, ΓΑΚ, οθωνικό αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 2 (1845).

3 τον Αύγουστο, 7 τον Σεπτέμβριο και 5 τον Οκτώβριο.³⁵³ Το 1847 το λουτρικό κατάστημα δέχτηκε 58 ασθενείς. Ο κατάλογος του 1847 είναι εξαιρετικά λεπτομερής, αφού περιλαμβάνει το όνομα, το επάγγελμα, την ασθένεια και τις επιπτώσεις της χρήσης των ιαματικών λουτρών.³⁵⁴ Οι ασθενείς του έτους 1849 υπολογίζονται σε 101.³⁵⁵ Ο κατάλογος των ασθενών του 1851 έχει συνταχθεί με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, όπως και ο κατάλογος ασθενών του 1847, αφού καταγράφονται 172 ασθενείς (γυναίκες και άνδρες) και αναφέρεται η ηλικία, το επάγγελμα και η καταγωγή τους από διάφορες περιοχές της Ελλάδας.³⁵⁶

Ο γιατρός των λουτρών Α. Κατακουζηνός, οχτώ χρόνια αργότερα, ανέφερε στην έκθεσή του στοιχεία για τους 272 ασθενείς που επισκέφτηκαν το κατάστημα της Κύθνου. Από αυτούς οι περισσότεροι διέμεναν στην πρωτεύουσα, κάποιοι ήταν ντόπιοι κάτοικοι της Κύθνου, κάποιοι άλλοι προέρχονταν από κοντινά νησιά των Κυκλάδων ή ακόμη και από τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, οι ασθενείς που διέμεναν στην Αθήνα ήταν 56, στη Σύρο 47, στην Κύθνο 40, στο Ναύπλιο 17 και στην Πάτρα 11, ενώ υπήρχαν 3 ασθενείς από τη Σμύρνη και ένας από την Κωνσταντινούπολη.³⁵⁷

Σημαντική, επίσης, πηγή όπως έχει ήδη αναφερθεί για τον αριθμό και τις παθήσεις των ασθενών των λουτρών της Κύθνου είναι η μελέτη του Βαυαρού χημικού Ξαβέριου Λάνδερερ για τα λουτρά της Κύθνου το 1835, που βασίζεται σε προσωπική επιτόπια έρευνα και στις παρατηρήσεις των γιατρών των λουτρών Κ. Δροσίνη και Γρ. Δεσποτόπουλου. Σύμφωνα με τον Κ. Δροσίνη, τα λουτρά Κύθνου δεχόντουσαν 200-250 ασθενείς το χρόνο. Παρατήρησε την επίδραση των λουτρών σε 40 ασθενείς. Οι τρεις που έπασχαν από «στηθικά πάθη» δεν είχαν ωφέλεια, αυτοί όμως που υπέφεραν από ρευματισμούς και οστεοαρθρικά προβλήματα ανακουφίστηκαν από τους πόνους και δύο που έπασχαν από ερπετικά έλκη είχαν μεγάλη βελτίωση. Στο διάστημα 14 μηνών λειτουργίας του λουτρικού καταστήματος, εξυπηρετήθηκαν 500 άτομα. Από αυτούς οι 84 είχαν την οικονομική δυνατότητα να

³⁵³ Βιβλίο εισπράξεως του καταστήματος των θερμών λουτρών του 1845, ΓΑΚ, οθωνικό αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 2 (1845).

³⁵⁴ Κατάλογος ασθενών Κύθνου του έτους 1847, ΓΑΚ, οθωνικό αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 4 (1848).

³⁵⁵ Βιβλίο εισπράξεως του καταστήματος των θερμών λουτρών του 1849, ΓΑΚ, οθωνικό αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 6 (1852).

³⁵⁶ Κατάλογος ασθενών Κύθνου του έτους 1851, ΓΑΚ οθωνικό αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 5 (1851).

³⁵⁷ Έκθεση του Κατακουζηνού, γιατρού των λουτρών για τους ασθενείς Κύθνου το έτος 1859. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 8 (1861).

παραμείνουν στα λουτρά για θεραπεία και να ακολουθήσουν τις ιατρικές συμβουλές. Οι περισσότεροι έπασχαν από ρευματισμούς, αρθριτικά και αφροδίσια νοσήματα και τα μεταλλικά ύδατα της Κύθνου τους πρόσφεραν ανακούφιση και βελτίωσαν την υγεία τους. Ανάμεσα τους ασθενείς υπήρχαν και 80 γυναίκες που έπασχαν από γυναικολογικά προβλήματα.³⁵⁸ Στις επόμενες δεκαετίες ο αριθμός των ασθενών παρουσίασε σταδιακή αύξηση, χάρη στις βελτιώσεις του καταστήματος και στο διορισμό γιατρού. Οι ιατρικές παρατηρήσεις του γιατρού Γρηγόριου Δεσποτόπουλου συμπεριλαμβάνονται στη μελέτη του Λάνδερερ *Περί των εν Κύθνω, Αιδιψώ και Υπάτη ιαματικών υδάτων* (1850). Οι παρατηρήσεις αφορούν στην τριετία 1847-1849 και ξεκινούν από τον Ιούνιο του 1847, όταν δηλαδή ο Δεσποτόπουλος διορίζεται γιατρός των λουτρών. Υπολογίζει ότι ο αριθμός των ασθενών ανερχόταν στους 386. Όσοι απ' αυτούς ακολούθησαν τη θεραπεία των ιαματικών υδάτων για τρία συναπτά έτη, η υγεία τους τον πρώτο και το δεύτερο χρόνο παρουσίασε μικρή βελτίωση, ενώ τον τρίτο χρόνο θεραπεύτηκαν πλήρως.³⁵⁹

Για τους πρώτους ασθενείς που επέλεξαν τα λουτρά της Κύθνου, η μετάβαση ήταν μια δύσκολη υπόθεση, καθώς αρχικά δεν υπήρχε πλοίο ούτε για τους εαρινούς μήνες, που θα διευκόλυνε το ταξίδι. Μετά την άφιξή τους στο νησί, είχαν να αντιμετωπίσουν τη δυσκολία εύρεσης κατάλληλου καταλύματος. Στο ισόγειο του λουτρικού καταστήματος υπήρχαν 11 δωμάτια με λουτήρες (9 μικρά και 2 μεγαλύτερα). Στον πρώτο όροφο υπήρχαν 17 δωμάτια για τους ασθενείς. Η επίπλωση των δωματίων των ασθενών ήταν εξαιρετικά λιτή. Υπήρχε μόνο ένα κρεβάτι, ένα τραπέζι, μια καρέκλα και μια λυχνία.³⁶⁰ Κοντά στο Βασιλικό κατάστημα, λειτουργούσε ιδιωτικό οικοδόμημα με 9 κοιτώνες για την υποδοχή 25-26 ασθενών, στο κάτω μέρος του οποίου υπήρχε μαγαζί τροφίμων. Ακόμη και στην πρώτη αυτή φάση λειτουργίας των λουτρών υπήρχε κοινωνικός διαχωρισμός, αφού οι φτωχοί ασθενείς έβρισκαν κατάλυμα σε δύο άλλα οικοδομήματα και σε μια μικρή εκκλησία.³⁶¹ Οι ασθενείς της Κύθνου είχαν στη διάθεσή τους ελάχιστες δυνατότητες ψυχαγωγίας, αφού μπορούσαν μόνο να εκκλησιαστούν κάθε Κυριακή και οι άντρες να ασχοληθούν με το κυνήγι. Το λουτρό κόστιζε 0,50 δραχμές και το δωμάτιο 1,50

³⁵⁸ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περί των εν Κύθνω Θερμών Υδάτων*, ό.π. σ. 23-27.

³⁵⁹ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω Αιδιψώ και Υπάτη ιαματικών υδάτων*, ό.π. σ. 64-66.

³⁶⁰ Επιστολή Κωνσταντίνου Σακκελαρίδη, ιατρού των λουτρών Κύθνου προς τη Νομαρχία Κυκλάδων στις 18/4/1862 για την παραλαβή επίπλων του λουτρικού καταστήματος Κύθνου. ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 9 (1862).

³⁶¹ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω Αιδιψώ και Υπάτη ιαματικών υδάτων*, ό.π. σ. 52.

δραχμές.³⁶² Μάλιστα ο γιατρός των λουτρών Γρ. Δεσποτόπουλος είχε ζητήσει να γίνεται αναπροσαρμογή της τιμής του δωματίου ανά μήνα.³⁶³ Οι οικονομικά αδύναμοι που έρχονταν στα λουτρά της Κύθνου για θεραπεία μπορούσαν να κάνουν δωρεάν χρήση των λουτρών, όμως δεν τους παραχωρούνταν δωρεάν δωμάτιο.³⁶⁴

4.3 Οι φτωχοί ασθενείς της Κύθνου

Μελετώντας το αρχαικό υλικό των λουτρών της Κύθνου, εντοπίζει κανείς μια λησμονημένη, αλλά σημαντική κατηγορία ασθενών. Πρόκειται για τους φτωχούς ασθενείς, για τους οποίους υπάρχει κρατική μέριμνα για τη θεραπεία τους σε ιαματικά λουτρά ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσής τους.

Ας ανοίξουμε όμως εδώ μια παρένθεση για να δούμε τι συμβαίνει στη Δύση. Η αντιμετώπιση των φτωχών και των κοινωνικά αδύνατων έχει απασχολήσει από τον 18ο αιώνα την Ευρώπη. Για παράδειγμα στην Αγγλία το κράτος (με τα κρατικά ιδρύματα για την ανακούφιση των φτωχών και τη βελτίωση της ζωής τους), όσο και ιδιώτες (ατομικά ή μέσα από λέσχες, εταιρείες και συλλόγους), ασχολήθηκαν με τη φροντίδα των ασθενέστερων τάξεων ωθούμενοι από διαφορετικά κίνητρα η κάθε πλευρά. Το πρόβλημα της φτώχειας στην Ευρώπη ήταν ορατό και η παροχή φροντίδας συνιστούσε μέσο αντιμετώπισής της. Οι φτωχοί έχρηζαν φροντίδας όχι μόνο για ηθικούς και ανθρωπιστικούς λόγους, αλλά και για να μην αποτελούν απειλή για την κοινωνική τάξη και συνοχή. Η οργάνωση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, με κρατική ή ιδιωτική πρωτοβουλία και επιχορήγηση, θεωρήθηκε ως ένας άμεσος τρόπος για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Στην Αγγλία ο 18ος αιώνας, χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση από τις ατομικές εκδηλώσεις φιλανθρωπίας στις συλλογικές, οι οποίες οργανώνονταν μέσα από συλλόγους, λέσχες και εταιρείες. Μέσα από τις λέσχες τα μέλη τους έβρισκαν ηθική και οικονομική στήριξη. Η συνδρομή που πλήρωναν τα μέλη τους εξυπηρετούσε πολλούς και διαφορετικούς στόχους: Ανάμεσά τους προωθούνταν η

³⁶² Έκθεση Ν. Μαρακάκη, επιστάτη των λουτρών, 15/1/1845. ΓΑΚ, οθωνικό αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 2 (1845).

³⁶³ Επιστολή Γρ. Δεσποτόπουλου στη Νομαρχία Κυκλάδων 23/7/1864 ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φάκελος 10 (1864).

³⁶⁴ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 52-53.

φιλανθρωπία, η οποία συνέβαλε στην ανακούφιση των φτωχότερων κοινωνικών τάξεων. Ο John Brewer εντοπίζει και μία ακόμη θετική επίπτωση της φιλανθρωπίας για τα μέλη των λεσχών: πολλές φορές παρέχονταν ευκαιρίες εργασίας στα έργα που κατασκευάζονταν μέσα από την πρακτική της συνδρομής (π.χ. σχολεία και νοσοκομεία).³⁶⁵ Εκτός από τις λέσχες και οι εθελοντικές οργανώσεις (voluntary associations) παρείχαν ευκαιρίες εκδήλωσης της φιλανθρωπίας. Οι εθελοντικές οργανώσεις στήριζαν οικονομικά διάφορες επαγγελματικές ομάδες (π.χ. ηθοποιούς και μουσικούς) και άτομα που βρίσκονταν σε έκτακτη ανάγκη ή ήταν νεοφερμένοι στην πόλη.³⁶⁶

Στις αγγλικές λουτροπόλεις η φιλανθρωπία γινόταν συνήθως με τη μορφή συνδρομής. Ερχόμενος κάποιος στη λουτρόπολη μπορούσε να συμβάλει μέσω της συνδρομής στην εκτέλεση έργων κοινωφελούς χαρακτήρα και στην ανακούφιση των φτωχών. Κατά τον Peter Borsay, στις λουτροπόλεις υπήρχε έντονη σύνδεση μεταξύ των τεχνών και της φιλανθρωπίας. Για παράδειγμα, διοργανώνονταν φιλανθρωπικά κοντσέρτα, στα οποία παρευρίσκονταν οι επισκέπτες των λουτροπόλεων.³⁶⁷ Τα νοσοκομεία σε λουτροπόλεις στην Ευρώπη του 18ου και 19ου αιώνα μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων για τη φροντίδα των φτωχών. Τα παραδείγματα των νοσοκομείων στο Μπαθ, στο Buxton και στο Leamington είναι ενδεικτικά για την αντιμετώπιση των φτωχών ασθενών τους. Στο Μπαθ οι φτωχοί που τριγυρνούσαν στη λουτρόπολη ήταν ένα θέαμα αρκετά ενοχλητικό για τους εύπορους επισκέπτες που κατέφθαναν από το Λονδίνο, προκειμένου να αποφύγουν τη μιζέρια της αγγλικής πρωτεύουσας και να διασκεδάσουν στο θέρετρο. Για τον λόγο αυτό, η ίδρυση του φιλανθρωπικού νοσοκομείου το 1739, το οποίο στέγαζε τους φτωχούς ασθενείς, προτάθηκε ως λύση για το χωροταξικό, αλλά και κοινωνικό διαχωρισμό των τάξεων.³⁶⁸

Τα βιβλία περιπτώσεων, όσο και τα βιβλία εισαγωγής των ασθενών παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για την ηλικία και το φύλο των ασθενών. Οι ιατρικές βεβαιώσεις που αποστέλλονταν στο νοσοκομείο κατέγραφαν τα συμπτώματα της ασθένειας και το φύλο. Σε ορισμένες, μάλιστα, επιστολές οι ασθενείς προκειμένου να στηρίξουν την αίτησή τους, δήλωναν ότι η ασθένειά τους τους εμπόδιζε να εργαστούν και τους είχε οδηγήσει στην ένδεια. Αξίζει να τονιστεί ότι οι ασθενείς έκαναν

³⁶⁵ John Brewer, «Commercialization and Politics», ό.π, σ. 197-262.

³⁶⁶ Peter Clark, *Sociability and Urbanity*, ό.π, σ. 1-23.

³⁶⁷ Peter Borsay, *The English Urban Renaissance*, ό.π, σ. 250-251, 265-266.

³⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 296-300.

εισαγωγή στο νοσοκομείο του Μπαθ με τη θέλησή τους και ήταν ελάχιστες οι περιπτώσεις άρνησης νοσηλείας. Επιπλέον, οι άρρωστοι εξασφάλιζαν την είσοδό τους στο νοσοκομείο κατόπιν αυστηρής επιλογής. Οφείλαν να προσκομίσουν μαζί με την αίτησή τους μια χρηματική εγγύηση, μια κλινική έκθεση και μια δήλωση της κατάστασής τους. Η διοίκηση του νοσοκομείου ανέπτυξε ενδιαφέρον όχι μόνο για τη θεραπεία των ασθενών των φτωχότερων κοινωνικών τάξεων, αλλά και για την εκπαίδευση και την ηθική τους διαπαιδαγώγηση.³⁶⁹

Το νοσοκομείο του Μπαθ ήταν το πρώτο ίδρυμα σε λουτρόπολη που ανέλαβε την περίθαλψη φτωχών ασθενών τον 18ο αιώνα. Νοσοκομεία σε λουτροπόλεις χτίστηκαν μεταγενέστερα, όπως το Devonshire Hospital στο Buxton (1859) και το Warneford Hospital στο Leamington Spa (1834). Τα κίνητρα για την περίθαλψη των φτωχών ήταν η φιλανθρωπία και η φήμη που θα αποκτούσαν οι λουτροπόλεις από αυτήν τους τη δράση. Η φιλανθρωπία λειτουργούσε ως ένα είδος «διαφήμισης» για την ευεργετική δράση των ιαματικών υδάτων και απευθυνόταν στους οικονομικά εύρωστους πελάτες των λουτροπόλεων. Ταυτόχρονα, υπήρχε η ανησυχία ότι η παρουσία επαιτών ήταν μια αρνητική εικόνα για την πόλη και θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτρεπτικά για τους επισκέπτες των ιαματικών θέρετρων που ανήκαν στην άρχουσα και στη μεσαία τάξη. Τα φιλανθρωπικά νοσοκομεία ήταν μία πολύ καλή λύση για τη θεραπεία και διαμονή των φτωχών ασθενών.³⁷⁰

Στην Ελλάδα του δεκάτου ενάτου αιώνα το ζήτημα των φτωχών και η αντιμετώπισή του ακολούθησε παρόμοιους δρόμους με αυτούς της Ευρώπης. Μια από τις πληγές που δημιούργησε η Επανάσταση του 1821 ήταν και οι φτωχοί. Η αντιμετώπισή τους, ώστε να μην αποτελέσουν απειλή για το κοινωνικό σύνολο ήταν από τις πρώτες μέριμνες του ελληνικού κράτους. Ορφανά από τον πόλεμο και γυναίκες χήρες και απροστάτευτες επωφελήθηκαν από τη φιλανθρωπία, ενώ πολύ γρήγορα διαφοροποιήθηκε ο «επαίτης» σε σχέση με το «φτωχό». Ο δεύτερος μπορούσε να φανεί χρήσιμος στην κοινωνία μέσω της εργασίας. Έτσι το ζήτημα της φτώχειας αντιμετωπίστηκε με την ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, όπως και στην

³⁶⁹ Anne Borsay, *Medicine and Charity in Georgian Bath: A Social History of the General Infirmary, c. 1739-1830*, Άλντερσοτ 1999, σ. 224-230, 344-373. Της ίδιας, «Cash and Conscience: Financing the General Hospital at Bath C1738-1750», *Social History of Medicine*, 4 (1991), σ. 207-229. Της ίδιας, «Visitors and Residents: The Dynamics of Charity in Eighteenth-Century Bath», *Journal of Tourism History*, 4 (2012), σ. 171-180.

³⁷⁰ Jane Adams, «Accommodating the Poor: The Role of the Voluntary Hospital in Nineteenth-Century English Spas», Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, ό.π., σ. 161-191.

Ευρώπη. Τα μέλη της αστικής τάξης πρωτοστάτησαν στη φιλανθρωπία και μέσω αυτής διεκδίκησαν την ηθική και κοινωνική τους καταξίωση. Τα μέλη της αστικής τάξης στάθηκαν πρωτεργάτες στη φιλανθρωπία και μέσω αυτής διεκδίκησαν την ηθική και κοινωνική τους καταξίωση.

Κατά τη Βάσω Θεοδώρου, τα βασικά θέματα που απασχόλησαν την ελληνική ιστοριογραφία ήταν το ζήτημα της ηθικοποίησης και της κοινωνικής ένταξης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων μέσα από τη δράση ιδρυμάτων και συλλόγων.³⁷¹ Το ζήτημα της αποκατάστασης των απόρων (αγωνιστών, χηρών και ορφανών) που κατέφταναν στην Αθήνα μετά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας απασχόλησε το ελληνικό κράτος και οδήγησε στη λήψη ορισμένων μέτρων. Μια από τις πρώτες προσπάθειες επίλυσης του προβλήματος ήταν η απόδοση βοηθημάτων από τον Όθωνα στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Αρκετά αργότερα, η χολέρα του 1854 και οι κοινωνικές αναταραχές ενέτειναν το πρόβλημα, ενώ παράλληλα αυξανόταν η ανησυχία για την κοινωνική ομαλότητα. Ήδη από τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα η φτώχεια παρουσιαζόταν ως μια αρρώστια για την κοινωνία που έχρηζε θεραπείας. Η εικόνα των επαιτών προκαλούσε ανησυχία και ενόχληση. Η «Ελεήμων Εταιρεία» πρότεινε ως «θεραπεία» του προβλήματος τον εγκλεισμό σε ίδρυμα των επαιτών και με πρωτοβουλία της ιδρύθηκε το 1872 το Πτωχοκομείο. Οι γυναίκες και τα παιδιά ήταν οι πρώτες ομάδες πληθυσμού για τις οποίες ελήφθη κοινωνική μέριμνα με σκοπό την ηθική τους διάπλαση. Τα παιδιά ιδίως συγκέντρωναν το ενδιαφέρον συλλόγων και φιλανθρωπικών οργανώσεων, διότι θεωρούσαν ότι με την κατάλληλη αγωγή θα μπορούσαν να μπου σε μια παραγωγική διαδικασία. Για την περίθαλψη των παιδιών ιδρύθηκαν το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών (1859), το Αμαλίο Ορφανοτροφείο (1855), το Ορφανοτροφείο αγοριών Χατζηκώνστα (1856) και η Σχολή απόρων παιδιών (1856) με πρωτοβουλία του Φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός». Οι εργαζόμενες γυναίκες συγκέντρωναν και αυτές το φιλανθρωπικό ενδιαφέρον, αφού θεωρήθηκε ότι συνέτρεχαν κίνδυνο ηθικής διαφθοράς. Για την προστασία των φτωχών γυναικών ιδρύθηκε το Εργαστήριο απόρων γυναικών (1872) και το Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης (1892) με την ενθάρρυνση της Καλλιρόης Παρρέν και των συντακτριών της «Εφημερίδος των Κυριών».³⁷²

³⁷¹ Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003), σ. 171-184.

³⁷² Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995. Της ίδιας, «Οι Φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς», *Ιστορικά* 9 (Δεκέμβριος 1992), σ. 385-404.

Το ζήτημα της αντιμετώπισης των φτωχών μέσα από τη φιλανθρωπία δεν περιορίστηκε μόνο στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, αλλά απασχόλησε και τις αρχές και την αστική τάξη του Πειραιά. Στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα στο λιμάνι του Πειραιά ο «επαίτης» διαφοροποιούνταν από το «φτωχό» που έχρηζε βοήθειας. Ιδίως ο ετεροδημότης επαίτης συγκέντρωνε τα πυρά της κοινωνίας και έπρεπε να εκδιωχθεί. Με πρωτοβουλία της Ελεήμονος Εταιρείας έγινε η πρώτη καταγραφή επαίων το 1864, ενώ υπήρξαν προσπάθειες συγκέντρωσης και εγκλεισμού των επαίων από την αστυνομία. Το 1887 η καταγραφή που πραγματοποιήθηκε στον Πειραιά, έδειξε ότι πλέον στην τάξη των φτωχών ανήκαν οι άνεργοι τεχνίτες και οι οικογένειές τους, άρα ήταν καθήκον της κοινωνίας η προστασία τους.³⁷³

Στον Πειραιά η προνοιακή φιλανθρωπία εκδηλώθηκε με τη λήψη μέτρων για τα περιπλανώμενα παιδιά. Η ίδρυση του Παιδαγωγείου ορφανών και απόρων το 1874 εντάσσεται σε αυτήν την κατηγορία φιλανθρωπίας, διότι ο ρόλος του ιδρύματος ήταν η υποχρεωτική συγκέντρωση των περιπλανώμενων παιδών και η προετοιμασία τους για κοινωνική ένταξη μέσω της εργασίας. Το Παιδαγωγείο στόχευε στην απασχόληση των νέων σε εργαστήρια. Η προσπάθεια, όμως, αυτή συνάντησε την αντίδραση των αγοριών, που εκφραζόταν με συχνές αποδράσεις. Η αποτυχία του εγχειρήματος και η ενίσχυση του ιδρύματος από το κληροδότημα της Ελένης Ζαννή οδήγησε τον επόμενο χρόνο στη μετατροπή του Παιδαγωγείου σε Ορφανοτροφείο. Αποφασίστηκε, μάλιστα, να δέχονται μόνο ορφανά αγόρια 8-10 ετών τα οποία θα παρέμεναν στο ίδρυμα μέχρι τα 18 τους και θα εκπαιδεύονταν ως τεχνίτες.³⁷⁴

Οι φτωχοί ερχόντουσαν στα λουτρά της Κύθνου και λάμβαναν θεραπεία, όπως συνέβαινε και στις ευρωπαϊκές λουτροπόλεις. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται από επιστολές και αιτήσεις τους, στις οποίες οι φτωχοί ασθενείς αιτούνταν να κάνουν χρήση των λουτρών δωρεάν. Τα έγγραφα παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για τη σκιαγράφηση του προφίλ τους. Αν και δεν έχω εντοπίσει αιτήσεις για κάθε έτος της περιόδου 1845-1890, εντούτοις τα έγγραφα για την αποστολή φτωχών στα λουτρά, που ξεκινούν από το 1845 και φτάνουν μέχρι το 1889, αποδεικνύουν ότι η αποστολή φτωχών στα λουτρά της Κύθνου δεν ήταν ένα μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά μία σταθερά παγιωμένη πρακτική. Τα έγγραφα βρίσκονται στα ΓΑΚ Αθηνών,

³⁷³ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό.π.*, κεφ. Β', «Η φιλανθρωπία», σ. 277-309.

³⁷⁴ Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1993), σ. 71-90.

Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών (αταξινόμητο) στους φακέλους 2, 3, 4, 5, 10, 25, 27. Τον μεγαλύτερο αριθμό εγγράφων συγκεντρώνουν ο φάκελος 3 (που φέρει τη χρονολογία 1847) και 4 (με χρονολογία 1848). Πρόκειται για τους φακέλους που χρονολογούνται στα πρώτα χρόνια ίδρυσης του λουτρικού καταστήματος της Κύθνου. Τα έγγραφα αποτελούνται από: επιστολές-αιτήσεις των φτωχών προς το Υπουργείο Εσωτερικών, υπουργικές αποφάσεις σχετικές με την αποστολή φτωχών, ιατρικές βεβαιώσεις και πιστοποιητικά ένδειας χορηγούμενα από το Δήμο στον οποίο υπάγονταν.

Η χρονολόγηση των επιστολών δείχνει ότι οι αιτήσεις υποβάλλονται κατά τους θερινούς μήνες Απρίλιο-Ιούλιο, περίοδο δηλαδή κατά την οποία γινόντουσαν τα ιαματικά λουτρά και το κατάστημα Κύθνου είχε έντονη επισκεψιμότητα. Μέσα από τις επιστολές και τα προαναφερθέντα έγγραφα προκύπτουν στοιχεία σχετικά με το φύλο, τον τόπο διαμονής και καταγωγής, την ασθένεια από την οποία έπασχαν και σε ορισμένες περιπτώσεις και το επάγγελμα το οποίο εξασκούσαν.

Τα σωζόμενα έγγραφα πιστοποιούν την αποστολή 19 φτωχών ασθενών στα λουτρά, 13 ανδρών και 6 γυναικών. Ένας ασθενής είχε σταλεί για θεραπεία στα λουτρά για δύο χρονιές, ενώ δύο ασθενείς φέρουν το ίδιο επώνυμο, γεγονός που δηλώνει συγγενική μεταξύ τους σχέση. Τα πιστοποιητικά ένδειας παρέχονται από τον Δήμο Αθηναίων, ενώ υπάρχει μία περίπτωση απόδοσης πιστοποιητικού από τον Δήμο Πειραιά. Οι φτωχοί ήταν ως επί το πλείστον εσωτερικοί μετανάστες: κατοικούσαν στον Δήμο Αθηναίων και ένας στον Δήμο Πειραιά, αλλά κατάγονταν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας.³⁷⁵ Ως τόποι καταγωγής δηλώνονταν: ο Μυστράς, η Λέσβος, τα Καλάβρυτα, η Πάρος, η Θεσσαλία, ο Πύργος Ηλείας και η Χαλκίδα. Μία ασθενής ήταν κάτοικος του Πύργου Ηλείας και δήλωνε ως προσωρινό τόπο διαμονής την Αθήνα. Σε μία μόνο περίπτωση ο ασθενής δηλώνει κάτοικος και δημότης Αθηναίων.³⁷⁶

Τα έγγραφα δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες σχετικά με το επάγγελμα. Υπάρχουν μόνο τρεις περιπτώσεις, όπου αυτό δηλώνεται: πρόκειται για δύο ανθυπολοχαγούς και για έναν πρόην ναυτικό, κάτοικο Πειραιά που είχε περιέλθει σε

³⁷⁵ Αίτηση φτωχής γυναίκας με χρονολογία 5/6/1848, ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 4 (1848).

³⁷⁶ Πιστοποιητικό Δήμου Αθηναίων για φτωχό άνδρα (Μάιος 1848), ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 4.

κατάσταση ένδειας.³⁷⁷ Η απουσία αναφοράς στο επάγγελμα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είτε το επάγγελμα δεν καταγράφηκε είτε ότι η κατάσταση της υγείας δεν τους επέτρεπε να εργαστούν ή ότι ήταν άνεργοι.³⁷⁸

Οι συνήθεις ασθένειες από τις οποίες έπασχαν ήταν αρθριτικά και ρευματισμοί, ενώ υπήρχε και μία περίπτωση γυναικολογικού προβλήματος («μητρικόν πάθος»). Σε ορισμένες περιπτώσεις η ασθένεια δε διευκρινίζεται και χρησιμοποιείται ο όρος «χρόνιον νόσημα».³⁷⁹ Οι φτωχοί συχνά διαμαρτύρονται για χρόνιες παθήσεις και για την αδυναμία τους να περπατήσουν και να αυτοεξυπηρετηθούν. Δήλωναν ότι οι θεραπείες που ακολούθησαν ως τότε δεν τους βοήθησαν και θεωρούσαν ότι τα ιαματικά λουτρά αποτελούσαν την ύστατη λύση στο πρόβλημά τους.³⁸⁰

Οι επιστολές και οι αιτήσεις των φτωχών προς το Υπουργείο Εσωτερικών, καθώς και η έκδοση πιστοποιητικών ένδειας αποτελούν στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο ο φτωχός ασθενής μπορούσε να εξασφαλίσει εισόδο στα λουτρά: ήταν υποχρεωμένος να υποβάλει αίτηση προς το Υπουργείο Εσωτερικών και να δικαιολογήσει τους λόγους για τους οποίους αδυνατεί να μεταβεί με δικά του έξοδα στο νησί και ζητά την κρατική συνδρομή. Μέσα από την ανάγνωση των επιστολών και αιτήσεων προκύπτει το ερώτημα σχετικά με την ταυτότητα του συντάκτη των επιστολών. Υπάρχουν επιστολές καλογραμμένες, χωρίς ορθογραφικά λάθη, στις οποίες διακρίνονται δύο διαφορετικοί γραφικοί χαρακτήρες: ο γραφικός χαρακτήρας του συντάκτη και ένας διαφορετικός που υπογράφει στο τέλος την επιστολή και γράφει το ονοματεπώνυμό του. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν επιστολές με πολλά ορθογραφικά λάθη, στις οποίες ο συντάκτης αδυνατεί ακόμη και να γράψει σωστά το ονοματεπώνυμό του. Συγκρίνοντας την επιστολή της Μ. Α. (στην οποία υπάρχουν

³⁷⁷ Ιατρική βεβαίωση για φτωχό άνδρα με χρονολογία 27/5/1848 ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φάκελος 4, Πιστοποιητικό ένδειας από Δήμαρχο Αθηναίων με χρονολογία 28/7/1845, ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 2 (1845).

³⁷⁸ Σε ένα πιστοποιητικό ένδειας ο Δήμαρχος Αθηναίων δηλώνει ότι η ασθενής δεν έχει περιουσία ούτε άλλους οικονομικούς πόρους. Πιστοποιητικό για τη Σ. Α., με ημερομηνία 27/6/1847, ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 3 (1847).

³⁷⁹ Ενδεικτικά έγγραφα για τις ασθένειες των φτωχών είναι οι εξής: του Γ. Κ., ο οποίος έπασχε από ρευματισμούς, με χρονολογία 23/7/1848, ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 4, πιστοποιητικό από το Δήμαρχο Αθηναίων για τη Μ. Α. που έπασχε από «μητρικόν πάθος» με χρονολογία 10/6/1848 ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 4 και ιατρική βεβαίωση για τον Ν. Π. που έπασχε από αρθριτικά με χρονολογία 12/4/1848 ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 3 (1847).

³⁸⁰ Ένας φτωχός άνδρας στην αίτησή του δήλωνε ότι οι γιατροί δεν μπορούσαν να τον βοηθήσουν με το πρόβλημα υγείας του και βρισκόταν σε οικτρή κατάσταση. Αίτηση Ζ. Ζ. με χρονολογία 27/5/1847, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 3 (1847).

πολλά ορθογραφικά λάθη) και του Δ. Σ. (που διακρίνεται για το επίσημο και καλογραμμένο ύφος της) διαπιστώνει κανείς το διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο των συντακτών τους.³⁸¹ Οι φτωχοί φαίνεται πως είχαν λίγες έως ελάχιστες γραμματικές γνώσεις και προσέφευγαν στη βοήθεια κάποιου υπαλλήλου του Υπουργείου Εσωτερικών ή σε κάποιο άλλο μορφωμένο άτομο για να συντάξει την επιστολή. Οι αιτήσεις προς το Υπουργείο Εσωτερικών όφειλαν απαραίτητως να συνοδεύονται από ιατρική βεβαίωση, η οποία επιβεβαίωνε το νόσημα από το οποίο έπασχαν και την ανάγκη τους να μεταβούν στα λουτρά. Επιπλέον, ο εκάστοτε Δήμαρχος χορηγούσε πιστοποιητικό ένδειας. Το πιστοποιητικό, που επισυναπτόταν στην αίτηση μαζί με την ιατρική βεβαίωση, ανέγραφε το προσωπικά στοιχεία (ονοματεπώνυμο, τόπο καταγωγής και διαμονής, οικονομική κατάσταση), το νόσημα από το οποίο έπασχε και του παρείχε το δικαίωμα να μεταβεί στο λουτρικό κατάστημα Κύθνου για να βελτιώσει την υγεία του. Στα εκδιδόμενα πιστοποιητικά παρατηρείται συχνή αναφορά στην εκδήλωση φιλανθρωπίας για τους φτωχούς, η οποία χαρακτηριζόταν ως έννοια «χριστιανική». Οι φτωχοί ασθενείς που εξασφάλιζαν το εισιτήριο για τα λουτρά στηριζόντουσαν στη φιλανθρωπία των χριστιανών συμπολιτών τους για να επιβιώσουν. Για παράδειγμα, στο πιστοποιητικό του Δήμου Αθηναίων αναφέρεται ότι ο Β. Β. εκ Λέσβου είναι πένης, πάσχει από ρευματισμούς και ότι «πορίζεται τα προς διατροφήν του από διαφόρους φιλελεήμονας χριστιανούς».³⁸²

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι φτωχοί στις αιτήσεις, πέρα από τα εύλογα επιχειρήματα (αναφορά στην κακή κατάσταση της υγείας και την οικονομική αδυναμία μετάβασης και διαμονής τους στην Κύθνο), πολλές φορές προσέφευγαν στην επίκληση του συναισθήματος προκειμένου να πείσουν τις δημόσιες αρχές. Σε επιστολές προς το Υπουργείο Εσωτερικών συχνά συναντώνται εκφράσεις, οι οποίες υποδηλώνουν την ταραγμένη συναισθηματική κατάσταση των συντακτών τους, π.χ. «μετά θερμών δακρύων» κ.λ.π. Η Α. Π. στην επιστολή της προς το Υπουργείο Εσωτερικών δηλώνει «πένησα» και προστρέχει στα φιλάνθρωπα αισθήματα του Υπουργού για να ζητήσει κάθισμα ή χαβούζα για τα λουτρά.³⁸³ Ο Ζ. Ζ. στην επιστολή

³⁸¹ Αίτηση Μ. Α. με χρονολογία 9/7/1848, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 4 και Αίτηση Δ. Σχίνα με χρονολογία 20/5/1847, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 3 (1847).

³⁸² Πιστοποιητικό Δήμου Αθηναίων με χρονολογία 31/5/1847, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 3 (1847).

³⁸³ Αίτηση Α. Π. με χρονολογία 18/5/1851, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 5 (1851).

του προς το Υπουργείο Εσωτερικών παρακαλεί τον Υπουργό να πράξει «θεάρεστον έργον» και να τον βοηθήσει.

Η γραφειοκρατική διαδικασία που ακολουθείται για την αποστολή απόρων στα λουτρά δείχνει το κρατικό ενδιαφέρον για την περίθαλψη των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων. Το Υπουργείο Εσωτερικών είχε την κύρια εποπτεία της ορθής τήρησης της όλης διαδικασίας. Ο Υπουργός Εσωτερικών αναλάμβανε με επιστολές του να συστήνει στο λουτρικό κατάστημα να μη λαμβάνει χρήματα από τους φτωχούς ασθενείς.³⁸⁴ Τα πιστοποιητικά ένδειας, λοιπόν, εξασφάλιζαν την δωρεάν διαμονή και την απαλλαγή από τα λουτρικά έξοδα. Επιπλέον, το λουτρικό κατάστημα όφειλε να τους παρέχει δωρεάν φαρμακευτική περίθαλψη.³⁸⁵

Θα πρέπει να τονιστεί ότι ως προς την απονομή των πιστοποιητικών γινόταν προσπάθεια από την πλευρά του Υπουργείου για τον έλεγχο της έκδοσής τους, ώστε να παραχωρούνται μόνο σε ασθενείς και να μην αποβαίνει η πρακτική αποστολής φτωχών ζημιόγωνα για το κράτος. Το λουτρικό κατάστημα προσέφευγε στο Υπουργείο προκειμένου να ζητήσει διευκρινήσεις σχετικά με το ποιοι φτωχοί δικαιούνται τη δωρεάν νοσηλείας. Το 1848 ο Γρηγόριος Δεσποτόπουλος, διευθυντής του λουτρικού καταστήματος Κύθνου, με επιστολή του προς το Υπουργείο Εσωτερικών πληροφορούσε το Υπουργείο ότι στο κατάστημα Κύθνου έρχονταν φτωχοί ασθενείς με έγγραφα πενίας χορηγημένα από διαφορετικές δημόσιες αρχές (από το Υπουργείο, τις δημαρχίες και τις νομαρχίες). Ζητούσε διευκρινίσεις σχετικά με το ποιοι πένητες όφειλαν να πληρώσουν ενοίκιο δωματίου.³⁸⁶ Το 1864 ο Υπουργός Εσωτερικών Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, με υπουργική εγκύκλιο προς τους νομάρχες, τους διατάσει να εξακριβώνουν την «πραγματική πενία των αιτούντων». Ο Α. Κουμουνδούρος προέβηκε στην αποστολή εγκυκλίου κατόπιν καταγγελίας από τον Διευθυντή των λουτρών Κύθνου, στην οποία γινόταν γνωστό ότι οι δημοτικές αρχές εφοδίαζαν σχεδόν όλους τους αιτούντες με πιστοποιητικά ένδειας.³⁸⁷

³⁸⁴ Επιστολή υπουργού Εσωτερικών προς τον επιστάτη του λουτρικού καταστήματος Κύθνου για απαλλαγή λουτρικών εξόδων του Δ. Σ. Επιστολή υπουργού Εσωτερικών, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 3.

³⁸⁵ Επιστολή τμηματάρχη υπουργείου Εσωτερικών προς τον Διευθυντή του λουτρικού καταστήματος Κύθνου με την οποία ζητείται η δωρεάν χρήση των λουτρών και η χορήγηση φαρμάκων σε φτωχή ασθενή. Επιστολή τμηματάρχη υπουργείου Εσωτερικών, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 27 (1887).

³⁸⁶ Επιστολή Γρηγόριου Δεσποτόπουλου προς το υπουργείο Εσωτερικών με χρονολογία 3/7/1848, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 4 (1848).

³⁸⁷ Υπουργική εγκύκλιος Α. Κουμουνδούρου προς τους νομάρχες 6/8/1864. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 10 (1864).

Η απρόσκοπτη αποστολή απόρων στα λουτρά μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη μιας νομοθετικά θεσμοθετημένης διαδικασίας, η οποία εξυπηρετούσε τόσο το κράτος, όσο και τους ίδιους τους αιτούντες. Υπάρχουν περιπτώσεις ασθενών που κατέγραφαν στις αιτήσεις τους τις διατάξεις «περί ένδειας» για να εξασφαλίσουν τη δωρεάν θεραπεία στα λουτρά. Η Α. Π. με επιστολή της προς το Υπουργείο Εσωτερικών ζητά να μεταβεί δωρεάν στην Κύθνο για θεραπεία, όπως συμβαίνει με τους ενδεείς.³⁸⁸

Η παροχή δωρεάν νοσηλείας συνεχίστηκε και εξασφαλίστηκε νομοθετικά και μετά από την παραχώρηση των λουτρών Κύθνου στον γιατρό Αγγελή Χαντζάρα. Σύμφωνα με το άρθρο 2 της σύμβασης αυτός όφειλε να «χορηγή δωρεάν εις τους πάσχοντες υπαξιωματικούς και στρατιώτας του στρατού και της ξηράς και της θαλάσσης και εις τους πένητας την χρήσιν των λουτρών και τα απαιτούμενα προς θεραπείαν φάρμακα, προσέτι δε κατοικίαν από του Ιουλίου μηνός εκάστου έτους».³⁸⁹ Η συνέχιση της πρακτικής της δωρεάν θεραπείας φτωχών ασθενών μετά την παραχώρηση των λουτρών αποδεικνύεται και από ένα έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών το 1889 προς τον Διευθυντή του καταστήματος Κύθνου, με το οποίο ζητούσε την παροχή δωρεάν νοσηλείας σε μια φτωχή χήρα. Στο έγγραφο γινόταν αναφορά στη σύμβαση παραχώρησης της χρήσεως των λουτρών Κύθνου.³⁹⁰

4.4 Τα ιαματικά και θαλάσσια λουτρά της Παλαιάς Ελλάδας (1833-1890)

Τα λουτρά της Κύθνου αποτέλεσαν τα πρώτα ιαματικά λουτρά που υποδέχτηκαν ασθενείς. Η περίπτωση τους, όμως, δεν ήταν η μοναδική. Παρά το πρόβλημα της έλλειψης επαρκών υποδομών, στις επόμενες δεκαετίες ολοένα και περισσότεροι ασθενείς θα αρχίσουν να εξοικειώνονται με τη χρήση των ιαματικών πηγών. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον από την πλευρά των πελατών είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη σταδιακή ανάπτυξη και άλλων λουτροπόλεων. Οι λουτροπόλεις αυτές είναι η Υπάτη, η Αιδηψός και το Λουτράκι, ενώ προς το τέλος της πρώτης περιόδου

³⁸⁸ Αίτηση Α. Π. με χρονολογία 18/5/1851, ΓΑΚ, υπουργείο Εσωτερικών, φακ. 5 (1851).

³⁸⁹ ΦΕΚ Α 11 - 24.03.1871 Ν. ΤΠΓ της 23/24 Μαρτ. 1871 : Περί παραχώρησης επί εικοσαετίαν της χρήσεως των λουτρών Κύθνου προς τον Αγγελήν Χαντζάρα.

³⁹⁰ Έγγραφο του υπουργείου Εσωτερικών με χρονολογία 14/7/1889. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 25 (1889).

ανάπτυξης των λουτροπόλεων αυξάνεται η συχνότητα των επισκεπτών στα παραθαλάσσια θέρετρα της Κυλλήνης και του Νέου Φαλήρου.

Τα λουτρά της Υπάτης είναι ήδη γνωστά από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας.³⁹¹ Όπως και στην περίπτωση της Κύθνου, αρχικά οι ασθενείς είχαν να αντιμετωπίσουν την έλλειψη υποδομών διαμονής και διαβίωσης, γεγονός που δημιουργούσε εμπόδια κατά τη νοσηλεία τους και επίσης καθυστερούσε την ανάπτυξη της λουτρόπολης. Το 1842 υπήρξαν σχέδια για την ανέγερση λουτρικού καταστήματος, το οποίο παραχωρούσε το δικαίωμα ανέγερσης καταστήματος λουτρών σε εργολάβους και το δικαίωμα εκμετάλλευσης των εσόδων του καταστήματος για ορισμένο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με το διάταγμα του 1842, υπήρχε η πρόβλεψη να παραχωρηθεί εθνική γη στους εργολάβους με δεκαετή πίστωση, με στόχο την ανέγερση ξενοδοχείου και τη δεντροφύτευση της περιοχής.³⁹² Το διάταγμα δεν έφερε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα ανάπτυξης, γιατί υπήρχε το πρόβλημα της αμφισβήτησης της ιδιοκτησίας των λουτρών και δεν υπήρξε ανάλογο ενδιαφέρον από εργολάβους. Οι ασθενείς ήταν αναγκασμένοι να μένουν σε πρόχειρες καλύβες που κατασκεύαζαν οι ίδιοι γύρω από τη δεξαμενή της λουτρόπολης. Τα παραπήγματα αυτά, τα χρησιμοποιούσαν επίσης και ως αποδυτήρια.³⁹³ Οι πολίτες κατέβαλαν 1,50 δραχμές για να λουστούν στη δεξαμενή, οι στρατιώτες και οι ναύτες πλήρωναν 0,40 λεπτά και οι φτωχοί ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρέωση καταβολής αντιτίμου για τη χρήση της.

Χάρη στην ψήφιση του νόμου 690 (24/8/1861) «Περί μεταλλείων» υπήρξε ένα αρχικό, μικρό ενδιαφέρον για τη βελτίωση του αστικού χώρου της λουτρόπολης. Σε εκείνο μάλιστα το διάστημα έγινε δεντροφύτευση της πόλης και καθαρίστηκε η δεξαμενή.³⁹⁴ Το 1890 η κυβέρνηση χορήγησε έκτακτη πίστωση 200.000 για την κατασκευή λουτρών.³⁹⁵ Το 1891 τα λουτρά παραχωρήθηκαν σε πολυετή ενοικίαση στον εργολάβο Χατζάκη.³⁹⁶ Η ανοικοδόμηση της λουτρόπολης ήταν επιβεβλημένη

³⁹¹ Η Υπάτη κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας ονομαζόταν Πατρατζίκ.«Μνήμες και θύμησες» 24/11/13, *Εφημερίδα των Συντακτών* www.efsyn.gr/?p=153586. Ημερομηνία ανάκτησης 14/1/2014.

³⁹² ΦΕΚ Α 15 Διάταγμα 6/7/1842 Περί ανεγέρσεως καταστημάτων Υπάτης. Ν. Λέκκας, *Δελτίον Ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 3, σ. 14.

³⁹³ Εσβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 94-95.

³⁹⁴ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιαματικά ύδατα των λουτρών Υπάτης*, Αθήνα 1905, σ. 25-27. Νόμος 690 Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 44 - 24.08.1861 Περί μεταλλείων.

³⁹⁵ Νόμος ΑΩΝΣΤ ΦΕΚ 6/6/1890. Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 3, σ. 14. Τρύφων Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 26-28. Βασιλικό Διάταγμα Περί εγκρίσεως διαγράμματος των λουτρών Υπάτης. Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 28 - 01.02.1890.

³⁹⁶ *Εφημερίς*, 15/5/1891, αρ. φ. 135, σ.4.

λόγω του καταστροφικού σεισμού το 1892. Το 1897 πραγματοποιήθηκε η εκχώρηση εκμετάλλευσης των λουτρών της Υπάτης στον επιχειρηματία και βουλευτή Φθιώτιδας Κωνσταντίνο Αγαθοκλή, με την υπογραφή σύμβασης διάρκειας 20 ετών. Η ανάπτυξη της Υπάτης στα τέλη του 19ου αιώνα, απόρροια των ενεργειών του Κ. Αγαθοκλή και άλλων ιδιωτών επενδυτών, αφορά τις εγκαταστάσεις διαμονής και ψυχαγωγίας. Η Υπάτη παρουσίαζε πλέον εικόνα πραγματικής λουτρόπολης, καθώς διέθετε υδροθεραπευτήριο, τηλεγραφείο, ταχυδρομείο για τη συνεχή ενημέρωση και επικοινωνία των επισκεπτών,) εστιατόρια, καφενεία, κέντρα διασκέδασης, παντοπωλεία και θέατρο. Επίσης, τότε γίνονται προσπάθειες να βελτιωθεί ο αστικός χώρος της λουτρόπολης μέσω της δεντροφύτευσης της περιοχής, αλλά και να ανανεωθούν οι υποδομές διαμονής. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η Υπάτη έχει περάσει πλέον από τις καλύβες στα Grands Hôtels, με την ανέγερση των πολυτελών ξενοδοχείων «Φθιώτις», «Οθρυς», «Οίτη», ενώ το ξενοδοχείο «Υπάτη» διέθετε δωμάτια για τους λιγότερο εύπορους.³⁹⁷

Η Αιδηψός συγκαταλέγεται ακόμα και σήμερα στις ωραιότερες και δημοφιλέστερες λουτροπόλεις της Κεντρικής Ελλάδας. Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο αστικός χώρος της Αιδηψού ήταν τελείως διαφορετικός από αυτόν της διάσημης λουτρόπολης του Μεσοπολέμου. Ο Δήμος Αιδηψίων ανασυστάθηκε με το Βασιλικό Διάταγμα της 12^{ης} Νοεμβρίου του 1835. Μέχρι τότε οι κάτοικοι ζούσαν στην ομώνυμη κωμόπολη, η οποία ονομαζόταν Ληψώ. Σήμερα αποτελεί συνέχεια του μεσαιωνικού οικισμού και βρίσκεται στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής.³⁹⁸ Η Αιδηψός ανήκε στη Χαμπιμπέ-Χανούμ, κόρη του Χασάν-πασά της Λειβαδιάς. Το 1839 η Χαμπιμπέ-Χανούμ πούλησε με τη μεσολάβηση του επιτρόπου της Χασάμπεη Αχμέτ Πασιζάντε την περιοχή στους κατοίκους της Αιδηψού. Το συμβόλαιο συντάχθηκε στη Χαλκίδα και το αντίτιμο της πώλησης ήταν 19.285 δραχμές. Οι κάτοικοι προχώρησαν στη διανομή των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, όμως η περιοχή των Λουτρών δεν μπορούσε να καλλιεργηθεί λόγω των μεταλλικών υδάτων. Τα λουτρά, λοιπόν, πέρασαν στην ιδιοκτησία του δήμου Αιδηψίων. Οι λουόμενοι έμεναν σε πρόχειρες καλύβες και ο δήμος εισέπραττε 10 λεπτά το άτομο, δηλαδή 40-

³⁹⁷ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιαματικά ύδατα των λουτρών Υπάτης*, ό.π., σ. 35. *Εφημερίς*, 4/6/1895, αρ. φ. 154.

³⁹⁸ Βαγγέλης Νικολόπουλος, *Αιδηψός*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 2004, σ. 23.

80 δρχ. ετησίως. Στον ετήσιο προϋπολογισμό του 1840 αναγράφεται για πρώτη φορά έσοδο 100 δρχ.³⁹⁹

Μέχρι το 1846 δεν υπήρξε καμία κρατική μέριμνα για την ανέγερση λουτρικού καταστήματος. Η έλλειψη καταλύματος για τους ασθενείς, τους ανάγκαζε να μένουν σε παραπήγματα, τα οποία κατασκεύαζαν οι ίδιοι προκειμένου να προστατευθούν από τις καιρικές συνθήκες. Ο Λάνδερερ, στην πραγματεία του για την Αιδηψό, αναφέρει ότι ο αριθμός των ασθενών ανερχόταν σε 300-500 και προερχόντουσαν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και της Τουρκίας.⁴⁰⁰ Το 1846 αναγέρθηκε το πρώτο λουτρικό κατάστημα της Αιδηψού από τον Αρχιεπίσκοπο Ευβοίας Νεόφυτο (κατά κόσμον Νικόλαο Αδάμ) (1841-1851) που αποτελούνταν από 31 δωμάτια και δεξαμενή χωρισμένη σε τμήματα για άνδρες και γυναίκες.⁴⁰¹ Το λουτρικό κατάστημα ήταν τετράγωνου σχήματος και σε κάθε πλευρά του ήταν κατασκευασμένα ισόγεια δωμάτια 10-12 τμ. Η επίπλωση των δωματίων ήταν λιτή με ένα μικρό ξύλινο τραπέζι, ένα σκαμνί και δύο τρίποδα. Η προσέλευση επισκεπτών στα λουτρά είχε ως αποτέλεσμα την κατασκευή επιπλέον δωματίων και παραπηγμάτων για τη διαμονή τους. Υπήρχε ένα παντοπωλείο για τη σίτιση των ασθενών, ενώ μοναδική εγκατάσταση «ψυχαγωγίας» στην Αιδηψό της δεκαετίας του 1870 ήταν ένα καφενείο, που πουλούσε ψωμί, καφέ και λουκούμια.⁴⁰²

Το Λουτράκι των πρώτων χρόνων της απελευθέρωσης δεν είχε καμία σχέση με την ελληνική εκδοχή του Μόντε Κάρλο που αποτέλεσε πόλο έλξης σημαντικών προσωπικοτήτων στον Μεσοπόλεμο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τη δεκαετία του 1830 ο Όθων επισκεπτόταν το Λουτράκι, ύστερα από παρότρυνση του Βαυαρού γιατρού του και γοητευμένος από την περιοχή αποφάσισε να χτίσει ένα κιόσκι κοντά στην πηγή. Το 1843 η ατμοπλοϊκή Εταιρεία Lloyd ίδρυσε πρακτορείο στο Λουτράκι. Τέσσερα χρόνια αργότερα η εταιρεία εκδήλωσε το ενδιαφέρον να αξιοποιήσει τουριστικά την περιοχή με την ανέγερση κατάλληλων λουτρών, ύστερα από την παραχώρηση του δικαιώματος εκμετάλλευσης από το ελληνικό κράτος. Το εγχείρημα τελικά δεν τελεσφόρησε λόγω του ανταγωνισμού για τις λιμενικές εγκαταστάσεις με την Κόρινθο και εξαιτίας της γενικότερης αναταραχής που προκάλεσαν τα

³⁹⁹ Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Με του βορρά τα κύματα : ταξίδια-περιγραφεί-εντυπώσεις Σειρά α': Σμύρνη- Διά του Αιγαίου- Σύρος- Νικομήδεια- Αιδηψός- Ελληνική Ακτοπλοΐα*, Αθήνα [1922], σ. 155.

⁴⁰⁰ Ξαβέριος Λάνδερερ, *Περιγραφή των εν Κύθνω*, ό.π., σ. 82-85.

⁴⁰¹ Ανώνυμος, *Αιδηψός. Η ωραιότερα λουτρόπολις της Ελλάδος*, χ.χ. σ. 6. Α. Μωραϊτίδης, ό.π., σ. 156.

⁴⁰² Πατρίκιος Βουγιούκας, *Περί των Αιδηψίων υδάτων*, ό.π. σ. 6-8.

επαναστατικά ευρωπαϊκά κινήματα του 1848. Το τελωνείο μεταφέρθηκε τελικά στην Κόρινθο και η εταιρεία έκλεισε το πρακτορείο της στο Λουτράκι.⁴⁰³

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1880 τόσο η μετάβαση, όσο και η διαμονή στο Λουτράκι ήταν ακόμα σε πρωτόγονο στάδιο. Πριν την έλευση του σιδηροδρόμου, οι ασθενείς μετέβαιναν στο Λουτράκι από τον Πειραιά. Το τέρμα του θαλάσσιου ταξιδιού ήταν το «Καλαμάκι», όπου με βάρκες οι επιβάτες μεταφέρονταν στην ξηρά.⁴⁰⁴ Η μετάβαση με τη βάρκα για τους βρεγμένους επιβάτες στοίχιζε από 0,70 λεπτά έως μία δραχμή, ανάλογα με την ενδυμασία και τους «τρόπους» τους. Το πρόβλημα της μετάβασης επιλύθηκε οριστικά με την έλευση του σιδηροδρόμου. Χάρη στη σιδηροδρομική σύνδεση με την Αθήνα, η λουτρόπολη έγινε εξαιρετικά δημοφιλής για τους κατοίκους της Πελοποννήσου και τους κατοίκους της πρωτεύουσας.⁴⁰⁵ Οι ασθενείς διέμεναν στα ξενοδοχεία «Καλαμάκι» και «Μόσχα». Το αυστριακό πρακτορείο είχε μετατραπεί σε ξενοδοχείο αποτελούμενο από 12 ισόγεια δωμάτια. Οι χωρικοί επωφελούνται οικονομικά από τα λουτρά, αφού υπήρχαν 10-12 σπίτια που νοίκιαζαν σε ασθενείς. Τα οικήματα δεν επαρκούσαν και 4-5 άτομα μοιράζονταν αναγκαστικά το ίδιο δωμάτιο.⁴⁰⁶

Στα τέλη της δεκαετίας του 1880 η ανάπτυξη της λουτρόπολης ευνοήθηκε από την προσέλευση επισκεπτών. Το 1855 η εκμετάλλευση των πηγών περνά στα χέρια του δήμου που ιδρύει επιχείρηση και το Λουτράκι ήταν πλέον μια όμορφη κωμόπολη με καλή ρυμοτομία και денτροφύτευση.⁴⁰⁷ Οι ασθενείς είχαν πλέον στη διάθεσή τους εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας και διαμονής.⁴⁰⁸ Το 1896, ενόψει της διάνοιξης της διώρυγας της Κορίνθου και των Ολυμπιακών αγώνων, μια ομάδα Άγγλων επιχειρηματιών ενδιαφέρθηκε να επενδύσει οικονομικά στο Λουτράκι και να το μετατρέψει σε λουτρόπολη ευρωπαϊκού επιπέδου. Η πρόταση όμως δεν υλοποιήθηκε, γιατί δεν βρήκε ανάλογη οικονομική και πολιτική υποστήριξη.⁴⁰⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η οικονομική εκμετάλλευση του Λουτρακίου δεν περιοριζόταν μόνο στα λουτρά των ασθενών, αλλά αυξανόταν λόγω της εξαγωγής του ιαματικού νερού σε νταμιτζάνες ή φιάλες στην Ελλάδα και στην Τουρκία για τη χρήση των ασθενών

⁴⁰³ Margarita Dritsas, «Water, Culture and Leisure», ό.π, σ. 200.

⁴⁰⁴ Γεώργιος Βάφας, *Μελέτη επί των μεταλλικών υδάτων του Λουτρακίου*, Αθήνα 1880, σ. 3, 7-8.

⁴⁰⁵ Margarita Dritsas, «Water, Culture and Leisure», ό.π, σ. 200.

⁴⁰⁶ Γ. Βάφας, ό.π, σ. 18-19, 29.

⁴⁰⁷ Ευαγγελία Α. Βαρέλλα, ό.π, σ. 14. Αντώνης Κουκουλάς, «Το κοσμοπολίτικο Λουτράκι», *Ιαματικά λουτρά, Επτά ημέρες Η Καθημερινή* 21 Ιουνίου 2001, σ. 18.

⁴⁰⁸ *Εφημερίς*, 4/7/1888, αρ. φ. 186, σ.5.

⁴⁰⁹ Margarita Dritsas, «Water, Culture and Leisure», ό.π, σ. 200.

που έπασχαν από ψαμμίαση και λιθίαση. Οι εξαγωγές συνέβαλαν στα έσοδα του δημοσίου και στη φήμη της λουτρόπολης. Το εργοστάσιο ανήκε στον Πέτρο Πρωτόπαππα και στη συνέχεια στον Κλ. Καραντάνη.⁴¹⁰

Η Κύθνος, η Υπάτη, η Αιδηψός και το Λουτράκι αποτελούν τις τέσσερις παλαιότερες ελληνικές λουτροπόλεις. Στις ιαματικές πηγές τους οι ασθενείς αναζήτησαν για πρώτη φορά τη θεραπεία και η σταδιακή αύξηση του αριθμού τους οδήγησε σταδιακά στη βελτίωση των υποδομών διαμονής και ψυχαγωγίας. Στις τελευταίες δεκαετίες νέες παραθαλάσσιες λουτροπόλεις που συνδυάζουν τα ιαματικά και τα θαλάσσια μπάνια επιλέγονται από τους ασθενείς. Έτσι, λοιπόν, στις λουτροπόλεις που θα κερδίσουν την προτίμηση του κοινού θα προστεθούν η Κυλλήνη, τα Μέθανα και το Φάληρο.

Η Κυλλήνη συνιστά ξεχωριστή περίπτωση λουτρόπολης, καθώς πρόκειται για την πρώτη επίσημα αναγνωρισμένη λουτρόπολη από το κράτος. Η ανάπτυξή της οφείλεται σ' ένα πολύ μεγάλο βαθμό στις ενέργειες της κυβέρνησης Τρικούπη. Με το νόμο 1853 το 1890 υπογράφηκε η σύμβαση μεταξύ του κράτους και της εταιρείας ΣΠΑΠ (Εταιρεία Σιδηροδρόμων Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου), διάρκειας 50 χρόνων για την εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών της Κυλλήνης.⁴¹¹ Η εταιρεία ήταν υποχρεωμένη να εκπονήσει μια σειρά από έργα κόστους 250.000 δρχ., τα οποία αποσκοπούσαν στη βελτίωση του αστικού χώρου της λουτρόπολης, ώστε να καλύπτουν τις ανάγκες των επισκεπτών για θεραπεία και ψυχαγωγία. Η εταιρεία ανέλαβε την εξυγίανση των ελών, τη δεντροφύτευση της περιοχής, την οικοδόμηση σύγχρονου λουτρικού καταστήματος, την κατασκευή δύο δεξαμενών για τους πάσχοντες από μεταδιδόμενα νοσήματα και την ανέγερση αίθουσας που θα λειτουργούσε ως εντευκτήριο για τους ασθενείς. Χάρη στις ενέργειες της ΣΠΑΠ η Κυλλήνη απέκτησε εικόνα πραγματικής λουτρόπολης που διέθετε κατάστημα λουτρών, μηχανοστάσιο, το «Μεγάλο Ξενοδοχείο», ξενώνα, αγορά, διαμερίσματα για ενοικίαση από τους λουόμενους και πάρκο. Το 1892 ολοκληρώθηκε η αποπεράτωση του καταστήματος των λουτρών Κυλλήνης και τα λουτρά πλέον δόθηκαν στη διάθεση του κοινού. Κατά τη διάρκεια της λουτρικής περιόδου που ξεκινούσε στις

⁴¹⁰ Αντώνης Κουκουλάς, «Το κοσμοπολίτικο Λουτράκι», ό.π, σ. 18.

⁴¹¹ Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, *Μικροί Οδηγοί. Θεριναί Διαμοναί & Λουτροπόλεις*, Αθήνα 1927, τ.1 (Στερεά Ελλάδα), σ. 80. Νόμος 1853 Περί παραχωρήσεως των ιαματικών υδάτων της Κυλλήνης. Δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 130 – 6/6/1890 Νικόλαος Λέκκας, *Η Βιομηχανία των Ξένων*, ό.π, σ. 25.

αρχές Μαΐου και έληγε τον Αύγουστο, η Κυλλήνη δεχόταν 600 επισκέπτες το χρόνο που διέμεναν σε γειτονικές περιοχές της Πελοποννήσου και στα νησιά του Ιονίου.⁴¹²

Οι επισκέπτες της Κυλλήνης μπορούσαν να προσαρμόσουν τη μετάβαση και τη διαμονή τους ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες. Η εταιρεία ΣΠΑΠ χορηγούσε ειδικό εισιτήριο αξίας 5 δρχ., που επέτρεπε επίσης, στους ασθενείς τη διαμονή και τη χρήση των λουτρών. Το εισιτήριο στις κοινές δεξαμενές κόστιζε 0,75 δρχ. και στις ατομικές 1,50 δρχ. Η τιμή του λουτρού στις κοινές δεξαμενές μειωνόταν στις 0,50 δρχ. από τις 11 π.μ. - 2 μ.μ., ώρες δηλαδή ακατάλληλες για μπάνιο λόγω της υψηλής ηλιακής ακτινοβολίας.⁴¹³ Οι ιδιοκτήτες των ξενοδοχείων παρείχαν διευκολύνσεις, ιδίως αν ο ασθενής διέμενε με μέλη της οικογένειάς του. Ακριβότερη επιλογή διαμονής ήταν το «Μεγάλο Ξενοδοχείο», στο οποίο το δωμάτιο κόστιζε 15 δρχ. μαζί με τα γεύματα, ενώ κόστιζε 25 δρχ. για δύο άτομα. Το ξενοδοχείο διαφήμιζε ότι οι υπηρεσίες του ήταν αντίστοιχες των αθηναϊκών. Οικονομικότερες λύσεις ήταν τα ξενοδοχεία «Ξενών» ή το «Χρυσούν δέρας», η «Τερψιθέα» και η «Καλλιθέα». Οι λιγότερο προνομιούχοι ασθενείς διέμεναν σε ισόγειες κατοικίες (το δίκλινο δωμάτιο κόστιζε 5 δρχ.) ή σε παραπήγματα με 2 δρχ. ανά δύο άτομα.⁴¹⁴

Τη δεκαετία του 1920 τα λουτρά της Κυλλήνης παραμελήθηκαν από την Εταιρεία. Αντιμετώπισαν το σοβαρό πρόβλημα της ελονοσίας και επλήγησαν από τους σεισμούς του 1924 και του 1928. Το 1930 η ΣΠΑΠ σταμάτησε να εκτελεί τα έργα ανάπτυξης και αντιμετώπισης της ελονοσίας που πρότεινε το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.⁴¹⁵

Η χερσόνησος των Μεθάνων ωφελήθηκε σε δημοτικότητα χάρη στην εύκολη πρόσβαση των Αθηναίων δια θαλάσσης. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα οι ασθενείς έμεναν σε αυτοσχέδιες καλύβες ή κάτω από τα δέντρα και μετέφεραν οι ίδιοι τις προμήθειές τους. Οι συνθήκες διαμονής και ψυχαγωγίας άλλαξαν δραστικά το 1874, όταν η εκμετάλλευση της λουτρόπολης δόθηκε στην εταιρεία «Ξενών».⁴¹⁶ Τα πρώτα οικήματα που κατασκευάστηκαν από την εταιρεία για τη διαμονή των λουομένων ήταν αρχικά ισόγεια και στη συνέχεια έγιναν διώροφα. Κατόπιν, το λουτρικό

⁴¹² Σ. Παπαδόπουλος, *Ιαματικά πηγαί Κυλλήνης*, ό.π, σ. 7.

⁴¹³ *Εφημερίς* 2/6/1892, αρ. φ. 154.

⁴¹⁴ *Εφημερίς* 24/5/1897, αρ. φ. 143.

⁴¹⁵ Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π, αρ. 2, σ. 22, 37.

⁴¹⁶ Ορέστης Δαλέζιος, *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*, ό.π., σ. 40. Σύμβαση παραχώρησης των ιαματικών υδάτων των Μεθάνων στην εταιρεία Ξενών στη Βρωμολίμνη. Πρακτικά έκτακτης συνέλευσης της εταιρείας. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 14 (1874).

κατάστημα επεκτάθηκε κατά 25 δωμάτια, τα οποία χτίστηκαν πάνω από τα ήδη υπάρχοντα. Έτσι οι ασθενείς έβρισκαν πλέον ένα ευπρεπές κατάλυμα. Στη δεκαετία του 1880 φαίνεται ότι και οι ντόπιοι θέλησαν να εκμεταλλευτούν τα λουτρά με την οικοδόμηση μονοκατοικιών που νοίκιαζαν στους ασθενείς. Η μεγάλη ανάπτυξη των λουτρών έγινε το 1888 με τον νόμο 659 που εισηγήθηκαν ο Πρωθυπουργός και Υπουργός Οικονομικών Χαρίλαος Τρικούπης και ο Υπουργός Εσωτερικών Κωνσταντίνος Λομβάρδος. Τα λουτρά παραχωρούνται σε ενοικιαστή αντί του αντιτίμου των 25.000 δρχ. Σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου, ο ενοικιαστής έφερε την ευθύνη εκτέλεσης έργων εξυγίανσης (δεντροφύτευση και αποξήρανση ελών) και ανέγερσης λουτρικού καταστήματος με δύο δεξαμενές και 100 τουλάχιστον μεμονωμένων δωματίων λουτρών. Το κόστος των έργων ανερχόταν σε 350.000 δρχ. Ο ενοικιαστής έφερε επίσης την ευθύνη να προσλάβει γιατρό.⁴¹⁷

Τα Μέθανα επωφελήθηκαν ακόμη από την πρωτοβουλία ενός επιχειρηματία, ο οποίος αποφάσισε να επενδύσει τουριστικά στην περιοχή. Ο πειραιώτης αλευροβιομήχανος Δημήτριος Σταματόπουλος δαπάνησε 200.000 δρχ. για την ανέγερση δύο ξενοδοχείων «ευρωπαϊκού τύπου».⁴¹⁸ Τα ξενοδοχεία του πληρούσαν όλους τους κανόνες της υγιεινής και είχαν 75 επιπλωμένα δωμάτια. Ο Δ. Σταματόπουλος ενδιαφέρθηκε εκτός από τη διαμονή και για τη ψυχαγωγία των επισκεπτών των λουτρών. Τα ξενοδοχεία διέθεταν κήπο και δρόμους για τον περίπατο των ασθενών. Με έξοδά του έχτισε στην ακτή αίθουσα ψυχαγωγικών εκδηλώσεων χωρητικότητας χιλίων ατόμων. Οι ενέργειες του Δ. Σταματόπουλου είχαν ως αποτέλεσμα να αλλάξει και να βελτιωθεί ο αστικός χώρος των Μεθάνων σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε να αποκαλείται από τον γιατρό των λουτρών Ορέστη Δαλέζιο «ευεργέτης των Μεθάνων».

Στα τέλη του 19ου αιώνα τα Μέθανα, Μέθαν-Μέθαν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρονται στον Τύπο σε αντιπαραβολή της λουτρόπολης του Baden-Baden, συγκέντρωναν την αστική τάξη της Αθήνας και του Πειραιά κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Η λουτρόπολη προσέφερε δυνατότητες διαμονής και αναψυχής, όπως θεατρικές παραστάσεις, χορούς και γεύματα. Και στα Μέθανα γινόταν σαφής διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων ανάλογα με την επιλογή του

⁴¹⁷ ΦΕΚ 72 – 11/3/1888. Νόμος 659 Περί παραχωρήσεως της καρπώσεως των ιαματικών υδάτων της Βρωμολίμνης Μεθάνων.

⁴¹⁸ Ο Δ. Σταματόπουλος κατασκεύασε ξενώνα στα Μέθανα για τους λουόμενους. Εφ. Πρόνοια, 1/1/1892, όπως παρατίθεται στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, ό.π., σ. 120.

λουτρού και του καταλύματος. Το λουτρό στην κοινή δεξαμενή κόστιζε 0,50 δρχ., ενώ στην ατομική η τιμή ήταν τριπλάσια 1,50 δρχ. Τα ξενοδοχεία της πόλης ήταν ακριβότερα, ενώ τα ενοικιαζόμενα δωμάτια της Εταιρείας ήταν οικονομικότερες λύσεις. Στο «Μεγάλο Ξενοδοχείο» της Εταιρείας η τιμή των δωματίων κυμαινόταν ανάλογα με τον όροφο και την παροχή κλινοσκεπασμάτων (η τιμή κυμαινόταν 3-5 δρχ. το άτομο).⁴¹⁹

Τα θαλάσσια λουτρά Μουνιχίας στο Πασαλιμάνι του Πειραιά και το Νέο Φάληρο ανήκουν σε μια καινούρια για την Ελλάδα κατηγορία λουτρόπολης, αφού η δημοτικότητά τους βασίστηκε αποκλειστικά στα θαλάσσια λουτρά και όχι στα ιαματικά. Τα θαλάσσια λουτρά Μουνιχίας θεωρούνται τα πρώτα οργανωμένα θαλάσσια λουτρά στο νεοελληνικό κράτος. Η αύξηση του πληθυσμού του Πειραιά και τα πολύ ζεστά καλοκαίρια ευνόησαν τη λειτουργία τους, καθώς Αθηναίοι και Πειραιώτες στρέφονταν στην παραλία για δροσιά. Το 1838 ο δήμος Πειραιά αποφάσισε να καθαρίσει το λιμάνι από τα λύματα και να τοποθετήσει τις πρώτες καμπίνες. Δύο χρόνια αργότερα τοποθετήθηκαν 16 καμπίνες. Επρόκειτο για εξαιρετικά πρόχειρες κατασκευές, οι οποίες το χειμώνα του επόμενου χρόνου παρασύρθηκαν από μια τρικυμία και χρειάστηκε η αντικατάστασή τους το 1842. Τα λουτρά διακρίνονταν σε γυναικεία και ανδρικά. Το 1852 αποφασίστηκε η ανέγερση νέων ανδρικών λουτρών και η επισκευή των γυναικείων. Το 1860 προστέθηκαν έξι ακόμη καμπίνες και αναπαυτήριο στα ανδρικά λουτρά. Η εκμίσθωση των λουτρών σε ιδιώτη είχε ξεκινήσει από το 1843 και ο Ν. Γ. Σωσάνας παρέμενε ενοικιαστής των λουτρών για αρκετές δεκαετίες και πολλές φορές εκμίσθωνε το καφενείο «Τερψιθέα».⁴²⁰

⁴¹⁹ *Εφημερίς*, 27/4/1890, αρ. φ. 117, σ. 4, 3/7/1900, αρ. φ. 183.

⁴²⁰ Τάκης Κατσιμαρδος, «Τα «μπάνια του λαού» στο... Πασαλιμάνι!», εφ. *Έθνος* 12/7/2008 <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22768&subid=2&pubid=1290716> Ημερομηνία ανάκτησης 1/11/2013. Ευαγγελία Μπαφούνη, «Ο μύθος του Νέου Φαλήρου», *Καλοκαιρινά Μπάνια, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 29 Ιουνίου 2001, σ. 4-6. Της ίδιας, «Τα θαλάσσια λουτρά του Νέου Φαλήρου», *Πειραικά*, 2 (2003), σ. 33-42. Ιστορικό Αρχείο δήμου Πειραιά, φακ. 33 (1841), 36 (1843), 8 (1844), 16 (1845), 3, 9 (1847), 13, 14 (1848), 12 (1851), 14, 24 (1852), 17 (1854). Αποφάσεις δημοτικού συμβουλίου Πειραιά για τα λουτρά Μουνιχίας: 33-19/3/1838 «Περί ανεγέρσεως θαλασσιών λουτρικών παραπηγμάτων», 73-7/5/1840 «Εκλογή επιτροπής προς επιστάσιαν κατασκευής λουτρών», 74-18/5/1840 «Όροι λειτουργίας λουτρών. Ενοικίασις από 1/6/1841», 1047/20-4-1860 «Περί επισκευής λουτρικών εγκαταστάσεων και κατασκευής 6 γυναικείων παραπηγμάτων», 11177-18/5/1861 «Κατασκευή αναπαυτηρίου εν τω μέσω των ανδρικών λουτρών» 1331/ 31-3-1865 «Πίστωση δι' επισκευήν καφενείου Τερψιθέας», 1114-27/4/1861 «Περί επισκευής λουτρών και κατασκευής έξι νέων ανδρικών παραπηγμάτων», 1338/8-6-1865 «Πίστωση δι' επισκευήν λουτρών Μουνιχίας» 254/3-5-1873 «Περί ενοικιάσεως λουτρών Μουνιχίας και καφενείου Τερψιθέας», 260/20-5-1873 «Δια δημοπρασίας τα λουτρά εις Πρεβεδούρον και Σωσάναν».

Τη δεκαετία του 1860 τα λουτρά Μουνιχίας είχαν να αντιμετωπίσουν έναν πολύ σοβαρό αντίπαλο που έμελλε τελικά να οδηγήσει στο κλείσιμό τους. Επρόκειτο για τα λουτρά του Νέου Φαλήρου που αναγέρθηκαν από την Εταιρεία Σιδηροδρόμων Πειραιά-Αθηνών. Παρά τις αντιδράσεις του δήμου Πειραιά και τις συνεχείς προσπάθειες επισκευής και εξωραϊσμού των λουτρών, τα λουτρά Φαλήρου κατάφεραν να προσελκύσουν τόσο Αθηναίους όσο και Πειραιώτες, με αποτέλεσμα το 1888 ο δήμος να αλλάξει τη θέση των λουτρών Μουνιχίας. Αυτά έκλεισαν οριστικά το 1891.

Το Νέο Φάληρο ήταν ένας πολύ κοντινός προορισμός για τους Αθηναίους και αυτό συνέβαλε στο να αποκτήσει πολύ γρήγορα παραθεριστικό χαρακτήρα, την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν άρχισαν να χτίζονται οι πρώτες επαύλεις.⁴²¹ Η πρώτη χτίστηκε από τον επιχειρηματία Κωνσταντίνο Γιαννόπουλο το 1875. Η οικία κατεδαφίστηκε λίγα χρόνια αργότερα και αποτέλεσε τμήμα του οικοπέδου στο οποίο χτίστηκε αργότερα το ξενοδοχείο «Ακταίων».⁴²² Αρχικά το Νέο Φάληρο ήταν μια ελώδης περιοχή κατάλληλη μόνο για την εγκατάσταση σφαγείων. Η έλευση του σιδηροδρόμου άλλαξε τα δεδομένα και μετέτρεψε το Νέο Φάληρο σε δημοφιλές θέρετρο. Τα εγκαίνια λειτουργίας του ατμήλατου σιδηρόδρομου, που ένωνε τον Πειραιά με την Αθήνα έγιναν στις 27 Φεβρουαρίου 1869 με μεγάλη επισημότητα. Είχε προηγηθεί το πρώτο δρομολόγιο του τροχιόδρομου, το οποίο εκτελέστηκε στις 25 Φεβρουαρίου. Τα 1904 έγινε ηλεκτροκίνητος.⁴²³ Μετά τις αποτυχημένες συμφωνίες με Γάλλους (το 1857 και 1861) το κράτος ήρθε σε συμφωνία με μια αγγλική εταιρεία για τη σιδηροδρομική σύνδεση Αθηνών-Πειραιά. Το 1868 ο Ε. Πίκερινγκ, εκπρόσωπος της αγγλικής εταιρείας, που ήρθε σε συμφωνία με την κυβέρνηση, ανέλαβε την υποχρέωση να χτίσει λουτρά.⁴²⁴

⁴²¹ Η πρώτη που έκανε χρήση των θαλάσσιων λουτρών του Φαλήρου ήταν η βασίλισσα Αμαλία που ερχόταν έφιππη ακολουθούμενη από τη συντροφιά της. Πολύ γρήγορα ακολούθησε η μίμηση από τους υπηκόους της και τα θαλάσσια λουτρά έλαβαν τις διαστάσεις μόδας. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Μπαι-Μιζέ : Καλοκαίρι στην Αθήνα: 1834-1934», *Συλλογές*, Αθήνα 1994, σ. 1-2.

⁴²² Βάννα Πανδή-Αγαθοκλή, *Η ιστορία του νέου Φαλήρου μέσα από τους δρόμους του*, Αθήνα 2001, σ. 16.

⁴²³ Ηλεκτρικοί σιδηρόδρομοι Αθηνών Πειραιώς Α.Ε, *130 χρόνια*, Αθήνα 2005, σ. 25, 31, 58.

⁴²⁴ Σύσταση Εταιρείας Ιπποσιδηροδρόμων με το νόμο 599. Αίτηση παραχώρησης των λουτρών Φαλήρου στην Εταιρεία Ιπποσιδηροδρόμων Αθηνών και κατάθεση σχεδίου πρότασης στα γαλλικά.Επιστολή υπουργού Εσωτερικών στην Εταιρεία Ιπποσιδηροδρόμων Αθηνών για την παραχώρηση της παραλίας Φαλήρου, ανέγερση θαλάσσιων και ιαματικών λουτρών. ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 10 (1864). ΦΕΚ Αρ. 31 Νόμος Ιπποσιδηροδρόμων 23/6/1860. Διάταγμα 10/6/1861 Περί παραχώρησης της κατασκευής του απ' Αθηνών εις Πειραιά σιδηροδρόμου. Ευαγγελία Μπαφούνη, «Ο μύθος του Νέου Φαλήρου», *ό.π.*, σ. 5-6. Της ίδιας, «Τα θαλάσσια λουτρά του Νέου Φαλήρου», *ό.π.*, σ. 36-42.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η λειτουργία των λουτρών του Νέου Φαλήρου συνάντησε την έντονη αντίδραση του Δήμου Πειραιά που αντιλαμβανόταν ότι τα νέα λουτρά θα ήταν ισχυρός ανταγωνιστής των λουτρών Μουνιχίας. Ο δήμος αντιπρότεινε, χωρίς να βρει το αίτημά του ανταπόκριση, να χτίσει ο ίδιος λουτρά. Το 1876 το Νέο Φάληρο ανακηρύχθηκε σε συνοικισμό. Η Εταιρεία Σιδηροδρόμων Αθηνών-Πειραιά προχώρησε σε έργα εξυγίανσης που διαμόρφωσαν κατάλληλα τον αστικό χώρο.⁴²⁵ Ανακαίνισε το θέατρο, ανήγειρε ξενοδοχείο και προχώρησε σε δενδροφυτεύσεις. Ακολούθησε η αναμόρφωση της ακτής, η τοποθέτηση εξέδρας περιπάτου πάνω στη θάλασσα (1891) και η ίδρυση του Ιπποδρόμου (1895). Τα έργα εξυγίανσης του Νέου Φαλήρου είχαν κεντρίσει το ενδιαφέρον πολλών επισκεπτών, οι οποίοι το προτιμούσαν έναντι άλλων αντίστοιχων παραθεριστικών κέντρων.⁴²⁶ Ενδεικτικό στοιχείο της δημοφιλίας του Νέου Φαλήρου είναι ο ιδιαίτερος μεγάλος αριθμός εισιτηρίων των γραμμών Αθηνών-Φαλήρου και Πειραιώς-Φαλήρου στα τέλη του 19ου αιώνα:

ΣΤΑΘΜΟΙ	ΕΠΙΒΑΤΕΣ Α΄ΘΕΣΗΣ	ΕΠΙΒΑΤΕΣ Β΄ΘΕΣΗΣ	ΕΠΙΒΑΤΕΣ Γ΄ΘΕΣΗΣ
Αθηνών-Φαλήρου	107.455	107.640	40.154
Πειραιώς-Φαλήρου	8.608	18.611	33.289

Πίνακας 6 : Πίνακας εισιτηρίων δρομολογίων Αθηνών-Φαλήρου και Πειραιώς-Φαλήρου το 1894. Ηλεκτρικοί σιδηρόδρομοι Αθηνών Πειραιώς, 130 χρόνια, Αθήνα 2005, σ. 51

Τα ξενοδοχεία «Νέον Φάληρον» και «Ακταίον» έγιναν το επίκεντρο της αθηναϊκής ζωής ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους. Το «Νέον Φάληρο» ανήκε στην ιδιοκτησία των σιδηροδρόμων και διέθετε ζαχαροπλαστείο, καφενείο και ζυθοπωλείο. Στις εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας γινόντουσαν εκδηλώσεις, συναυλίες και

⁴²⁵ Ανακοίνωση στον Τύπο σχετική με την ενοίκιαση του ζαχαροπλαστείου, του εστιατορίου, του ξενοδοχείου, των λουτρών, του θεάτρου και του καπνοπωλείου που ανήκαν στην ιδιοκτησία των σιδηροδρόμων. *Εφημερίς* 7/1/1885, αρ. φ. 181.

⁴²⁶ Βασιλικά Διατάγματα ΦΕΚ 18 – 10/4.1869, 8/1/1869, 20-30/4/1876. Ο Θ. Πολυζωίδης περιγράφει την ανυπομονησία του κοινού που περίμενε να επιβιβαστεί στην αμαξοστοιχία που θα το μετέφερε στο Φάληρο. Θεοφύλακτος Πολυζωίδης, *Εγχειρίδιον περί λουτρών, ό.π.*, σ. 161-163.

δεξιώσεις, όπου παρευρίσκονταν Αθηναίοι αστοί, ιδίως κατά τους θερινούς μήνες.⁴²⁷ Το «Ακταίον» ανήκε στον βουλευτή και διοικητή της Τράπεζας Αθηνών Ιωάννη Πεσμαζόγλου και σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Πάνο Καραθανασόπουλο, κατά τα πρότυπα του Ερνέστου Τσίλλερ. Ο Καραθανασόπουλος εμπνεύστηκε από τα πολυτελή ξενοδοχεία των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων. Το «Ακταίον» άνοιξε τις πύλες του στις 25 Μαΐου 1903 και έκτοτε φιλοξένησε στις αίθουσές του δεξιώσεις, χοροεσπερίδες και επίσημες κοσμικές εκδηλώσεις.⁴²⁸

Χαρακτηριστική για τη φήμη, την πολυτέλεια και τον κοσμικό χαρακτήρα που είχε αποκτήσει τον «Ακταίον» το 1905 είναι η ανακοίνωση της χοροεσπερίδας του αρχαιολογικού συνεδρίου στην οποία το προσεγμένο ένδυμα ήταν απαραίτητο:

«Εκτάκτως μεγαλοπρεπής προμηνύεται η χοροεσπερίς, την οποία δίδει την προσεχή Τρίτην εις το «Ακταίον» εις το Νέον Φάληρον, επ' ευκαιρία των εορτών του αρχαιολογικού συνεδρίου ο βουλευτής και γενικός διευθυντής της Τραπεζής Αθηνών κ. Ι. Πεσμαζόγλου ως πρόεδρος της επιτροπής επί της δεξιώσεως των ξένων. Τον καλλιτεχνικόν διάκοσμον του «Ακταίου» ανέλαβεν ο γνωστός ανθοκόμος της πρωτεύουσας κ. Φλεριανός. Και εξωτερικώς και εσωτερικώς το καλλιμάρμαρον οικοδόμημα θα παρουσιάσῃ κάτι τι το πανηγυρικόν και το έκτακτον. Αι κυρίαί θα προσέλθωσι ντεκολτέ και με καπέλα και οι κύριοι όλοι φυσικά με φράκον. Όλα τα μέλη του Συνεδρίου προσεκλήθησαν εις τον χορόν υπό του κ. Ι. Πεσμαζόγλου, προέδρου, ως γνωστόν, της επί της δεξιώσεως των μελών του Συνεδρίου επιτροπής. Εκτός των μελών του Αρχαιολογικού Συνεδρίου, ο κ. Πεσμαζόγλου εκάλεσε και την εκλεκτοτέραν αθηναϊκὴν κοινωνίαν. Οι παρεπιδημούντες ενταύθα εταίροι της «Γαλλικῆς Κωμωδίας» κ. κ. Τρουφφιέ και Σιλβαίν μετά των κυριών των, θα μας παράσχουν σπανίαν και μοναδικὴν καλλιτεχνικὴν απόλαυσιν».

Το «Ακταίον» είχε 160 δωμάτια και το κόστος της ανέγερσής του ήταν 2.000.000 χρυσές δραχμές. Το 1902 ενοικιάστηκε στον Κωνσταντινουπολίτη επιχειρηματία Α. Μελιέ (A. Meslier), ο οποίος το μετονόμασε «Ακταίον Παλλάς». Το ξενοδοχείο «Ακταίον» και το «Grand Hôtel de Phalère» χρησιμοποιήθηκαν ως ναυτικά νοσοκομεία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων με διευθυντή τον συγγραφέα Παύλο Νιρβάνα. Στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου το

⁴²⁷ *Εφημερίς*, 24/8/1880 αρ. φ. 237, 22/6/1885 αρ. φ. 172, 4/8/1885 αρ. φ. 215, 10/6/1895, αρ. φ. 160.

⁴²⁸ *Νέον Αστὺ*, 27/03/1905, αρ. φ. 1188.

«Ακταίον» υπέστη σοβαρές ζημιές, όταν ο Πειραιάς βομβαρδίστηκε από τους συμμάχους στις 11 Ιανουαρίου 1944.⁴²⁹ Το «Ακταίον» κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1960 και στη θέση του βρίσκεται σήμερα το ιδιωτικό νοσοκομείο Metropolitan.⁴³⁰

Τα θαλάσσια λουτρά Αθηνών αποτελούν μια ιδιαίτερη και πρωτότυπη περίπτωση εγκατάστασης λουτρών με τη μορφή τεχνητών δεξαμενών (ένα είδος πισινών για τα σημερινά δεδομένα). Η ιδέα ανήκει στον Νικόλαο Δαμασκηνό, καθηγητή Μαθηματικών στο Σχολείο των Τεχνών, πρόδρομο του σημερινού Πολυτεχνείου. Η λειτουργία των λουτρών ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1878 στο Δουργούτι (στο σημερινό Νέο Κόσμο). Επρόκειτο για δεξαμενές και λουτήρες που τροφοδοτούνταν μέσω ατμοκίνητου αντλιοστασίου από τη Φαληρική ακτή. Μάλιστα, ο Δαμασκηνός αφοσιώθηκε τόσο πολύ στο εγχείρημά του, ώστε το 1884 αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το Σχολείο των Τεχνών. Στις διαφημίσεις στον Τύπο ο Δαμασκηνός υποσχόταν άνεση, οικονομία χρήματος, χρόνου και ασφάλεια υγείας και ζωής (οι δεξαμενές ήταν στρωμένες με βότσαλα για να μη γλιστρούν οι λουόμενοι). Καλούσε τους Αθηναίους να ακολουθήσουν το παράδειγμα των Άγγλων που επισκέπτονταν το Brighton για να κάνουν χρήση των μεγάλων τεχνητών δεξαμενών. Για το έτος 1884 διαφήμιζε την ταχύτερη ανανέωση των υδάτων, ψυχρολουσιές στις δεξαμενές με μεγαλύτερη δύναμη. Παράλληλα, είχε προβλέψει και την εύκολη πρόσβαση στα λουτρά, καθώς η μετάβαση γινόταν με άμαξες από την Εταιρεία των Ιπποσιδηροδρόμων.⁴³¹

Το εισιτήριο κόστιζε 40 λεπτά και παρεχόταν ο απαραίτητος ρουχισμός. Το εισιτήριο των γυναικών ήταν 5 λεπτά ακριβότερο, γιατί τα δωμάτιά τους καλύπτονταν από τάπητα. Το παιδικό εισιτήριο κόστιζε 20 λεπτά.⁴³² Ένα χρόνο αργότερα, ο Ν. Δαμασκηνός προχώρησε σε προσφορές για να αυξήσει το κοινό του και να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό. Το εισιτήριο κοστίζει τώρα 35 λεπτά και όσοι προαγόραζαν εισιτήρια λουτρών και ψυχρολουσιών δικαιούνταν έκπτωση 20%. Και

⁴²⁹ Χρύσα Δεπόλλα - Φανή Κωνσταντίνου - Αλίκη Τσίργιαλου (επιμ.), *Αθήνα. Μεταμορφώσεις του αστικού τοπίου. Από τη Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου*, Αθήνα 2009, σ. 137.

http://pireorama.blogspot.gr/2011/12/blog-post_18.html Ανακτήθηκε στις 10/2/2016.

<http://www.koutouzis.gr/faliriotika.htm> Ανακτήθηκε στις 10/2/2016.

<http://www.iatropedia.gr/eidiseis/istoriko-ntokoumento-naftiko-nosokomio-falirou-foto/33483>

Ημερομηνία ανάκτησης 20/1/2016.

⁴³⁰ Σταύρος Μελάς, «Ιστορικό ντοκουμέντο: Ναυτικό Νοσοκομείο Φαλήρου!»

<http://www.iatropedia.gr/eidiseis/istoriko-ntokoumento-naftiko-nosokomio-falirou-foto/33483>

Ημερομηνία ανάκτησης 20/1/2016.

⁴³¹ *Εφημερίς* 12/5/1884, αρ.φ. 133, σ. 4, 19/5/1885, αρ. φ. 140.

⁴³² *Εφημερίς*, 6/5/1883 αρ. φ. 125, 19/5/1885 αρ. φ. 138.

στην περίπτωση, όμως, των λουτρών Δαμασκηνού, παρά τη διαφήμιση, τις παροχές και εκπώσεις που προσέφεραν, ο ανταγωνισμός με τα λουτρά Ν. Φαλήρου οδήγησε στο κλείσιμό τους το 1887. Η αποτυχία της επιχείρησης οδήγησε τον Δαμασκηνό σε οικονομική καταστροφή.⁴³³

4.5 Η περίοδος ακμής των λουτροπόλεων της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών (1890-1930)

Η επόμενη περίοδος ανάπτυξης των ελληνικών λουτροπόλεων συμπίπτει με την περίοδο ακμής τους. Όπως είδαμε, στο διάστημα 1890-1930 ψηφίστηκαν μια σειρά νόμων που ενίσχυσαν τον παραθεριστικό χαρακτήρα των λουτροπόλεων. Οι νόμοι ευνόησαν τη λειτουργία πολυτελών ξενοδοχείων και εγκαταστάσεων ψυχαγωγίας. Το διεθνές αρχιτεκτονικό ρεύμα Art Deco, το οποίο ξεκίνησε από το Παρίσι, αποτέλεσε κοινό τόπο στις μεσογειακές λουτροπόλεις του Μεσοπολέμου. Η Αιδηψός, τα Καμένα Βούρλα και το Λουτράκι επέδειξαν εξαιρετικά δείγματα αρχιτεκτονικής του νέου στυλ σε καθαρές ή επηρεαζόμενες από το μοντερνισμό μορφές.⁴³⁴ Οι επισκέπτες επιλέγουν τώρα την παραλία για τα θαλάσσια μπάνια και τον περίπατό τους και συχνάζουν στις πλατείες και στις εγκαταστάσεις εστίασης και ψυχαγωγίας (στα ξενοδοχεία, στα καζίνο και στα εστιατόρια). Ένας ακόμη παράγοντας που ευνόησε την αύξηση προσέλευσης των επισκεπτών ήταν η βελτίωση των συγκοινωνιακών υποδομών. Κατά την περίοδο 1890-1930 υπήρχε συχνή συγκοινωνία των λουτροπόλεων με την Αθήνα και τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα σιδηροδρομικώς, ατμοπλοϊκώς ή οδικώς. Έτσι, λοιπόν, ξεπεράστηκε το έντονο πρόβλημα της δυσκολίας πρόσβασης στα λουτρά, που δυσχέραινε και πολλές φορές λειτουργούσε αποτρεπτικά για τους επισκέπτες εντός και εκτός συνόρων.

Η Αιδηψός βελτιώθηκε μόλις στα τέλη 19ου αιώνα, όταν απέκτησε τηλεγραφείο και ταχυδρομείο για τις ανάγκες των επισκεπτών και έγινε εύκολα προσβάσιμη από διάφορες περιοχές της Ελλάδας με ατμόπλοια. Οι ασθενείς

⁴³³ Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ο εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα 1999. Τάκης Κατσιμάρδος, «Η πρώτη «πισίνα» εντός Αθηνών», εφ. *Έθνος*, 4/2/2010.

Ανακτήθηκε 2/11/2013 <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22768&subid=2&pubid=1290716>.

⁴³⁴ Για τα ρεύματα αρχιτεκτονικής που ακολούθησαν τα ξενοδοχεία και τα υδροθεραπευτήρια των λουτροπόλεων βλ. Βασίλης Κολώνας, «Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974 Tourist Facilities in Greece 1950-1974», Γιάννης Αισωπός (επιμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα / Tourism Landscapes: Remaking Greece*, Αθήνα 2015, σ. 60-85. Του ίδιου, «Ελληνική αρχιτεκτονική δημιουργία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τ. Β', Μέρος 2ο, Αθήνα 2003, σ. 460-539. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων», ό.π, σ. 24-27.

μπορούσαν πλέον να διαμείνουν σε ξενοδοχείο και σε οικήματα «αθηναϊκά». ⁴³⁵ Ο δήμος της Αιδηψού, όπως και οι ντόπιοι επωφελήθηκαν από την εκμετάλλευση των λουτρών με την ενοικίαση δημοτικών και ιδιωτικών δωματίων με κόστος από μιάμιση έως δύομισι δραχμές. ⁴³⁶ Τα έργα βελτίωσης στη λουτρόπολη έγιναν κυρίως κατά την περίοδο της δημαρχίας του γιατρού των λουτρών Ευστάθιου Παπανικολάου, δηλαδή από το 1891 έως το 1899. ⁴³⁷ Το 1891 έγινε ανακαίνιση του λουτρικού καταστήματος με την προσθήκη ευρωπαϊκών λουτήρων. Η μόνιμη κατοίκηση των λουτρών της Αιδηψού ξεκίνησε από το 1900 και μετά. Το 1900 ο δήμος εισέπραττε από την ενοικίαση των λουτρών και των κτισμάτων που περιλαμβάνονταν σε αυτά το ποσό των 60.000 δρχ. ετησίως. ⁴³⁸ Μετά την ενοικίαση των λουτρών Αιδηψού σε εταιρεία, το 1911, χτίστηκαν πολυτελή λουτρικά καταστήματα. Η εταιρεία προχώρησε στην κατασκευή καζίνο με θέατρο και ανέλαβε τον ηλεκτροφωτισμό της περιοχής για 50 χρόνια. ⁴³⁹

Το καζίνο της Αιδηψού, που λειτούργησε στις αρχές του 20ού αιώνα, αποτέλεσε τον πυρήνα της ψυχαγωγίας της λουτρόπολης. Χτίστηκε σύμφωνα με τον αρχιτεκτονικό τύπο του καζίνο του Βερολίνου και διέθετε «αίθουσας δια γεύματα, οικογενειακάς συγκεντρώσεις και χορούς, ιδιαίτερα δωμάτια επί τούτω επιπλωμένα δια τους ποκερίστας και μπρατζίστας, άλλα δωμάτια δια διάφορα παιχνίδια, αίθουσα σφαιριστηρίου, αίθουσα συνομιλίας». Το καζίνο, λοιπόν, προσέφερε δυνατότητες ψυχαγωγίας καθ' όλη τη διάρκεια της μέρας, όπως η χαρτοπαιξία και η παρακολούθηση παραστάσεων και ταινιών στο κινηματοθέατρό του. ⁴⁴⁰ Στο θέατρο του καζίνο ο θίασος του Ν. Λάσκαρη παρουσίαζε καθημερινά δράματα και κωμωδίες, ενώ πλειάδα θεατρικών συγγραφέων της εποχής παρουσίαζαν τα νέα τους έργα για πρώτη φορά στο κοινό της Αιδηψού. Επίσης, οι επισκέπτες μπορούσαν να απολαύσουν εκδρομές σε κοντινές περιοχές και να κάνουν περίπατο στην εξοχή στη

⁴³⁵ *Εφημερίς*, 1/3/1889, αρ. φ. 121, σ. 4. Ανώνυμος, *Τα λουτρά της Αιδηψού*, Αθήνα 1911, σ. 20-22. Αναστάσιος Δαμβέργης, *Τα ιαματικά ύδατα της Αιδηψού και αι Θέρμαι του Σύλλα*, ό.π., σ. 54. Τρύφων Ευαγγελίδης - Γ. Σ. Μαυρογένης, *Ελλάς: Ήτοι ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών (Κατά τον Μπέντεκερ)*, Αθήνα 1901, σ. 238.

⁴³⁶ *Εφημερίς*, 29/7/1889, αρ. φ. 210, σ. 4.

⁴³⁷ Α. Μωραϊτίδης, ό.π., σ. 156.

⁴³⁸ Α. Μωραϊτίδης, ό.π., σ. 157.

⁴³⁹ *Εφημερίς*, 15/5/1891, αρ. φ. 135, σ. 3. Ν. Λέκκας, *Βιομηχανία των Ξένων*, ό.π., σ. 40. Ανώνυμος, *Τα λουτρά της Αιδηψού*, ό.π., σ. 2, 30-31.

⁴⁴⁰ Ανώνυμος, *Τα λουτρά της Αιδηψού*, ό.π., σ. 30-31. Ευαγγελία Βαρέλλα, «Η Φημισμένη Αιδηψός», *Ιαματικά λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 24 Ιουνίου 2001, σ. 20-21. Νίκος Μέλιος, «Η λουτρόπολη της Αιδηψού το Μεσοπόλεμο», *Πειραϊκά*, 2 (2003), σ. 92-103

θέση «Πλάτανος», όπου υπήρχε νερό, δροσιά και εστιατόριο για τη ξεκούραση των περιπατητών.⁴⁴¹

Αποφασιστικής σημασίας για τη φήμη των λουτρών της Αιδηψού ήταν η ανέγερση του ξενοδοχείου «Θέρμαι Σύλλα» το 1896, χρονιά-σταθμό για την ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα, καθώς το έτος αυτό αναβίωσαν οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί αγώνες. Το ξενοδοχείο «Θέρμαι Σύλλα» γιόρτασε το 2016 τα 120 χρόνια λειτουργίας του και ανήκει στην κατηγορία των «Μεγάλων Ξενοδοχείων». Σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Ερρίκο Τομπάζη και πρόκειται για το πρώτο ξενοδοχείο στην Εύβοια που οικοδομήθηκε σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά αρχιτεκτονικά πρότυπα. Διευθυντής του ξενοδοχείου ήταν ο Όσκαρ Δάριγκ. Το αρχικό κτίριο είχε 80 δωμάτια, τα οποία προσέφεραν στους επισκέπτες πολυτέλεια και άνεση. Τα δωμάτια ήταν εξοπλισμένα με έπιπλα αγγλικού ρυθμού και διέθεταν μέχρι και ηλεκτρικά κουδούνια και υψηλής ποιότητας κλινοσκεπάσματα. Κόστιζαν 12 δρχ. το μονόκλινο και 10 δρχ. το δίκλινο. Στην τιμή συμπεριλαμβάνονταν όλα τα γεύματα.⁴⁴²

Στον κάτω όροφο του ξενοδοχείου υπήρχαν μαρμάρيني λουτήρες που συνοδευόντουσαν με ιαματικό νερό από την πηγή, ενώ η θέση του ξενοδοχείου παρείχε στους πελάτες τη δυνατότητα να κάνουν θαλάσσια λουτρά εκτός από ιαματικά. Κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του κτηρίου βρέθηκαν αρχαιολογικά ευρήματα που χρονολογήθηκαν στη ρωμαϊκή περίοδο και επιβεβαίωσαν την ύπαρξη ρωμαϊκών λουτρών στη θέση που οικοδομήθηκε το ξενοδοχείο. Ονομάστηκε «Θέρμαι Σύλλα», γιατί υπήρχε η παράδοση ότι ο Ρωμαίος στρατηγός Σύλλας θεραπεύτηκε χάρη στη χρήση των υδάτων της Αιδηψού.⁴⁴³ Οι ένοικοι του «Θέρμαι Σύλλα» μπορούσαν να χρησιμοποιούν το εστιατόριο και την αίθουσα ψυχαγωγίας με κλειδοκύμβαλο και σφαιριστήριο.⁴⁴⁴ Πολύ γρήγορα το ξενοδοχείο κέρδισε την προτίμηση επώνυμων επισκεπτών, όπως η Βασίλισσα Όλγα, σύζυγος του βασιλιά Γεωργίου Α', η οποία αποτέλεσε την πρώτη επώνυμη πελάτισσα του ξενοδοχείου.⁴⁴⁵ Μάλιστα, γοητευμένη από την ομορφιά του τοπίου, ανέθεσε σε Βαυαρούς ειδικούς να κάνουν μελέτες για την ανάπτυξη της περιοχής. Στις επόμενες

⁴⁴¹ Τρύφων Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 239.

⁴⁴² Διαφήμιση του ξενοδοχείου στο Τρύφων Ευαγγελίδης, *Νέα Ελλάς*, *ό.π.*.

⁴⁴³ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ελλάς*, *ό.π.*, σ. 238.

⁴⁴⁴ Α. Δαμβέργης, *Τα ιαματικά ύδατα της Αιδηψού και οι Θέρμαι του Σύλλα*, *ό.π.*, σ. 53-54.

⁴⁴⁵ *Εφημερίς*, 6/7/1899 αρ. φ. 186, 18/7/1899 αρ. φ. 198, 19/7/1899 αρ. φ. 199.

δεκαετίες το Thermae Sylla φιλοξένησε πολλούς επώνυμους πελάτες μεταξύ των οποίων ο Winston Churchill, ο Αριστοτέλης Ωνάσης και η Μαρία Κάλλας.⁴⁴⁶

Το Λουτράκι είχε ήδη αρχίσει να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του κοινού στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και η ανάπτυξη της λουτρόπολης ευνοήθηκε από την προσέλευση αρκετών επισκεπτών.⁴⁴⁷ Οι ασθενείς μπορούσαν να διασκεδάσουν σε καφενεία, ζαχαροπλαστεία και εστιατόρια, ενώ διέμεναν στο πρώην πρακτορείο Λούδ και στην οικία του ντόπιου εμπόρου Οικονόμου, η οποία είχε μετατραπεί σε ξενοδοχείο. Επίκεντρο της κοσμικής ζωής ήταν η αποβάθρα, στην οποία συστεγαζόταν ακτοπλοϊκό πρακτορείο και καφεστιατόριο. Όπως περιγράφει γλαφυρά η Καλλιρόη Παρρέν, στα τέλη του 19ου αιώνα στον περίπατο στην αποβάθρα μπορούσε να συναντήσει κανείς ντόπιους και ξένους διαφορετικών τάξεων που συνυπήρχαν, αλλά οι τρόποι και η ενδυμασία τους τους έκαναν να διαφέρουν. Έτσι, λοιπόν, έκαναν τον περίπατό τους μαζί στρατιωτικοί, δικαστές, κυρίες ντυμένες σύμφωνα με την τελευταία λέξη της μόδας, αλλά και άνδρες με φουστανέλα και γυναίκες με σιγκούνα.⁴⁴⁸

Η ανάπτυξη της λουτρόπολης επηρεάστηκε από τους σεισμούς του 1924 και 1928.⁴⁴⁹ Ο Α.Ο.Σ.Κ (Αυτόνομος Οργανισμός Σεισμοπαθών Κορίνθου) με πρόεδρο τον μητροπολίτη Κορινθίας Δαμασκηνό συστάθηκε για την αποκατάσταση των σεισμοπαθών. Η αλληλογραφία του μητροπολίτη τόσο με μέλη της βενιζελικής Κυβέρνησης, όσο και με τον ίδιο τον Ε. Βενιζέλο, υποδηλώνει ότι υπήρξε στενή συνεργασία για την αποκατάσταση των ζημιών που επέφερε ο σεισμός. Ο μητροπολίτης Δαμασκηνός με επιστολή του προς τον Ε. Βενιζέλο ζητούσε την άμεση οικονομική ενίσχυση του Οργανισμού και τον διορισμό υπαλλήλου, διαφορετικά δε θα ήταν δυνατή η συνέχιση της ανοικοδόμησης των πληγεισών περιοχών.⁴⁵⁰ Ο ίδιος σε έκθεσή του προς τον Υπουργό Οικονομίας, Π. Βουρλούμη στις 30 Απριλίου 1930, ανέφερε την προσπάθεια σύναψης δανείου από όμιλο τραπεζών, καθώς οι αρχικές πιστώσεις δεν επαρκούσαν για το μέγεθος της ανοικοδόμησης, με αποτέλεσμα να έχουν περατωθεί 8 τμήματα στην Κόρινθο με

⁴⁴⁶ <http://www.thermaesylla.gr/el/About-us-520.htm> Ανακτήθηκε στις 10/8/2016

⁴⁴⁷ Ευαγγελία Α. Βαρέλλα, ό.π., σ. 14. Αντώνης Κουκουλάς, «Το κοσμοπολίτικο Λουτράκι», ό.π. σ. 18. *Εφημερίς*, 4/7/1888, αρ. φ. 186, σ. 5.

⁴⁴⁸ Καλλιρόη Παρρέν, «Απ' Αθηνών εις Λουτράκι Β', *Εφημερίς των Κυριών*, 11/7/1894, αρ. Φ. 364.

⁴⁴⁹ Με το νόμο 3085 έγιναν οι επισκευές των λουτρικών καταστημάτων Λουτρακίου-Περαχώρας λόγω του σεισμού του 1924. ΦΕΚ 150-5/7/1924.

⁴⁵⁰ Επιστολή του μητροπολίτη Δαμασκηνού προς τον Ε. Βενιζέλο το 1930. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 192~17.

κόστος 120 εκατ. δρχ. Στο Λουτράκι για τον ίδιο σκοπό δαπανήθηκαν 135 εκατ. δρχ. Ζητούσε τη διευκόλυνση στην αποπληρωμή των δανείων, ως προς το επιτόκιο, αλλά και την έγκριση νέου δανείου ύψους 30 εκατ. δρχ., ενώ επισήμανε την ανάγκη κατασκευής λιμανιού και δίκτυου υπονόμου στην Κόρινθο.⁴⁵¹ Τα προβλήματα εξακολουθούσαν να υφίστανται και το επόμενο έτος.⁴⁵²

Ο Α.Ο.Σ.Κ προέβηκε το 1930 στην προκήρυξη διαγωνισμού για την εκμετάλλευση του Λουτρακίου.⁴⁵³ Ο ανάδοχος θα αναλάμβανε τη μεταμόρφωση της λουτρόπολης με την ανέγερση καζίνο, ξενοδοχείου, ιπποδρόμου και τη βελτίωση του αστικού χώρου με πάρκα και πλατείες. Θα είχε, επίσης, προνόμια στο καζίνο Λουτρακίου, στις πηγές και στα ιαματικά ύδατα, στα αφορολόγητα οικοδομικά υλικά και θα του παρέχονταν δανειακές διευκολύνσεις.⁴⁵⁴ Για την αναδοχή του έργου εκδηλώθηκε πολύ έντονο ενδιαφέρον από την πλευρά ξένων εταιρειών, όπως της «Προς Ανάπτυξιν του Λουτρακίου Ανωνύμου Εταιρείας του Λονδίνου» και της γερμανικής «Εντς Α.Ε. Δρέσδης-Νίντερ Ζέτλιτς». Ο Α.Χ. Μοσχονάς, εντεταλμένος αντιπρόσωπός της «Προς Ανάπτυξιν του Λουτρακίου Ανωνύμου Εταιρείας του Λονδίνου», με επιστολή του προς τον Ε. Βενιζέλο στις 20 Οκτωβρίου 1930 εξέφρασε το επενδυτικό ενδιαφέρον της εταιρείας να αναλάβει την ανοικοδόμηση του Λουτρακίου. Επισήμανε ότι η προκήρυξη του Α.Ο.Σ.Κ. είναι ατελής και ότι θα ήταν πρόθυμη η εταιρεία να συνεργαστεί με τον οργανισμό για την ανοικοδόμηση της λουτρόπολης.⁴⁵⁵

Τελικά ανάδοχος του έργου ορίστηκε, στις 10 Μαΐου 1930, ο Χρήστος Περίχαρος. Παρά το ναυάγιο των επενδυτικών σχεδίων από ξένες εταιρείες και τις ενστάσεις μερίδας των κατοίκων του Λουτρακίου, η δράση του Α.Ο.Σ.Κ μπορεί να χαρακτηριστεί επιτυχής, αφού συντέλεσε στην εκτέλεση έργων ανάπτυξης 20 εκατομμυρίων δρχ. και στον εξοπλισμό της λουτρόπολης με καζίνο και πολυτελή

⁴⁵¹ Έκθεση Δασμασκηνού προς τον Υπουργό Οικονομίας Π. Βουρλούμη στις 30/4/1930. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 192~13 και 14.

⁴⁵² Υπόμνημα του Δασμασκηνού προς τον Ε. Βενιζέλο. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 180~35.

⁴⁵³ ΦΕΚ 150-5/7/1924. Με το νόμο 3085 έγιναν οι επισκευές των λουτρικών καταστημάτων Λουτρακίου-Περαχώρας λόγω του σεισμού του 1924.

⁴⁵⁴ Σχέδιο συμφωνίας στο οποίο αναφέρονται τα προνόμια και τα δικαιώματα του αναδόχου του έργου αποκατάστασης των σεισμοπαθών Λουτρακίου και ο προϋπολογισμός εσόδων-εξόδων με χρονικό ορίζοντα πενταετίας-επταετίας. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 197~26.

⁴⁵⁵ Πρόταση της The Loutraki Development Company Ltd για την ανάπτυξη του Λουτρακίου. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 423~057. Επιστολή Α. Χ. Μοσχονά προς τον Ε. Βενιζέλο. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 172~39. Αντώνης Κουκουλάς, «Το κοσμοπολίτικο Λουτράκι», ό.π., σ.18-19.

ξενοδοχεία.⁴⁵⁶ Το Λουτράκι του Μεσοπολέμου προσέλαβε κοσμοπολίτικο χαρακτήρα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου με την έλευση διάσημων προσωπικοτήτων από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Το καζίνο Λουτρακίου ήταν ο κύριος πόλος έλξης των διάσημων και μη επισκεπτών του κατά τη διάρκεια της χειμερινής και θερινής περιόδου μέχρι το κλείσιμό του το 1936.⁴⁵⁷

Η λουτρική περίοδος του Λουτρακίου διαρκούσε από τις αρχές Μαΐου και έληγε στα μέσα Σεπτεμβρίου και ο αριθμός των επισκεπτών κυμαινόταν σε 2.000-2.500 άτομα από την Ελλάδα και την Ανατολή. Μετέβαιναν στη λουτρόπολη είτε με το ατμόπλοιο είτε με το τρένο και το κόστος του ταξιδιού ήταν 4-9 δρχ. Μετά την άφιξή τους στη λουτρόπολη παρουσιάζονταν στο γιατρό των λουτρών, ο οποίος τους εξέταζε και τους συνιστούσε την κατάλληλη θεραπεία. Το λουτρό κόστιζε μία δραχμή στο παλιό κατάστημα και δύο δραχμές στο καινούριο.⁴⁵⁸ Οι επισκέπτες μπορούσαν να διαμείνουν στα τρία πολυτελή ξενοδοχεία της λουτρόπολης: «Αι Πηγαί» και «Παλμύρα» με 10-14 δρχ. και στην «Ακτή» με 4-5 δρχ. Το ξενοδοχείο «Αι Πηγαί» χτίστηκε από τον μηχανικό του Υπουργείου Εσωτερικών Βλαχόπουλο και αρχικά είχε χρησιμοποιηθεί ως εξοχική κατοικία από τον ίδιο και την οικογένειά του. Η τιμή των δωματίων κυμαινόταν ανάλογα με την περίοδο. Υπήρχαν και δωμάτια σε χαμηλότερη τιμή σε σπίτια. Τα δωμάτια αυτά κόστιζαν 2-4 δρχ. και διέθεταν ένα ξύλινο κρεβάτι χωρίς στρώμα, ένα τραπέζι και λίγες καρέκλες.⁴⁵⁹

Η Υπάτη, μετά το θάνατο του ενοικιαστή των λουτρών της Κωνσταντίνου Αγαθοκλή, παρουσίαζε εικόνα παρακμής, η οποία διακόπηκε με την παραχώρηση της εκμετάλλευσης των υδάτων σε εταιρεία το 1927. Η εταιρεία προχώρησε στην ανακαίνιση του ξενοδοχείου «Φθιώτις», του λουτρικού καταστήματος και στην οικοδόμηση του ξενοδοχείου «Αι Πηγαί».⁴⁶⁰ Το 1937 η Εθνική Τράπεζα κατέθεσε πρόταση για τη 25ετή παραχώρηση της Υπάτης με αντάλλαγμα την εκτέλεση έργων ύψους 40 εκατομμυρίων.⁴⁶¹ Την ίδια περίοδο το ελληνικό τμήμα του Ινστιτούτου Rockefeller, υπό τη διεύθυνση του υγιεινολόγου Balfour εγκατέστησε στη λουτρόπολη

⁴⁵⁶ Υπόμνημα Επιτροπής των κατοίκων Λουτρακίου στις 18/10/1932 προς τον Ε. Βενιζέλο με το οποίο, αφού τον τονίζουν την ανεπάρκεια του Α.Ο.Σ.Κ. στην ανοικοδόμηση της πόλης και τη μη διάθεση των αρχικών πιστώσεων προς το σκοπό αυτό, ζητούν τον περιορισμό των εργασιών του Α.Ο.Σ.Κ ως αναποτελεσματικού φορέα και την παροχή τραπεζικής βοήθειας ύψους 30 εκατ. για τον εξωραϊσμό της πόλης και το κτίσιμο οικιών. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φακ. 239-44

⁴⁵⁷ Αντώνης Κουκουλάς, «Το κοσμοπολίτικο Λουτράκι», ό.π, σ.18-19. Νίκος Μέλιος, «Η λουτρόπολη του Λουτρακίου το Μεσοπόλεμο», *Πειραικά*, 2 (2003), σ. 115-124.

⁴⁵⁸ Αλέξανδρος Δευτεράσιος, *Οδηγός των εν Λουτρακίω λουομένων*, Αθήνα 1902, σ. 14, 20 και 29.

⁴⁵⁹ *Εφημερίς των Κυριών* 30/9/1913, αρ. φ. 1042.

⁴⁶⁰ Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π, αρ. 3, σ. 15.

⁴⁶¹ Νικόλαος Λέκκας, *Αι επτακόσια πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, ό.π., σ. 54.

μόνιμο σταθμό εξυγίανσης. Το 1936 το υδροθεραπευτικό κατάστημα διέθετε 42 μαρμάρινους λουτήρες. Τα εργαστήρια του Ινστιτούτου Rockefeller και το φαρμακείο λειτουργούσαν υπό τη διεύθυνση του υδρολόγου γιατρού Νικόλαου Λεούση.⁴⁶²

Οι επισκέπτες μπορούσαν να διαμείνουν στα πολυτελή ξενοδοχεία «Φθιώτις», «Όθρυς», «Οίτη», ενώ το ξενοδοχείο «Υπάτη» διέθετε δωμάτια για τους λιγότερο εύπορους.⁴⁶³ Η διαμονή και τα γεύματα στο Μεγάλο Ξενοδοχείο κόστιζαν 10 δραχμές και στα ξενοδοχεία «Οίτη» και «Όθρυς» 4 δραχμές η απλή διαμονή. Επίσης, τα λουτρά Υπάτης διαφήμιζαν και δωμάτια σε οικίες «πάμφθηνα» για ασθενείς με λιγότερα χρήματα.⁴⁶⁴ Στην Υπάτη οι επισκέπτες της λουτρόπολης συγκεντρώνονταν στο πολυγωνικό κέντρο που στέγαζε τη γενική διεύθυνση λουτρών, το καφεστιατόριο και το θέατρο. Τα βράδια μπροστά στο θέατρο οι επισκέπτες απολάμβαναν παραστάσεις φασουλή.⁴⁶⁵

Στη λουτρόπολη Σμόκοβου, τα λουτρά διαχειριζόταν ο ναχιγιές Ρεντίνας. Το 1889 το Δημόσιο εκμίσθωσε τα λουτρά με δημόσιο πλειστηριασμό. Ο δήμος Καρδίτσας ζήτησε και πέτυχε με δικαστήριο να αποκατασταθεί ως κάτοχος των λουτρών και να του επιδοθεί αποζημίωση ύψους 15.000 δρχ.⁴⁶⁶ Ο Κωνσταντίνος Τερτίπης, ενοικιαστής των λουτρών για μια 20ετία, το 1903 πήρε μέτρα για τη βελτίωση πρόσβασης και θεραπείας στη λουτρόπολη με την κατασκευή δρόμου και υδροθεραπευτηρίου.⁴⁶⁷ Η ουσιαστική, όμως, ανάπτυξη του Σμόκοβου ξεκίνησε μετά την ενοικίασή του στην «Εταιρεία Γενικών Επιχειρήσεων Καρδίτσας» για 25 χρόνια. Η εταιρεία ανέλαβε το 1925 την κατασκευή υδροθεραπευτηρίου «ευρωπαϊκού τύπου» και προχώρησε στον ηλεκτροφωτισμό της περιοχής.⁴⁶⁸

Στη δεκαετία του 1930 απέκτησαν φήμη τα μέχρι τότε άσημα και περιορισμένης χρήσης Καμένα Βούρλα. Το 1910 ανακαλύφτηκε για πρώτη φορά ραδιενέργεια στην πηγή. Η ανακάλυψη έγινε από επιτροπή απεσταλμένη από το Υπουργείο Εσωτερικών με πρόεδρο, τον Αναστάσιο Δαμβέργη. Αποτέλεσμα της σημαντικής αυτής ανακάλυψης υπήρξε η εκδήλωση επενδυτικού ενδιαφέροντος. Το

⁴⁶² Νικόλαος Λέκκας, *Αι επτακόσσιαι πενήντα μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, ό.π., σ. 36-37. Νίκος Μέλιος, «Η λουτρόπολη της Υπάτης το Μεσοπόλεμο», *Πειραικά*, 2 (2003), σ. 104-108. Νικόλαος Λεούσης, «Υπάτη» στο Κωστής Χαριτάκης, *Αι κυριώτεραι ιαματικαί πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1926, σ. 357-362.

⁴⁶³ Τ. Ευαγγελίδης, *Ιαματικά ύδατα λουτρών Υπάτης*, ό.π., σ. 35.

⁴⁶⁴ Διαφήμιση λουτρών Υπάτης στο Τρύφων Ευαγγελίδης, *Νέα Ελλάς*, ό.π.

⁴⁶⁵ Ευαγγελίδης, *Τα αυτοφωή ιαματικά ύδατα της Υπάτης*, ό.π., σ. 40.

⁴⁶⁶ Φωτεινή Λέκκα, «Τα λουτρά του Σμοκόβου», *Πειραικά*, 2 (2003), σ. 141-144.

⁴⁶⁷ Ευαγγελία Βαρέλλα, ό.π., σ. 9-17.

⁴⁶⁸ Δ. Κρητικός, «Αι ιαματικαί πηγαί Σμοκόβου» στο Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 3, σ. 63.

1933 ανακαλύφθηκε η Μεσαία Πηγή, η οποία ονομάστηκε Πηγή Γεωργαλά από τον γεωλόγο που την ανακάλυψε. Το 1933 τα Καμένα Βούρλα παραχωρήθηκαν στην Εταιρία Σταθόπουλος και Σία.⁴⁶⁹ Η λουτρόπολη απέκτησε τη μορφή κηπούπολης, κατόπιν μελέτης που εισηγήθηκε ο Μαρίνος Δελλαδέτσιμας, προϊστάμενος αρχιτεκτονικών μελετών του Υπουργείου Συγκοινωνιών. Στην εισήγησή του ζητούσε το χτίσιμο του λουτρικού καταστήματος κοντά στη ραδιούχο πηγή και στις δύο πλευρές του την ανέγερση δύο ξενοδοχείων πολυτελείας για τους ασθενείς που είτε λόγω ηλικίας είτε λόγω της πάθησής τους δεν μπορούν να περπατήσουν. Επίσης ζητούσε την ανέγερση άλλων δύο ξενοδοχείων κοντά στη θάλασσα, τα οποία θα απευθύνονταν προφανώς στο νεανικό κοινό που θα είχε προτίμηση στα θαλάσσια μπάνια. Τα ξενοδοχεία που χτίστηκαν ήταν το «Ράδιον», το «Θρόνιον» και το «Καλλίδρομον». Ο Μαρίνος Δελλαδέτσιμας φαίνεται ότι στόχευε στη διαμόρφωση της λουτρόπολης ως προορισμό παραθερισμού, αφού πρότεινε το χτίσιμο κέντρου αναψυχής, που θα στέγαζε θέατρο και κινηματογράφο, λέσχη με εξέδρα και λουτρικό κατάστημα για τα θαλάσσια μπάνια στο παραλιακό μέτωπο της πόλης.⁴⁷⁰

Από τις «νησιωτικές» λουτροπόλεις των Νέων Χωρών δε θα μπορούσε να παραλειφθεί η Σάρλιτζα (Θερμή) της Μυτιλήνης που γνώριζε σημαντική ανάπτυξη χάρη στις ιαματικές της πηγές ήδη από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Το πολυτελές οθωμανικού τύπου ξενοδοχείο «Σάρλιτζα Παλλάς» χτίστηκε από τον Χασάν Εφέντη Μολά Μουσταφά, αδερφό του Πρωθυπουργού του Οθωμανικού κράτους, Χιλμί Πασά στο διάστημα 1909-1910 λίγο πριν την απελευθέρωση της Λέσβου. Τα εγκαίνια του ξενοδοχείου δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Σάλπιγξ* το 1910: «Την 1ην Μαΐου ήνοιξεν τας πύλας του εις το κοινόν το νεόδμητον Μέγα εν Θερμή Ξενοδοχείον. Δωμάτια ευάερα και ευήλια, επίπλωσις τελειοτάτη, τροφή άφθονος καθαρά και υγιεινή. Το μέγα τούτο ξενοδοχείο θα καταστή βεβαίως το εντευκτήριο του καλού κόσμου της καθ' ημάς Ανατολής. Διότι κείται παρά τα

⁴⁶⁹ Νικόλαος Λέκκας, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 70, Α. Δαμβέργης, *Περί της σκοπιμωτέρας διευθετήσεως των εν Ελλάδι ιαματικών πηγών*, ό.π., σ. 6. Νικόλαος Λέκκας, *Αι επτακόσκιαι πενήντα μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, ό.π., σ. 36-37. Του ίδιου, *Δελτίον ιαματικών πηγών*, ό.π., αρ. 1, σ. 22. Νίκος Μέλιος, «Η λουτρόπολη των Καμένων Βούρλων στο Μεσοπόλεμο», *Πειραικά*, 2 (2003), σ.109-112.

⁴⁷⁰ Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων», ό.π., σ. 26. Μαρίνος Δελλαδέτσιμας, «Η λουτρόπολις Καμένα Βούρλα», *Τεχνικά Χρονικά* 158-1/9/1935, έτος Δ', τ. 8, τεύχος 88-89, σ. 715-717.

θαυμαστά θερμά ύδατα της Θερμής, τα από των αρχαίων χρόνων ονομαστά δι' ιαματικές ιδιότητας».⁴⁷¹

Ο οθωμανικός αρχιτεκτονικός τύπος του ξενοδοχείου αποτελεί έργο Γάλλων αρχιτεκτόνων. Μετά την Απελευθέρωση έγινε πόλος έλξης για πολλούς διάσημους επισκέπτες από την Ευρώπη και την Ανατολή. Για 30 χρόνια περίπου, κι αφού πέρασε στο Ελληνικό Δημόσιο, γνώρισε μεγάλη ακμή, προσελκύνοντας επισκέπτες και προσωπικότητες. Το 1913 πέρασε στην ιδιοκτησία του Μυτιληνιού επιχειρηματία Πάνου Κουρτζή. Το 1923 πέρασε στα χέρια της Εθνικής Τράπεζας που το έβγαλε σε πλειστηριασμό. Όμως ο νέος ιδιοκτήτης του ξενοδοχείου από το 1933, το ΤΣΑΥ (Ταμείο Συντάξεως και Αυτασφάλειας Υγειονομικών), οδήγησε το «Σάρλιτσα Παλλάς» στην παρακμή και το οριστικό του κλείσιμο το 1982. Έκτοτε το ξενοδοχείο παρέμενε εγκαταλελειμμένο με έντονα τα σημάδια της φθοράς μέχρι την παραχώρησή του στην Περιφέρεια Β. Αιγαίου ως «χρησιδάνειο» τον Ιανουάριο του 2014.⁴⁷²

Το 1912 χτίστηκε από τον αρχιτέκτονα Ιγνάτιο Φωτιάδη το ξενοδοχείο «Radium Palace», στη θέση Κουτσουκλούτσα Μυτιλήνης (στο σημείο που βρίσκεται σήμερα το στατόπεδο ΣΤΕΠ κοντά στις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ), το οποίο ακολούθησε τις σύγχρονες μεθόδους λουτροθεραπείας του 20ού αιώνα.⁴⁷³ Το ξενοδοχείο ανήκε στην Εταιρεία ιαματικών πηγών Θερμαί Κουρτζή Courtgibad. Διέθετε υδροθεραπευτήριο και ηλεκτροθεραπευτήριο και αποτέλεσε ένα από τα πολυτελέστερα ξενοδοχεία που δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα του ιαματικού τουρισμού μέχρι την καταστροφή του από πυρκαγιά το 1915-1918 κατά τη διάρκεια της αγγλογαλλικής κατοχής της Λέσβου.⁴⁷⁴ Το 1933 τα θερμά λουτρά νοικιάστηκαν

⁴⁷¹ Η διαφήμιση του ξενοδοχείου παρατίθεται στο Γιώργος Λιάλιος, «Ένα στολίδι της Μυτιλήνης θα ανακτήσει την αίγλη του», εφ. *Η Καθημερινή*, 25/12/2014.

<http://www.kathimerini.gr/797295/article/epikairothta/ellada/ena-stolidi-ths-mytillhns-8a-anakthsei-thn-aiglh-toy> Ανακτήθηκε στις 3/8/2016.

⁴⁷² Ιωάννα Κατσαργύρη-Μαρκεζίνη, *Λουτρά και Χαμάμ στη Μυτιλήνη: κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές (τέλη 19ου αι. - τέλη 20ου αι.): συμβολή στη λαογραφική μελέτη της χρήσης του νερού και της σωματικής καθαριότητας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2014 (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή), σ. 247-250. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων», ό.π., σ. 24-25.

<http://www.lesvosgreece.gr/el/sarlitzza-pallas> Ανακτήθηκε στις 7/4/2015

Φωτεινή Πιπιλή, «"Σάρλιτσα Παλλάς": Μόνον η Ιστορία πλέον το θυμάται!» εφ. *Δημοκρατία* 3/12/2011, http://fpipili.blogspot.gr/2011/12/blog-post_07.html. Ανακτήθηκε στις 7/4/2015

⁴⁷³ Διαφημιστικό φυλλάδιο Θερμαί Κουρτζή Courtgibad. Ιαματικά πηγάι εν Μυτιλήνη (παρά την πόλιν) Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου Εργάνη GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT0301.

⁴⁷⁴ Ευαγγελία Βαρέλλα, ό.π., σ. 9-17. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων», ό.π., σ. 24-25. Ιωάννα Κατσαργύρη-Μαρκεζίνη, ό.π., σ. 270-275.

<http://www.lesvosgreece.gr/el/sarlitzza-pallas> Ανακτήθηκε στις 10/5/2016.

από τον Γιώργο Περέλλη και το 1963 απαλλοτριώθηκαν από την κοινότητα της Θέρμης.⁴⁷⁵

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάστηκαν οι απαρχές και η εξέλιξη των λουτροπόλεων στις δύο βασικές περιόδους ανάπτυξής τους. Παρουσιάστηκαν αρχικά οι αρχιτεκτονικές βελτιώσεις στην πρώτη λουτρόπολη της Ελλάδας, την Κύθνο και στη συνέχεια μελετήθηκαν τα σημαντικότερα ιαματικά και παραθαλάσσια λουτρά της εποχής. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένα είχαν αμιγώς ιαματικό χαρακτήρα (είχαν μόνο θερμά λουτρά), ενώ άλλα συνδύαζαν τα θερμά και τα θαλάσσια λουτρά. Όπως αναφέρθηκε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο, η χρήση των θαλάσσιων λουτρών ήδη από τα μέσα του δεκάτου ένατου αιώνα γινόταν χάρη στην παρότρυνση των γιατρών και των συγγραφέων των ιατρικών οδηγών, όμως αυτά έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή στα τέλη του αιώνα.

⁴⁷⁵ Συμβόλαιο για ενοικίαση των θερμών λουτρών με την επωνυμία Θερμαί Κουρτζή που υπογράφηκε μεταξύ των Γεωργίου Κουρτζή και Γεωργίου Περέλλη 13 Μαΐου 1932 Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου Εργάνη GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT1412.

Συμβόλαιο ενοικίασης των λουτρών από τον Γιώργο Περέλλη 19 Μαΐου 1933 Ιστορικό Αρχείο Αιγαίου Εργάνη GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT0153. Ο Μιχαήλ Μπίνος υπήρξε ο εγγυητής του ποσού για τον ενοικιαστή των λουτρών, Γεώργιο Περέλλη. Ιστορικό Αρχείο Εργάνη GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT0314.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Το κοινό των ιαματικών λουτρών

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η συντονισμένη προσπάθεια κράτους και επιχειρηματιών είχε ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των υποδομών των ιαματικών λουτρών. Σε αυτό το κεφάλαιο θα γίνει προσπάθεια σκιαγράφησης του κοινωνικού προφίλ των επισκεπτών των ελληνικών λουτροπόλεων. Η εξέταση πολλών διαφορετικών τεκμηρίων της εποχής (νομοθετικά κείμενα, κατάλογοι ασθενών, ιατρικές εκθέσεις, διαφημίσεις, δημοσιογραφικά και λογοτεχνικά κείμενα) αναδεικνύει στοιχεία για το φύλο, τη γεωγραφική προέλευση, τις επαγγελματικές ασχολίες και τις ασθένειες από τις οποίες έπασχαν οι επισκέπτες. Στην πρώτη φάση ανάπτυξης των ελληνικών λουτροπόλεων το κοινό ήταν κατά βάση ασθενείς, οι οποίοι επέλεγαν κοντινούς προορισμούς ως προς τον τόπο καταγωγής τους. Στη δεύτερη φάση ανάπτυξης το κοινό διαφοροποιήθηκε: το αποτελούσαν παραθεριστές και όχι αποκλειστικά μόνον ασθενείς, που ταξίδευαν μόνοι ή με τις οικογένειές τους και αναζητούσαν την ξεκούραση και την ψυχαγωγία συνδυασμένες πάντα με τη θεραπεία. Σε αυτήν την περίοδο το κοινό έδειχνε μεγαλύτερη προτίμηση στις παραθαλάσσιες λουτροπόλεις, οι οποίες διέθεταν πολλές εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας.

5.1 Διαφημίσεις και δημοσιεύσεις επισκεπτών στον Τύπο (1883-1900)

Σημαντική πηγή για τις προτιμήσεις και τα ενδιαφέροντα των επισκεπτών είναι οι διαφημίσεις και οι ανακοινώσεις στον Τύπο της εποχής. Μέσα από τη μελέτη των διαφημίσεων προκύπτουν στοιχεία τόσο για το κόστος της θεραπείας και της διαμονής των ασθενών, όσο και για τις παροχές που τους παρέχονταν. Οι διευθυντές των ελληνικών ιαματικών λουτρών και των ξενοδοχείων στις λουτροπόλεις επιδίδονται σε έναν αποκαλυπτικό συναγωνισμό, υποσχόμενοι πολλές ανέσεις και την κατάλληλη θεραπεία. Στις διαφημίσεις, επίσης, τονίζεται ότι οι τιμές των δωματίων, των καταλυμάτων και των γευμάτων στα εστιατόρια κυμαίνονται στα ίδια επίπεδα με αυτές στην Αθήνα.⁴⁷⁶ Οι τιμές των γευμάτων στο Μεγάλο Ξενοδοχείο των Μεθάνων στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν οι εξής: οι σούπες και τα μακαρόνια κόστιζαν 30 λεπτά, τα γλυκά 40 λεπτά και ο καφές 15 λεπτά. Τα ακριβότερα γεύματα

⁴⁷⁶ Οι τιμές βασικών προϊόντων το 1834, με βάση το κατάστιχο του στρατιωτικού Βάσου Μαυροβουνιώτη, είναι: το γάλα 0,24 δρχ. το κιλό, η ζάχαρη 1,32 δρχ., ο καφές 2,10 δρχ., το κρέας 0,51 δρχ. και το ψωμί 0,26 δρχ., Στέφανος Παπαγεωργίου-Ιωάννα Πεπελάση Μίνολου, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834): Κοινωνική συμπεριφορά και οικονομικός ορθολογισμός της οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, Αθήνα 1988, σ. 130.

ήταν τα μπιφτέκια και τα πουλερικά που κόστιζαν 1 δραχμή. Το κόστος διαμονής σε ξενοδοχείο στην Κυλλήνη ήταν 15 δραχμές και στην τιμή συμπεριλαμβανόταν το πρωινό και ένα γεύμα.⁴⁷⁷

Στις ανακοινώσεις στον Τύπο βλέπουμε συχνά τις φράσεις «ευσυνειδησία εις τας τιμάς», «τιμαί συγκαταβατικάι», «τροφή αρίστη δια πάσας τας τάξεις», «δωμάτια για όλες τις τάξεις και τα βαλάντια», «και η αριστοκρατία και ο λαός», που υποδηλώνουν ότι η διαμονή και η θεραπεία στα ελληνικά λουτρά δεν ήταν σε καμία περίπτωση αποκλειστικό προνόμιο των πλουσίων.⁴⁷⁸ Σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές λουτροπόλεις, οι ελληνικές ήταν δεκτικές σε ένα ευρύτερο κοινό που αποτελούνταν από άτομα διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Για τον λόγο αυτό στις αναρτήσεις στον Τύπο υπήρχαν αρκετές προσφορές και οι παρεχόμενες υπηρεσίες (δωμάτιο, λουτρό, γεύματα) ήταν ανάλογες με το είδος και την τιμή τους. Με αυτόν τον τρόπο στις ελληνικές λουτροπόλεις μπορούσαν να συνυπάρξουν άτομα από τα ανώτερα αστικά στρώματα που αναζητούσαν την πολυτελή διαμονή και τις πιο εκσυγχρονισμένες μεθόδους θεραπείας με άτομα από μεσαία και χαμηλά κοινωνικά στρώματα που επέλεγαν το κατάλληλο λουτρό και δωμάτιο ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες. Η πλειονότητα, πάντως, των επισκεπτών μάλλον ήταν άτομα που προέρχονταν από τα μεσαία αστικά στρώματα και είχαν ένα μισθό που θα τους επέτρεπε ολιγοήμερες διακοπές με την οικογένειά τους, στις οποίες συνδύαζαν την ανάγκη για θεραπεία με την αναψυχή.

Δεν μπορεί να εκτιμηθεί με ακρίβεια ποιο ήταν το ημερομίσθιο και το κόστος διαβίωσης μιας οικογένειας την περίοδο αυτή. Μπορούν όμως να γίνουν κάποιες εκτιμήσεις με βάση τη μελέτη της Ευτυχίας Λιάτα πάνω στο κατάστιχο του Αθηναίου εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου. Ο Χ. Ευθυμίου πλήρωνε τις γυναίκες του υπηρετικού του προσωπικού 15 ή 18 δρχ. και τους άνδρες 24-25 δρχ. Το ημερομίσθιο του εργάτη ήταν 2-3 δρχ. και ο μισθός 50-70 δρχ. Τα έξοδα διατροφής της οικογένειας ήταν 6,55 δρχ. ημερησίως τους χειμερινούς μήνες και 6,47 δρχ. τους καλοκαιρινούς.⁴⁷⁹ Υπήρχαν όμως και οι περιπτώσεις των μισθωτών που αμείβονταν

⁴⁷⁷ *Εφημερίς* 4/7/1886 αρ. φ. 184, 30/4/1898, αρ. φ. 119.

⁴⁷⁸ *Εφημερίς* 21/4/1884 αρ. φ. 112, 3/5/1884 αρ. φ. 124, 5/6/1895 αρ. φ. 155, 4/7/1898 αρ. φ. 154, 4/6/1895, *Εμπρός* 22/5/1905, αρ. φ. 3.084.

⁴⁷⁹ Βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846): Μια μαρτυρία από το κατάστιχο του εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου*, Αθήνα 1985, σ. 51, 59-62.

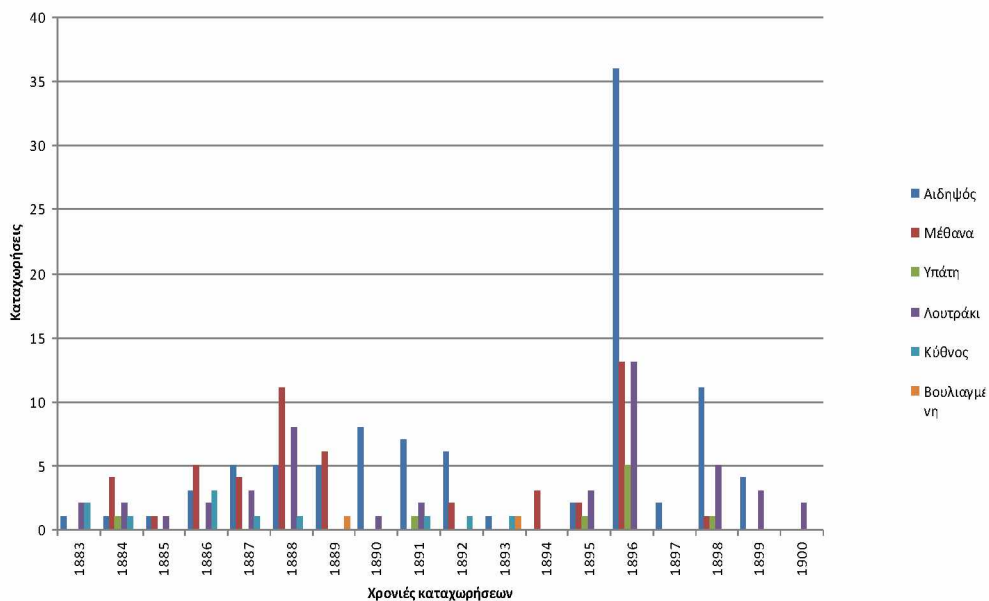
ικανοποιητικά. Για παράδειγμα, ο μέσος μηνιαίος μισθός των υπαλλήλων της Εθνικής Τραπέζης ήταν 197 δρχ. το 1843 και έφτασε τις 554 δρχ. το 1923.⁴⁸⁰

Βασική πηγή για τη συχνότητα των επισκέψεων στα λουτρά αποτέλεσε η *Εφημερίς* την περίοδο 1883-1900. Η αποδελτίωση των ανακοινώσεων της άφιξης και τις αναχώρησης των επισκεπτών σε ελληνικές και ευρωπαϊκές λουτροπόλεις, όπως αυτές δημοσιεύονται στην αθηναϊκή *Εφημερίδα* για μια εικοσαετία (1883-1900), μπορεί να δώσει χρήσιμα στοιχεία σχετικά με το προφίλ του κοινού των λουτρών (βλ. κατάλογο επισκεπτών στο Παράρτημα). Η δημοσιοποίηση του Τύπου φανερώνει πως πρόκειται για άτομα που προέρχονται από την αστική τάξη και θεωρούσαν ότι η μετάβασή τους στα λουτρά συμβάλλει στην δημόσια προβολή και στην ανάδειξη της κοινωνική τους θέσης. Έτσι, λοιπόν, στα τέλη του 19ου αιώνα την προτίμηση των επισκεπτών κερδίζουν πρωτίστως παραθαλάσσιες λουτροπόλεις σε κοντινή απόσταση από την Αθήνα, με εύκολη πρόσβαση σιδηροδρομικώς ή δια θαλάσσης. Οι λουτροπόλεις αυτές είναι η Αιδηψός, τα Μέθανα και το Λουτράκι και ακολουθούν η Κύθνος, η Υπάτη και η Βουλιαγμένη.

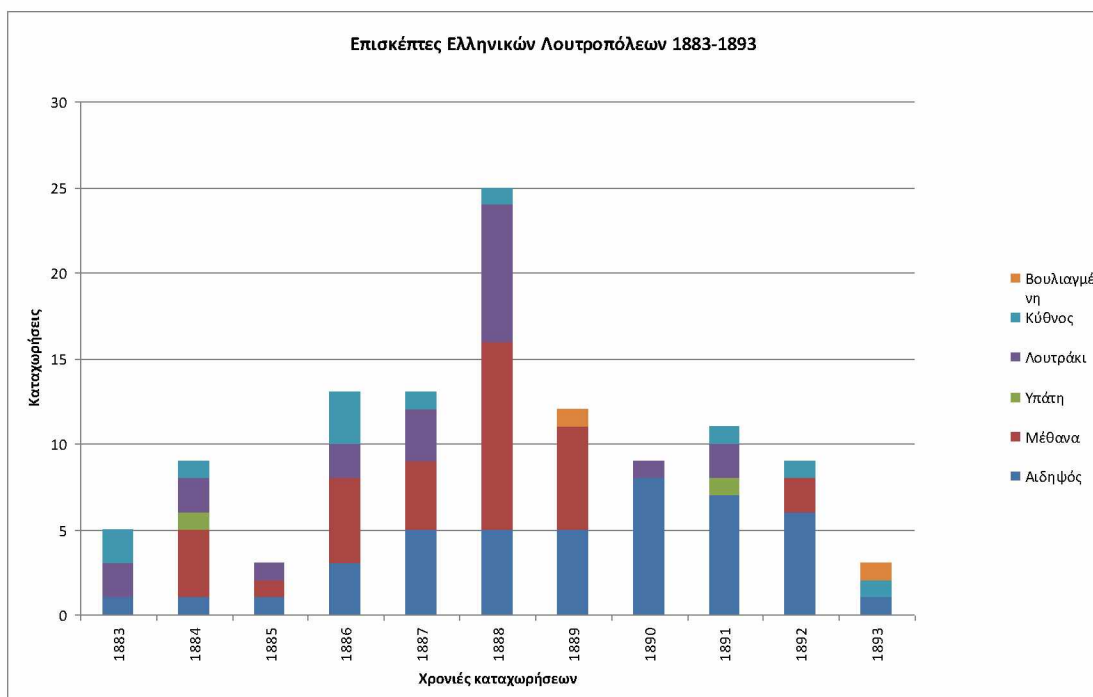
Οι επισκέπτες ξεκινούν συνήθως το ταξίδι τους από την Αθήνα ή από τον τόπο διαμονή τους και ανακοινώνουν στις εφημερίδες τη λουτρόπολη στην οποία πρόκειται να ταξιδέψουν. Στην ανακοίνωσή τους πολλές φορές αναφέρουν το επάγγελμά τους, το διάστημα που σκοπεύουν να διαμείνουν και αν ταξιδεύουν μόνοι τους ή οικογενειακώς. Πρόκειται για άτομα με σημαντική κοινωνική θέση, αφού η πλειονότητά τους ασκεί το επάγγελμα του στρατιωτικού, του δικηγόρου και του πολιτικού.⁴⁸¹

⁴⁸⁰ Βλ. Πέτρος Πιζιάνας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923): Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985, σ. 131.

⁴⁸¹ Melpomeni Kostidi, «Visitors to Greek Thermal and Seaside Spas (Mid-19th Century-Early 20th Century)», *Academica Turistica*, 12 (2019), σ. 5-12.

Εικόνα 5 : Επισκέπτες Ελληνικών Λουτροπόλεων την περίοδο 1883-1900 (Πηγή: *Εφημερίς 1883-1900*)

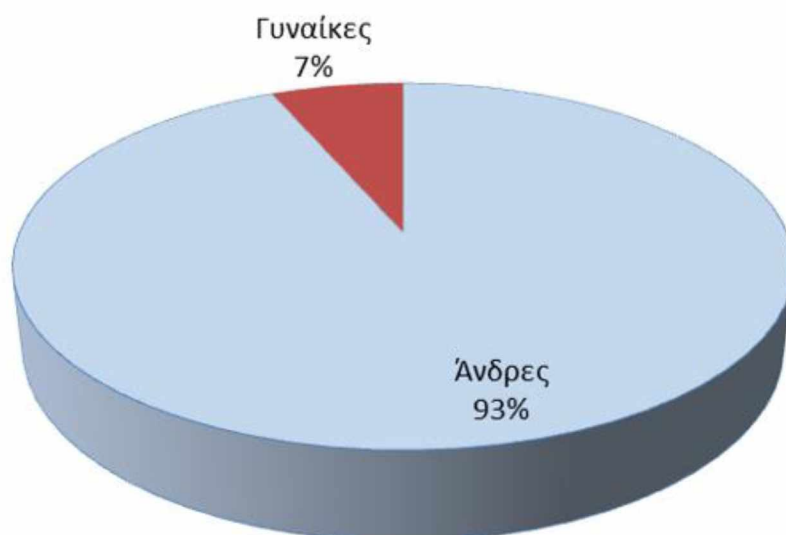
Εικόνα 6 : Καταχωρήσεις επισκεπτών ανά λουτρόπολη 1883-1893 (Πηγή: *Εφημερίς 1883-1893*)

Κάποιες φορές ανακοινώνουν στον Τύπο την ημέρα αναχώρησης και επιστροφής τους. Για τον λόγο αυτό, μπορεί να υπολογιστεί κατά προσέγγιση η

χρονική διάρκεια παραμονής τους στα λουτρά. Η συνήθης διάρκεια παραμονής ήταν 1-2 εβδομάδες και φαίνεται πάντως ότι δεν ξεπερνούσε τον ένα μήνα. Ορισμένοι δήλωναν ότι ο λόγος μετάβασής τους στα λουτρά ήταν η θεραπεία με τη χρήση ιαματικών νερών. Γίνεται, επίσης, αναφορά και στις γυναίκες και δηλώνεται, αν ήταν παντρεμένες ή ανύπαντρες και ποιο ήταν το επάγγελμα του συζύγου τους. Οι γυναίκες ταξίδευαν συνοδευόμενες από το σύζυγο ή άλλα μέλη της οικογένειάς τους.

Στις ανακοινώσεις στη δεκαετία 1883-1893, παρατηρούμε ότι ο αριθμός των καταχωρήσεων στην εφημερίδα ποικίλλει είναι άνισος και σχετικά μικρός, με εξαίρεση το 1888 που φθάνει τις 25. Συγκεκριμένα το 1883 βρέθηκαν έξι ανακοινώσεις επισκεπτών, το 1884 δέκα, το 1885 πέντε, το 1886 δεκατέσσερις, το 1887 δεκαπέντε, το 1889 δώδεκα, το 1890 εννέα, το 1891 δεκατρείς, το 1892 εννέα και το 1893 μόνον τέσσερις. Οι επισκέπτες, όπως φαίνεται από την επαγγελματική τους ιδιότητα είναι επιφανή μέλη της ελληνικής πολιτικής, στρατιωτικής, πνευματικής, οικονομικής και καλλιτεχνικής ζωής. Συγκεκριμένα σε σύνολο 122 καταχωρήσεων διακρίνει κανείς 15 ιατρούς, 12 στρατιωτικούς, 9 νομικούς, 8 βουλευτές, 4 δημάρχους, 4 καθηγητές Πανεπιστημίου, 4 διευθυντές εφημερίδων, 3 επισκόπους, 2 δημοτικούς συμβούλους, 2 εμπόρους, 2 καπνεμπόρους και τις μεμονωμένες περιπτώσεις: ενός λογίου, ενός αρχιμουσικού, ενός σπουδαστή, ενός μεσίτη, ενός συμβολαιογράφου, ενός αρχιτέκτονα, ενός καλλιτέχνη, ενός εμποροράφτη και ενός γραμματέα του Ιατροσυνεδρίου. Ανάμεσα σ' αυτούς τους επισκέπτες κάνουν αισθητή την παρουσία τους προσωπικότητες όπως: ο βουλευτής Κέας Γεώργιος Κόρπας, ο βουλευτής Λάρισας Κωνσταντίνος Ισχύμαχος, ο Λύσανδρος Κουταντζόγλου, αρχιτέκτονας του Αρσάκειου και του Πολυτεχνείου, ο πρωθυπουργός και πρεσβευτής Νικόλαος Δηλιγιάννης, ο Μητροπολίτης Καισαρείας, Ιωάννης (Αναστασιάδης), ο δήμαρχος Πειραιά Αριστείδης Ομηρίδης Σκυλίτσης, ο στρατιωτικός Θεόδωρος Γ. Κολοκοτρώνης, ο βουλευτής Γορτυνίας Βασίλειος Νικολόπουλος, ο Γ. Καρτάλης, βουλευτής και δήμαρχος Παγασών, ο καθηγητής ιατρικής και διάσημος χειρουργός Θεόδωρος Αρεταίος, ο Δημήτριος Κορομηλάς, δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας και ιδρυτής από το 1873 της *Εφημερίδος*, ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Πατρών και Ηλείας Αβέρκιος, ο καθηγητής και ιδιοκτήτης των λουτρών Αθηνών Νικόλαος Δαμασκηνός, ο Κωνσταντίνος Κόντος, καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Κωνσταντίνος Κατσίμπαλης, γνωστός λόγιος και δημοσιογράφος, ο Διευθυντής της *Νέας Εφημερίδος* Ιωάννης

Καμπούρογλου, ο Αριστείδης Ρούκης, Διευθυντής της *Εφημερίδος* και ο γραμματέας του Ιατροσυνεδρίου Βασίλειος Πατρίκιος.

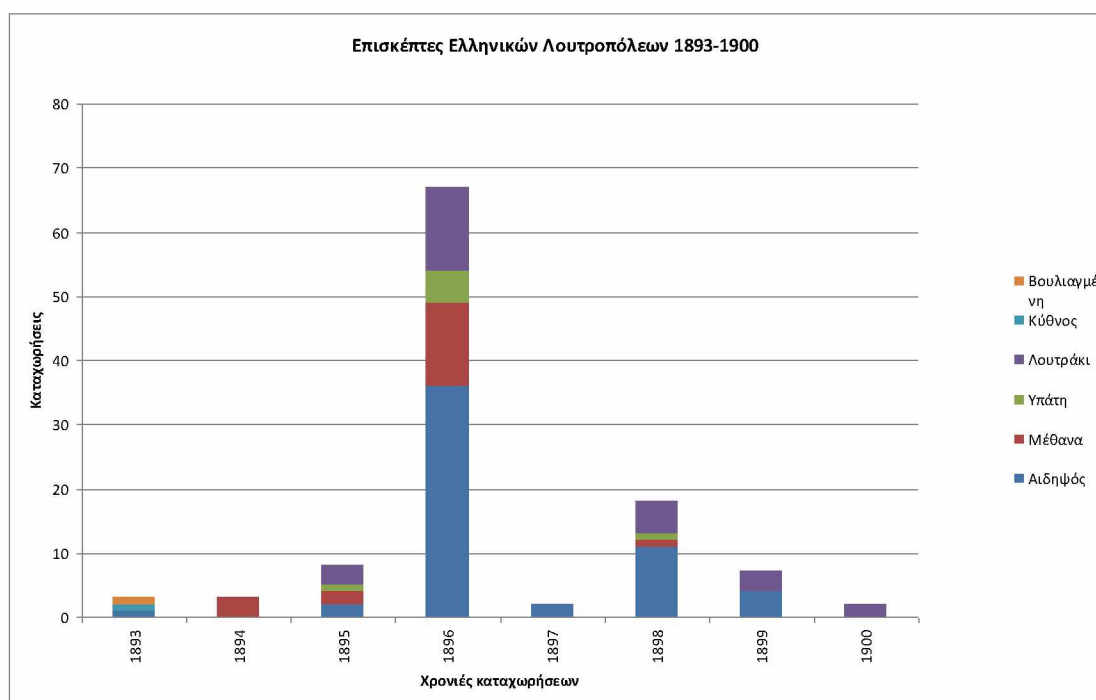
Εκόνα 7 : Αναλογία ανδρών – γυναικών 1883-1893

(Πηγή: στοιχείων από την «Εφημερίς» 1883-1893)

Άξιο προσοχής είναι η έλλειψη αναφοράς στις γυναικείες παρουσίες. Σε σύνολο 122 καταχωρήσεων επισκεπτών στην *Εφημερίδα* κατά τη δεκαετία 1883-1893 έχουμε οκτώ μόνο καταχωρήσεις με γυναικεία ονόματα, η ιδιότητα των οποίων δεν αναφέρεται. Συγκεκριμένα: μία αναφορά το 1884, δύο το 1886, μία το 1887, τρεις το 1888 και μία το 1889. Τις τέσσερις επόμενες χρονιές δεν έχουμε καμιά γυναικεία καταχώρηση. Επίσης, το 1883 στους έξι καταχωρημένους επισκέπτες δύο μόνον συνοδεύονταν από τις οικογένειές τους. Το 1884 στους δέκα μόνον τρεις, το 1885 στους πέντε μόνον ένας, το 1886 στους δεκατέσσερις πέντε, το 1887 στους δώδεκα μόνον τρεις, το 1890 στους εννέα μόνον δύο, το 1891 στους δεκατρείς μόνον δύο, ενώ το 1892 στους εννέα πέντε και το 1893 στους τέσσερις κανείς από αυτούς. Η μελέτη των στοιχείων αυτών μπορεί να οδηγήσει στη σκέψη ότι αριθμητικά στις λουτροπόλεις υπερτερεί το ανδρικό φύλο, χωρίς να συνοδεύεται από την οικογένεια. Επίσης, φαίνεται ότι οι γυναίκες ταξίδευαν στα λουτρά πάντα όμως συνοδευόμενες. Γινόταν, όμως, μνεία σ' αυτές στην περίπτωση που ήταν σύζυγοι ή κόρες σημαντικών

μελών της αστικής τάξης, οι οποίοι επέλεξαν οι ίδιοι να δημοσιοποιήσουν το ταξίδι τους στα λουτρά.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη των καταχωρίσεων κατά τη δεκαετία 1883-1893, η Αιδηψός και τα Μέθανα συγκέντρωναν τον μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών. Συγκεκριμένα η Αιδηψός εμφανίζεται 42 φορές και τα Μέθανα με 33. Ακολουθούν το Λουτράκι με 24 καταχωρήσεις, η Κύθνος με 11, η Υπάτη με 3, τα λουτρά Βουλιαγμένης με 2 και η Κυλλήνη με μία.

Εκόνα 8 : Καταχωρήσεις επισκεπτών ανά λουτροπόλη 1893-1900

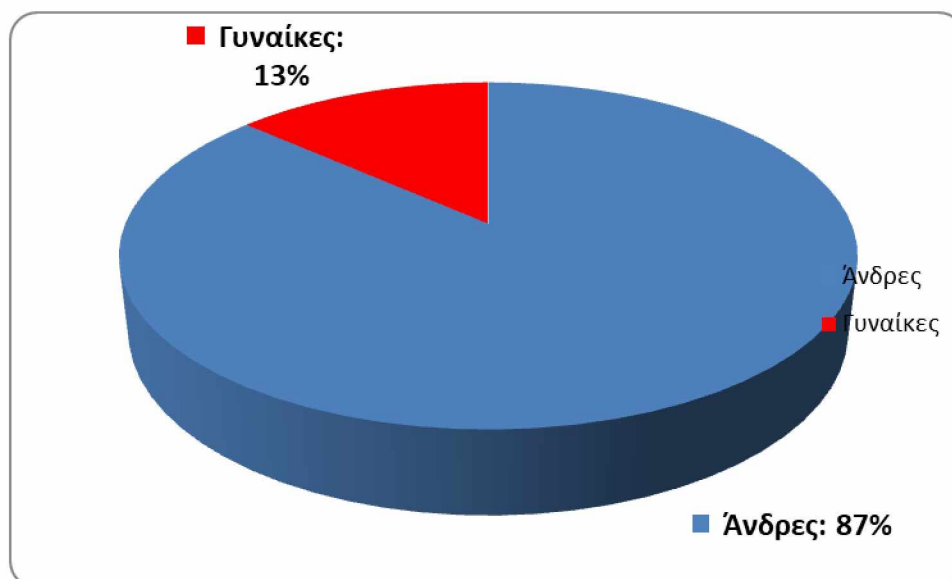
(Πηγή: στοιχεία από την «Εφημερίς» 1893-1900)

Η εικόνα που σχηματίζουμε είναι πως τα Μέθανα έχουν το προβάδισμα στις επιλογές των επισκεπτών μέχρι το 1889, ενώ από το 1890 ανεβαίνει σταθερά στις προτιμήσεις η Αιδηψός. Το Λουτράκι κατέχει την τρίτη θέση, ενώ η Κύθνος εμφανίζεται σταθερά καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός επώνυμων επισκεπτών επιλέγουν την Υπάτη και τη Βουλιαγμένη.

Από το 1894 μέχρι το 1900 διαπιστώνει κανείς πως ο αριθμός των καταχωρήσεων των επισκεπτών σε λουτροπόλεις ποικίλλει. Ενδεικτικά, το 1894 έχουμε μόνο 6 καταχωρήσεις, ενώ το 1896 (χρονιά των Ολυμπιακών αγώνων) ο

αριθμός των επισκεπτών εκτινάσσεται στους 78. Το 1897, χρονιά του «ατυχούς» ελληνοτουρκικού πολέμου, οι επισκέπτες που ανακοινώνουν τη μετάβασή τους σε λουτρόπολη είναι μόλις 3. Ο αριθμός ανεβαίνει στους 22 το 1898, ενώ το 1900 είναι μόλις 3.

Ενδιαφέρον, παρουσιάζει η επαγγελματική ενασχόληση των καταχωρημένων στην εφημερίδα επισκεπτών. Προηγούνται, αριθμητικά οι στρατιωτικοί (28), ακολουθούν οι βουλευτές (11), οι ιατροί (10), οι καθηγητές Πανεπιστημίου (8), οι νομικοί (6), οι ιερωμένοι (4), οι υπάλληλοι Υπουργείων (4), οι υπουργοί (3) και ακολουθούν από δύο διευθυντές τραπεζών, διευθυντές εφημερίδων, δήμαρχοι και μεμονωμένες περιπτώσεις όπως: ταμίας μονοπωλίου, τηλεγραφητής, δημοσιογράφος, πράκτορας εφημερίδων, φαρμακοποιός, καταστηματάρχης, τραπεζομεσίτης, διευθυντής ξενοδοχείου. Από την ποικιλία των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των επισκεπτών, διαπιστώνει κανείς πως για τα λουτρά έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι αστοί της εποχής, οι έχοντες όχι μόνο οικονομική επιφάνεια, αλλά και σχετική πληροφόρηση για τις ιδιότητες των ιαματικών λουτρών και τις παρεχόμενες υπηρεσίες σε αυτά. Αξίζει, επίσης, την περίοδο αυτή (1894-1900), να επισημάνει κανείς το ανδρικό και πάλι προβάδισμα σε σχέση με τον αριθμό των γυναικών επισκεπτριών στα λουτρά.

Εκόνα 9 : Αναλογία ανδρών – γυναικών 1894-1900 (Πηγή: *Εφημερίς 1894-1900*)

Στην περίοδο 1894-1900 σε σύνολο 156 καταχωρημένων στην *Εφημερίδα* ανακοινώσεων επισκεπτών σε λουτροπόλεις οι συνοδευόμενοι άνδρες λουόμενοι από μέλη των οικογενειών εξακολουθούν να είναι λίγοι, όπως και στην προηγούμενη περίοδο. Συγκεκριμένα: στις 7 καταχωρημένες ανακοινώσεις του 1894 μόνο 4 επισκέπτονται οικογενειακώς τα λουτρά. Το 1895 στις 39 μόνον ένας. Το 1896 στις 74 περιπτώσεις έχουμε μόνον 17 να συνοδεύονται από μέλη των οικογενειών τους. Το 1897 κανείς από τους 3 καταχωρημένους επισκέπτες δεν συνοδεύεται. Το 1898 στις 22 συνολικά καταχωρήσεις μόνον 2 αναφέρουν ότι θα τους συνοδεύσουν μέλη της οικογένειάς τους. Το 1899, αν και ο αριθμός των καταχωρημένων ανακοινώσεων περιορίζεται σε 8, εντούτοις οι δύο από αυτούς μεταβαίνουν οικογενειακώς. Το 1900 στις 3 καταχωρημένες ανακοινώσεις ένας μόνον επισκέπτης των λουτρών συνοδεύεται.

Εξέχουσες, στο σύνολο των 18 επωνύμων καταχωρήσεων γυναικών είναι η παρουσία της Βασίλισσας Όλγας, της πριγκίπισσας Μαρίας και της δεσποινίδας επί των τιμών Χριστίνης Επ. Κριεζή που επισκέφθηκαν την Αιδηψό το 1899. Για τις υπόλοιπες γυναίκες ή δεν αναγράφεται η επαγγελματική και κοινωνική θέση τους ή, αν αυτή γίνεται γνωστή, οφείλεται στην επαγγελματική δραστηριότητα του συζύγου τους, όπως συμβαίνει με τις συζύγους των ιατρών. Έτσι, λοιπόν, προκύπτει ότι μόνο λίγες, αντλώντας από τη φήμη και οικονομική επιφάνεια του συζύγου τους, γνωστοποιούν την έλευση ή την επιστροφή τους μέσω του ειδησεογραφικού οργάνου.

Αξίζει ωστόσο να παρατηρήσει κανείς πως την εποχή που η Βασίλισσα Όλγα εν μέσω ενθουσιασμού και ποικίλων εκδηλώσεων επισκέπτεται την Αιδηψό, ήδη από το 1897, όπως πληροφορούμαστε από την *Εφημερίδα*. Ανάμεσά τους διακρίνει κανείς ηχηρά ονόματα της πολιτικής και οικονομικής ζωής της χώρας όπως τους: Σκουζέ, τον σταυλάρχη των ανακτόρων Τσέρνοβιτς, τον Μουρούζη, τον Ιω. Δεληγιάννη, τον Κ. Κοτζιά, τον Σ. Τσαλδάρη, τον Γ. Βενιζέλο, τους οποίους μάλιστα βλέπουμε να διαψεύδουν, σε σχετικό δημοσίευμα εφημερίδας, κακόβουλες φήμες για την διατάραξη της δημόσιας τάξης στην Αιδηψό εξαιτίας της εμφάνισης φυγόδικων ή ληστών.⁴⁸²

Στην περίοδο 1894-1900 στις επιλογές των επισκεπτών προηγείται το Λουτράκι με 27 στην *Εφημερίδα*, ενώ στη δεύτερη θέση ακολουθεί η Αιδηψός με 25 και, έπονται τα Μέθανα με 20, η Κυλλήνη με 15, η Υπάτη με 7 και τα Κύθηρα με μία

⁴⁸² *Εφημερίς*, αρ. φ. 161, 9/6/1897.

μόνον καταχώρηση. Στη δεύτερη αυτή περίοδο το Λουτράκι και η Αιδηψός αγγίζουν την πρώτη θέση, ενώ ψηλά στις προτιμήσεις των λουομένων παραμένουν τα Μέθανα και η Κυλλήνη.

Μελετώντας την επισκεψιμότητα των λουτροπόλεων διαπιστώνει κανείς πως λίγοι βουλευτές της Αττικής όπως: ο Μ. Οριγώνης (1895) και αργότερα ο Αλέξανδρος Ρετσίνας (1899), καθώς και ο Υπουργός Παιδείας και Εκκλησιαστικών Δημήτριος Πετρίδης (1896) προτιμούν το Λουτράκι και αυτό ίσως να οφείλεται στη μικρή χιλιομετρική απόσταση από την πρωτεύουσα του Κράτους. Αντίθετα ο επιχειρηματίας και δήμαρχος Πειραιά Τρύφων Μουτζόπουλος, το 1896 και 1899 επισκέπτεται την Αιδηψό. Την τελευταία επισκέπτονται ο γνωστός αρχιτέκτονας Λύσανδρος Καυταντζόγλου, ο Διευθυντής της Στρατιωτικής Αστυνομίας Αθηνών Δημήτριος Μπαϊρακτάρης, ο Διευθυντής του ξενοδοχείου Μ. Βρετανίας Ευστάθιος Λάμπας και ο ομογενής από την Κωνσταντινούπολη Παύλος Στεφάνοβικ Σκυλίτσης, ο οποίος μεταβαίνει στη λουτρόπολη το 1896. Ανάμεσα στους εκλεκτούς επισκέπτες, είναι και ο Ανδρέας Συγγρός που κατέπλευσε με τη θαλαμηγό του «Αυλίδα» στην Αιδηψό το 1898.

5.2 Οι επισκέπτες στην περίοδο ακμής των λουτροπόλεων (1900-1930)

Στη δεύτερη περίοδο ανάπτυξης των ελληνικών λουτροπόλεων, η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων παρέχει πολύτιμες στατιστικές καταγραφές των επισκεπτών στις λουτροπόλεις με τη μεγαλύτερη προσέλευση.⁴⁸³ Τα *Δελτία Ιαματικών πηγών* που εξέδωσε η υπηρεσία βασίζονταν σε επιτόπιες παρατηρήσεις και παρουσίαζαν την εικόνα του αστικού χώρου των λουτροπόλεων και τα συνιστώμενα μέτρα εξυγίανσης και βελτίωσής τους. Σημαντικός ήταν ο ρόλος των διορισμένων λουτρολόγων γιατρών στις ιαματικές πηγές, οι οποίοι κατέγραφαν λεπτομερώς τις παρατηρήσεις τους και στη συνέχεια προχωρούσαν σε στατιστική αναγραφή των ασθενών, στην οποία αναφερόταν το φύλο, η ηλικία και η κατάσταση του ασθενούς μετά τη θεραπεία. Σύμφωνα με τη στατιστική έκθεση του γιατρού Α. Πετρίνη, το 1903 η Υπάτη συγκέντρωνε 800 θαμώνες που έπασχαν από 88 νοσήματα. Από αυτούς οι

⁴⁸³ ΦΕΚ 30/8/1911 Περί οργανώσεως της στατιστικής υπηρεσίας εν τω Υπουργείω Εθνικής Οικονομίας.

598 ήταν άντρες και οι 202 γυναίκες.⁴⁸⁴ Μια άλλη περίπτωση έκθεσης είναι του γιατρού Νικόλαου Λεούση για τους υπερτασικούς της Υπάτης για δύο συνεχόμενες χρονιές, το 1930 και 1931. Στη μελέτη, που κατέθεσε στο υπουργείο Εσωτερικών αναφέρει 2.488 άτομα που προσήλθαν στα λουτρά Υπάτης. Από αυτούς κάποιοι δεν εξετάστηκαν. Στον κατάλογο που δημοσιεύει για τις λουτρικές περιόδους των ετών 1930 και 1931 αναφέρει τα αρχικά των ασθενών, την ηλικία τους, καθώς και τον τόπο διαμονής τους. Οι περισσότεροι ασθενείς είναι άνω των 50 ετών και προέρχονται από περιοχές με εύκολη πρόσβαση οδικώς (Αθήνα, Πειραιάς, Λαμία, Λειβαδιά και Βόλος), από άλλα μεγάλα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Πάτρα) και κάποιοι λίγοι από τα νησιά. Υπήρχαν επίσης ορισμένες περιπτώσεις Ελλήνων που ζούσαν στην Αφρική και έρχονταν στην Υπάτη για θεραπεία.⁴⁸⁵

Το 1920 έγινε για πρώτη φορά στατιστική καταγραφή του αριθμού των λουομένων προκειμένου να διαπιστωθούν τυχόν ελλείψεις, να γίνουν οι απαραίτητες κτιριακές βελτιώσεις και να αγοραστεί ο κατάλληλος εξοπλισμός για τις λουτρικές εγκαταστάσεις. Έκτοτε, η Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων δημοσίευε ετήσια τον αριθμό των επισκεπτών (ασθενών, συνοδών, παραθεριστών), των λούσεων και των εσόδων που απέφεραν.⁴⁸⁶ Οι στατιστικές καταγραφές στο *Δελτίον Ιαματικών Πηγών* και στο βιβλίο του Ν. Λέκκα *750 μεταλλικάι πηγαί της Ελλάδος*, από το 1927 μέχρι το 1935, αφορούν συγκεντρωτικές μελέτες δημοσίων και ιδιωτικών πηγών. Ο αριθμός των ασθενών που έκαναν χρήση των ιδιωτικών ιαματικών πηγών για τα έτη 1935, 1936 και 1937 ήταν αντίστοιχα 24.667, 25.917 και 22.069. Στις δημόσιες πηγές ο αριθμός ανερχόταν σε 36.495, 35.219 και 42.878 για τις χρονιές 1935, 1936 και 1937 αντίστοιχα.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Α. Πετρίνης, *Ιατρική στατιστική των κατά το έτος 1903 ποιησαμένων χρήσιν των λουτρών Υπάτης και ανυσιμότης αυτών*, Αθήνα 1905.

⁴⁸⁵ Νικόλαος Λεούσης, «Στατιστική λουσθέντων εν Υπάτη κατά την λουτρικήν περίοδον 1930 μετά παρατηρήσεων επί της θεραπευτικής δράσεως του ιαματικού ύδατος αυτής» στο *Δελτίον ιαματικών πηγών*, αρ. 3, Αθήνα 1931. Του ίδιου, *Τα ιαματικά ύδατα εν τη θεραπεία των νόσων της καρδιάς και των αγγείων. Η εν Υπάτη λουτροθεραπεία*, Αθήνα 1932.

⁴⁸⁶ Εγκύκλιος του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Κωνσταντίνου Σπυρίδη προς τους ενοικιαστές δημοσίων ιαματικών πηγών και τους διευθυντές ιδιωτικών με την οποία ζητείται η στατιστική καταγραφή των λουομένων. 22/11/1919 ΓΑΚ, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, φακ. 358. Ν. Λέκκας, *Βιομηχανία των Ξένων*, σ. 41. ΦΕΚ 36-19/2/1919.

⁴⁸⁷ Νικόλαος Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικάι πηγαί της Ελλάδος*, ό.π., σ. 245-246.

Δημόσιες Ιαματικές πηγές	1935 Αριθμός ατόμων:	1936 Αριθμός ατόμων:	1937 Αριθμός ατόμων:
Αιδηψός	2.443	1.839	1.622
Λουτρά Ελευθερών	932	947	1.123
Θερμοπύλες	1.040	1.081	1.631
Καμένα Βούρλα	2.286	1.624	2.428
Καϊάφας	2.434	2.144	2.260
Κύθνος	367	379	460
Κυλλήνη	964	918	1.217
Λαγκαδάς	3.699	2.845	4.256
Λουτράκι	750	750	800
Μέθανα	2.281	2.677	4.257
Ν. Απολλωνία	2.605	2.409	1.310
Ν. Λουτράκι (Πόζαρ)	1.222	1.182	1.199
Σμόκοβο	3.654	3.068	4.983
Υπάτη	1.943	1.617	1.849

Πίνακας 7 : Επισκέπτες σε Δημόσιες Ιαματικές πηγές (1935-1937)
Πηγή: Νικόλαος Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1938

Αυξ. Αριθ.	Ιδιωτικές ιαματικές πηγές	1935 Αριθμός ατόμων:	1936 Αριθμός ατόμων:	1937 Αριθμός ατόμων:
1.	Αιδηψός	6.039	6.640	3.959
2.	Αμάραντος Κόνιτσας	133	-	135

3.	Βουλαγαμένη	534	187	248
4.	Θέρμες Κουρτζή	1.241	1.014	1.008
5.	Θερμή Μυτιλήνης	510	997	842
6.	Καλύβια Ηραίας Γορτυνίας	955	-	950
7.	Κέραμος Χίου	-	-	202
8.	Κόλπος Γέρας Λέσβου	228	-	235
9.	Λουτράκι	9.729	10.198	7.035
10.	Μέθανα	1.679	1.858	1.754
11.	Λουτρά Μουρσιανού Αγρινίου	219	-	343
12.	Σέδες Θεσσαλονίκης	1.920	4.175	3.712
13.	Σελιανίτικα Αχαΐας	1.480	848	1.646
	Σύνολο	24.667	25.917	22.069

Πίνακας 8 : Στατιστική λουόμενων στην περίοδο 1935-1937 σε ιδιωτικές ιαματικές πηγές Πηγή: Ν. Λέκκας, *Αι 750 μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1938

Ειδικότερα, υπάρχουν στατιστικές καταγραφές για τις σημαντικότερες λουτροπόλεις της Υπάτης, των Μεθάνων και του Σμόκοβου. Στις μεμονωμένες καταγραφές δημοσιεύονται οι επισκέπτες κατά τους μήνες λειτουργίας των λουτρών (Απρίλιος-Οκτώβριος) σε δημόσιες και ιδιωτικές ιαματικές πηγές της λουτρόπολης και καταγράφεται ο αριθμός των λούσεων σε αυτές:

Σύμφωνα με τη στατιστική του 1933 οι λουτροπόλεις που συγκέντρωναν τουρίστες από το εξωτερικό ήταν πρωτίστως το Λουτράκι και δευτερευόντως η Αιδηψός. Εκτός από τις δύο αυτές κοσμοπολίτικες λουτροπόλεις, τα Μέθανα, η

Υπάτη, το Σμόκοβο, ο Λαγκαδάς και τα λουτρά του Καϊάφα διέθεταν τις υποδομές για τη φιλοξενία ξένων τουριστών.⁴⁸⁸

Η σταδιακή αύξηση του αριθμού των επισκεπτών μπορεί να αποδοθεί σε μεγάλο βαθμό στις συμβάσεις παραχώρησης, οι οποίες βελτίωσαν τον αστικό χώρο και τις υποδομές των λουτροπόλεων, καθιστώντας τις έτσι περισσότερο ελκυστικές στους επισκέπτες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα λουτρά Καϊάφα, που κατά τη διάρκεια της εικοσαετούς ενοικιάσής τους (1907-1927), κατάφεραν να τριπλασιάσουν τον αριθμό των επισκεπτών τους. Το συνεχές ρεύμα επισκεπτών (ντόπιων και ξένων) που πήγαιναν στις λουτροπόλεις (κυρίως στην Αιδηψό και το Λουτράκι) υποδηλώνει ότι επρόκειτο πλέον όχι απαραίτητα για ασθενείς, αλλά και για τουρίστες. Ήταν δηλαδή επισκέπτες που πήγαιναν στις λουτροπόλεις όχι μόνο για ίαση, αλλά και για παραθερισμό μαζί με τις οικογένειές τους.⁴⁸⁹

Καταγραφή λουόμενων για την τριετία 1927-1929			
Δημόσιες ιαματικές πηγές	1927	1928	1929
Μέθανα	3.200	2.500	2.772
Υπάτη	2.189	2.011	2.299
Σμόκοβο	2.940	2.797	2.684

Πίνακας 9 : Καταγραφή λουόμενων για την τριετία 1927-1929 σε Μέθανα, Υπάτη και Σμόκοβο

Πηγή: Νικόλαος Λέκκας (επιμ.), *Δελτίον Ιαματικών Πηγών*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, αρ. 3, Αθήνα 1931

Εκτός από την αύξηση του αριθμού των επισκεπτών στις ελληνικές λουτροπόλεις σημαντικός παράγοντας που φανερώνει τη βελτίωση σε επίπεδο συνθηκών διαμονής ήταν ο σημαντικός αριθμός ανέγερσης των ξενοδοχείων κατά τη δεκαετία του 1930, που μπορούσαν να φιλοξενήσουν τουρίστες από τον ελληνικό και ευρωπαϊκό χώρο. Μάλιστα, ο Ν. Λέκκας αποδίδει την αύξηση του αριθμού των

⁴⁸⁸ Το 1933 οι λουόμενοι στο Λουτράκι έφταναν τους 13.361 από τους οποίους οι 2.500 ήταν ξένοι, ενώ στην Αιδηψό από τους 8.500 λουομένους μόλις οι 600 ήταν ξένοι. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, «Ελλάς», λήμμα «τουρισμός», σ. 209-210.

⁴⁸⁹ Το 1912 ο αριθμός των επισκεπτών στα λουτρά Καϊάφα έφτανε τους 1.000. Το 1923 οι επισκέπτες ήταν 2.900. Νικόλαος Λέκκας, *Καϊάφα-Ιαματικά Πηγάι* αρ. 2, Αθήνα 1923, σ. 18.

επισκεπτών από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και του εξωτερικού, κυρίως της Αιγύπτου, σε δύο βασικούς παράγοντες: στη βελτίωση των υποδομών στις ελληνικές λουτροπόλεις και την οικονομική κρίση της διετίας 1936-1938, η οποία περιόρισε τις συναλλαγματικές δυνατότητες των επισκεπτών που είχαν μεγάλη οικονομική άνεση και που μέχρι τότε προτιμούσαν τις ευρωπαϊκές λουτροπόλεις.⁴⁹⁰ Τα ξενοδοχεία βρίσκονταν στην Αθήνα και στα περίχωρά της, στις μεγαλύτερες σε επισκεψιμότητα λουτροπόλεις της Αιδηψού και του Λουτρακίου, στους αρχαιολογικούς τόπους της Ολυμπίας και των Δελφών, στις μεγαλύτερες επαρχιακές πόλεις και σε δημοφιλή ορεινά θέρετρα.⁴⁹¹

Πόλη ή περιοχή	Αριθμός ξενοδοχείων	Αριθμός δωματίων
A) Αθήνα- περίχωρα		
Αθήνα	34	2.095
Κηφισιά	6	429
Φάληρα	3	135
Εκάλη	2	38

⁴⁹⁰ Τη δεκαετία του '30 η Αιδηψός διέθετε επτά ξενοδοχεία με 475 δωμάτια, το Λουτράκι οκτώ με 300 δωμάτια και η Υπάτη δύο με 70 δωμάτια. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 10 «Ελλάς», λήμμα «τουρισμός» σ. 212. Νικόλαος Λέκκας, *Αι εκατόσθαι πενήντα μεταλλικαί πηγαί της Ελλάδος*, σ. 35.

⁴⁹¹ Οι κηπουπόλεις Εκάλη και Καστρί σχεδιάστηκαν από τον μηχανικό και πολεοδόμο Σπήλιο Αγαπητό το 1922 και 1926 αντίστοιχα. Το ξενοδοχείο «Διάνα» στην Εκάλη σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Ν. Ζουμπουλίδη. Στην Τρίπολη υπήρχε χτισμένο το ξενοδοχείο «Ανακτορικών. Στις Σπέτσες το «Poseidonion Grand Hotel» ανήκε στον ευεργέτη Σωτήριο Ανάργυρο. Σχεδιάστηκε το 1914 από τον αρχιτέκτονα Παναγιώτη Ζίζηλα και στα εγκαίνιά του παρευρέθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Στη Φτέρη, ιδιαίτερα δημοφιλές θέρετρο του ορεινού τουρισμού της Ευρώπης τη δεκαετία του 1930, χτίστηκε το ξενοδοχείο "Βίλλα Ελάτεια" και ανήκε στον δήμαρχο Αιγίου Σωτήρη Σταυρουλόπουλο. Στο Σαραντάπηχο στην Ορεινή Κορινθία το 1930 οι Αιγιώτες επιχειρηματίες Βασίλειος Χρύσης και ο Σπύρος Νικολούλιας έχτισαν το ξενοδοχείο «Αναγέννησις». Το ξενοδοχείο «Helmos» στα Καλάβρυτα κατασκευάστηκε το 1922. Το «Θεοξένεια» χτίστηκε από τους αδερφούς Αθανασάκη, που πλούτισαν από το εμπόριο στην Αίγυπτο, το 1898 πάνω από την κεντρική πλατεία της Πορταριάς. Το ξενοδοχείο προσέελκυσε τουριστικά τους κατοίκους της περιοχής, προς τον τουρισμό, ιδίως μετά το 1920, όταν ένα βασιλικό διάταγμα χαρακτήριζε την Πορταριά ως χώρο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Υπήρξε ένα από τα αγαπημένα θερινά ξενοδοχεία επωνύμων πολιτικών και επιχειρηματιών της Ελλάδας και των Βαλκανίων.

Καστρί	1	38
Β) Λουτροπόλεων		
Αιδηψός	7	435
Λουτράκι	8	300
Υπάτη	2	70
Γ) Αρχαιολογικών τόπων		
Ολυμπία	1	35
Δελφοί	1	24
Δ) Επαρχιών		
Θεσσαλονίκη	5	243
Πάτρα	3	105
Κέρκυρα	1	64
Κόρινθος	2	35
Σπέτσες	1	60
Τρίπολη	1	28
Ε) Ορεινά		
Φτέρη Αχαΐας	2	20
Μέγα Σπήλαιο	1	14
Καλάβρυτα	2	30
Πορταριά	1	50
Σαραντάπηχο Κορινθίας	1	49

Πίνακας 10 : Πίνακας ξενοδοχείων σε τουριστικούς προορισμούς τη δεκαετία του 1930.
Πηγή: Νικόλαος Λέκκας, λήμμα «Τουρισμός» , *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, σ. 212

Άλλες ενδιαφέρουσες μαρτυρίες είναι οι ταξιδιωτικοί οδηγοί και τα λογοτεχνικά κείμενα, στα οποία οι λουτροπόλεις παρουσιάζονται από την σκοπιά των επισκεπτών τους και σχολιάζονται οι επιπτώσεις της χρήσης των ιαματικών πηγών στην υγεία τους. Οι αφηγήσεις των ασθενών χρησιμοποιήθηκαν για να

«διαφημίσουν» τις θεραπευτικές ιδιότητες των λουτρών. Οι ασθενείς ανέφεραν το όνομά τους, τον τόπο καταγωγής τους, το χρόνο παραμονής στα λουτρά και τις επιπτώσεις που είχαν αυτά στην υγεία τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι διηγήσεις των ασθενών που έκαναν χρήση της ιδιωτικής πηγής του Παναγιώτη Μακρή, το 1905, στην Αιδηψό. Ταξίδευαν ως επί το πλείστον οικογενειακώς και ως τόπος διαμονής τους δηλώνεται η Αθήνα, τα Αμπελάκια Θεσσαλίας, η Λειβαδιά, η Κρήτη και το Μεσολόγγι. Προέρχονται από τα αστικά στρώματα, καθώς φαίνεται ασκούσαν το επάγγελμα του γιατρού, του ιερομένου, του κτηματία, του συμβολαιογράφου, του λογιστή της Εθνικής Τράπεζας και του δικηγόρου. Ανάμεσα στους ασθενείς που επισκέφτηκαν το λουτρικό κατάστημα του Π. Μακρή, υπήρχαν και γνωστά μέλη της κοινωνίας, καθώς ευχαριστήριες επιστολές απέστειλαν ένας πρώην βουλευτής Χανίων, ένας ταγματάρχης, ο γραμματέας της Βασίλισσας και ένας αρχιμανδρίτης. Οι ασθένειες από τις οποίες έπασχαν ήταν: δυσκολία στο βάδισμα, αρθριτικά, ρευματισμοί και νευραλγίες.⁴⁹²

Μια άλλη σημαντική εκτενής μαρτυρία για τα λουτρά του Σμόκοβου Καρδίτσας είναι αυτή του δικηγόρου Δημήτριου Ψιμόπουλου. Στο βιβλίο του *Εντυπώσεις εκ των λουτρών Σμοκόβου* (1906) ο δικηγόρος περιγράφει λεπτομερώς τις εντυπώσεις του από τα λουτρά. Τα επισκέφτηκε για 17 ημέρες μαζί με τη σύζυγό του, γιατί έπασχε από στομαχικά προβλήματα. Δίνει, μάλιστα, και συμβουλές σε μελλοντικούς επισκέπτες της λουτρόπολης.⁴⁹³

«Ἦδη δε θα εἰπῶ τινά και περί της λειτουργίας αὐτῶν και του βίου των λουομένων εις αὐτά. Ἀνά πάσαν εσπέραν περί την 5^η μ.μ ὥραν ἐκάστης ἡμέρας ἀκούεται κῶδων ἐκ του γραφείου του Διευθυντοῦ των Λουτρῶν, ἰδρυμένου ἐν ἐνί των ἐσωγείων δωματίων της Μακεδονίας, βλέποντι προς βορράν, θωπευομένω δε και ὑπὸ της ἀνατολῆς, κρουόμενος και σημαίνων την ταχείαν προσέλευσιν των λουσθησομένων την ἐπερχομένην πρωίαν προς παραλαβὴν των εἰσιτηρίων. Τη δε ἐπιούση ἄμα τῷ ἡλίῳ ἀνατεῖλαντι ἀκούεται ὁ κῶδων. Και ἐκ τούτου ἀρχονται ἐγειρόμενοι οἱ ἔχοντες ὥραν λούσεως πρωινήν και βλέπονται, ἀν δύναται τις και τοιαύτην παράβασιν της Γραμματικῆς Ἐπιστήμης να ποιῆται προς ἀκριβή παράστασιν δυσλήπτων εἰκόνων, φέροντες ὑπὸ μάλης συνδόνα λευκὴν και μεταβαίνοντες εις τους

⁴⁹² Αναστάσιος Δαμβέργης, *Ιαματικά λουτρά Παναγιώτου Δ. Μακρή ἐν Αἰδιψῷ της Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1905.

⁴⁹³ Δημήτριος Ψιμόπουλος, *Εντυπώσεις ἐκ των λουτρῶν Σμοκόβου*, Καρδίτσα 1906, σ. 49-50.

λουτήρας, εις ους αυτοί εαυτούς υπήγαγον. Εκεί δε προ της εισόδου του αναμνηστηρίου επιστάτης ευρίσκεται λαμβάνων τα εισιτήρια και επιτρέπων είτε την εις την δεξαμενήν είσοδον των προσερχομένων. Τούτου δε το βλέμμα αετείον εστί, αι δε θωπείαι αυτού αι λεληθότα σκοπόν έχουσαι την ικανοποίησιν υπερβαίνουσι την εαυτών βαθμίδα. Μετά παρέλευσιν δε 9' ή 12' ή 15' της ώρας λεπτών από της εαυτών εμβαπτίσεως εις την δεξαμενήν φαίνονται εξερχόμενοι των δεξαμενών και μεταβαίνοντες εις τα δωμάτια των. Περί δε την 7^η π.μ. ώραν ακούεται και αύθις ο κώδων σημαίων την προσέλευσιν εις τους λουτήρας των γυναικών. Τούτο δ' εκτελείται και την εσπέραν και την επερχομένην και την μεθ' επομένην».

Το διαφημιστικό υλικό της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων για τις ιαματικές πηγές αποτελείται από χάρτες και τουριστικούς οδηγούς και παρέχει πληροφορίες για τη διαμονή, τη συγκοινωνία και τις συνθήκες αναψυχής στις λουτροπόλεις. Επιπλέον, προσδιορίζονταν οι ιαματικές ιδιότητες των πηγών, έτσι ώστε να μπορεί να διαλέξει ο κάθε επισκέπτης την καταλληλότερη λουτρόπολη για την πάθησή του.⁴⁹⁴ Η τρίτομη έκδοση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων *Θεριναί Διαμοναί* (1927) απέβλεπε στην προσέλκυση του εγχώριου τουρισμού. Πριν από αυτήν, είχαν κυκλοφορήσει ξενόγλωσσοι οδηγοί των αρχαιολογικών μνημείων στα αγγλικά και στα γαλλικά. Ο οδηγός *Θεριναί Διαμοναί* κατέγραφε τις θερινές διαμονές και τις λουτροπόλεις σε Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, Επτάνησα, Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία, ενώ στόχευε στο να πληροφορήσει τον μελλοντικό επισκέπτη για τις θεραπευτικές ιδιότητες των πηγών και τις συνθήκες μετάβασης και διαμονής σε αυτές.⁴⁹⁵ Διαβάζει κανείς λόγου χάρη:

«ΜΕΘΑΝΑ: Λουτρόπολις απέχουσα του Πειραιώς 2 ώρας ατμοπλοϊκώς. Συγκοινωνία καθημερινή κατά το θέρος. Τοποθεσία γυμνή σχεδόν, μόνον ελαιόδενδρα και αμυγδαλιές. Υπάρχουν πηγαί ιαματικών θειούχων και αλκαλικών. Δια περιπάτους μόνον ο παραλιακός δρόμος, επίπεδος και γυμνός. Δι' εκδρομάς χωρία εις διαφόρους αποστάσεις και εις ημισείας ώρας απόστασιν θαλασσίως ο ωραίος Πόρος. Εις τους παραθερίζοντας προς θεραπείαν εκ Πειραιώς και Αθηνών ξένους ενοικιάζονται περί τα 40 οικήματα

⁴⁹⁴ Στο εγχειρίδιο *Τουριστική Γεωγραφία*, που εκδόθηκε από τον ΕΟΤ και απευθύνεται σε υπαλλήλους ταξιδιωτικών γραφείων και μαθητές ξενοδοχειακής σχολής καταγράφονται οι σημαντικότερες ελληνικές λουτροπόλεις, η διάρκεια της λουτρικής περιόδου, ο αριθμός των επισκεπτών και οι συνθήκες διαμονής.

⁴⁹⁵ Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, *Μικροί Οδηγοί, Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις*, 3τ., Αθήνα 1927.

και 300 δωμάτια. Τρόφιμα υπάρχουν. Εις Μέθανα υπάρχει πολύ καλόν ξενοδοχείον του κ. Ζαχαράτου».⁴⁹⁶

Στον ιδιαίτερα εύχρηστο οδηγό λουομένου *Αι κυριώτεροι ιαματικά πηγαί της Ελλάδος* (1940) του Ν. Λέκκα, ο οποίος εκδόθηκε μια δεκαετία περίπου αργότερα, οι ιαματικές πηγές δίνονται κατά αλφαβητική σειρά και δηλώνεται η χημική τους σύσταση, η θερμοκρασία και οι θεραπευτικές τους ιδιότητες. Ο οδηγός αυτός είναι ιδιαίτερα χρήσιμος για τον επισκέπτη, αφού παρέχονται πληροφορίες για τον τρόπο μετάβασης και τα μέσα διαμονής. Στο τελευταίο μέρος δίνονται αναλυτικές οδηγίες για την παραμονή στα λουτρά, ούτως ώστε ο επισκέπτης να ξεκουραστεί και να βελτιωθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η υγεία του.⁴⁹⁷ Ο Νικόλαος Λέκκας στον πρόλογο του βιβλίου του εξηγεί τους λόγους που τον ώθησαν στη συγγραφή του εγχειριδίου:

«Τα ιαματικά ύδατα αποτελούν θείον δώρον της φύσεως, θεϊκήν εκδήλωσιν ευμενείας προς την από παντοία νοσήματα πάσχουσαν ανθρωπότητα, η οποία αφειδώς πρέπει να κάμνη χρήσιν αυτών, παραμερίζουσα κάθε δυσκολίαν και κάθε εμπόδιον. Οι πλούσιοι θα εισπράξουν εκατονταπλασίως το χρήμα το οποίον θα δαπανήσουν εις τα λουτροπόλεις, εκ της υγείας που θα αποκομίσουν εξ αυτών, και οι πτωχοί, οι οποίοι δεν έχουν καιρόν να χάνουν με τις αρρώστειες, ας κάνουν κάθε οικονομίαν κατά την χειμερινήν περίοδον, διά να μην χάσουν και αυτοί τα ιαματικά λουτρά των, εν συνδυασμώ προς μίαν ανάπαυσιν που θα τους επαναδώση την υγείαν, την όρεξιν και την ορμήν, προς συνέχισιν της τόσον αναγκαίας εις αυτούς εργασίας».⁴⁹⁸

Ανάλογη εύχρηστη μορφή έχει και ο *Πρακτικός Οδηγός του Λουομένου των Μιλτιάδου Βλαστού και Νικόλαου Παπαϊωάννου* (Αθήνα 1930). Στον οδηγό οι γιατροί δίνουν οδηγίες για το ταξίδι και για τη διαμονή στις λουτροπόλεις. Επίσης, ενημερώνουν για την καταλληλότερη εποχή για τη λουτροθεραπεία. Στον πρόλογο του βιβλίου δηλώνουν ότι θέλουν να ενημερώσουν το κοινό και τους γιατρούς για τη λουτροθεραπεία, η οποία δεν είναι ευρέως γνωστή:

«Είναι κυριολεκτικώς μεγάλος ο βαθμός της αγνοίας των Ιαματικών Πηγών της Ελλάδος και της Κρηνοθεραπείας παρ' ημίν ακόμη και παρά τοις ιατροίς, οίτινες υπέρ πάντα άλλον είναι οι περισσότερον υποχρεωμένοι να γνωρίζωσι

⁴⁹⁶ Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, *ό.π.*, τ. 3, σ. 18-19.

⁴⁹⁷ Νικόλαος Λέκκας, *Αι κυριώτεροι ιαματικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1940, σ. 38-45.

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 38.

ταύτας και διά τας μεγίστας αυτών ιαματικές ιδιότητας, αίτινες θα έσωζον τους περισσότερους των χρονίως δεινοπαθούντων πελατών αυτών και ως Εθνικόν πλουτισμόν εκ των πολυτιμοτέρων, ούτινος η επιβαλλομένη επιστημονική Κρατική και Βιομηχανική εκμετάλλευσις και ως Τουριστική ακόμη, θα ηύξανε τους πόρους του Κράτους και θα συνετέλει αναμφιβόλως τα μέγιστα εις την ευδαιμονίαν των Ελλήνων, ων θα εβελτίου την διπλήν πηγήν της ευτυχίας, την υγείαν και τον πλούτον».⁴⁹⁹

Οι ελληνικές λουτροπόλεις ως τουριστικοί προορισμοί «πρωταγωνιστούσαν» επίσης σε τουριστικούς οδηγούς της εποχής, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στην ιστορία των λουτροπόλεων, στους τρόπους μετάβασης, στις ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, στα σημεία αρχαιολογικού-πολιτιστικού ενδιαφέροντος και στις μορφές ψυχαγωγίας σε αυτές. Στους ταξιδιωτικούς οδηγούς *Ελλάς* (Αθήνα 1901) και *Νέα Ελλάδα* (Αθήνα 1913) υπάρχει ευρετήριο που διευκολύνει τον αναγνώστη να εντοπίσει τον ταξιδιωτικό προορισμό που τον ενδιαφέρει. Οι Τρ. Ευαγγελίδης και Γ.Σ. Μαυρογένης γράφουν στον ταξιδιωτικό οδηγό *Ελλάς* για τη λουτρόπολη των Μεθάνων:

«Εις Μέθανα το ατμόπλοιο φθάνει κατά το θέρος την 11 π.μ., εκεί δι' υπάρχουσιν ιαματικά λουτρά, χρήσιμα διά τους εξ ελαφρών ρευματισμών πάσχοντας. Εκτός αρκετών ιδιωτικών οικιών, εις ας ενοικιάζονται δωμάτια παρά των βουλομένων, ευρίσκονται και δύο ξενοδοχεία. Το πρώτον αριστερά της χερσονήσου είναι μακρόν και απέριττον οικοδόμημα, περιέχον αρκετά ισόγεια και ανώγεια δωμάτια μετά μιας κλίνης έκαστον, άνευ κλινοστρωμών ή άλλων αναγκαίων, άτινα δέον να κομίση, ο μεταβαίνων χάριν των λουτρών. Το δεύτερον προς τα δεξιά, εις το άκρον των Μεθάνων, του κ. Σταματόπουλου, είναι ωραίον οικοδόμημα μεθ' όλων των χρεωδών και ξενοδοχείου φαγητού, καφενείου, κήπων, αιθούσης χορού και διασκεδάσεων, εν η και κλειδοκύμβαλον, και συχνάζεται υπό πολλού και καλού κόσμου. Τα λουτρά τα μεν τα δήμου Μεθάνων χύνονται ή εντός κοινής δεξαμενής ή εις ιδιαίτερους λουτήρας και καθ' ορισμένας δι' έκαστον ώρας, τα δε ιδιωτικά του κ. Αλούπη, επίσης, αλλ' υπάρχουσι και εις ταύτα και τινά δωμάτια ιδιαίτερα. Προ των λουτήρων εκτείνεται μικρά τις λίμνη, εις ην εισρέουσι θερμά και αλμυρά ύδατα *Βρωμολίμνη*, καλούμενα, ως και της εξ αυτής

⁴⁹⁹ Μιλτιάδης Βλαστός-Νικόλαος Παπαϊωάννου, *Πρακτικός Οδηγός του Λουομένου*, Αθήνα 1930, σ. γ'.

αναδιδομένης του θείου. Ο βίος εν Μεθάνοις δεν είναι πολύ δαπανηρός, δύναται δε τις να διέλθη το θέρος επ' ολίγας ημέρας αρκετά ευαρέστως, με όλην όμως την επικρατούσαν εκεί θερμότητα».⁵⁰⁰

Σύμφωνα με τα παραπάνω φαίνεται αυτήν την περίοδο οι επισκέπτες αποζητούν την άνεση και την κοινωνικότητα σε συνδυασμό με τη θεραπεία. Για το λόγο αυτό, οι λουτροπόλεις που κερδίζουν την προτίμηση του κοινού αποκτούν παραθεριστικό προσανατολισμό. Οι λουτροπόλεις που φαίνεται να συγκεντρώνουν τους περισσότερους επισκέπτες στη δεύτερη περίοδο ανάπτυξής τους είναι οι παραθαλάσσιες Αιδηψός και Λουτράκι. Ορισμένα πολυτελή ξενοδοχεία όπως οι «Θέρμαι Σύλλα», η «Αύρα», οι «Πηγαί», το «Ηράκλειον» και η «Ιστιαία» στην Αιδηψό και η «Παλμύρα», η «Ακτή» και οι «Πηγαί» στο Λουτράκι προσέφεραν την άνετη διαμονή στους οικονομικά εύπορους επισκέπτες, υπήρχαν όμως, δωμάτια στο κατάστημα των λουτρών, καθώς και ενοικιαζόμενα δωμάτια ή σπίτια για τους επισκέπτες και τις οικογένειές τους με χαμηλό εισόδημα. Οι 8.000 περίπου επισκέπτες που έρχονταν στην Αιδηψό κάθε χρόνο μπορούσαν να διαμείνουν στα προαναφερθέντα πολυτελή ξενοδοχεία. Οι οικογένειες με χαμηλότερο εισόδημα προτιμούσαν τις οικίες 2-4 δωματίων.⁵⁰¹ Εξίσου σημαντικός παράγοντας για την αύξηση της προσέλευσης ήταν η ύπαρξη εγκαταστάσεων αναψυχής (όπως καζίνο, θέατρα, εστιατόρια και ζαχαροπλαστεία), οι οποίες καθιστούσαν τις συγκεκριμένες λουτροπόλεις ιδανικό προορισμό για τους ασθενείς και τις οικογένειές τους που αναζητούσαν ένα «κοσμοπολίτικο» περιβάλλον στα ελληνικά λουτρά.

5.3 Ο δημοσιογραφικός λόγος για τα λουτρά

Οι πηγές της εποχής για το κοινό των λουτρών δεν περιορίζονται μόνο στις διαφημίσεις και στις ανακοινώσεις στον Τύπο. Ο δημοσιογραφικός λόγος για τα λουτρά αποτυπώθηκε στα χρονογραφήματα που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Εμπρός*, στο μυθιστόρημα *Οι άθλιοι των Αθηνών* του Ιωάννη Κονδυλάκη και στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Οι αναγνώστες στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν τη δυνατότητα να πληροφορηθούν, όσα συμβαίνουν στα δημοφιλή

⁵⁰⁰ Τρύφων Ευαγγελίδης-Γ.Σ. Μαυρογένης, *Ελλάς*, ό.π., σ. 355.

⁵⁰¹ Ανώνυμος, *Τα λουτρά της Αιδηψού*, Αθήνα 1911, σ. 20-21. Ανώνυμος, *Αιδηψός, Η ωραιότερα λουτρόπολις*, ό.π., σ. 12. *Εφημερίς* 25/5/1899, αρ. φ. 144.

λουτρά της εποχής μέσα από την σκωπτική και διεισδυτική προσέγγιση του Ιωάννη Κονδυλάκη και την κομψή και διακριτική ματιά των γυναικών αρθρογράφων. Οι δύο τρόποι γραφής έχουν ευδιάκριτες διαφορές, οι οποίες δεν οφείλονται αποκλειστικά στο φύλο των συγγραφέων. Ο Ι. Κονδυλάκης, όπως και άλλοι χρονογράφοι που εργάζονταν στην ίδια εφημερίδα, απευθυνόταν στο ευρύ κοινό αναγνωστών των ημερήσιων εφημερίδων, ενώ οι συντάκτριες της *Εφημερίδος των Κυριών* έγραφαν μάλλον αποκλειστικά για τις αναγνώστριες.

Ο Ιωάννης Κονδυλάκης (1861-1920) μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα από τα Χανιά το 1889 ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και συνεργάστηκε με τις εφημερίδες *Αστρ*, *Σκριπ*, *Εμπρός* και *Εστία*. Αρχικά χρησιμοποιούσε διάφορα ψευδώνυμα (όπως Κονδυλοφόρος, Δον Κανάγιας και Jean Sans Terre ή Ιωάννης Ακτήμαν, αλλά σταδιακά υιοθέτησε το «Διαβάτης». Για είκοσι χρόνια έγραφε το καθημερινό χρονογράφημα της εφημερίδας *Εμπρός*. Τα χρονογραφήματά του (έγραψε συνολικά περισσότερα από 6.000) διακρίνονται για το κομψό προσωπικό ύφος τους, το χιούμορ και την οξύτητα της παρατήρησης.

Ο Κονδυλάκης με την ιδιότητα του δημοσιογράφου ασχολείται στα χρονογραφήματά του και με το ζήτημα των λουτρών. Με το χιούμορ του όχι μόνο προκαλεί την ευθυμία, κάποιες φορές μάλιστα και το γέλιο των αναγνωστών του, αλλά και με τον εύστοχο σχολιασμό του τους πληροφορεί για τη λειτουργία των λουτρώνων, την υποδομή, το κόστος τους, την ωφέλεια των ιαματικών λουτρών στην υγεία και την ομορφιά, το φυσικό τοπίο που τα περιβάλλει, την κρατική μέριμνα ή την αδιαφορία για αυτά, τα μέσα μετάβασης, τις κοινωνικές σχέσεις και επιδιώξεις των παραθεριστών και κολυμβητών.⁵⁰²

Στο χρονογράφημά του «Απ' Αθηνών εις Φάληρον», πληροφορεί τους αναγνώστες του για τα μαζικά μέσα μεταφοράς των κολυμβητών και επισκεπτών στο Φάληρο. Η μετάβαση γινόταν τότε με τροχιάδρομο από την Ακαδημία στο Νέο Φάληρο.⁵⁰³ Στο χρονογράφημά του «Τα θαλάσσια λουτρά», επισημαίνει ότι η αγάπη της βασίλισσας Αμαλίας για τα θαλάσσια λουτρά συνετέλεσε στη χρήση τους από τους πολίτες. Έτσι παρουσιάζει τη βασίλισσα να κατεβαίνει έφιππη στο Παλαιό Φάληρο για να κολυμπήσει, ενώ οι οικογένειες μετέβαιναν με κάρα. Οι νεαροί της εποχής νοίκιαζαν γαϊδούρια αντί 50 λεπτών ή μιας δραχμής από την Πλάκα,

⁵⁰² Αγγέλα Γιώτη, «Περί λουτρών»: Παρατηρήσεις και σκέψεις για την πρόιμη ανάπτυξη του τουρισμού στο δημοσιογραφικό λόγο του Ιωάννη Κονδυλάκη», *Παλίμνηστον*, 29 (2012), σ. 167–197.

⁵⁰³ Ιωάννης Κονδυλάκης, «Απ' Αθηνών εις Φάληρον», στο Ιωάννης Κονδυλάκης, *Ενώ διέβαινα*, Αθήνα 1916, σ. 73-78.

σχημάτιζαν στην οδό Φαλήρου τα πρωινά της Κυριακής μια μεγάλη εύθυμη «γαϊδουροκαβαλλάρια» και έτσι έφταναν στο Φάληρο.⁵⁰⁴

Η δημοσιογραφική πένα του Ι. Κονδυλάκη αναπαριστά στο χρονογράφημά του «Ρεμβασμός» το Νέο Φάληρο με τη μουσική, την πλατεία, την εξέδρα του, κοσμοπολίτικο και πολύβουο, σε αντιδιαστολή με το Παλαιό Φάληρο, που τον μαγεύει με την απλότητα της φύσης και την ηρεμία του.⁵⁰⁵

«Το Παλαιόν Φάληρον δεν έχει μουσικήν, ούτε πλατείαν, ούτε εξέδραν, ούτε πολιτισμόν. Η παραλία εκείνη είνε όπως την έκαμεν η φύσις. Και η φύσις την έκαμε το καταλληλότερον μέρος δια ν' απομονωθή κανείς από τον θόρυβον και τα ψεύδη της ζωής και ν' αφεθή εις τους ρεμβασμούς»... «Και εδώ οι Αθηναίοι δεν κινούνται ως νευρόσπαστα, αλλά περιπατούν ως άνθρωποι. Και τίποτε δεν τους εμποδίζει ν' αφεθούν εις την γοητείαν της φαληρικής εσπέρας».

Ο Ι. Κονδυλάκης αναφέρεται επίσης στην ανάπτυξη του Νέου Φαλήρου και μέσα από το μυθιστόρημά του *Οι Άθλιοι των Αθηνών*. Σε ορισμένα κεφάλαια η πλοκή διαδραματίζεται στην πλατεία του παραθαλάσσιου θέρετρου, στην αμμώδη παραλία, στα υπαίθρια καφενεία και ξενοδοχεία και στον τροχιόδρομο που ένωνε την Αθήνα με τον Πειραιά. Το Νέο Φάληρο προσφέρει ανάπαυση και ηρεμία σε δύο ηρωίδες του μυθιστορήματος, την κυρία Ερασμία και την κόρη της Μελπομένη που επιλέγουν να διαμείνουν σε ένα ξενοδοχείο για να ξεκουραστούν από τις έγνοιές τους. Η κυρία Ερασμία αναρωτιέται για το αν ωφελούν την υγεία τα θαλάσσια λουτρά. Μέσα από τα πικρόχολα σχόλια διάφορων κυριών για τον αρραβώνα της κόρης της κυρίας Ερασμίας με έναν τυχοδιώκτη σχολιάζεται η κοινωνικότητα του Φαλήρου μέσα από τη σύναψη γνωριμιών και συνοικεσιών. Η δημόσια προβολή είναι μία ακόμα παράμετρος, αφού δίνεται έμφαση στα επιδεικτικά κοσμήματα και στα ακριβά και καλαίσθητα φορέματα των κυριών.⁵⁰⁶

Στα «Λόγια των Λουτρών», εκτός από την περιπαικτική διάθεση του Ι. Κονδυλάκη διακρίνει κανείς τη λεπτή του ειρωνεία που αγγίζει τα όρια της πικρίας, όταν προτείνει τα θαλάσσια λουτρά να εισαχθούν στα στρατιωτικά γυμνάσια «ως ασκήσεις θάρρους». Η χρονική συγκυρία για τη δημοσίευση αυτού του χρονογραφήματος δεν είναι τυχαία, αφού δημοσιεύτηκε τον Αύγουστο του 1898, λίγο

⁵⁰⁴ Ι. Κονδυλάκης, «Τα θαλάσσια λουτρά», *Ενώ διέβαινα*, ό.π., σ. 94-99.

⁵⁰⁵ Του ίδιου, «Ρεμβασμός», *Ενώ διέβαινα*, ό.π., σ. 105-108.

⁵⁰⁶ Του ίδιου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών*, Αθήνα 1895, σ. 103, 110 και 204.

μετά τον «ατυχή» για την Ελλάδα πόλεμο του 1897. Ακόμη μέσα από τις συζητήσεις των μορφωμένων λουομένων γίνονται αναφορές στο παρελθόν των λουτρών. Οι συζητήσεις αφορούν στα ρωμαϊκά λουτρά που χτίστηκαν επί εποχής των Ρωμαίων αυτοκρατόρων Καρακάλα και Τίτου και μέσα από αυτές πληροφορεί εμμέσως τους αναγνώστες του για τον πλούσιο διάκοσμο, τις αίθουσες για ανάπαυση και συνδιάλεξη, τις βιβλιοθήκες, τα αγάλματα που τα στόλιζαν και τον περιβάλλοντα από πλατάνια και άλλα δέντρα χώρο.⁵⁰⁷

Εκτός από τις κοινωνικές σχέσεις τον απασχολούν οι επιπτώσεις στην υγεία που επιφέρουν τα θαλάσσια λουτρά. Στο ομώνυμο χρονογράφημά του «Τα θαλάσσια λουτρά», υποστηρίζει ότι τα θαλάσσια λουτρά διαδόθηκαν, γιατί οι γιατροί ήταν εκείνοι, οι οποίοι παρότρυναν το κοινό να τα χρησιμοποιήσει για λόγους υγείας και καλλωπισμού.⁵⁰⁸ Στο χρονογράφημά του «Πώς να λουώμεθα» χαρακτηρίζει το θαλάσσιο λουτρό ζήτημα «μέγα και περίπλοκο». Οι επιστήμονες προσφέρουν τις συμβουλές τους για τη σωστή χρήση των λουτρών σε εφημερίδες και περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας. Οι πολυάριθμες και συχνά αντικρουόμενες ιατρικές οδηγίες μπορούν κατά την γνώμη του να οδηγήσουν σε σύγχυση το κοινό και εντέλει να το αποθαρρύνουν:

«Λοιπόν η ιατρική αυτή αναλαμβάνει κατ' έτος να μας διδάξει και πώς πρέπει να λουώμεθα και πότε δεν πρέπει λουώμεθα. Απαριθμεί δε τόσους κινδύνους υγείας και ζωής, ώστε το λουτρόν το οποίο εθεωρείτο ως πάροχον εξαιρέτου ψυχαγωγίας και τονώσεως, μετεμορφώθη εις φόβητρον, μεστόν απειλών και κινδύνων. Δια να κάμετε θαλάσσια λουτρά πρέπει να συγκαλέσετε πρώτον ιατρικόν συμβούλιον να εξετάση. Πάντως πρέπει να σας εξετάση ιατρός».⁵⁰⁹

Σε ένα άλλο του χρονογράφημά του, του 1905, με τίτλο «Το Πρώτον Λουτρόν» επανέρχεται στο θέμα της ωφέλειας των λουτρών. Συνεχίζει να πιστεύει ότι η άποψη των γιατρών για τα θαλάσσια λουτρά είναι ευμετάβλητη και μπορεί να ενθαρρύνει ή να αποτρέψει το κοινό από τη χρήση τους. Ο ίδιος μάλιστα δηλώνει ότι τα θαλάσσια λουτρά τον κατέστησαν νευρασθενικό και προτιμά τα χλιαρά για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα.⁵¹⁰ Λίγα χρόνια αργότερα στο χρονογράφημα που φέρει τον τίτλο «Όπως θέλετε», 17 Αυγούστου του 1912, με χιουμοριστική διάθεση εξηγεί τη διαφορετική επίδραση που επιφέρουν στον οργανισμό τα θαλάσσια λουτρά. Όπως

⁵⁰⁷ Ι. Κονδυλάκης, «Ρεμβασμός», στο Ιωάννης Κονδυλάκης, *Ενώ διέβαινα*, ό.π., σ. 109-114.

⁵⁰⁸ Του ίδιου, «Τα θαλάσσια λουτρά», *Ενώ διέβαινα*, ό.π., σ. 94-99.

⁵⁰⁹ Του ίδιου, «Πώς να λουώμεθα», *Εμπρός*, αρ. φ. 2.780, 19/7/1904.

⁵¹⁰ Του ίδιου, «Το πρώτον λουτρόν», *Εμπρός*, αρ. φ. 3.119, 27/6/1905.

βεβαιώνουν οι γιατροί, το μπάνιο στη θάλασσα μπορεί να βοηθήσει στην πρόσληψη βάρους ή στην απώλεια κιλών ανάλογα με τις ανάγκες των λουόμενων.⁵¹¹

Στα χρονογραφήματά του αναφέρεται αναλυτικά και περιγράφει στους αναγνώστες του το πώς γίνεται ένα θαλάσσιο μπάνιο. Ο λουόμενος στο χρονογράφημα «Το Πρώτον Λουτρόν», κρατώντας σε δέμα τα εφόδια των λουτρών, ετοιμαζόταν σε μία από τις μπανιέρες και στη συνέχεια με σκάλα κατέβαινε γυμνός στο νερό. Στη συνέχεια, ανάλογα με τη δεινότητά του, ο λουόμενος είτε κολυμπούσε κοντά στην παραλία είτε ανοιγόταν στα βαθιά. Ο χρονογράφος καταγράφει τις διάφορες φοβίες των λουόμενων για τα λουτρά. Οι συνήθεις φοβίες τους κατά τη διάρκεια του μπάνιου ήταν οι πνιγμοί, οι συγκοπές, οι αποπληξίες και οι καρχαρίες! Πράγματι, στα λουτρά Φαλήρου είχαν συμβεί ορισμένα περιστατικά πνιγμών, τα οποία αποθάρρυναν το κοινό και προκαλούσαν φόβο. Στο χρονογράφημα, με τον τίτλο «Δύο Δελφίνια», δύο «δεινοί» κολυμβητές αποφεύγουν να κάνουν μπάνιο ύστερα από ένα συμβάν πνιγμού.⁵¹² Όπως επισημαίνει σε άλλο του χρονογράφημα με τον τίτλο «Εις τα ρηγά» πολλοί δε γνωρίζουν κολύμπι και αυτό μπορεί να αποβεί μοιραίο. Μάλιστα, όπως υποστηρίζει, ο ίδιος έσωσε έναν λουόμενο.⁵¹³

Ένα άλλο ζήτημα που θίγει ο Κονδυλάκης είναι αυτό της γύμνιας στα λουτρά. Σε χρονογράφημά του το 1903 με τον εμφατικό τίτλο «Γυμνικά θέματα», σχολιάζει το γεγονός ότι πολλά άτομα που ανήκαν στην εργατική τάξη, «εργατικοί άνθρωποι», κολυμπούσαν γυμνοί στην παραλία του Φαλήρου. Το γεγονός αυτό αποτελούσε σκάνδαλο για τα ήθη της εποχής και ορισμένοι δημοσιογράφοι ζήτησαν την επέμβαση της αστυνομίας. Ο δημοσιογράφος αντιδρά στη σεμνοτυφία και με το χρονογράφημά του υπερασπίζεται τα μέλη της εργατικής τάξης με το σκεπτικό ότι η χρήση των λουτήρων ήταν ένα επιπλέον κόστος για αυτούς. Ήδη η μετακίνηση στο Φάληρο αποτελούσε ένα σημαντικό έξοδο.⁵¹⁴ Με το ομότιτλο χρονογράφημά του θίγει, ακόμη, το ζήτημα της «κολυμβητικής ηθικής». Με αφορμή μάλιστα ένα περιστατικό που σημειώθηκε το 1912, στο οποίο ένας κολυμβητής παραβίασε τα όρια μεταξύ γυναικείων και ανδρικών λουτρών στο Φάληρο, ζητά να γίνουν επιτέλους κοινά τα λουτρά.⁵¹⁵

⁵¹¹ Του ίδιου, «Όπως θέλετε», *Εμπρός*, αρ. φ. 5.684, 17/8/1912.

⁵¹² Του ίδιου, «Δύο δελφίνια», *Εμπρός*, αρ. φ. 4.879, 25/5/1910.

⁵¹³ Του ίδιου, «Εις τα ρηγά», *Εμπρός*, αρ. φ. 3.874, 1/8/1907.

⁵¹⁴ Του ίδιου, «Γυμνικά θέματα», *Εμπρός*, αρ. φ. 2.420, 21/7/1903.

⁵¹⁵ Του ίδιου, «Κολυμβητική ηθική», *Εμπρός*, αρ. φ. 5640, 9/7/1912.

Στα χρονογραφήματά του «Το λουτρόν», «Συγκρίσεις τινές» και «Φύρδην» μεταφέρει τις εντυπώσεις του από τα λουτρά της Αιδηψού. Οι επισκέπτες σε αυτά οφείλουν υποχρεωτικά να εξεταστούν από το δημοτικό γιατρό των λουτρών έναντι αμοιβής. Ελάχιστοι, όμως, ακολουθούν τις συμβουλές του για τη σωστή θερμοκρασία του νερού και πράττουν είτε κατά το δοκούν είτε σύμφωνα με την κρίση των δικών τους γιατρών. Για τον Κονδυλάκη η παραμονή μέσα στο λουτρό είναι μια διαδικασία ανιαρή, η οποία όμως δεν πρέπει να ξεπερνάει τα 20-30 λεπτά για να είναι αποτελεσματική. Στο ίδιο χρονογράφημα θίγει και το ζήτημα της έλλειψης υποδομών και ανέσεων. Έχοντας μάλιστα ως παράδειγμα τον ευτραφή Μητροπολίτη Αθηνών, με χιούμορ ζητά να κατασκευαστούν πιο ευρύχωροι λουτήρες.⁵¹⁶ Τις ελλείψεις στα λουτρά εντοπίζει και ο αρθρογράφος με το ψευδώνυμο «Διογένης» μια δεκαετία περίπου αργότερα. Ένα επιπλέον πρόβλημα της εποχής ιδιαίτερα έντονο είναι αυτό της ελονοσίας. Πολλές φορές και οι συνθήκες διαμονής είναι ακατάλληλες, καθώς τα ενοικιαζόμενα σπίτια και δωμάτια έχουν κοριούς. Για τον λόγο αυτό, καλεί τους ασθενείς και επισκέπτες να προτιμούν τη διαμονή στην ύπαιθρο.⁵¹⁷

Στα χρονογραφήματα του Ι. Κονδυλάκη δεν απουσιάζει ο συγκαλυμμένος πολιτικός σχολιασμός, ο οποίος είναι εντονότερος κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων και κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1914 ο δημοσιογράφος κρίνει ότι τα αγόρια στα λουτρά Φαλήρου έχουν γίνει ατρόμητα λόγω του πολέμου.⁵¹⁸ Στο χρονογράφημά του «Λουτροκόμματα» υποστηρίζει ότι οι Έλληνες πάσχουν από πολυκομματισμό. Ο πολυκομματισμός σχολιάζεται και στην περίπτωση των λουτροπόλεων, όπου ασθενείς τους οποίους ο δημοσιογράφος αποκαλεί «λουτροφατριαστές», υπερασπίζονται με τρόπο εξαιρετικά ένθερμο τα λουτρά των Μεθάνων, της Αιδηψού και του Λουτρακίου.⁵¹⁹ Το 1917 ο Κονδυλάκης σχολιάζει την εξαγγελία του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδη, ο οποίος υπόσχεται ότι θα γίνουν επενδύσεις με ελληνικά κεφάλαια στις λουτροπόλεις. Ο ίδιος αντιδρά σε αυτό και υποστηρίζει τις ξένες επενδύσεις. Θεωρεί ότι οι Έλληνες επιχειρηματίες δρουν πάντα κερδοσκοπικά.⁵²⁰

⁵¹⁶ Ι. Κονδυλάκης, «Το λουτρόν», *Εμπρός*, αρ. φ. 4.252, 22/8/1908, «Φύρδην», αρ. φ. 4.968, 23/8/1910.

⁵¹⁷ Διογένης, «Ιαματικά Πηγά», *Εμπρός*, αρ. φ. 11.233, 14/2/1928.

⁵¹⁸ Ι. Κονδυλάκης, «Μια μεταβολή», *Εμπρός*, αρ. φ. 6.365, 9/7/1914.

⁵¹⁹ Του ίδιου, *Εμπρός* «Λουτροκόμματα», αρ. φ. 5.668, 31/7/1912.

⁵²⁰ Του ίδιου, «Ζήτημα μέλλοντος», *Εμπρός*, αρ. φ. 7.520, 20/9/1917.

Το χρονογράφημά του με τον τίτλο «Συγκρίσεις τινές» προχωρά στη σύγκριση της Αιδηψού με το Κάρλοβυ Βάρυ. Η σύγκριση αυτή είναι εφικτή, αφού ο ίδιος έχει κάνει χρήση των λουτρών της Αιδηψού, ενώ ένας φίλος του επισκέφτηκε το Κάρλοβυ Βάρυ, γιατί έπασχε από μία ασθένεια του ήπατος. Παρόλο που η Αιδηψός διαθέτει ευνοϊκότερο κλίμα και παραλία, υστερεί σε υποδομές. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, η Αιδηψός δέχεται ετησίως 5.000 ασθενείς. Ο αριθμός αυτός θα μπορούσε να ανέλθει στους 30.000-40.000, εάν υπήρχαν οι κατάλληλες υποδομές. Η μοναδική διασκέδαση που παρέχεται στους λουόμενους είναι στα ξενοδοχεία. Επίσης, η μοναδική οδός που προσφέρεται για πεζοπορία είναι η παραλιακή. Στο Κάρλοβυ Βάρυ, αντίθετα, οι ασθενείς μπορούν να περπατήσουν στο δάσος, στο οποίο υπάρχουν τραπέζια για την ανάπαυσή τους. Ένα ακόμα βασικό πλεονέκτημα της ευρωπαϊκής λουτρόπολης είναι η διαρκής και εμπειριστατωμένη ιατρική παρακολούθηση που παρέχεται στους ασθενείς. Στην Αιδηψό η ιατρική επίβλεψη είναι εξαιρετικά περιορισμένη έως ανύπαρκτη, γεγονός που έχει επισημάνει και στο χρονογράφημά του με τίτλο «Φύρδην».⁵²¹

Τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στη λουτρόπολη της Αιδηψού μεταφέρει σε μια σειρά χρονογραφήματων στην *Εφημερίδα* ο Στάθης Ευσταθίου, τα οποία έχουν τον τίτλο «Περί της χρησιμότητας των ιαματικών υδάτων της Αιδηψού». Η *Εφημερίς* μάλιστα, προανήγγειλε με ενθουσιώδη και εγκωμιαστικό τρόπο τη δημοσίευση.⁵²² Τα χρονογραφήματα δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες σε 14 φύλλα και σε αυτά επιχειρεί να περιγράψει το ταξίδι, τη διαμονή και τις δυνατότητες ψυχαγωγίας στη δημοφιλή, στα τέλη του 19ου αιώνα, λουτρόπολη.⁵²³ Μέσα από τον δημοσιογραφικό του λόγο επιδιώκει να προβάλλει τη θεραπευτική χρήση των λουτρών της Αιδηψού και γι' αυτό επικαλείται τις μελέτες γιατρών. Με σκωπτικό ύφος παραθέτει τη συνομιλία του με γιατρό (τον οποίο αποφεύγει να κατονομάσει), ο οποίος επιστρέφοντας από την Αιδηψό, όπου είχε μεταβεί για θεραπεία από ρευματισμούς που έπασχε, του συνέστησε τα ύδατα της Αιδηψού ως «τεκνοποιά!»! Ως απόδειξη της αλήθειας των λόγων του ο γιατρός αναφέρει την περίπτωση του Σύλλα, που όχι μόνο θεραπεύτηκε από τη λέπρα ή κάποιο άλλο παρόμοιο νόσημα, αλλά η γενιά του « και άνθισε και πλήθυνε». Σε χρονογράφημά του ο Ευσταθίου αναφέρει

⁵²¹ Ι. Κονδυλάκης, «Συγκρίσεις τινές», *Εμπρός*, αρ. φ. 7.844, 14/8/1910.

⁵²² Στάθης Ευσταθίου, «Περί της χρησιμότητας των ιαματικών υδάτων της Αιδηψού», *Εφημερίς*, αρ. φ. 157, 5/5/1896, σ. 3.

⁵²³ Η δημοσίευση των χρονογραφήματων ξεκινά στην *Εφημερίδα* στο φύλλο 158 στις 8/6/1896 και ολοκληρώνεται στο φύλλο 204 στις 22/7/1896. Υπογράφει τα κείμενα ως «ο δούλος σας, Στάθης Ευσταθίου».

την παρουσία καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος διέμενε στην Αιδηψό και μελετούσε την επίδραση των ιαματικών υδάτων στην υγεία των λουόμενων.⁵²⁴

Τις εμπειρίες από την επίσκεψή τους στην Αιδηψό και στο Φάληρο μετέφεραν με τη μορφή ταξιδιωτικών εντυπώσεων και άλλοι δύο αρθρογράφοι: ο Αλέξανδρος Μωραϊτίδης και ο Louis Bertrand. Ο πολυπράγμων φιλόλογος και δημοσιογράφος Αλέξανδρος Μωραϊτίδης από το 1880 ως το 1907 δημοσίευσε στις εφημερίδες *Μη χάνεσαι*, *Ακρόπολις* και *Αθήναι* διηγήματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις, όπου καταγράφει και μεταφέρει στο αναγνωστικό κοινό τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στην Αιδηψό. Όπως πληροφορεί ο ίδιος, στη συλλογή *Με του Βοριά τα κόματα*, το ταξίδι του στην Αιδηψό έγινε το 1910.⁵²⁵ Οι ταξιδιωτικές του εντυπώσεις ανήκουν στην τελευταία περίοδο της δημοσιογραφικής του καριέρας. Σκόπευε να τις στείλει για δημοσίευση στην *Ακρόπολη*, όμως παρέμεναν ξεχασμένες στα συρτάρια του και δημοσιεύτηκαν τελικά στην ταξιδιωτική του συλλογή. Ως παιδί μεγαλωμένο στη Σκιάθο έβλεπε τους ασθενείς που ταξίδευαν στο «Ληψό» και στα «Θέρμα» (όπως ονομαζόταν τότε η Αιδηψός από τους κατοίκους των γειτονικών περιοχών) για θεραπεία. Ο δημοσιογράφος ταξίδεψε στην Αιδηψό με ατμόπλοιο αρκετά χρόνια αργότερα μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα. Περιέγραψε τη γλυκιά προσμονή να δει από κοντά τα Θέρμα, για τα οποία είχε ακούσει τόσα ως παιδί. Στο πρώτο αυτό ταξίδι τον απογοήτευσε η έλλειψη υποδομών. Αντιμετώπισε τόσο ο ίδιος όσο και οι υπόλοιποι εξασθενημένοι ασθενείς τη δυσκολία απόβασης στη λουτρόπολη.⁵²⁶

Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα ταξίδεψε ξανά στην Αιδηψό και η εικόνα που μετέφερε στους αναγνώστες της εφημερίδας ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη. Οι ασθενείς δε διέμεναν πλέον σε αυτοσχέδιες καλύβες, αλλά σε πολυτελή ξενοδοχεία. Ο Μωραϊτίδης αποδίδει την αρχιτεκτονική εξέλιξη της λουτρόπολης στις ενέργειες του δημάρχου και γιατρού των λουτρών, Ευστάθιου Παπανικολάου. Δε διστάζει μάλιστα να συγκρίνει τη λουτρόπολη με το Φάληρο. Αίγλη στο κοσμοπολιτικό περιβάλλον

⁵²⁴ Στάθης Ευσταθίου, «Περί της χρησιμότητος των ιαματικών υδάτων της Αιδηψού», *Εφημερίς*, αρ. φ. 196, 14/7/1896, σ. 3.

⁵²⁵ Η εξάτομη συλλογή του Αλέξανδρου Μωραϊτίδη *Με του Βοριά τα κόματα* αποτελείται από: Σειρά α': Σμύρνη- Διά του Αιγαίου- Σύρος- Νικομήδεια- Αιδηψός- Ελληνική Ακτοπλοία --Σειρά Γ': Άγιον Όρος μετά πολλών εικόνων --Σειρά Δ': Εις την Αγίαν Βηθλεέμ- Από την Σκιάθον- Παναγία η Τηνιακιά- Παραλειπούμενα --Σειρά ΣΤ': Από τους Αγίους Τόπους εις την Αγίαν Γεσθημανή- Εις το Θαβώριον Όρος- Από το Άγιον Όρος- Περίπλους του ακρωτηρίου του Άθωνος- Το Καρούλι- Τα Κουσοκαλύβια- Η Βλάχικη Σκήτη- Ο Ησυχαστής του μυλοποτάμου- Νυκτερινοί περίπατοι- Όρθρου Βαθέως.

⁵²⁶ Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, *ό.π.*, σ. 139, 141-142.

της Αιδηψού προσέδιδε η παρουσία ομογενών από τις παροικίες της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας.⁵²⁷ Όπως τον πληροφορήσε ο Παπανικολάου ο αριθμός των ιαματικών πηγών της λουτρόπολης παρουσιάζει αυξομειώσεις ανάλογα με την εποχή. Είναι περισσότερες το χειμώνα, διότι πολλές στραγγίζουν τη θερινή περίοδο λόγω των υψηλών θερμοκρασιών. Οι σεισμοί, τέλος, του 1894 είχαν ως συνέπεια την ανάβλυση 100 νέων θερμοπηγών.⁵²⁸

Ο Μωραϊτίδης, παρά την ενθουσιώδη αναφορά του στις αρχιτεκτονικές βελτιώσεις του αστικού χώρου της λουτρόπολης, θεωρούσε αναγκαία τη συνέχιση των έργων ούτως ώστε να αποκτήσει η Αιδηψός όψη ευρωπαϊκού θέρετρου:

«Εννοείται ότι διά να φθάσουν αι Θέρμαι της Αιδηψού τας ευρωπαϊκάς τοιαύτας ως προς την άνεσιν του εν αυταίς βίου απαιτούνται πολλά ακόμη εκ μέρους του δήμου και εκ μέρους επιχειρηματιών μεγάλων, ώστε και ο βίος να καταστή ολιγώτερον πολυδάπανος, και η ευμάθεια της πολίχνης ακόμη να επαυξηθή δι' όλων των μέσων εκείνων τα οποία παρασύρουν το ρεύμα των Ελλήνων ευπόρων προς δύσιν, όπου ο πολιτισμός γνωρίζει επιστημονικώς πλέον να αδειάζει τα βαλάντια των επιζητούντων την θερινήν ανάπαυλαν από των βαρυτάτων εργασιών των πόλεων και την αναψυχήν την τελείαν».⁵²⁹

Ο Γάλλος μυθιστοριογράφος, ιστορικός και δοκιμιογράφος Λουί Μπερτράν κατέγραψε τις εμπειρίες από τα ταξίδια του στη Μεσόγειο στο βιβλίο του *Τα Ανταύγεια της Ανατολής* και *Το βιβλίο της Μεσογείου* και στο περιοδικό *Revue des deux Mondes*. Σε αυτό το περιοδικό δημοσίευσε στις 15 Οκτωβρίου 1938 τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις από την επίσκεψή του στις λουτροπόλεις της Αιδηψού και του Φαλήρου το 1906. Ο Μπερτράν έμεινε στο Φάληρο στο ξενοδοχείο «Ακταίον» για ένα μήνα περίπου. Η τιμή (12-13 δραχμές την ημέρα με πλήρη γεύματα) και η επίπλωση του δωματίου άφησαν ικανοποιημένο τον δημοσιογράφο. Από το παράθυρο του ξενοδοχείου του είχε τη δυνατότητα να θαυμάσει τις εγκαταστάσεις λουτρών και ψυχαγωγίας στην παραλία του Φαλήρου. Ο κόλπος, μάλιστα παρουσίαζε, κατά τον Μπερτράν, ομοιότητες με άλλες μεσογειακές ακτές. Επιζητούσε την ηρεμία στη λουτρόπολη ύστερα από τη μακρόχρονη παραμονή του στην Αίγυπτο. Δυστυχώς όμως αυτό δεν κατέστη δυνατό λόγω των διασκεδάσεων και του μεγάλου αριθμού επισκεπτών που διέμεναν στο ξενοδοχείο. Οι επισκέπτες δεν

⁵²⁷ Στο ίδιο, σ. 143-146.

⁵²⁸ Στο ίδιο, σ. 149-150.

⁵²⁹ Στο ίδιο, σ. 158-159.

ήταν μόνον Έλληνες από το Κάιρο, την Αλεξάνδρεια, την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία, τα νησιά, αλλά και πολλοί Γερμανοί και Αυστριακοί.⁵³⁰

Μεγάλη, όμως, απόλαυση του πρόσφερε το κολύμπι στην παραλία του Φαλήρου. Κατά τη διάρκεια του μπάνιου πρόφερε στα ελληνικά το ρήμα «κολυμβώ». Ο Μπερτράντ χαρακτήριζε τους Έλληνες «σεμνότυφους», καθώς υπήρχε διαχωρισμός ανδρών και γυναικών:

«Καθόμουν, εκεί στην άκρη της σχεδίας, με τα πόδια να κρέμονται στο νερό και γέμιζα τα μάτια μου με αυτή την ομορφιά. Δεν έβλεπα τους άλλους λουόμενους. Τα δύο φύλα ήταν σεμνότυφα χωρισμένα με κόκκινα σχοινιά που έπλεαν πάνω στο γαλάζιο της θάλασσας σαν ερυθρό δίχτυ. Οι γυναίκες, ντυμένες με εξωφρενικά μπανιερά, κουβέντιαζαν στην ακτή. Ξαναέστρεφα το βλέμμα μου στη μαγεία του ηλιοβασιλέματος».⁵³¹

Τα βράδια η κοινωνικότητα ήταν ιδιαίτερα έντονη. Όλοι οι Αθηναίοι αστοί και μέλη διπλωματικών σωμάτων, που δεν είχαν φύγει για διακοπές, ερχόντουσαν στο Φάληρο με το τραμ για να διασκεδάσουν. Ο Μπερτράντ μετά το μπάνιο δειπνούσε στον κήπο του ξενοδοχείου του. Ορισμένες φορές το δείπνο ήταν επίσημο και το σμόκιν ήταν επιβεβλημένο. Στη συνέχεια ο χορός στην αίθουσα του Ακταίου διευκόλυνε το φλερτ ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες διαφορετικών εθνικοτήτων. Μάλιστα ο ερωτισμός κατά τη διάρκεια του χορού, τον ενέπνευσε να γράψει και να δημοσιεύσει τέσσερα χρόνια μετά την επίσκεψή του στο Φάληρο το μυθιστόρημα *Les bains de Phalère* (Παρίσι 1910).⁵³² Επόμενος σταθμός για τον Μπερτράντ ήταν η Αιδηψός. Διέμεινε πιθανότατα στο «Θέρμαι Σύλλα». Κατά τη διάρκεια της διαμονής του ο δημοσιογράφος απόλαυσε το κοσμοπολιτικό περιβάλλον της λουτρόπολης. Θαμώνες του ξενοδοχείου ήταν ελληνικές οικογένειες αστών από την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία.⁵³³

Εκτός από τον Κονδυλάκη και τους άλλους Έλληνες και ξένους αρθρογράφους που έγραψαν για τα θερμά και τα θαλάσσια λουτρά υπήρξαν και γυναίκες δημοσιογράφοι, που δημοσίευσαν άρθρα στην *Εφημερίδα των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν (1887-1913). Οι συντάκτριες της εφημερίδας με ελκυστικούς τίτλους, όπως: «Τα λουτρά και η καλλονή», «Τα λουτρά και η υγεία μας», «Τα

⁵³⁰ Άννα Καρακατσούλη, «Ο Louis Bertrand στο Νέο Φάληρο και την Αιδηψό», *Πειραικά*, 2 (2003), σ. 43-46.

⁵³¹ Στο ίδιο, σ. 46-48.

⁵³² Στο ίδιο, σ. 49-50.

⁵³³ Στο ίδιο, σ. 51-52.

λουτρά και η υγιεινή» παρότρυναν, το γυναικείο κοινό να κάνει χρήση των θερμών και των θαλάσσιων λουτρών για να έχει υγεία και ομορφιά. Αναφέρονταν στις ευεργετικές ιδιότητες των λουτρών ιδιαίτερα για τις γυναίκες και τα παιδιά τους, ενώ δίνονταν σαφείς οδηγίες για τον τρόπο που θα έπρεπε να γίνονται τα λουτρά ανάλογα με το είδος και τη χρονική διάρκεια που έπρεπε να έχουν για να είναι ωφέλιμα. Τα λουτρά, σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Κυριών*, συνέβαλαν στον καλλωπισμό των γυναικών, γι' αυτό και τις προέτρεπαν να προσθέτουν σε αυτά «αρωματικόν όξος» (δηλαδή βάμμα αρωματικών φυτών). Επίσης, οι κυρίες, προκειμένου να έχουν ευεξία και να αντιμετωπίζουν την καταπόνηση του οργανισμού, εξαιτίας των υψηλών θερμοκρασιών του καλοκαιριού, μπορούσαν να πηγαίνουν στα δημοφιλή και κοντινά στην Αθήνα θαλάσσια λουτρά του Νέου Φαλήρου.⁵³⁴

«Δια τους υγιείς δε εν γένει τα θαλάσσια λουτρά είναι ωφελιμώτατα. Ταύτα δύνανται να παραταθώσι και πέραν των θερινών μηνών. Δια τα θερμά μάλιστα κλίματα, ένθα οι καύσωνες εξακολουθούσι μέχρι του τέλους Οκτωβρίου, τα θαλάσσια λουτρά είναι το μόνον μέσον αναζωογονήσεως του σώματος. Παρ' ημίν μάλιστα ένθα ο απ' Αθηνών μέχρι Φαλήρου τροχόδρομος αποτελεί ωραίον και αναψυκτικόν περίπατον από των κόπων της ημέρας, τα υπό την διεύθυνσιν της εταιρείας τούτου λουτρά είναι εφάμιλλα των Ευρωπαϊκών, η παράτασις των λουτρών μέχρι του Οκτωβρίου μηνός αποτελεί το μόνο σχεδόν είδος της υγιεινής και γυμναστικής, όπερ δύναται να αναζωογονήσας εκ του καύσωνος και της ακινησίας ωχράς και εξαντλημένης Ατθίδας»⁵³⁵

Για τις γυναίκες η μετάβαση της οικογένειας στα λουτρά ήταν ένα γεγονός που προϋπόθετε την κατάλληλη προετοιμασία και οι ίδιες θα έπρεπε να είναι περιποιημένες και ντυμένες κατάλληλα σύμφωνα με τις επιταγές της μόδας. Η μόδα στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα άλλαζε με πολύ γρήγορους ρυθμούς και οι γυναίκες στην Ευρώπη και στην Αμερική την ακολουθούσαν πιστά. Το ένδυμα για τον ελεύθερο χρόνο υπήρξε ένα σημαντικό μέλημα για τις γυναίκες στη Δύση. Το φόρεμα για την παραλία στην Αγγλία είχε τα δικά του ξεχωριστά χαρακτηριστικά, αλλά παράλληλα ήταν εναρμονισμένο με το καθημερινό ένδυμα. Στη δεκαετία του 1890 η ενασχόληση των γυναικών με τον αθλητισμό απαιτούσε μεγαλύτερη

⁵³⁴ *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Α', αρ. φ. 16, 21/6/1887, αρ. φ. 18, 5/7/1887, έτος Ε', αρ. φ. 223, 25/8/1891, 1/9/1891, έτος Στ', αρ. φ. 264, 14/6/1892.

⁵³⁵ Μαρία Δεόν, «Τα λουτρά και η υγιεινή», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. φ. 224, 1/9/1891.

ελευθερία κινήσεων. Οι κορσέδες λόγω της έντονης επιρροής του κινήματος του Αισθητισμού απορρίφθηκαν και αντικαταστάθηκαν από πιο άνετα φορέματα. Επειδή οι γυναίκες ανέλαβαν πιο ενεργό ρόλο στην κοινωνία, το φόρεμά τους αντανάκλουσε αυτή την αλλαγή. Η αλλαγή στάσης σχετικά με τις αποδεκτές δραστηριότητες για τις γυναίκες έκανε επίσης τα αθλητικά είδη δημοφιλή για τις γυναίκες, με τέτοια αξιοσημείωτα παραδείγματα όπως το φόρεμα για ποδηλασία και τη στολή τένις. Οι γυναίκες στο Παρίσι άρχισαν να φορούν φουφούλες, όταν ποδηλατούσαν ήδη από το 1893. Ομοίως, τα μπανιερά κόντυναν και ήταν λιγότερο καλυμμένα προσφέροντας με αυτόν τον τρόπο μεγαλύτερη ελευθερία και λειτουργικότητα. Ήταν συνήθως φτιαγμένα από μπλε βαμβακερό μαλλί και φοριόντουσαν μαζί με μια μακριά πουκαμίσια και κυλόττα.⁵³⁶

Στην Ελλάδα για τις τάσεις της μόδας οι γυναίκες συμβουλευόντουσαν την *Εφημερίδα των Κυριών*. Σε αυτήν υπάρχει άρθρο της Καλλιρόης Παρρέν με συμβουλές για την κατάλληλη εμφάνιση στα λουτρά το καλοκαίρι.⁵³⁷

«Σήμερον λοιπόν γνωρίζομεν εις την προσφιλή αναγνώστριαν μας, ότι το του συρμού και οικονομικόν συγχρόνως δια τας Κυρίας ένδυμα είναι το κονιορτοκάλυμμα (cache-poussière) λεγόμενον το κατασκευαζόμενον από αλμπαγκά ή από φαιόχρουν λινόβάμβακον ύφασμα (soie écru) μετά τριχάπτων, α πλέκετε μόνη σας, προσφιλής δεσποινίς. Κατασκευάζουσι τοιαύτα και υπό ωχρού μεταξίνου υφάσματος στερωτάτου και πλυνόμενον ευκολώτατα. Τοιούτον ένδυμα είναι όντως απαραίτητον δια την πόλιν μας, ήτις δύναται να συναγωνισθή διά την αφθονίαν του κονιορτού και με αυτήν την έρημον της Ζαχάρας»... «Ο συνοδεύων το ένδυμα τούτο πίλος είναι ο εκ ψάθου λεγόμενος canotier (ομοιάζων προς τους των ανδρών) και προωρισμένος διά νεανίδας, νέας γυναίκας και νεαρά κοράσια. Η τιμή αυτού είναι ευτελεστάτη, κοσμείτε αυτόν δι' ωραιωτάτου εκ ταινίας κοσσύμβου, ον διά των λευκών και επιτηδείων χειρών σας κατασκευάζετε και τοποθετείτε ολίγον προς τα πλάγια.»

⁵³⁶ Για τη μόδα τον 19ο αιώνα βλ. Janet Arnold, *Patterns of Fashion 2: Englishwomen's Dresses and Their Construction C.1860–1940*, Νέα Υόρκη 1972. Jane Ashelford, *The Art of Dress: Clothing and Society 1500–1914*, Λονδίνο 2000. Blanche Payne, *History of Costume from the Ancient Egyptians to the Twentieth Century*, Νέα Υόρκη 1965.

⁵³⁷ Καλλιρόη Παρρέν, «Πώς να ενδυώμεθα το θέρος εις τα λουτρά», *Εφημερίς των Κυριών*, Έτος Α', 21/6/1887, αρ. φ. 16.

5.4 Ο αστικός χώρος των ελληνικών λουτροπόλεων σε αυτοβιογραφικά και λογοτεχνικά κείμενα

Οι ελληνικές λουτροπόλεις των τελευταίων δεκαετιών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για συγγραφείς που επέλεξαν να αποτυπώσουν τον αστικό χώρο των λουτρών και τις συμπεριφορές των επισκεπτών τους σε λογοτεχνικά κείμενα. Τα κείμενα αυτά, μυθιστορήματα, διηγήματα και απομνημονεύματα, έχουν ιδιαίτερη σημασία, αφού πολλές φορές βασίζονται στις βιωματικές εμπειρίες, τις οποίες αποκόμισαν οι συγγραφείς κατά την επίσκεψή τους στις ελληνικές λουτροπόλεις. Βασικοί θεματικοί άξονες των κειμένων είναι η ελπίδα των ασθενών για ίαση και ανακούφιση στα ιαματικά και θαλάσσια λουτρά, οι κοινωνικές διακρίσεις, η ψυχαγωγία και η κοινωνικότητα στις πολυτελείς εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας και διαμονής των λουτροπόλεων. Το Φάληρο παρουσιάζεται μέσα στα απομνημονεύματα της Πηνελόπης Δέλτα, (στα βιβλία της *Αναμνήσεις 1895* και *Αναμνήσεις 1940*), το ταξίδι με τρένο ενός παιδιού στα λουτρά στο Κατάκωλο Ηλείας τη δεκαετία του 1930, στο αυτοβιογραφικό διήγημα του Ηλία Παπαδημητρακόπουλου, *Θερμά Θαλάσσια λουτρά* και η Αιδηψός στο επίσης αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Μενέλαου Λουντέμη *Καληνύχτα Ζωή* που εκδόθηκε το 1946.

Για τη συγγραφέα Πηνελόπη Δέλτα, το Νέο Φάληρο αποτελεί σημαντικό τόπο στη ζωή της. Στο παραθαλάσσιο αυτό θέρετρο γνώρισε με συνοικέσιο το μελλοντικό της σύζυγο, Στέφανο Δέλτα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ίδια ήταν εξοικειωμένη με τα θαλάσσια λουτρά στην Αλεξάνδρεια, όπου έζησε μέχρι το γάμο της. Στο τρένο για τα θαλάσσια λουτρά στην Αλεξάνδρεια είχε την ευκαιρία να συναντά τον πρώτο της έρωτα, Αντώνη Μαυροκορδάτο.⁵³⁸ Είχε επίσης εξοικείωση με τα ιαματικά ευρωπαϊκά λουτρά, καθώς η μητέρα της μετέβαινε τακτικά στη Vichy μαζί με το σύζυγό της και πατέρα της Π. Δέλτα, Εμμανουήλ Μπενάκη, γιατί έπασχε από ρευματισμούς και έβρισκε ανακούφιση στα ιαματικά νερά της κοσμοπολίτικης γαλλικής λουτρόπολης.⁵³⁹

Το Νέο Φάληρο, που στις τελευταίες δεκαετίες του 1890 βρισκόταν στο απόγειο της δόξας του, υπήρξε ο τόπος όπου συνάντησε για πρώτη φορά και, στη

⁵³⁸ Η Δέλτα δεν αρραβωνιάστηκε τελικά τον Α.Μαυροκορδάτο, γιατί οι γονείς της είχαν αντιρρήσεις. Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, Π. Α. Ζάννας (επιμ.), Αθήνα 1994, σ. 27, 186-201.

⁵³⁹ Η μητέρα της Π. Δέλτα επισκέφτηκε τη Vichy το καλοκαίρι που γεννήθηκε ο μικρότερος αδερφός της Αλέξανδρος (1879) και το καλοκαίρι του 1880. Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Επιμέλεια: Παύλος Α. Ζάννας, Αθήνα 2000 (α' έκδοση 1991), σ. 48, 57 και 81.

συνέχεια αρραβωνιάστηκε τον Στέφανο Δέλτα ύστερα από την παρότρυνση της οικογένειάς της. Η Πηνελόπη Δέλτα ταξίδεψε με την οικογένειά της από την Αίγυπτο που ζούσε μέχρι τότε στην Αθήνα για να γνωρίσει από κοντά τον Σ. Δέλτα και να συναινέσει (χωρίς πολλά περιθώρια αντίρρησης) στον προσυμφωνημένο γάμο. Πριν τη συνάντηση η μητέρα της τη συμβούλευσε να φορέσει το κατάλληλο ένδυμα για την περίπτωση, υποδηλώνοντας τη σημασία της προβολής στη δημόσια σφαίρα του αθηναϊκού θέρετρου.⁵⁴⁰ Κατά την παραμονή της στη Αθήνα η Πηνελόπη Δέλτα είχε την ευκαιρία να γευματίσει αρκετές φορές στο Φάληρο που ήταν δημοφιλές στους Αθηναίους αστούς. Αμέσως μετά την άφιξή της στην Αθήνα θα πληροφορηθεί ένα πολύ δυσάρεστο γεγονός που θα την συγκλονίσει, το σοβαρό τραυματισμό του αδερφού του πρώτου της έρωτα στα μπάνια του Φαλήρου. Η συγκεκριμένη είδηση διαδόθηκε πολύ γρήγορα σε όλη την κοσμική Αθήνα.⁵⁴¹

Η πρώτη γνωριμία της συγγραφέα με τον μετέπειτα σύζυγό της έγινε στο σπίτι της θείας του και πάλι στο Φάληρο. Ακολούθησε μια σειρά γευμάτων σε εστιατόρια, στα οποία η οικογένειά της προσκαλούσε και τον Στέφανο Δέλτα:

«Ο κύριος Δέλτα έμεινε ως το μεσημέρι, έπειτα σηκώθηκε για να φύγει και τον προσκάλεσαν να γευματίσει στο Φάληρο. Δεν απάντησε ούτε ναι ούτε όχι και ο θεός τού είπε απότομα: Θα πάμε στο Φάληρο σήμερα το απόγευμα, θα είσαι εκεί κι εσύ; Στριφογύριζε νευρικά το καπέλο μέσα στα χέρια του, ο ενικός του θείου φάνηκε να τον στεναχώρησε. Ναι, είπε τελικά θα είμαι εκεί στις έξι. Με χαιρέτησε, αυτή τη φορά το χέρι του δεν έτρεμε πια, και έφυγε αμέσως».⁵⁴²

Η συγγραφέας περιγράφει την έντονη κοινωνικότητα στην παραλία του Φαλήρου. Κατά τη διάρκεια των δείπνων στα εστιατόρια, η Δέλτα συναντούσε άτομα της αθηναϊκής αστικής κοινωνίας.⁵⁴³ Η προβλήτα της παραλίας του Φαλήρου, υπήρξε το επίκεντρο της κοινωνικότητας του θέρετρου και προσέφερε στην Πηνελόπη Δέλτα και στη συντροφιά της τη δυνατότητα για έναν περίπατο. Σε έναν τέτοιο περίπατο στην παραλία ο Σ. Δέλτας με το θείο της, συζήτησαν το ζήτημα του συνοικεσίου:

«Ο θεός με φώναξε και με πήγε στην προβλήτα. Και τώρα τελείωσε, μου είπε όλα τακτοποιήθηκαν. Όχι, όχι ακόμα, θείε, είπα έντονα. Θέλω να του μιλήσω πρώτα! Ναι, κι αυτός επίσης θέλει να σου μιλήσει πριν θεωρήσει τον εαυτό

⁵⁴⁰ Π. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, ό.π., σ. 320.

⁵⁴¹ Π. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, ό.π., σ. 321-322.

⁵⁴² Στο ίδιο, σ. 328.

⁵⁴³ Στο ίδιο, σ. 338.

του αρραβωνιασμένο. Θα έρθει αύριο το πρωί και θα πάτε να μιλήσετε μόνοι σας. Μου είπε πράγματα που με συγκίνησαν, πρόσθεσε ο θεός, ενώ χτυπούσε την πλάτη του με το μαστούνι του». ⁵⁴⁴

Η είδηση του αρραβώνα της ανακοινώθηκε από το θείο της κατά τη διάρκεια του περιπάτου τους στην προβλήτα. Η ανακοίνωση του αρραβώνα τους έγινε σε ένα οικογενειακό δείπνο και πάλι στην παραλία του Φαλήρου, όπου δέχτηκε τις ευχές των συγγενών της. ⁵⁴⁵ Σε έναν άλλο περίπατο με τον σύζυγό της στην προβλήτα είχε την ευκαιρία να κάνει μια προσωπική «εξομολογητική» συζήτηση μαζί του για να γνωριστούν καλύτερα. Ενώ συνομιλούσε με τον σύζυγο της, απέφευγε να τον κοιτάξει και εστίαζε την προσοχή της στην τρικυμισμένη θάλασσα που αντανακλούσε τα φώτα της προκυμαίας. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης το ζευγάρι είχε ακουμπήσει στο κιγκλίδωμα της προβλήτας, κρατώντας κάποια απόσταση από το πλήθος των περιπατητών. Στο τέλος της βραδιάς, η Π. Δέλτα επέστρεψε στην Αθήνα μαζί με τον μέλλοντα σύζυγό της με το τρένο που συνέδεε την Αθήνα με το δημοφιλές θέρετρο. ⁵⁴⁶

«Είχαμε ακουμπήσει στο κιγκλίδωμα, λίγο μακρύτερα από τους υπόλοιπους περιπατητές. Μου πήρε το χέρι και το έσφιξε μέσα στο δικό του [...] Ήταν κι εκείνος συγκινημένος, και για λίγο ακόμα έμεινε ακουμπισμένος στο κιγκλίδωμα κοντά μου. Σηκώθηκα πρώτη. Πάμε να βρούμε τους άλλους, είπα, θα αναρωτιούνται πού είμαστε. Επιστρέφοντας στην προκυμαία γύρισε πάλι προς το μέρος μου. Πηνελόπη, πείτε μου πάλι ότι όλα είναι νεκρά! Σας το ορκίζομαι, είπα θλιμμένα, σας δίνω το λόγο της τιμής μου». ⁵⁴⁷

Η ίδια στις *Αναμνήσεις 1940* παρουσιάζει το Φάληρο και από μια άλλη σκοπιά, αυτή του παντοτινού και ανεκπλήρωτου έρωτά της, του Ίωνα Δραγούμη. Για τον σπουδαίο πολιτικό το Φάληρο είναι ένας τόπος κοινωνικών συναναστροφών. Σε εστιατόριο του Φαλήρου το 1908 ο Ίων Δραγούμης είχε ένα σημαντικό επαγγελματικό ραντεβού με έναν δημοσιογράφο, έναν βουλευτή και δύο πρόξενους για να συζητήσει για μια πολιτική οργάνωση. Μετά τη συζήτηση επισκέφτηκε το σπίτι μιας πόρνης και έκανε ένα «μπάνιο καθαρού» στην παραλία του Φαλήρου. ⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ Είχε προηγηθεί μια συζήτηση για το συνοικέσιο με τον θείο της στην προβλήτα. Ο θεός της, έχοντας γνώση των καλών τρόπων της αστικής τάξης της εποχής, έδωσε στην ανιψιά του το μπράτσο του για να τον ακολουθήσει στην προβλήτα. Στο ίδιο, σ. 327.

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, 330-331.

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 338-341.

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 340-341.

⁵⁴⁸ Πηνελόπη Δέλτα, *Αναμνήσεις 1940*, Επιμέλεια: Παύλος Α. Ζάννας, Αθήνα 2007, σ. 465.

Κι αν η Πηνελόπη Δέλτα γνώρισε το Φάληρο από την ευνοημένη θέση της επισκέπτριας, ένας άλλος έλληνας συγγραφέας, που αργότερα άφησε το στίγμα του στην λογοτεχνία, ο Μενέλαος Λουντέμης, γνώρισε μια άλλη πολυσύχναστη λουτρόπολη, από το πρίσμα του εργαζόμενου σε αυτή. Στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά του *Καληνύχτα Ζωή* (1946), ο Μ. Λουντέμης περιγράφει με έντονη σκωπτική διάθεση τις εμπειρίες και τις εντυπώσεις που αποκόμισε στην Αιδηψό την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν χρειάστηκε να εργαστεί ως σερβιτόρος για ένα καλοκαίρι.⁵⁴⁹

Η περίπτωση του συγγραφέα, ο οποίος βρήκε εποχική απασχόληση στη λουτρόπολη, είναι ενδεικτική της ανάπτυξής της και της αρχιτεκτονικής εξέλιξής της από χωριό σε τουριστικό προορισμό.⁵⁵⁰ Στο βιβλίο του περιγράφει τις εντυπώσεις του από τα ξενοδοχεία που είδε στον πρώτο του περίπατο στη λουτρόπολη:

«Ένας δρόμος κατεβαίνει απ' την πέτρινη αποβάθρα προς την παραλιακή λεωφόρο. Ο δρόμος αυτός είναι η τουριστική επικράτεια του νησιού. Μεγάλα ακατάδεχτα ξενοδοχεία, φαγοποτεία, τεμπελοκομεία, λογίων καφενέδες για χασομέρισμα... Δε λείπει από δω το τοπικό χρώμα-η κεραμιδιά πάχνη που σκεπάζει κάθε δέντρο και φυτό, η μπόλικη σκόνη. Τα ξενοδοχεία όμως δεν κάθονται να πολυσκοτισθούν γι' αυτό. Λουσάτα, με τον ευρωπαϊκό τους αέρα, κάνουν πως δεν πολυκαταλαβαίνουν τη γλώσσα, πως αν ο δρόμος είναι γεμάτος σκόνη, αυτό είναι δουλειά του δρόμου και όχι δική τους. Στην αρχή του παραλιακού δρόμου υψώνεται το πιο αρχαίο ξενοδοχείο του τόπου, ένα μεγάλο σκοτεινό κτίριο παλιάς αρχιτεκτονικής, που δεν εννοεί να το παραδεχθεί ότι γέρασε και παλεύει να τα βγάλει πέρα με τα μοντέρνα παλάτια της τελευταίας αρχιτεκτονικής εξόρμησης. («Αίγλη», «Αύρα», «Ακτή» κτλ.) Το όνομά του όμως το έχει και το επιδεικνύει σα μετάλλιο. «Θέρμαι Σύλλα». Ναι, ήταν λέει κάπου εκεί τα ρωμαϊκά Λουτρά του Σύλλα, που κάθε καλοκαίρι ερχόταν να αποτοξινώσει τον οργανισμό του ο καλοζωιστής αυτός Αυτοκράτορας και «προστάτης» της χώρας μας».⁵⁵¹

⁵⁴⁹ Μενέλαος Λουντέμης, *Καληνύχτα Ζωή*, Αθήνα 2000, (α' έκδοση 1946), σ.30.

⁵⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 51-52.

⁵⁵¹ Μενέλαος Λουντέμης, ό.π., σ. 53.

Ο χαρακτηρισμός «τεμπελούπολη» που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να περιγράψει την Αιδηψό, είναι ενδεικτικός του έντονου παραθεριστικού της χαρακτήρα στα τέλη της δεκαετίας του '30: ⁵⁵²

«Ήταν μια τεμπελούπολη που πήγαινανε για να ξεκουραστούνε οι ξεκούραστοι και να θεραπευτούνε οι υγιείς. Γιατί, μα την αλήθεια, δε βρήκα ούτε για δείγμα άρρωστο. Η μόνη χρόνια αρρώστια τους είναι το χασομέρι. Απλώς μετατοπίζουνε την πλήξη τους απ' την Αθήνα εδώ. Φέρνουνε την πολυταξιδεμένη βαλίτσα τους, την εγκαθιστούνε σε κάποιο πολυτελές διαμέρισμα, την ανοιγοκλείνουν μια δυο φορές την ημέρα, βγάζουνε τα σύνεργά τους... θερίζουνε τα γένια τους, οργώνουν τα μαλλιά τους, στοκάρουνε τις ρυτίδες τους, και... Τα ξενοδοχεία απ' το βαπόρι ακόμα είναι γεμάτα γαλαντομία και τακτ μαζί τους».

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Λουντέμη οι περισσότεροι επισκέπτες έφταναν στην Αιδηψό για να κάνουν θαλάσσια μπάνια ακόμα και να ερωτοτροπήσουν στις παραλίες, στα εστιατόρια, στα σινεμά και στα ξενοδοχεία που βρίσκονταν κατά μήκος της παραλίας της λουτρόπολης. Αυτή την ανάγκη των επισκεπτών φαίνεται να την γνώριζαν καλά οι ντόπιοι επιχειρηματίες (εστιάτορες και ξενοδόχοι) που προσέγγιζαν και εκμεταλλεύονταν οικονομικά τους ασθενείς και τους τουρίστες αμέσως μετά την άφιξή τους στην Αιδηψό. ⁵⁵³

Στο μυθιστόρημα το κοινό αποτελείται από άτομα που προέρχονταν από διαφορετικές τάξεις και φυσικά υπήρχαν κοινωνικές διακρίσεις. Οι προνομιούχοι επισκέπτες διέμεναν σε πολυτελή ξενοδοχεία και δέχονταν ιδιαίτερη περιποίηση. Αντίθετα, όσοι είχαν περιορισμένο εισόδημα έκαναν μπάνιο στις μανιέρες του δήμου με 10 δραχ. και διέμεναν σε μικρότερα ξενοδοχεία. Αυτοί προτιμούσαν τη λουτρόπολη των Γιαλτρών. Το κοινό του χωριού που βρίσκεται απέναντι από την Αιδηψό, αποτελούσαν οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις των πόλεων και οι ανώτερες των χωριών. ⁵⁵⁴ Ο συγγραφέας δίνει επίσης έμφαση στον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Αιδηψού, αφού υπάρχουν και ευρωπαίοι τουρίστες και έλληνες από την Αλεξάνδρεια. ⁵⁵⁵ Στο μυθιστόρημα πέρα από την αναψυχή, το βασικό κίνητρο που ωθούσε τους επισκέπτες να έρθουν στα λουτρά Αιδηψού ήταν η ελπίδα για θεραπεία μέσα από τη χρήση ιαματικών και θαλάσσιων λουτρών. Τελικά, όμως, ακολουθούσε

⁵⁵² Στο ίδιο, σ. 114.

⁵⁵³ Στο ίδιο, σ. 45, 53, 94, 178.

⁵⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 166, 178, 193.

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 137, 220.

η διάγνωση των προσδοκιών τους. Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν ένας ηλικιωμένος ασθενής, ο οποίος έλπιζε ότι θα μπορούσε να απαλλαγεί από την πατερίτσα του. Δυστυχώς έφυγε απογοητευμένος από τη λουτρόπολη κρατώντας δύο πατερίτσες αντί για μία!⁵⁵⁶

Το παιδί-ταξιδιώτης είχε κι αυτό παρουσία στα ελληνικά ιαματικά λουτρά: στο αυτοβιογραφικό διήγημα του Ηλία Παπαδημητρακόπουλου, *Θερμά Θαλάσσια Λουτρά* (1980) περιγράφεται το ταξίδι και οι εμπειρίες ενός παιδιού στα λουτρά στο Κατάκωλο Ηλείας τη δεκαετία του 1930.⁵⁵⁷ Το παιδί είναι ο ενήλικας πλέον συγγραφέας, ο οποίος ανακαλεί στη μνήμη του την εμπειρία του ταξιδιού με τρένο στο Κατάκωλο και την άφιξή του στα λουτρά. Ο συγγραφέας ταξίδευε κάθε καλοκαίρι μαζί με τη θεία του, η οποία έπασχε από ρευματισμούς. Το ταξίδι είχε βαρύνουσα σημασία για την ίδια, καθώς φρόντιζε να έχει ιδιαίτερος επιμελημένη εμφάνιση. Φορούσε το καπέλο από την Τεργέστη, το οποίο τον υπόλοιπο χρόνο το είχε κρυμμένο, καθάριζε τη μαύρη της μαντίλα και είχε ένα ψάθινο καλαθάκι για το κολατσιό τους.⁵⁵⁸ Τα θαλάσσια λουτρά φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στην προπολεμική περίοδο, καθώς υπήρχε ειδικό εισιτήριο διαρκείας, πρώτης θέσης, με την ένδειξη «θερμά θαλάσσια λουτρά». Το εισιτήριο αυτό, που χορηγούσε ο ΣΠΑΠ, εξασφάλιζε στους ταξιδιώτες τη θέση τους στο ειδικό βαγόνι για τους λουόμενους. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει το βαγόνι «αληθινό άδυτο», υπονοώντας τη διάκριση προνομιούχων και μη λουόμενων. Οι επιβάτες της πρώτης θέσης κάθονται στα πολυτελή καθίσματα από ψάθα, τα οποία είχαν κατασκευαστεί στην Ευρώπη:⁵⁵⁹

«Η θεία μου έβγαζε ένα εισιτήριο διαρκείας, πρώτης θέσεως, με την πρόσθετη ένδειξη «θερμά θαλάσσια λουτρά», γραμμένο με καφέ λοξά γράμματα. Ένα ειδικό βαγόνι, με την ίδια ένδειξη στους υαλοπίνακες, εξυπηρετούσε αποκλειστικά αυτή την κατηγορία των λουόμενων. Ήταν ένα αληθινό άδυτο, όπου κανείς τρίτος δεν διανοείτο ούτε να διέλθει καν, όχι να καθίσει, ή να τολμήσει να ανοίξει το παράθυρο».⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Μ. Λουντέμης, *ό.π.*, σ. 170-171.

⁵⁵⁷ Ο Ηλίας Παπαδημητρακόπουλος γεννήθηκε στον Πύργο Ηλείας το 1930, όπου πέρασε και τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια. Μετά τον θάνατο του δικηγόρου πατέρα του το 1943, η οικογένειά του πέρασε δύσκολες ημέρες. Σπούδασε στην Στρατιωτική Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από το 1949 έως το 1955.

⁵⁵⁸ Ηλίας Χ. Παπαδημητρακόπουλος, «Θερμά Θαλάσσια λουτρά», *Θερμά Θαλάσσια λουτρά*, Αθήνα 1995 (α' έκδοση 1980), σ. 53-54.

⁵⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 56.

⁵⁶⁰ Ηλίας Παπαδημητρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 55.

Την περίοδο αυτή τα θαλάσσια λουτρά φαίνεται ότι είχαν κερδίσει την προτίμηση του κοινού, αφού οι επιβάτες του τρένου επιδίδονταν σε ένα πραγματικό αγώνα δρόμου για να φτάσουν πρώτοι στις μπανιέρες της παραλίας της Αλκυώνας, που τις έβρισκαν συνήθως κατειλημμένες. Ήταν ξύλινες και στηριζόντουσαν πάνω σε σιδερένιους πασσάλους που ήταν μπηγμένοι στη θάλασσα. Είχαν χτιστεί από τη ΣΠΑΠ, αλλά παρουσίαζαν εικόνα εγκατάλειψης:

«Ο μεγάλος, όμως, σαματάς γινόταν στην Αλκυώνα. Πριν ακόμη σταματήσει το τρένο, πηδούσαν αρκετοί από τα βαγόνια και άρχιζαν να τρέχουν δαιμονιωδώς προς τη θάλασσα. Είχαν να διανύσουν περίπου δύο χιλιόμετρα, ώσπου να φθάσουν στην αμμουδιά με τις μπανιέρες. Πολλοί προτιμούσαν να κατέβουν στην επόμενη στάση, μπροστά στα θερμά λουτρά, από όπου η απόσταση, ως τις μπανιέρες, ήταν πολύ μικρότερη, σχεδόν μηδαμινή. Τις έβρισκαν, όμως, κατειλημμένες από τους πρώτους, που είχαν σαλτάρει από το τρένο και διατρέξει τη διαδρομή με τα πόδια».⁵⁶¹

Το παιδί είχε θέση στα λουτρά, όμως η θεία τού απαγόρευε την είσοδο στο λουτρικό κατάστημα των θερμών λουτρών και το έστελνε να παίξει στην παραλία. Προφανώς το κτίριο των θερμών υδάτων ήταν άβατο, ώστε να μη δει κάποια σημεία του σώματος της θείας του και των άλλων λουόμενων γυμνά. Τα παιδιά επίσης απαγορευόταν να βρίσκονται στο σημείο που η σκαλίτσα της καμπίνας οδηγούσε στα βαθιά, εκεί δηλαδή όπου το νερό ήταν ένα μέτρο. Οι γυναίκες και οι άνδρες συνυπήρχαν στα λουτρά, όμως είχαν κατασκευαστεί ξεχωριστές καμπίνες για τα δύο φύλα. Οι άνδρες φορούσαν μακριά μπανιερά ή ήταν γυμνοί. Με το αριστερό χέρι κάλυπταν τη γύμνια τους και με το δεξί έκαναν το σταυρό τους, πριν μπουν στη θάλασσα.⁵⁶² Στην προπολεμική περίοδο τα λουτρά, παρόλη την παραμέληση, άρχισαν να δέχονται πρόσφυγες από τη Ρωσία. Μάλιστα, ο τραγικός πνιγμός ενός νεαρού Ρώσου στιγμάτισε τη μνήμη του παιδιού.⁵⁶³

⁵⁶¹ Στο ίδιο, σ. 58-59.

⁵⁶² Στο ίδιο, σ. 58-59.

⁵⁶³ Στο ίδιο, σ. 60-62.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία για τα λουτρά είναι ιδιαίτερα πλούσια και συνεχώς εμπλουτίζεται με μελέτες που αφορούν είτε συγκεκριμένες χώρες είτε μελέτες περίπτωσης (case studies), οι οποίες επικεντρώνονται κυρίως στον ιατρικό λόγο για τα λουτρά, στις κτιριακές εγκαταστάσεις και στο κοινό. Δεδομένου ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον για τις ελληνικές λουτροπόλεις είναι σχετικά πρόσφατο, οι δημοσιευμένες μελέτες για τα λουτρά είναι περιορισμένες. Θεωρώ ότι το ιστοριογραφικό πεδίο για τις ελληνικές λουτροπόλεις πρέπει να διέπεται από διεπιστημονικότητα και μπορεί να διευρυνθεί με τη δημοσίευση συγκριτικών μελετών και μελετών περιπτώσεων, οι οποίες θα επικεντρώνονται στη θεραπεία και στον παραθερισμό που λάμβανε και λαμβάνει χώρα στα λουτρά.

Στη διατριβή παρακολούθησα την εμφάνιση και διαμόρφωση του ρεύματος του ιαματικού τουρισμού από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τις αρχές του 20ού. Αναφέρθηκα κυρίως στα ελληνικά λουτρά, σε σχέση με τις ευρωπαϊκά και στα πρόσωπα, τους φορείς, τις πρακτικές και τα γεγονότα που συνέβαλαν στην ανάπτυξή τους.

Μέσα από τη σύγκριση με τις ευρωπαϊκές λουτροπόλεις εξετάστηκε η αρχιτεκτονική τους εξέλιξη και το κοινό τους. Το παράδειγμα των αγγλικών λουτροπόλεων του 18ου αιώνα έδειξε ότι οι δημόσιοι χώροι ψυχαγωγίας των λουτροπόλεων ενθάρρυναν την κοινωνική συναναστροφή. Αυτή, όμως, η συνύπαρξη γινόταν υπό όρους και η αντιπαράθεση της αριστοκρατίας και της τάξης των αστών διήρκησε σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Τον δέκατο ένατο αιώνα τα αγγλικά λουτρά άρχισαν να χάνουν ένα μέρος της αίγλης τους. Οι νεότερες λουτροπόλεις της Κεντρικής Ευρώπης και της Μεσογείου είχαν κοινό χαρακτηριστικό τους ένα διευρυμένο κοινό που αποτελούνταν από άτομα διαφορετικών εθνικοτήτων και τάξεων. Οι πιο δημοφιλείς λουτροπόλεις τελικά ήταν αυτές στις οποίες οι επισκέπτες μπορούσαν να κάνουν και θαλάσσια μπάνια και να συχνάζουν στις παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις ψυχαγωγίας.

Το τέλος της belle époque και η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδότησαν την παρακμή των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων. Σε αυτή την περίοδο άρχισαν να αναπτύσσονται οι ελληνικές. Η ανάπτυξή τους παρουσιάζει περισσότερες αντιστοιχίες με τις μεσογειακές. Και στην περίπτωση των ελληνικών λουτρών, τα

θαλάσσια μπάνια υπήρξαν ο σημαντικότερος συντελεστής της ανάπτυξης των παραθαλάσσιων λουτροπόλεων.

Στην ανάπτυξη των ελληνικών ιαματικών λουτρών συνέβαλαν εξαρχής οι πολυάριθμες εκδόσεις επιστημονικών εντύπων για τις ιαματικές πηγές. Τα χημικά και ιατρικά αυτά έντυπα εμφανίστηκαν λίγο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και πρόβαλαν την ανάγκη της θεραπείας πολλών νόσων μέσω του ιαματικού θερμού νερού. Οι πραγματείες σπουδαίων επιστημόνων, όπως του Ξαβέριου Λάνδερερ αρχικά και στη συνέχεια του Αναστάσιου Δαμβέργη και του Αναστάσιου Χρηστομάνου για τις ιαματικές πηγές αναδείκνυαν το αρχαίο παρελθόν των θερμών λουτρών, ενώ ταυτόχρονα η επίκληση στην ευρωπαϊκή γνώση προσέδιδε επιστημονική εγκυρότητα και ενθάρρυνε τη χρήση τους. Είναι βέβαιο ότι χωρίς το κρατικό ενδιαφέρον και την επιστημονική-ιατρική πλαισίωση δε θα μπορούσε να διαμορφωθεί το κοινό των λουτρών. Οι επισκέπτες έπρεπε να έχουν πειστεί με επιχειρήματα ότι τα ελληνικά ιαματικά λουτρά μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες θεραπείας τους. Επομένως, ο ιατρικός λόγος στόχευε στην ενημέρωση και στην παρότρυνση των ασθενών να μεταβούν στα λουτρά για θεραπεία. Απέβλεπε, επίσης, στη λήψη κρατικών μέτρων, ούτως ώστε οι ελληνικές λουτροπόλεις να κερδίσουν την προτίμηση του κοινού, το οποίο μέχρι τότε προτιμούσε τις ευρωπαϊκές.

Η μελέτη για τα ελληνικά λουτρά οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξή τους ήταν άμεσα συνυφασμένη με τις ενέργειες της εκάστοτε κρατικής πολιτικής, καθώς οι λουτροπόλεις προσέλκυαν το ενδιαφέρον για θεραπευτικούς και οικονομικούς λόγους. Η έλευση τουριστών στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών αγώνων το 1896, καθώς και οι πρώτες συμβάσεις που υπογράφηκαν από την κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη οδήγησαν σε μια αρχική βελτίωση των υποδομών. Η ουσιαστική, όμως, ανάπτυξη επήλθε από την κυβέρνηση Βενιζέλου μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών. Παρά τις δυσκολίες και τις καθυστερήσεις που επέφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική Καταστροφή, οι ελληνικές λουτροπόλεις αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι των στόχων και των ενεργειών της Βιομηχανίας των Ξένων. Το ειδικό τμήμα της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων για τις ιαματικές πηγές ανέλαβε την ανάπτυξη των ελληνικών λουτροπόλεων μέσα από τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων βελτίωσής τους σε επίπεδο μετακίνησης, διαμονής, ψυχαγωγίας και επιστημονικών θεραπειών.

Μελετήθηκε η δράση της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων, η θέσπιση νομοθετικού πλαισίου για τις λουτροπόλεις και η ανάδειξή τους στους τουριστικούς

οδηγούς ως τόπων παραθερισμού. Η εξέταση των οικονομικών δεδομένων στους ετήσιους προϋπολογισμούς και στα στοιχεία της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων έδειξε ότι η δημόσια διαχείριση των λουτροπόλεων απέφερε οικονομικά κέρδη για το κράτος και οδήγησε στη σταδιακή τους ανάπτυξη. Ειδικότερα, η μελέτη των εσόδων από την ενοικίαση των λουτρών (ιαματικών και θαλάσσιων) οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η παραχώρηση των λουτρών σε ιδιώτες και εταιρείες, που είχε ξεκινήσει στα τέλη του 19ου αιώνα και ενισχύθηκε στη βενιζελική περίοδο, ήταν επικερδής για το κράτος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κοινωνικό προφίλ των επισκεπτών. Σε αντίθεση με το κοινό των ευρωπαϊκών λουτροπόλεων, οι επισκέπτες των ελληνικών λουτρών ήταν ως επί το πλείστον άτομα προερχόμενα από τα μεσαία αστικά στρώματα. Μέσα από τη μελέτη των ανακοινώσεων και των διαφημίσεων στον Τύπο κατά την εικοσαετία 1883-1900, διαπιστώθηκε ότι οι επισκέπτες επέλεγαν πλέον σταθερά τις ελληνικές λουτροπόλεις έναντι των αντίστοιχων ευρωπαϊκών. Οι γυναίκες επισκεπτόντουσαν τα λουτρά, όμως η παρουσία τους τις περισσότερες φορές δεν καταγραφόταν και ήταν σαφώς πιο περιορισμένη σε σχέση με αυτήν των ανδρών.

Ο κόσμος των λουτρών ήταν ένας κόσμος «ετερόκλητος» που απαρτιζόταν από άτομα με διαφορετικό τόπο καταγωγής, οικονομικές δυνατότητες, μόρφωση και ενδιαφέροντα. Τους συνέδεε, όμως, ένας κοινός στόχος: τόσο οι φτωχοί, όσο και οι εύποροι ασθενείς των λουτρών, επισκέπτονταν τις ιαματικές πηγές των ελληνικών λουτροπόλεων με την ελπίδα να ανακτήσουν ή έστω να βελτιώσουν την υγεία τους. Οι γιατροί τους παρακινούσαν να κάνουν χρήση των λουτρών και ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες διέμεναν για μικρό ή μεγαλύτερο διάστημα στις ελληνικές λουτροπόλεις. Η διαμονή τους στα λουτρά ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τη σταδιακή αρχιτεκτονική βελτίωση του αστικού χώρου των ελληνικών λουτροπόλεων. Κι αυτό συνέβη, διότι η αύξηση του κοινού και οι ολοένα μεγαλύτερες απαιτήσεις του για καλύτερες παροχές υγείας, διαμονής και ψυχαγωγίας οδήγησαν στην ανέγερση των απαραίτητων υποδομών.

Στην πρώτη περίοδο ανάπτυξης των λουτρών (1833-1890) το κοινό ήταν περιορισμένο και άρχισε δειλά-δειλά να εμπιστεύεται τα ιαματικά νερά. Αποτέλεσμα αυτής της «σχέσης εμπιστοσύνης» που σταδιακά χτίστηκε ανάμεσα στα ελληνικά λουτρά και το κοινό τους ήταν η ανάπτυξη των πρώτων λουτροπόλεων με πρωτοπόρα την Κύθνο. Στο τέλος της πρώτης περιόδου, ο αστικός χώρος τους είχε βελτιωθεί σε

μεγάλο βαθμό και συνοδεύτηκε από την ανέγερση πολυτελών ξενοδοχείων και εγκαταστάσεων ψυχαγωγίας. Έτσι, λοιπόν, στα τέλη του 19ου αιώνα, το κοινό των ελληνικών λουτροπόλεων διαμόρφωσε τον πρώτο πυρήνα επισκεπτών που προερχόταν κατά βάση από τα μεσαία αστικά στρώματα και ταξίδευαν μόνοι τους ή με την οικογένειά τους για να βελτιώσουν την υγεία τους.

Στη δεύτερη περίοδο ανάπτυξης των ελληνικών λουτροπόλεων (1890-1930), υπάρχει βαθμιαία αλλαγή του προφίλ των επισκεπτών. Όπως φανερώνουν οι στατιστικές, αλλά και οι μαρτυρίες των ασθενών, καθώς αυτές αποτυπώνονται σε αυτοβιογραφικά κείμενα και σε μυθιστορήματα της εποχής, οι επισκέπτες (ασθενείς και παραθεριστές) ανέρχονταν πλέον σε χιλιάδες. Έτσι, λοιπόν, τα θαλάσσια και τα ιαματικά μπάνια, η πλατεία της λουτρόπολης, η προβλήτα, τα πολυτελή ξενοδοχεία, τα καζίνο, τα καφενεία και τα εστιατόρια συγκέντρωναν το ενδιαφέρον των επισκεπτών και κατέστησαν τις ελληνικές λουτροπόλεις δημοφιλή κέντρα εγχώριου και εισερχόμενου τουρισμού.

Η μελέτη των αιτήσεων και της σχετικής νομοθεσίας για την αποστολή φτωχών ασθενών στα λουτρά μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι υπήρξε κυβερνητική μέριμνα για τους οικονομικά αδύναμους πολίτες. Αν και ο όρος κρατική πρόνοια ίσως είναι αρκετά υπερβολικός, εντούτοις η πρακτική της αποστολής φτωχών ασθενών στα ιαματικά λουτρά φανερώνει μια πρώιμη μορφή κρατικής μέριμνας για την υγεία των οικονομικά αδύνατων, οι οποίοι δυσκολεύονταν να μεταβούν στα λουτρά για θεραπεία. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι οι δημόσιες αρχές μεριμνούσαν για τον έλεγχο και την εξακρίβωση των στοιχείων των ασθενών που στέλνονταν στα λουτρά. Η πρακτική αυτή λειτουργούσε ως ένα είδος επιλογής των φτωχών που θα μπορούσαν να διαμείνουν στα λουτρά και να δεχτούν την κατάλληλη θεραπεία, χωρίς να δημιουργήσουν πρόβλημα στους υπόλοιπους ασθενείς. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι φτωχοί καταγράφονταν από τον γιατρό των λουτρών, όταν έφταναν στην Κύθνο και διέμειναν στο λουτρικό κατάστημα, πιθανόν να εξασφάλιζε και τον έλεγχο της κοινωνικής συμπεριφοράς τους. Έτσι, λοιπόν, και στο λουτρικό κατάστημα της Κύθνου, όπως και σε αντίστοιχα φιλανθρωπικά ιδρύματα σε ευρωπαϊκές λουτροπόλεις, εντοπίζεται η μέριμνα για την υπό όρους υποδοχή και φροντίδα των φτωχών ασθενών, αλλά και για τον κοινωνικό έλεγχό τους, σε μια προσπάθεια πρόληψης ενδεχομένων παραβατικών συμπεριφορών.

Επίσης αναφέρθηκα σε ορισμένες παρατηρήσεις σε σχέση με την υφιστάμενη κατάσταση των ιαματικών και παραθαλάσσιων θέρετρων στην Ελλάδα σήμερα. Ο

τουρισμός στη χώρα μας και, πιο συγκεκριμένα, ο θερμαλιστικός τουρισμός έχει μεγάλες δυνατότητες ανάπτυξης. Θα χρειαστεί, βέβαια, να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις των καιρών και οι λουτρικές μονάδες που λειτουργούν στις λουτροπόλεις να προσφέρουν εκτός από υπηρεσίες πρόληψης και αποκατάστασης υγείας και υπηρεσίες ομορφιάς, ευεξίας και αναζωογόνησης. Συνεπώς, με συστηματική προσπάθεια από το Υπουργείο Τουρισμού, τους τοπικούς φορείς και τους επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται στον τομέα του τουρισμού υγείας, τα λουτρά μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής, στην οποία βρίσκονται.⁵⁶⁴

⁵⁶⁴Μάρκος Δανάς, «Ο ελληνικός τουρισμός υγείας: Υφιστάμενη κατάσταση και προοπτικές. Εισήγηση στα πλαίσια του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΔΠΜΣ) «Σχεδιασμός και Ανάπτυξη Τουρισμού και Πολιτισμού» στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 1/3/2017.

Επίμετρο

Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης των λουτροπόλεων σήμερα

Προσπάθησα να παρουσιάσω την εξέλιξη των ελληνικών λουτροπόλεων από τα μέσα του 19ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Δε θα μπορούσε, όμως, να μη με απασχολήσει η παρούσα κατάσταση των λουτροπόλεων και οι δυνατότητες περαιτέρω βελτίωσης και ανάπτυξής τους.⁵⁶⁵ Ο τουρισμός υγείας ανήκει στις ειδικές μορφές τουρισμού. Ο ιαματικός τουρισμός αποτελείται από τον τουρισμό πρόληψης και αποκατάστασης και από τον τουρισμό «wellness-spa», του οποίου βασικό χαρακτηριστικό είναι η ευεξία και η αναζωογόνηση.⁵⁶⁶ Ο θερμαλιστικός τουρισμός έχει δεχτεί την τελευταία δεκαετία ισχυρό πλήγμα λόγω της οικονομικής κρίσης που αντιμετωπίζει η χώρα μας. Συνεπώς πολλά λουτρά παραμένουν κλειστά, υπολειπόμενα και ο αριθμός των ασθενών-επισκεπτών έχει σαφέστατα μειωθεί. Παρόλη τη δυσμενή κατάσταση ο ιαματικός τουρισμός μπορεί να οδηγήσει στον τουρισμό των τεσσάρων εποχών και όχι στον εποχιακό κορεσμένο που βασίζεται στο τρίπτυχο των τριών «s» (sun-sea-sand) ήλιος-θάλασσα-αμμουδιά. Εδώ θα εστιάσω στα προβλήματα και τις προοπτικές ανάπτυξης των λουτροπόλεων και θα αναφερθώ σε μια σειρά μέτρων που έχουν ήδη παρθεί και σε αυτά που χρειάζεται να ληφθούν από τους αρμόδιους φορείς και τα Υπουργεία Υγείας και Τουρισμού, προκειμένου ο ελληνικός θερμαλιστικός τουρισμός να γίνει ανταγωνιστικός σε ευρωπαϊκό επίπεδο και οικονομικά προσοδοφόρος.⁵⁶⁷

Ο Τουρισμός υγείας τοποθετείται μεταξύ των σημαντικότερων αναπτυξιακών μοχλών της ελληνικής οικονομίας για την επερχόμενη δεκαετία.⁵⁶⁸ Οι Stephen J. Page, Heather Hartwell, Nick Johns, Allan Fyall, Adele Ladkin και Ann Hemingway

⁵⁶⁵ Για τις λουτροπόλεις που λειτουργούν σήμερα στην Ελλάδα, βλ. Κώστας Ζαχαρόπουλος-Πέπη Λουλακάκη-Ηλίας Μπαρμπίκας-Χρήστος Σχοινιάς-Γιώργος Χριστοδουλόπουλος, *Τα λουτρά της Ελλάδας*, Αθήνα 2001.

⁵⁶⁶ Σοφία Κ. Σπαθή, *Ο ιαματικός τουρισμός και η ανάπτυξη του τουρισμού υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2000, σ. 21-24.

⁵⁶⁷ Για τις δυνατότητες ανάπτυξης του θερμαλιστικού τουρισμού στην Ελλάδα σήμερα βλ. Μαριλένα Παπαγεωργίου, *Χωρική οργάνωση, ανάπτυξη και σχεδιασμός του θερμαλιστικού τουρισμού στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2009 (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή). Της ίδιας, «Η γεωγραφία και χωροταξία του θερμαλιστικού τουρισμού στην Ελλάδα», *Γεωγραφίες*, 18 (2011), σ. 58-80. Marilena Papageorgiou-Marie-Noelle Duquenne, «Transitional Developments and Spatial Re-organization of Spa Tourism in Greece», *Tourismos*, 7 (2012), σ. 279-297.

⁵⁶⁸ «Ο τουρισμός Υγείας στην Ελλάδα και οι ευοίωνες προοπτικές του» ήταν το θέμα διημερίδας που διοργάνωσε ο ΙΣΑ και η ΚΕΔΕ στο Σικάγο στις 28 και 29 Απριλίου 2017. <http://www.isathens.gr/sylogos/arxeio-drasewn-isa/6806-tourismos-ygeias-sikago.html> Ανακτήθηκε στις 3/7/2017.

σε μελέτη τους υπογραμμίζουν, ότι τα θέρετρα μαζικού τουρισμού προκειμένου να είναι ανταγωνιστικά, πρέπει εφεξής να προσελκύουν άτομα που ενδιαφέρονται να συνδυάσουν την αναζωογόνηση με την αναψυχή. Εφόσον τα πρότυπα της τουριστικής αγοράς έχουν αλλάξει και έχουν εμφανιστεί νέες εναλλακτικές μορφές τουρισμού, οι λουτροπόλεις χρειάζεται να διευρύνουν το θεραπευτικό τους χαρακτήρα προς την κατεύθυνση της αναζωογόνησης και της ευεξίας.⁵⁶⁹ Ο Ηλίας Μπεριάτος και η Μαριλένα Παπαγεωργίου σε έρευνά τους καταλήγουν στο συμπέρασμα, ότι η Ελλάδα πρέπει να «επενδύσει» στους «νέους» τουρίστες των λουτρών και να αναπροσαρμόσει τον οικονομικό και χωροταξικό σχεδιασμό των λουτροπόλεων. Θα πρέπει, δηλαδή, να στοχεύσει όχι μόνο στους ηλικιωμένους επισκέπτες-ασθενείς χαμηλού εισοδήματος, αλλά και σε άτομα νεαρότερων ηλικιών, που διαθέτουν μεγαλύτερες οικονομικές δυνατότητες.⁵⁷⁰

Η υλοποίηση αυτών των προτάσεων είναι αναγκαία, γιατί η επισκεψιμότητα στις λουτροπόλεις έχει μειωθεί σημαντικά ιδίως στην τελευταία πενταετία της οικονομικής κρίσης. Το 2010 κόπηκαν 2.500.000 εισιτήρια στις λουτρικές μονάδες, ενώ το 2015 ο αριθμός έπεσε σε μόλις 900.000. Ένας βασικός λόγος της τεράστιας κάμψης της επισκεψιμότητας στις ιαματικές πηγές οφείλεται στην αδυναμία της δημόσιας υγειονομικής περίθαλψης να ανταποκριθεί στη ζήτηση από τους ενδιαφερόμενους, λόγω των οικονομικών δυσχερειών του ελληνικού κράτους.⁵⁷¹

Το Ερευνητικό πρόγραμμα «Ιαματικές πηγές και λουτρότοποι» του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, (ΕΚΚΕ) - Ομάδα Περιβάλλοντος, δημοσίευσε τα στοιχεία επισκεψιμότητας των Λουτρικών Μονάδων για την περίοδο 2005-2016. Αναλυτικότερα, μεταξύ των ετών 2005-2009 υπήρχε σταθερή ανοδική πορεία σε ετήσια βάση. Η εικόνα αυτή άλλαξε κατά το 2010 (με πτώση 11% έναντι του 2009), και ακόμη περισσότερο κατά το 2011, με αποτέλεσμα τα εισιτήρια σε ετήσια βάση να υστερούν πλέον κατά 19,8% ακόμη και έναντι του 2005. Το 2016 παρουσιάστηκε αξιοσημείωτη αύξηση ύψους 8% έναντι του 2015 και σημειώθηκε η καλύτερη

⁵⁶⁹ Stephen J. Page, Heather Hartwell, Nick Johns, Allan Fyall, Adele Ladkin και Ann Hemingway, «Case study: Wellness, tourism and small business development in a UK coastal resort: Public engagement in practice», *Tourism Management*, 60 (2017), σ. 466-477.

⁵⁷⁰ Elias Beriatos-Marilena Papageorgiou, «Towards sustainable spa tourism activities in Greece», *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 120 (2009), σ. 773-781.

⁵⁷¹ Γιάννης Ελαφρός, «Αναξιοποίητες οι ιαματικές πηγές στην Ελλάδα», *Καθημερινή*, 10/12/2016 <http://www.kathimerini.gr/887294/article/epikairothta/perivallon/ana3iopoithes-oi-iamatikes-phges-sthn-ellada.10.12.2016>. Ανακτήθηκε στις 4/5/2017.

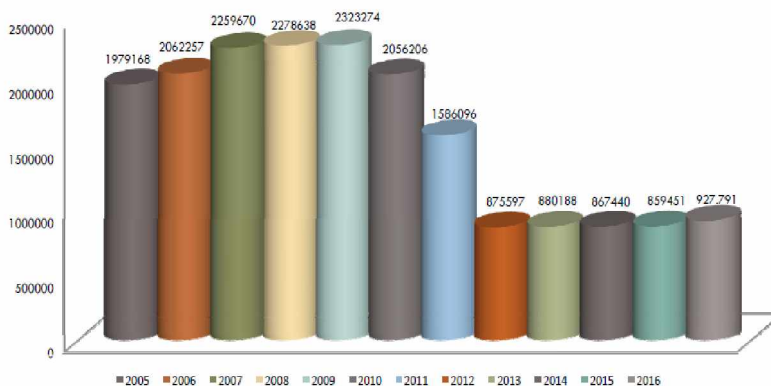
επίδοση της 5ετίας 2012-16, που βέβαια υστερεί πολύ ακόμη έναντι του 2011 (58,5% των τότε εισιτηρίων) και πολύ περισσότερο έναντι του 2009 (με τα εισιτήρια να ανέρχονται μόλις στο 39,9% του συνόλου του 2009). Οι Περιφέρειες Στερεάς Ελλάδας (συμπεριλαμβανομένης της Εύβοιας, δηλαδή των λουτρικών μονάδων της Αιδηψού) και Κεντρικής Μακεδονίας είναι αυτές που διαχρονικά (2005–2016) συγκέντρωσαν τον υψηλότερο αριθμό επισκεπτών/εισιτηρίων. Εικόνα μείωσης της επισκεψιμότητας παρατηρήθηκε σε όλες τις Περιφέρειες ανεξαιρέτως. Αυξητική τάση σημειώθηκε στο Βόρειο Αιγαίο κατά 65,1%, οφειλόμενη στην αύξηση επισκεψιμότητας των μονάδων της Λέσβου, κυρίως της μονάδας στα Θερμά Κόλπου Γέρας, της Ικαρίας και της Χίου (και στα τρία νησιά όλες οι μονάδες είναι επιχειρήσεις δημοτικής διαχείρισης), καθώς επίσης στην Περιφέρεια Αττικής κατά 17,4% οφειλόμενη κυρίως στην μονάδα «Λίμνη Βουλιαγμένης» και στην Πελοπόννησο κατά 56,7% οφειλόμενη κυρίως στο Loutraki Thermal Spa. Σημαντική αύξηση κατά 44,2% υπάρχει και στο Νότιο Αιγαίο, στην οποία βασικός συντελεστής είναι η επαναλειτουργία της μονάδας στον Αδάμαντα Μήλου.⁵⁷²

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα μεγάλο ποσοστό των επισκεπτών προέρχεται από ασθενείς που χρήζουν λουτροθεραπείας. Το επίδομα λουτροθεραπείας παρέχεται στους ασφαλισμένους, όταν είναι αναγκαία η θεραπεία της πάθησής τους, σε αναγνωρισμένες από το κράτος ιαματικές πηγές, κατά την διάρκεια της λουτρικής περιόδου, η οποία διαρκεί από την 1η Ιουνίου έως και την 31η Οκτωβρίου. Ανέρχεται στο ποσό των 150 ευρώ και χορηγείται για την πραγματοποίηση κατά ανώτατο όριο 15 λούσεων.⁵⁷³

⁵⁷² Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)-Ομάδα Περιβάλλοντος, ερευνητικό πρόγραμμα ιαματικές πηγές και λουτρότοποι, «Επισκόπηση-Ανάλυση των Στοιχείων Επισκεψιμότητας των Λουτρικών Μονάδων», Ιούνιος 2017. http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/gr_index.htm
<http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/nea-anakoinoseis-2/476-apatelismata-erevnitiku-programmatos-iamatikes-piges> Ανακτήθηκε στις 10/7/2017.

⁵⁷³ Δικαίωμα για την χορήγηση του επιδόματος Λουτροθεραπείας έχουν οι ασφαλισμένοι που πάσχουν από τις παρακάτω παθήσεις: 1) Αυτοάνοσες ρευματικές παθήσεις με προσβολή του μυοσκελετικού συστήματος, που δεν βρίσκεται σε οξύ στάδιο. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται παθήσεις όπως οι κάτωθι: α) Ρευματοειδής αρθρίτιδα β) Συστηματικός ερυθηματώδης λύκος γ) Συστηματική σκλήρυνση δ) Πολυμυοσίτιδα-Δερματίτιδα ε) Ρευματοειδή πολυμυαλγία στ) Μεικτή νόσος του συνδετικού ιστού 2) Μεταρραυματικές δυσκαμψίες, Μεταρραυματική αρθρίτιδα 3) Δερματοπάθειες Στην κατηγορία αυτή υπάγονται η ψωρίαση, το χρόνιο έκζεμα και η χρόνια διάχυτη νευροδερματίτιδα. <http://www.dikaiologitika.gr/eidhseis/asfalish/160743/eorpyy-roiioi-tha-paroun-epidoma-loutrotherapeias-gia-to-2017> Ανακτήθηκε στις 2/6/2017.

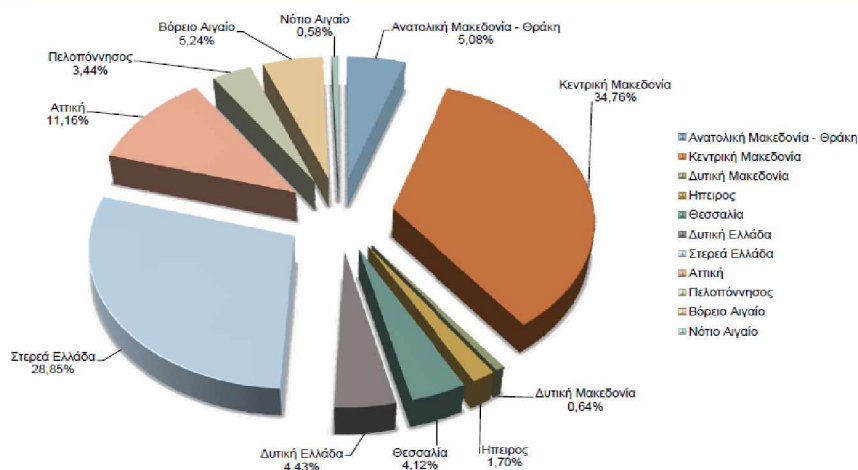
Σύνολο εισιτηρίων ανά έτος 2005-2016

Ο συνολικός αριθμός εισιτηρίων όλων των Λουτρικών Μονάδων αυξάνεται μεταξύ 2005-2009 κατά 17,3%. Κατά το 2010 εμφανίζεται πτώση 11% έναντι του 2009. Κατά το 2011 η υστέρηση έναντι του 2009 ανέρχεται σε 31,7% και κατά 19,8% έναντι του 2005. Η πιτωτική τάση είναι ακόμη σημαντικότερη κατά το 2012, οπότε διαμορφώνεται στο 62,4% έναντι του 2009. Τα επόμενα χρόνια, 2013-2015, η εικόνα σταθεροποιείται σε αυτά τα χαμηλότερα επίπεδα. Το 2016 παρουσιάζεται αξιοσημείωτη αύξηση κατά 8% έναντι του 2015 και επιτυγχάνεται η καλύτερη επίδοση της πενταετίας 2012 - 2016.

Εκόνα 10 : Ποσοτική καταγραφή των εισιτηρίων των λουτρικών μονάδων για την περίοδο 2005-2016. Πηγή: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)- Ομάδα Περιβάλλοντος ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΙΑΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΛΟΥΤΡΟΤΟΠΟΙ, Επισκόπηση-Ανάλυση των Στοιχείων Επισκεψιμότητας των Λουτρικών Μονάδων», Ιούνιος 2017
http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/gr_index.htm

Κατανομή εισιτηρίων στις Λουτρικές Μονάδες κατά Περιφέρεια (Μ.Ο. ετών 2005-2016)

Εκόνα 11 : Ποσοτική καταγραφή των εισιτηρίων στις λουτρικές μονάδες κατά Περιφέρεια για την περίοδο 2005-2016
 Πηγή: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) - Ομάδα Περιβάλλοντος ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΙΑΜΑΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΛΟΥΤΡΟΤΟΠΟΙ, Επισκόπηση-Ανάλυση των Στοιχείων Επισκεψιμότητας των Λουτρικών Μονάδων», Ιούνιος 2017

Δε θα πρέπει, όμως, το κοινό των λουτροπόλεων να βασίζεται μόνο στους ασθενείς που δικαιούνται λουτροθεραπείας, αλλά να γίνει προσπάθεια αύξησης και διεύρυνσης της επισκεψιμότητάς τους. Η Ελλάδα διαθέτει τις προϋποθέσεις για να γίνει πόλος έλξης τουριστών ιαματικού τουρισμού: μεγάλος αριθμός ιαματικών πηγών, που καλύπτουν όλο το φάσμα των θεραπειών, εξαίρετο κλίμα, μεσογειακή διατροφή και φυσικά εξαιρετικά πλούσια πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά. Το θερμαλιστικό, όμως, προϊόν θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως ένα συνολικό τουριστικό προϊόν που θα περιλαμβάνει: διατροφή, διαμονή, αξιοθέατα, πολιτιστικές εκδηλώσεις, εκδρομές, δραστηριότητες και συνδυασμό πολλών μορφών τουρισμού.

Δύο πάρα πολύ σημαντικοί φορείς που συμβάλλουν στην προώθηση και αξιοποίηση των ιαματικών πηγών στην Ελλάδα είναι ο Πανελλήνιος Σύλλογος Ιαματικών πηγών και των λουτροπόλεων Ελλάδας⁵⁷⁴ και ο Σύνδεσμος Δήμων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας.⁵⁷⁵

Ο Σύνδεσμος Ιαματικών πηγών έχει έρθει σε επαφή με τον Σύνδεσμο Ευρωπαϊκών Ιστορικών Λουτροπόλεων, προκειμένου να αποκτήσουν οι δήμοι στην Ελλάδα την κατάλληλη κατάρτιση για την ανάδειξη των ιαματικών πηγών. Σε

⁵⁷⁴Ο Πανελλήνιος Σύλλογος Ιαματικών πηγών και των λουτροπόλεων Ελλάδας ιδρύθηκε το 2004 και έχει έδρα τη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με το καταστατικό ίδρυσής του έχει ως σκοπό «την προβολή με κάθε πρόσφορο μέσο, του εθνικού αυτού πλούτου που υφίσταται αιώνες τώρα στην Ελληνική γη και ακούει στο όνομα Ιαματικές Πηγές και Λουτροπόλεις σε όλες τις υπάρχουσες σύγχρονες χρήσεις και όποιες άλλες προκύψουν στον μέλλον, όπως λουτροθεραπεία, ποσιθεραπεία, εισπνεοθεραπεία, πηλοθεραπεία, θεραπευτικός τουρισμός, SPA, θέρμανση κτιρίων, ιχθυοκαλλιέργεια, θερμοκήπια (πρόγνωση σεισμών) κ.α.. Επιδιώκει να συμβάλει με κάθε νόμιμο τρόπο στην καλύτερη λειτουργία, αξιοποίηση και εκσυγχρονισμό των Ελληνικών Λουτροπόλεων και στη στενότερη σύνδεσή τους με τον χώρο της Υγείας, της Παιδείας, του Πολιτισμού, του Αθλητισμού και άλλων εκφράσεων της κοινωνίας. Επίσης έχει συνεργασίες με όλους τους Δημόσιους και Ιδιωτικούς Φορείς και αντίστοιχα σωματεία της χώρας και του εξωτερικού, που ασχολούνται με τον θερμαλισμό έτσι, όπως ονομάζονται οι Ιαματικές Πηγές και οι Λουτροπόλεις (Therme) διεθνώς».

http://www.loutropoleis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=90&Itemid=46

Ανακτήθηκε στις 2/10/2015.

⁵⁷⁵ Ο Σύνδεσμος Δήμων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας ιδρύθηκε το 1983 με μέλη τους-τότε-δήμους: Θεσσαλονίκη, Αλεξανδρούπολης, Λαγκαδά, Νιγρίτας, Λουτρών Αιδηνού, Ζαχάρω, Καμένων Βούρλων, Υπάτης και τις-τότε-κοινότητες: Σουρωτής, Νέας Απολλωνίας, Αγκίστρου, Ξινού Νερού, Τρύφου, Αδάμαντα Μήλου, Λουτρών Υπάτης και Πλατυστόμου. Στόχος του είναι η αξιοποίηση των Ιαματικών Φυσικών Πόρων (ΙΦΠ) και η εκμετάλλευσή τους από την Τοπική Αυτοδιοίκηση, ο εκσυγχρονισμός και γενικά η βελτίωση των συνθηκών λειτουργίας των Λουτροπόλεων της χώρας. Το 1992, προκειμένου να παράσχει άρτια τεχνική και επιστημονική υποστήριξη στα μέλη του, ιδρύει την Ελληνική Θερμαλιστική Εταιρεία (ΕΘΕ) Α.Ε. – σήμερα Αναπτυξιακή Ελληνική Θερμαλιστική Εταιρεία (Αν.ΕΘ) Α.Ε. Ο Σύνδεσμος συγκροτείται από μέλη πρωτοβάθμιας Αυτοδιοίκησης - Δήμους - στα διοικητικά όρια των οποίων υπάρχουν αναγνωρισμένοι ιαματικοί φυσικοί πόροι. ΦΕΚ Β 755 - 28.12.1983 Σύσταση του Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας ΦΕΚ Β 265 - 13.04.1994 Παράταση διάρκειας και διεύρυνση του σκοπού του Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας. <http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/sundesmos/istoriko> Ανακτήθηκε στις 25/5/2017. <http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/sundesmos/fisiognomia-stoxoi> Ανακτήθηκε στις 10/1/2017.

συνεργασία με το Υπουργείο Τουρισμού έχει προβεί σε μια σειρά δράσεων για την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού. Το 2017 το Υπουργείο Τουρισμού προχώρησε στο διαχωρισμό των φυσικών εκροών υδάτων των ιαματικών εγκαταστάσεων από οποιασδήποτε μορφής λύματα. Χάρη σ' αυτόν τον αποχαρακτηρισμό επιλύθηκε το καίριο ζήτημα της αδειοδότησης των κέντρων και επιχειρήσεων ιαματικού τουρισμού. Ταυτόχρονα δόθηκε προτεραιότητα στην ταχύτατη αναγνώριση των φυσικών πόρων ως ιαματικών.⁵⁷⁶ Χωρίς το ΦΕΚ αναγνώρισης μια Ιαματική πηγή δεν θα μπορεί να ενταχθεί στο νέο πλαίσιο για την ενθάρρυνση επενδύσεων ιαματικού τουρισμού και τουρισμού υγείας σε όλη τη χώρα που δημιούργησε το Υπουργείο Τουρισμού. Η σχετική νομοθετική ρύθμιση βρίσκεται στο τελικό στάδιο επεξεργασίας και θα καθορίζει το θεσμικό πλαίσιο των τεχνικών προδιαγραφών για εγκαταστάσεις μονάδων ιαματικής θεραπείας και των κέντρων ιαματικού τουρισμού-θερμαλισμού και θαλασσοθεραπείας. Το φθινόπωρο του 2017 το Υπουργείο Οικονομίας και Ανάπτυξης ξεκίνησε έρευνα στο πλαίσιο της προετοιμασίας, πρόσκλησης, χρηματοδότησης του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία-ΕΠΑνΕΚ (ΕΣΠΑ 2014-2020), που αφορά στην αξιοποίηση των Ιαματικών Φυσικών Πόρων (ΙΦΠ). Στόχος της έρευνας είναι η αποτύπωση της παρούσας κατάστασης των ιαματικών φυσικών πόρων της χώρας, η χαρτογράφηση των αναγκών ανάδειξης και αξιοποίησής τους, καθώς και των αναγκών αναβάθμισης των εγκαταστάσεων των επιχειρήσεων εκμετάλλευσης ιαματικών πηγών.⁵⁷⁷

Μέχρι τον Ιούλιο του 2019 έχουν κατατεθεί στο Υπουργείο Τουρισμού 124 φάκελοι μελετών για αναγνωρίσεις φυσικών πόρων ως ιαματικών. Από αυτούς η διαδικασία έχει τελειώσει για τους 63. Έχουν εκδοθεί 63 ΦΕΚ αναγνώρισης φυσικών πόρων ως ιαματικών και επίσημα υπάρχει η πληροφορία για τον χημισμό, τα κυβικά που αναγνωρίζονται, την θερμοκρασία, τις θεραπευτικές τους ενδείξεις και αντενδείξεις, την ιδιοκτησιακή τους κατάσταση, καθώς και για το σημείο ανάβλυσης. Έχουν κατατεθεί στο Υπουργείο Τουρισμού 45 φάκελοι με τα δικαιολογητικά που

⁵⁷⁶ Γιάννης Καραγιάννης, πρόεδρος του Συνδέσμου Δήμων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας, εισήγηση την Τετάρτη 22 Φεβρουαρίου 2017 στη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Συνδέσμου Δήμων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας στο ξενοδοχείο TITANIA <http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/nea-anakoinoseis-2/469-stoxos-gia-ton-sdipe-i-xthmatodotisi-ton-ypodomon-ton-iamatikon-phgon-me-to-espas> Ανακτήθηκε στις 21/3/2017

⁵⁷⁷ <https://tourismarket.gr/2017/07/18/neo-programma-espas-gia-ton-iamatiko-tourismo-to-ftihinopwro/> <http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/nea-anakoinoseis-2/483-42-oi-anagnorismenoi-iamatikoi-fysikoi-poroi-stin-ellada> Ανακτήθηκε στις 4/9/2017.

απαιτούνται για την έκδοση Ειδικού Σήματος Λειτουργίας. Από αυτούς έχει τελειώσει η διαδικασία για τους 10. Έχουμε λοιπόν 10 εγκαταστάσεις ιαματικών πηγών αδειοδοτημένες επίσημα από το Ελληνικό κράτος, όπως όλα τα τουριστικά καταλύματα, που πλέον πέρασαν από την μορφή του απλού υδροθεραπευτηρίου σε Μονάδες Ιαματικής Θεραπείας (ΜΙΘ) και Κέντρα Ιαματικού Τουρισμού - Θερμαλισμού (ΚΙΤ-Θ).⁵⁷⁸

Σήμερα η αξιοποίηση και διαχείριση των ιαματικών πηγών γίνεται με βάση τον Ν.3498/2006 που καθόρισε τη λειτουργία: των Μονάδων Ιαματικής Θεραπείας, των Κέντρων Ιαματικού Τουρισμού-Θερμαλισμού, των Κέντρων Θαλασσοθεραπείας και των Κέντρων Αναζωογόνησης (spa). Για την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού θα πρέπει να επιλυθεί οριστικά το ζήτημα της διανομής του Ιαματικού Φυσικού Πόρου, να προσδιοριστούν οι τεχνικές προδιαγραφές για την αδειοδότηση των υδροθεραπευτηρίων και να ψηφιστούν τα προεδρικά διατάγματα για την κατοχύρωση των ζωνών προστασίας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διαμόρφωση ενός σύγχρονου θεσμικού πλαισίου μπορεί να δώσει μια νέα ώθηση στην ανάπτυξη των λουτροπόλεων στο πλαίσιο του Εθνικού Στρατηγικού Σχεδίου για την προώθηση του τουρισμού υγείας της χώρας μας. Οι βασικοί στόχοι θα πρέπει να είναι η δημιουργία νέου αναπτυξιακού νόμου, ώστε να αποτελέσει αυτός, στις σημερινές εξαιρετικά δυσχερείς οικονομικές συνθήκες χρήσιμο επενδυτικό εργαλείο τόσο για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας του ξενοδοχειακού κλάδου, όσο και για την ώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης και της απασχόλησης. Κρίνεται, επίσης, απαραίτητη η νομοθέτηση ενός αναθεωρημένου Χωροταξικού Πλαισίου για τον Τουρισμό, που θα εξασφαλίζει ευελιξία για την ανάπτυξη των τουριστικών εγκαταστάσεων, σχεδόν σε ολόκληρη την Ελλάδα, ενώ παράλληλα θα διευκολύνει την τουριστική αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας του Δημοσίου.⁵⁷⁹

Παρόλα τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι λουτροπόλεις, υπάρχουν περιπτώσεις που μπορούν να γίνουν πόλοι έλξης εκείνων των τουριστών που αποζητούν τη χαλάρωση και τις διακοπές χαμηλού κόστους. Μπορούν να αναφερθούν τα Λουτρά Πόζαρ, τα Αγιάσματα Χίου και τα Θέρμα της Σαμοθράκης.

⁵⁷⁸ <https://www.thermalsprings.gr/index.php/el/nea-anakoinoseis-2/528-63-10>

⁵⁷⁹ CEO Summit 2012, «Κτίζοντας τη Νέα Ελλάδα», Athens-Hilton, 11-12-2012. <http://www.ceosummit-eede.gr> Ανακτήθηκε στις 7/10/2016.

Τα Λουτρά Πόζαρ (Λουτρακίου) βρίσκονται στο νομό Πέλλας. Τα ιαματικά, θερμά νερά, με σταθερή θερμοκρασία 37°C, που αναβλύζουν εδώ και χιλιάδες χρόνια από τα βουνά, δημιουργούν ένα εντυπωσιακό τοπίο βουνού και δάσους. Επισκέπτες καταφθάνουν στα Λουτρά από κάθε γωνιά της Ελλάδας είτε για να δεχθούν τις ευεργετικές ιδιότητες των ιαματικών νερών (θεραπευτικών-χαλαρωτικών) είτε να επισκεφτούν το φαράγγι των Λουτρών που προσφέρεται για περιπάτους, ορειβασία ή εκδρομές και το σπηλαιολογικό πάρκο των Λουτρών.⁵⁸⁰

Τα ιαματικά λουτρά Αγιασμάτων βρίσκονται στο βορειότερο σημείο του νησιού της Χίου, σε απόσταση 55 περίπου χιλιομέτρων από την πόλη. Λόγω των θεραπευτικών ιδιοτήτων τους, οι κάτοικοι της περιοχής τα πολύ παλιά χρόνια τα θεωρούσαν «θαυματουργά» και πίστευαν ότι ήταν «αγιάσματα».⁵⁸¹ Η «Θέρμα Αγιασμάτων» Κοιν.Σ.Επ αποτελείται από τους επιχειρηματίες των ιαματικών λουτρών Αγιασμάτων Χίου και άλλους ενδιαφερόμενους, που έχουν βάλει στόχο να αναδείξουν τα Αγιάσματα και την κοιλάδα τους σε θερμολιστικό κέντρο. Το νερό πηγής Αγιασμάτων αναγνωρίστηκε πρόσφατα ως ιαματικός φυσικός πόρος με τη δημοσίευση της υπ' αριθμ.13889 απόφασης Υπουργού Τουρισμού στο υπ' αριθμ. 2973/Β/30.8.2017 Φ.Ε.Κ. Το γεγονός, ότι η φυσική πηγή των Αγιασμάτων αναγνωρίστηκε ως ιαματική, αποτελεί ένα πρώτο βήμα που δύναται να διευκολύνει την εξασφάλιση χρηματοδοτήσεων για την περιοχή.⁵⁸² Οι ασθενείς και οι επισκέπτες έχουν μεγάλη επιλογή δραστηριοτήτων όπως: πεζοπορία στα παλιά μονοπάτια, επίσκεψη στο Οινοποιείο «Αριούσιος Οίνος», στα Μεταλλεία Αντιμονίου, προσκύνημα σε μοναστήρια και ξωκλήσια.⁵⁸³

Τα Θέρμα της Σαμοθράκης βρίσκονται στον οικισμό Θέρμα (Λουτρά). Στη δεκαετία του '20 κατασκευάστηκε το πρώτο υδροθεραπευτήριο που στέγαζε την τότε υπαίθρια δεξαμενή. Από το 1955 έως το 1958 χτίστηκε το δεύτερο κτήριο με άλλη μια δεξαμενή. Το φυσικό περιβάλλον της Σαμοθράκης μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά, ενώ παράλληλα δημιουργεί αίσθημα ευεξίας. Οι ασθενείς κατά την

⁵⁸⁰ <http://www.loutrapozar.net/index.aspx>

⁵⁸¹ Γρηγόρης Σπανός, *Τα Αγιάσματα της Χίου και η Ιερά Σκήτη Ευαγγελίστριας*, Έκδοση αδελφότητας Ιεράς Σκήτης Ευαγγελίστριας Αγιασμάτων Χίου, Χίος 2002.

⁵⁸² «Αναγνωρίστηκε ως ιαματικός, ο φυσικός πόρος «νερό πηγής Αγιασμάτων» του Δήμου Χίου», εφ. *Αλήθεια*, 8/09/2017 <http://www.alithia.gr/oikonomia/anagnostike-os-iamatikos-o-fysikos-poros-nero-pigis-agiasmaton-toy-dimoy-hiou-xios>. Ανακτήθηκε στις 14/9/2017.

⁵⁸³ <http://www.thermae-agiasmata.gr/el> Ανακτήθηκε στις 4/12/2016.

παραμονή τους στη Σαμοθράκη έχουν επίσης τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους, όπως στο ιερό των Μεγάλων Θεών.⁵⁸⁴

Στην παρουσίαση της σημερινής κατάστασης των λουτροπόλεων δεν μπορούμε να παραλείψουμε να αναφερθούμε στα κτίσματα των περασμένων αιώνων που βρίσκονται σε αυτές. Τα κτίσματα αυτά (υδροθεραπευτήρια, καφενεία, εστιατόρια και ξενοδοχεία) αποτελούν μνημεία της νεότερης πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Για τον λόγο αυτό, οι δήμοι σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού θα πρέπει να φροντίσουν να τα προστατεύσουν και να τα αξιοποιήσουν κατάλληλα.⁵⁸⁵ Η αποκατάσταση και επανάχρησή τους μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην πολιτιστική και τουριστική προβολή των λουτροπόλεων. Ένα παράδειγμα επιτυχούς αναστήλωσης είναι η ανακατασκευή του πασσαλόπηκτου μέσα στη θάλασσα καφενείου «Κύμα» στην Αιδηψό, το οποίο βρίσκεται απέναντι από το ξενοδοχείο «Ιστιαία» και το καφέ «Απόλλων». Το τουριστικό περίπτερο είχε χτιστεί την περίοδο του Μεσοπολέμου και το 2016 ολοκληρώθηκε η αναστήλωσή του. Μια ακόμη προσπάθεια αναστήλωσης και επανάχρησης κτιρίου του 20ού αιώνα στην Αιδηψό είναι αυτή του ξενοδοχείου «Κασταλία». Σήμερα το κτίριο ανήκει στον Δήμο και φέρει έντονα τα σημάδια της φθοράς και της εγκατάλειψης. Τον Σεπτέμβριο του 2017 το έργο εκσυγχρονισμού για την αξιοποίηση του ξενοδοχείου «Κασταλία» εντάχθηκε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Υποδομές Μεταφορών, Περιβάλλον και Αειφόρος Ανάπτυξη 2014-2020, με δικαιούχο τον Δήμο Ιστιαίας-Αιδηψού. Μετά την ολοκλήρωση των επισκευών το ξενοδοχείο θα επαναλειτουργήσει ως Πολυχώρος Πολιτισμού και Συνεδριακό Κέντρο του Δήμου.⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ <http://www.samothraki.gr/site/2011-07-19-08-48-56-2/> Ανακτήθηκε στις 4/12/2016.

⁵⁸⁵ Για τα διατηρητέα κτίρια που επαναχρησιμοποιούνται στην Αιδηψό βλ. Βαγγέλης Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 24-27.

⁵⁸⁶ «Εντάχθηκε το έργο για την ανακαίνιση του ιστορικού κτηρίου «Κασταλία» στην Αιδηψό», 16/9/2017 <http://www.eviaportal.gr/content.asp?ID=49186>. Ανακτήθηκε στις 20/9/2017.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΓΑΚ (όλες οι αναφορές είναι για τα ΓΑΚ Αθηνών)

ΓΑΚ, αρχείο υπουργείου Εσωτερικών, φακ. 1 (1844), 2 (1845), 3 (1847), 4 (1848), 5 (1851), 6 (1852), 7 (1860), 8 (1859), 9 (1862), 10 (1864), 14 (1874), 17 (1879) 18γ (1880), 21 (1883), 25 (1889), 27 (1887)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Αρχείο Επιθεώρησης Μεταλλείων Β. Ελλάδος 1917-1932 GRGSA-IAM_ADMIN242.01.F000129, Αρ. 27 Ιαματικές πηγές

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ ΕΡΓΑΝΗ

GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT0301, GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT1412, GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT0153, GR HAA FO0001.SF0001.FI0006.IT0314, GR HAA FO0001.SF0004.FI0007.IT1825

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

φακ. 33 (1841), 36 (1843), 8 (1844), 16 (1845), 3, 9 (1847), 13, 14 (1848), 12 (1851), 14, 24 (1852), 17 (1854)

Αποφάσεις δημοτικού συμβουλίου Πειραιά για τα λουτρά Μουνιχίας: 33-19/3/1838

«Περί ανεγέρσεως θαλασσίων λουτρικών παραπηγμάτων εις Πασαλιμάνι»

69-10/4/1840 «Ανέγερσις εις λιμένα Μουνιχίας 16 λουτρικών παραπηγμάτων», 73-

7/5/1840 «Εκλογή επιτροπής προς επιστάσιαν κατασκευής λουτρών»

74-18/5/1840 «Όροι λειτουργίας λουτρών. Ενοικίασις από 1/6/1841»

1047/20-4-1860 «Περί επισκευής λουτρικών εγκαταστάσεων και κατασκευής 6 γυναικείων παραπηγμάτων»

11177-18/5/1861 «Κατασκευή αναπαυτηρίου εν τω μέσω των ανδρικών λουτρών»

1114-27/4/1861 «Περί επισκευής λουτρών και κατασκευής έξι νέων ανδρικών παραπηγμάτων»

1331/ 31-3-1865 «Πίστωσις δι' επισκευήν καφενείου Τερψιθέας»

1338/8-6-1865 «Πίστωσις δι' επισκευήν λουτρών Μουνιχίας»

254/3-5-1873 «Περί ενοικιάσεως λουτρών Μουνιχίας και καφενείου Τερψιθέας»,

260/20-5-1873 «Δια δημοπρασίας τα λουτρά εις Πρεβεδούρον και Σωσάναν»

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φακ. 223~031-032, 190 ~16, 239~47, 185~23-24, 185~30, 192~17, 192~13 και 14, 180~35, 197~26, 423~057, 172~39, 239~44

ΦΥΛΛΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

ΦΕΚ 24 -12/7/1834 «Περί συστάσεως Ιατροσυνεδρίου»

ΦΕΚ 40-7/8/1836 «Περί φορολογίας ζώων»

ΦΕΚ Αρ. 7 Διάταγμα 26/2/1836 «Οδηγία περί συντάξεως στατιστικής όλων των εθνικών κτημάτων και βασιλικών νομημάτων του δημοσίου»

ΦΕΚ 16-10/7/1842 Περί της προς εκπαίδευσιν αποστολής του Ι. Πύρλα εις Παρισίους

ΦΕΚ Α 15 Διάταγμα 6/7/1842 Περί ανεγέρσεως καταστημάτων Υπάτης

Βασιλικό Διάταγμα 5/6/1844

ΦΕΚ 14/5/1848, Αρ. 14. Διατάγματα διορισμών Γρ. Δεσποτόπουλου και Όρσεν σε Κύθνο και Υπάτη αντίστοιχα

ΦΕΚ 44 - 24.08.1861 Νόμος 690 Περί μεταλλείων

Βασιλικό Διάταγμα ΦΕΚ 18 - 10/4/1869

ΦΕΚ Α 11 - 24.03.1871 Ν. ΤΠΓ της 23/24 Μαρτ. 1871 : Περί παραχωρήσεως επί εικοσαετίαν της χρήσεως των λουτρών Κύθνου προς τον Αγγελήν Χαντζάραν

Βασιλικό Διάταγμα 20-30/4/1876

ΦΕΚ 28/2/1877, 23/3/1877, 12/4/1878, 16/8/1878 Για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Παγκόσμια Έκθεση του Παρισιού
ΦΕΚ 72-11/3/1888 Νόμος 659 Περί παραχωρήσεως της καρπώσεως των ιαματικών υδάτων της Βρωμολίμνης Μεθάνων
ΦΕΚ 130-6/9/1890 Νόμος 1853
ΦΕΚ 28 - 01.02.1890 Βασιλικό Διάταγμα Περί εγκρίσεως διαγράμματος των λουτρών Υπάτης
ΦΕΚ 30/8/1911 Περί οργανώσεως της στατιστικής υπηρεσίας εν τω Υπουργείω Εθνικής Οικονομίας
ΦΕΚ 14/6/1914 Αρ. 161. Νόμος 312
ΦΕΚ 297-18/10/1914
Βασιλικό Διάταγμα ΦΕΚ 214- 5/10/1914
ΦΕΚ 262-29/7/1915 Αρ. 205 Βασιλικό Διάταγμα
Ν. 1698/1919 «Περί οργανώσεως της λειτουργίας του κατά τον Ν. 241 αυτοτελούς Γραφείου Ξένων και Εκθέσεων»
Ν.2188/1920 Περί Ιαματικών Πηγών
Βασιλικό Διάταγμα 16/20 Αυγούστου 1920
ΦΕΚ 189 ΒΔ 7-21/8/1920
ΦΕΚ 269 14/12/1922
ΦΕΚ 67-5/5/1922
ΦΕΚ 3-16/4/1923
Νομοθετικό Διάταγμα ΦΕΚ 173-28/6/1923
Βασιλικό Διάταγμα 25/4/1923
Βασιλικό Διάταγμα 4/4/1924
ΦΕΚ 150-5/7/1924 Νόμος 3085
ΦΕΚ 114 23/3/1929 Νομοθετικό Διάταγμα "Περί Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού"
ΦΕΚ 285-16/8/1929 Νόμος 4377 Περί κυρώσεως του από 23 Μαρτίου 1929 Νομοθετικού Διατάγματος «Περί ελληνικού οργανισμού τουρισμού»
Ν. 4844/1930 Περί εκμετάλλευσης ιαματικών πηγών
Ν. 4086/1960 Περί τροποποίησης διατάξεων ιαματικών πηγών
ΦΕΚ Β 755 - 28.12.1983 Σύσταση του Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας
ΦΕΚ Β 265 - 13.04.1994 Παράταση διάρκειας και διεύρυνση του σκοπού του Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας
Ν.3498_2006 Ανάπτυξη Ιαματικού Τουρισμού και λοιπές διατάξεις (βλ. παράρτημα)
Υ.Α 16655_22.12.2006 (ΦΕΚ 1932 Β) Διαδικασία Αναγνώρισης Φυσικών Πόρων
Υ.Α 17414_02.10.2009 (ΦΕΚ 2215 Β) Τροποποίηση της 16655 Απόφασης Διαδικασία Αναγνώρισης Φυσικών Πόρων
Υ.Α 1721_04.02.2013 (ΦΕΚ 188 Β) Τροποποίηση της 16655 Απόφασης Διαδικασία Αναγνώρισης Φυσικών Πόρων

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της πρώτης βουλευτικής περιόδου, τ. 1., Αθήνα 1846, Συνεδρίασις ΡΛ', 26/7/1846 σ. 315-321
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Δ', σύνοδος Β' Αθήνα 1855, Συνεδρίασις ΝΙΤ', 23/5/1855 σ. 207
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της τέταρτης βουλευτικής περιόδου, τ. 1., Αθήνα 1856, Συνεδρίασις ΝΔ', 10/4/1856 σ. 575-578.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της πέμπτης βουλευτικής περιόδου, τ. 2., Αθήνα 1859, Συνεδριάσις ΚΗ', 3/1/1847 σ. 1272

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της πέμπτης βουλευτικής περιόδου, τ. 2., Αθήνα 1859, Συνεδριάσις ΚΗ', 3/1/1847 σ. 1272.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της τρίτης βουλευτικής περιόδου, τ. 2., Αθήνα 1871, Συνεδριάσις ΝΔ', 15/3/1871 σ. 57-58.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ (ΠΡΙΝ ΤΟ 1940)

Ασκληπιός (1856)

Bath Chronicle (αποδελτίωση των ετών 1784, 1787, 1789, 1792)

Εμπρός (αποδελτίωση ετών 1893-1925)

Εφημερίς (αποδελτίωση ετών 1880-1900)

Εφημερίς των Κυριών (αποδελτίωση των ετών 1887, 1891, 1892, 1913)

Ιατρική μέλισσα (1855)

Λέκκας, Νικόλαος (επιμ.), *Καϊάφα - Ιαματικά Πηγαί*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, αρ. 2, Αθήνα 1923

Του ίδιου (επιμ.), *Δελτίον Ιαματικών Πηγών*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, (1-3), Αθήνα 1930-1931

Νέον Άστω (1905)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΠΡΙΝ ΤΟ 1940)

Αναγνώστου, Ιωάννης, *Ιπποκράτους κατ' εκλογήν*, Αθήνα 1926

Ανόνημος, *The New Bath Guide: or, Useful Pocket Companion*, Μπαθ 1800

Αφεντούλης, Θεόδωρος, *Φαρμακολογία ήτοι περί φύσεως και δυνάμεως και χρήσεως φαρμάκων*, Αθήνα 1890

Βάλληνας, Αντώνιος, *Κυθνιακά*, Ερμούπολη 1882

Barbeau, Alfred, *A Life and Letters at Bath in the xviiiith Century*, Λονδίνο 1904

Βάφας, Γεώργιος, *Μελέτη επί των μεταλλικών υδάτων του Λουτρακίου*, Αθήνα 1880

Βελλαράς, Πετρός, *Συστηματικόν εγχειρίδιον περί Ιατρικής Πολιτείας προς χρήσιν ιατρών, χειρούργων, μαιευτριών, νομικών, αξιωματικών, οικοδεσποτών, οικονόμων, πνευματικών και πάντων των περί της ιδίας, και των ομοφύλων αυτών υγείας και αναρρώσεως σπουδαζόντων*, Βιέννη 1829

Belon, Pierre, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouuées en Crèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie etc.*, Παρίσι 1554

Βλαστός, Μιλτιάδης και Παπαϊωάννου, Νικόλαος, *Πρακτικός Οδηγός του Λουομένου*, Αθήνα 1930

Βουγιούκας, Πατρίκιος, *Περί των Αιδηψίων υδάτων*, Αθήνα 1877

Δαμβέργης, Αναστάσιος, *Τα ιαματικά ύδατα της Αιδηψού και αι Θέρμαι του Σύλλα*, Αθήνα 1899

Του ίδιου, *Ιαματικά λουτρά Παναγιώτου Δ. Μακρή εν Αιδιψώ της Ευβοίας*, Αθήνα 1905

- Του ίδιου, *Περί των ιαματικών υδάτων της Ελλάδος*, Αθήνα 1906
- Του ίδιου, *Περί της σκοπιμωτέρας διευθετήσεως των εν Ελλάδι Ιαματικών πηγών* (Ανατύπωσις εκ του 8ου τεύχους του *Υγ. Δελτίου του Ιατροσυνεδρίου*), Αθήνα 1919
- Δαλέζιος, Ορέστης, *Τα ιαματικά λουτρά της Ελλάδος*, Αθήνα 1891
- Δελλαδέτσιμας, Μαρίνος, «Η λουτρόπολις Καμμένα Βούρλα», *Τεχνικά Χρονικά* 158-1/9/1935, έτος Δ', τ. 8, τεύχος 88-89, σ. 715-717
- Δευτεραίος, Αλέξανδρος, *Οδηγός των εν Λουτρακίω λουομένων*, Αθήνα 1902
- Διογένης, «Ιαματικά Πηγαία», *Εμπρός* 14/2/1928
- Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών-Αριστοτέλης Κούζης (επιμ.), *Εκατονταετηρίς 1837-1937*, Ιστορία της Ιατρικής, τ. Γ', Αθήνα 1939
- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού, *Τουριστική Γεωγραφία. Προς χρήσιν: των υπαλλήλων των γραφείων ταξιδείων και των μαθητών της ξενοδοχειακής σχολής*, Αθήνα 1930
- Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Ι., *Το Λουτράκιον και τα ύδατά του*, Αθήνα 1927
- Ευαγγελίδης, Τρύφων, *Ιαματικά ύδατα των λουτρών Υπάτης*, Αθήνα 1905
- Ευαγγελίδης, Τρύφων και Μαυρογένης, Γ.Σ., *Ελλάς: Ήτοι ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών (Κατά τον Μπέντεκερ)*, Αθήνα 1901
- Ευσταθίου, Στάθης, «Περί της χρησιμότητος των ιαματικών υδάτων της Αιδηψού», *Εφημερίς*, αρ. Φ. 157, 5/5/1896, σ. 3
- Του ίδιου, *Η Αιδηψός και τα ύδατά της*, Αθήνα 1934
- Goldsmith, Oliver, *The life of Richard Nash*, Μπαθ, 1762
- Ζυγομαλάς, Ανδρέας, *Ιατρικός οδηγός των μεταλλικών και θαλασσίων υδάτων της Ελλάδος*, Αθήνα 1860
- Κονδυλάκης, Ιωάννης, *Οι άθλιοι των Αθηνών*, Αθήνα 1895
- Του ίδιου, «Γυμνικά θεάματα», *Εμπρός* 21/7/1903, αρ. Φ. 2.420
- Του ίδιου, *Ενώ διέβαινα*, Αθήνα 1906
- Του ίδιου, «Πώς να λουώμεθα», *Εμπρός* 19/7/1904, αρ. Φ. 2.780
- Του ίδιου, «Το πρώτον λουτρόν», *Εμπρός* 27/6/1905, αρ. Φ. 3.119
- Του ίδιου, «Εις τα ρηγά», *Εμπρός* 1/8/1907, αρ. Φ. 3.872
- Του ίδιου, «Δύο δελφίνια», *Εμπρός* 25/5/1910, αρ. Φ. 4.872
- Του ίδιου, «Το λουτρόν», *Εμπρός* 22/8/1908, αρ. Φ. 4.254
- Του ίδιου, «Φύρδην», *Εμπρός*, 23/8/1910, αρ. Φ. 4.968
- Του ίδιου, «Συγκρίσεις τινές», *Εμπρός* 14/8/1910, αρ. Φ. 7.844
- Του ίδιου, «Λουτροκόμματα», *Εμπρός* 31/7/1912, αρ. Φ. 5.668
- Του ίδιου, «Κολυμβητική ηθική», *Εμπρός* 9/7/1912, αρ. Φ. 5.640
- Του ίδιου, «Μια μεταβολή», *Εμπρός* 9/7/1914, αρ. Φ. 6.365
- Του ίδιου, «Ζήτημα μέλλοντος», *Εμπρός* 20/9/1917, αρ. Φ. 7.520
- Κορδέλλας, Ανδρέας, *Περί των αυτοφώνων μεταλλικών υδάτων της Ελλάδος*, Αθήνα 1877
- Λαμπρινόπουλος, Γ. Α., *Τα λουτρά. Εκδόσεις προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήνα 1908
- Λάνδερερ, Ξαβέριος και Σαρτώρης, Ιωσήφ, *Χημεία*, Αθήνα 1840
- Λάνδερερ, Ξαβέριος, *Περί των εν Σαντορίνη θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835

- Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Υπάτη, Αιδιψώ και Θερμοπύλαις θερμών υδάτων*, Αθήνα 1836
- Του ίδιου, *Περί των της Ελλάδος Ιαματικών Υδάτων*, Αθήνα 1840
- Του ίδιου, *Περί των εν Κόθνω θερμών υδάτων*, Αθήνα 1850
- Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Κόθνω, Αιδιψώ και Υπάτη ιαματικών υδάτων και οδηγία περί της χρήσεως αυτών*, Αθήνα 1850
- Του ίδιου, *Περιγραφή των εν Μεθάνοις θειούχων ιαματικών υδάτων και οδηγία περί της χρήσεως αυτών*, Αθήνα 1884
- Λέκκκας, Νικόλαος, *Η Βιομηχανία των Ξένων εν Ελλάδι. Εκθέσεις - Ιαματικά πηγαί*, Αθήνα 1920
- Του ίδιου, *Η Ξενοδοχία παρ' Έλλησι*, Αθήνα 1924
- Του ίδιου, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, Αθήνα 1925
- Του ίδιου, *Αι επτακόσια πενήντα μεταλλικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1938
- Του ίδιου, *Αι κυριότεραι ιαματικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1940
- Λεούσης, Νικόλαος, «Στατιστική λουσθέντων εν Υπάτη κατά την λουτρικήν περίοδον 1930 μετά παρατηρήσεων επί της θεραπευτικής δράσεως του ιαματικού ύδατος αυτής» στο *Δελτίον ιαματικών πηγών*, αρ. 3, Αθήνα 1931
- Του ίδιου, *Τα ιαματικά ύδατα εν τη θεραπεία των νόσων της καρδιάς και των αγγείων. Η εν Υπάτη λουτροθεραπεία*, Αθήνα 1932
- Του ίδιου, «Υπάτη» στο Κωστής Χαριτάκης, *Αι κυριότεραι ιαματικά πηγαί της Ελλάδος*, Αθήνα 1926, σ. 357-362
- Μακρής, Ευριπίδης, *Περί λουτρών: Εναίσιμος διατριβή*, Αθήνα 1883
- Μανρογενίς, Σπυρίδαν, *Les bains orientaux, par le docteur Manrogeny, avec une notice biographique sur Jules van Millingen*, Στρασβούργο 1891
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη*, Αθήνα 1930, τ. 8, 10, 16, 23
- Μωραϊτίδης, Αλέξανδρος, *Με του βορρά τα κύματα : ταξείδια-περιγραφαί-εντυπώσεις Σειρά α': Σύμρνη- Διά του Αιγαίου- Σύρος- Νικομήδεια- Αιδιψός- Ελληνική Ακτοπλοΐα*, Αθήνα [1922]
- Νομοθεσία ιαματικών πηγών: Νόμοι, διατάγματα, υπουργικά αποφάσεις, εγκύκλιοι*, Αθήνα 1930
- Παπαδόπουλος-Βρετός, Ανδρέας, «Βιογραφικά σημειώσεις περί των εικονογραφηθέντων προσώπων εν τω παρόντι ημερολογίω», στο Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. 5, Παρίσι 1865
- Παπαδόπουλος, Σ., *Ιαματικά Πηγαί Κυλλήνης. Εκθέσεις υποβληθείσα προς το επί των Εσωτερικών υπουργείον*, Αθήνα 1880
- Περτέσης, Μιχαήλ, *Τα μεταλλικά ύδατα των Μεθάνων*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γεωλογικόν Γραφείον, Δημοσιεύματα του Γεωλογικού Γραφείου Αρ. 9, Αθήνα 1923
- Του ίδιου, *Περί της ραδιενεργείας των πηγών των Καμμένων Βούρλων*, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γεωλογικόν Γραφείον, Δημοσιεύματα του Γεωλογικού Γραφείου Αρ. 16, Αθήνα 1926
- Πετρίνης, Α., *Ιατρική στατιστική των κατά το έτος 1903 ποιησαμένων χρήσιν των λουτρών Υπάτης και ανυσιμότης αυτών*, Αθήνα 1905

- Πολυζωίδης, Θεοφύλακτος, *Εγχειρίδιον περί λουτρών. Εραμισθέν Προς χρήσιν των πολλών*, Αθήνα 1878
- Πρινάρης, Γεώργιος, *Περί Ιπποκράτους λόγος εκφωνηθείς τη 20 του Μαΐου 1851, επετείω ημέρα της καθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος*, Αθήνα 1851
- Πύρλας, Ιωάννης, «Περί της θεραπευτικής δυνάμεως των αυτοφυών ιαματικών λουτρών» *Παράφοιβος*, Αθήνα 1881
- Sheridan, Richard, *The Ridotto of Bath*, Μπαθ, 1771
- Τατάνης, Γεώργιος, *Η Αρχαία Ιατρική και ο Ιπποκράτης*, Αθήνα 1916
- Thicknesse, Philip, *The New Prose Bath Guide for the Year 1778*, Μπαθ 1778
- Υπηρεσία Ξένων και Εκθέσεων, *Μικροί Οδηγοί, Θεριναί Διαμοναί και Λουτροπόλεις* (3τ.), Αθήνα 1927
- Χαντζάρας, Αγγελής, *Λουτρά Κόθνον*, Αθήνα 20 Απριλίου 1872
- Ψιμόπουλος, Δημήτριος, *Εντυπώσεις εκ των λουτρών Σμοκόβου*, Καρδίτσα 1906

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΜΕΤΑ ΤΟ 1940)

- Αγγελίδης, Ζήσης, *Ελληνικός Θερμαλισμός: Ιαματικές Πηγές και λουτροπόλεις*, Θεσσαλονίκη 2006
- Αγριαντώνη, Χριστίνα, *Σημειώσεις μαθήματος Ιστορία της ιστοριογραφίας: Εισαγωγή στην ιστορία πόλεων* (e-class), Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015
- Αισωπός, Γιάννης (επιμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα/Tourism Landscapes: Remaking Greece*, Αθήνα 2015 (δίγλωσση έκδοση)
- Ασβεστά, Αλίκη και Βιγγοπούλου, Ιόλη, «Περιηγητές στα χαμάμ», *Οθωμανικά Λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 20 Μαΐου 2001 σ. 11-14
- Βαρέλλα, Ευαγγελία Α., «Οι λουτροπόλεις στους νεότερους χρόνους», *Ιαματικά λουτρά, Επτά ημέρες Η Καθημερινή* 21 Ιουνίου 2001 σ. 14-17
- Benevolo, Leonardo, *Η πόλη στην Ευρώπη*, Μετάφραση: Άννα Παπασταύρου, Αθήνα 1997
- Βλάχος, Άγγελος Φ., *Τουρισμός και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα 1914 - 1950: Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, Κέρκυρα 2016
- Του ίδιου, «Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός/ Greek Tourism on its First Steps: Places, Landscapes and the National Self», στο Γιάννης Αισωπός (επιμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα / Tourism Landscapes: Remaking Greece*, Αθήνα 2015, σ. 22-37
- Του ίδιου, «Ιαματικές πηγές και λουτροπόλεις: Η ανάδυση, οι συνέπειες και τα όρια του φαινομένου», *Πειραϊκά*, 2 (2003), σ. 19-27
- Burgel, Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Μετάφραση: Πέτρος Ρυλμόν, Αθήνα 1976
- Γιακωβάκη, Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 2006
- Γιαννιτσιώτης, Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά.: Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860-1910)*, Αθήνα 2006

- Γιώτη, Αγγέλα, «Περί λουτρών»: Παρατηρήσεις και σκέψεις για την πρόοδη ανάπτυξη του τουρισμού στο δημοσιογραφικό λόγο του Ιωάννη Κονδυλάκη», *Παλίμψηστον*, 29 (2012), σ. 167-197
- Clark, Peter, «Η Βρετανική αστική ιστορία τα τελευταία εκατό χρόνια» στο Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη και Μαριάνθη Γ. Κοτέα (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα 2004, σ. 75-87
- Δανάς, Μάρκος, «Ο ελληνικός τουρισμός υγείας: Υφιστάμενη κατάσταση και προοπτικές». Εισήγηση στην ημερίδα με θέμα Ιαματικός πόρος Ριζώματος: Η αναπτυξιακή πρόκληση της περιοχής, Ριζώμα Τρικάλων 15/12/2016
- Του ίδιου, «Ο ελληνικός τουρισμός υγείας: Υφιστάμενη κατάσταση και προοπτικές». Εισήγηση στα πλαίσια του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΔΠΜΣ) «Σχεδιασμός και Ανάπτυξη Τουρισμού και Πολιτισμού» στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 1/3/2017
- Δαρδαβέσης, Θεόδωρος, «Η οργάνωση της κεντρικής διοίκησης για την υγιεινομική πολιτική στην περίοδο του Μεσοπολέμου», στο Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2008, σ. 99-111
- Δέλτα, Πηνελόπη Σ., *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Παύλος Α. Ζάννας (επιμ.), Αθήνα 2000 (α' έκδοση 1991)
- Της ίδιας, *Αναμνήσεις 1899*, Π. Α. Ζάννας (επιμ.), Αθήνα 1994
- Της ίδιας, *Αναμνήσεις 1940*, Παύλος Α. Ζάννας (επιμ.), Αθήνα 2007
- Δεπόλλα, Χρύσα, Κωνσταντίνου, Φανή και Τσίργιαλου, Αλίκη (επιμ.), *Αθήνα: Μεταμορφώσεις του αστικού τοπίου. Από τη Νεοελληνική Ιστορική Συλλογή Κωνσταντίνου Τρίπου*, Αθήνα 2009
- Δημαράς, Κωνσταντίνος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002
- Έσσε, Έρμαν, *Στα λουτρά*, Μετάφραση: Χρυσή Νεραντζή, Αθήνα 2000
- Faroqhi, Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Μετάφραση: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Αθήνα 2000
- Ζαχαρόπουλος, Κώστας, Λουλακάκη, Πέπη, Μπαρμπίκας, Ηλίας, Σχοινάς, Χρήστος και Χριστοδουλόπουλος, Γιώργος, *Τα λουτρά της Ελλάδας*, Αθήνα 2001
- Ηλεκτρικοί σιδηρόδρομοι Αθηνών Πειραιώς, *130 χρόνια*, Αθήνα 2005
- Θεοδώρου, Βάσω, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας: Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων*, 25 (2003), σ. 171-184
- Της ίδιας, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων*, 14 (1993), σ. 71-90
- Κακριδής, Ι. Θ. (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα 1986, τ. 2, 5
- Κανδύλης, Ιωάννης, «Σκαπανείς των θετικών επιστημών κατά τον 19ο αιώνα: Εαβέριος Λάνδερερ και Αναστάσιος Χρηστομάνος», *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 49 (1981), σ. 565-569
- Κανετάκη, Ελένη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 2004
- Της ίδιας, «Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα», *Οθωμανικά Λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 20 Μαΐου 2001, σ. 16-20

- Της ίδιας, «Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο. Τυπολογία και επανάχρηση αυτών», *Ήπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών*, Πρακτικά 2ου εθνικού συνεδρίου Υπ.Πολιτισμού-4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, Θεσσαλονίκη 14-16 Οκτωβρίου 2004, τ.1, σ. 257-266
- Καρακατσούλη, Άννα, «Ο Louis Bertrand στο Νέο Φάληρο και την Αιδηψό», *Πειραικά*, 2 (2003), σ. 43-58.
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω και Γραφάκου, Μαργαρίτα, «Τα λουτρά της Αθήνας», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 31 (1989), σ. 34-89
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, «Ξενοδοχεία λουτροπόλεων» *Ιαματικά λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 21 Ιουνίου 2001 σ. 24-28
- Της ίδιας, «Μπαιν-Μιζτ : Καλοκαίρι στην Αθήνα: 1834-1934», *Συλλογές*, Αθήνα 1994
- Κατσαργύρη-Μαρκεζίνη, Ιωάννα, *Λουτρά και Χαμάμ στη Μυτιλήνη: κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές (τέλη 19ου αι. - τέλη 20ου αι.): συμβολή στη λαογραφική μελέτη της χρήσης του νερού και της σωματικής καθαριότητας*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2014 (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή)
- Καρδάσης, Βασίλης Α., *Σύρος: Σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου 1832-1857*, Αθήνα 1999
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000
- Κολώνας, Βασίλης, «Τουριστικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974 Tourist Facilities in Greece 1950-1974», Γιάννης Αισωπός (επιμ.), *Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα / Tourism Landscapes: Remaking Greece*, Αθήνα 2015, σ. 60-85
- Του ίδιου, «Ελληνική αρχιτεκτονική δημιουργία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), τ. Β', Μέρος 2ο, Αθήνα 2003, σ. 460-539
- Κοραής, Αδαμάντιος, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. Β', Αθήνα 2006
- Του ίδιου, *Για τις κληρονομικές ασθένειες: ύπαρξη, φύση, πρόληψη, θεραπεία*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Κωνσταντίνος Ηροδότου, Αθήνα 2019
- Κορασίδου, Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995
- Της ίδιας, «Οι Φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς», *Τα Ιστορικά*, 9 (1992), σ. 385-404
- Κουκουλάς, Αντώνης, «Το κοσμοπολίτικο Λουτράκι», *Ιαματικά λουτρά, Επτά ημέρες Η Καθημερινή* 21 Ιουνίου 2001, σ. 18-19
- Κουλούρη, Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα 1997
- Κούντερα, Μίλαν, *Το βάλς του αποχαιρετισμού*, Μετάφραση: Αντρέας Τσακάλης, Αθήνα 1980
- Λάππας, Κώστας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2004
- Leicester, Henry, *Ιστορία της Χιμείας*, Μετάφραση: Γεώργιος Γεωργακόπουλος, Αθήνα 2003
- Λέκκα, Φωτεινή, «Τα λουτρά του Σμοκόβου», *Πειραικά*, 2 (2003), σ. 141-144

- Λιάτα, Ευτυχία Δ., *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846): Μια μαρτυρία από το κατάστιχο του εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου*, Αθήνα 1985
- Λουντέμης, Μενέλαος, *Καληνύχτα Ζωή*, Αθήνα 2000
- Ματθαίου, Άννα και Πολέμη, Πόπη, «Περί ελληνικής ιατρικής πολιτείας: αποτυπώσεις της νεωτερικότητας σε τρεις εκδόσεις του 1829», Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο 2014, σ. 77-94.
- Μέλιος, Νίκος, «Η λουτρόπολη των Καμμένων Βούρλων στο Μεσοπόλεμο», *Πειραιϊκά*, 2 (2003), σ.109-112
- Του ίδιου, «Η λουτρόπολη της Αιδηψού το Μεσοπόλεμο», *Πειραιϊκά*, 2 (2003), σ. 92-103
- Του ίδιου, «Η λουτρόπολη της Υπάτης το Μεσοπόλεμο», *Πειραιϊκά*, 2 (2003), σ. 104-108
- Του ίδιου, «Η λουτρόπολη του Λουτρακίου το Μεσοπόλεμο», *Πειραιϊκά*, 2 (2003), σ. 115-124
- Μουτζάλη, Αφέντρα Γ., «Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 31 (1989), σ. 23-27
- Μπακουνάκης, Νίκος, *Πάτρα 1828-1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995
- Μπαλτά, Ευαγγελία, «Το οθωμανικό χαμάμ», *Οθωμανικά Λουτρά, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 20 Μαΐου 2001, σ. 4-7
- Μπαφούνη, Ευαγγελία, «Τα θαλάσσια λουτρά του Νέου Φαλήρου», *Πειραιϊκά*, 2 (2003), σ. 33-42
- Της ίδιας, «Ο μύθος του Νέου Φαλήρου», *Καλοκαιρινά Μπάνια, Επτά Ημέρες Η Καθημερινή* 29 Ιουνίου 2001, σ. 4-6
- Μπίρης, Κώστας, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, Αθήνα 1999
- Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος : πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας* Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, 2 τ., Αθήνα 1985
- Νικολόπουλος, Βαγγέλης, *Αιδηψός*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2004
- Ντοστογιέφσκι, Φιόντορ, *Ο Παίκτης*, Μετάφραση: Αθηνά Σαραντίδη, Αθήνα 1990
- Πανδή-Αγαθοκλή, Βάννα, *Η ιστορία του νέου Φαλήρου μέσα από τους δρόμους του*, Αθήνα 2001
- Παπαγεωργίου, Μαριλένα, *Χωρική οργάνωση, ανάπτυξη και σχεδιασμός του θερμαλιστικού τουρισμού στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2009 (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή)
- Της ίδιας, «Η γεωγραφία και χωροταξία του θερμαλιστικού τουρισμού στην Ελλάδα», *Γεωγραφίες*, 18 (2011), σ. 58-80
- Παπαγεωργίου, Στέφανος και Πεπελάση Μίνογλου, Ιωάννα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834): Κοινωνική συμπεριφορά και οικονομικός ορθολογισμός της οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, Αθήνα 1988
- Παπαδημητρακόπουλος, Ηλίας Χ., «Θερμά Θαλάσσια λουτρά», *Θερμά Θαλάσσια λουτρά*, Αθήνα 1995 (α΄ έκδοση 1980)

- Παπανικολάου, Δημήτριος, *Λουτρόπολις Αιδηψός*, Αθήνα 1971
- Πιζιάνας, Πέτρος, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923): Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985
- Σαπουνάκη-Δρακάκη, Λυδία και Κοτέα, Μαριάνθη Γ., «Εισαγωγή. Αστική ιστορία: μια νέα προσέγγιση του αστικού φαινομένου», στο Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη και Μαριάνθη Γ. Κοτέα (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα 2004, σ.17-40
- Σαπουνάκη-Δρακάκη, Λυδία, Κοτέα Μαριάνθη Γ. και Λεφαντζής, Μιχάλης, «Η Ιστορία των πόλεων στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη-Μαριάνθη Γ. Κοτέα (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. Τάσεις και προοπτικές*, Αθήνα 2004, σ. 41-73
- Σαπουνάκη-Δρακάκη, Λυδία, *Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική προστασία: Η γέννηση των υπηρεσιών υγείας στον Πειραιά και το Τζάνειο νοσοκομείο*, Αθήνα 2005
- Σκαλτσά, Ελένη, *Ιστορία της φαρμακευτικής*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών 2015 [σύγγραμμα] <http://hdl.handle.net/11419/5103>
- Σκαρπιά-Χούπελ, Ξανθίπη, *Λουτροθεραπεία και αναψυχή: Ιστορική εξέλιξη των λουτρών*, Θεσσαλονίκη 1996
- Σόνταγκ, Σούζαν, «Εισαγωγή» στο Λεονίντ Τσίπκιν, *Καλοκαίρι στο Μπάντεν-Μπάντεν*, Μετάφραση: Σταυρούλα Αργυροπούλου, Αθήνα 2003, σ. 19-21
- Σπαθή, Σοφία Κ., *Ο ιαματικός τουρισμός και η ανάπτυξη του τουρισμού υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2000
- Σπανός, Γρηγόρης, *Τα Αγιάσματα της Χίου και η Ιερά Σκήτη Ευαγγελίστριας*, Έκδοση αδελφότητας Ιεράς Σκήτης Ευαγγελίστριας Αγιασμάτων Χίου, 2002.
- Τσίπκιν, Λεονίντ, *Καλοκαίρι στο Μπάντεν-Μπάντεν*, Αθήνα 2003
- Τσοκόπουλος, Βάσιας, *Πειραιάς, 1835-1870 : εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα, 1984
- Του ίδιου, *Πειραιάς 1835-1925: μεταλλάξεις της νεωτερικότητας*, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2017 (δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή)
- Vigarello, Georges, *Το καθαρό και το βρώμικο: Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Μετάφραση: Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2000

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams, Jane, «Accommodating the Poor: The Role of the Voluntary Hospital in Nineteenth-Century English Spas», Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2002, σ. 161-191
- Andreassi, Lucio και Flori, Laura, «Mineral Water and Spas in Italy», *Clinics in Dermatology*, 14 (1996), σ. 627-632
- Arnold, Janet, *Patterns of Fashion 2: Englishwomen's Dresses and Their Construction C.1860–1940*, Νέα Υόρκη 1972
- Ashelford, Jane, *The Art of Dress: Clothing and Society 1500–1914*, Λονδίνο 2000

- Austen, Jane, *Northanger Abbey*, James Kinsley- John Davie (επιμ.), Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 2008
- Της ίδιας, *Persuasion*, Gillian Beer (επιμ.), Λονδίνο 1998
- Avcioğlu, Nebahat, *Turquerie and the Politics of Representation, 1728–1876*, Παρίσι 2011
- Bacon, William, «The Rise of the German and the Demise of the English Spa Industry: A Critical Analysis of Business Success and Failure», *Leisure Studies*, 16 (1997) σ. 173-187
- Bailey, Peter, «A Mingled Mass of Perfectly Legitimate Pleasures": The Victorian Middle Class and the Problem of Leisure», *Victorian Studies*, 21 (1970), σ. 7-28
- Beaver, Allan, *A Dictionary of Travel and Tourism Terminology*, Γουαλιγκφορντ 2002
- Beriatos, Elias και Papageorgiou, Marilena, «Towards sustainable spa tourism activities in Greece», *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 120 (2009), σ. 773-781
- Berg, Maxine, *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*, Οξφόρδη 2009
- Blackbourn, David, «Fashionable Spa Towns in Nineteenth-century Europe» στο Susan C. Anderson-Bruce H. Tabb (επιμ.), *Water, Leisure and Culture: European Historical Perspectives*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2002, σ. 9-21
- Borsay, Anne, *Medicine and Charity in Georgian Bath: A Social History of the General Infirmary, c. 1739-1830*, Άλντερστοτ 1999
- Της ίδιας, «Cash and Conscience: Financing the General Hospital at Bath C1738-1750», *Social History of Medicine*, 4 (1991), σ. 207-229
- Της ίδιας, «Visitors and Residents: The dynamics of Charity in Eighteenth-Century Bath», *Journal of Tourism History*, 4 (2012), σ. 171-180
- Borsay, Peter, *A History of Leisure: The British Experience since 1500*, Νέα Υόρκη 2006
- Του ίδιου, «The English Urban Renaissance: The Development of Provincial Urban Culture c. 1680-c. 1760», *The Eighteenth-century Town: A Reader in English Urban History 1688-1820*, Λονδίνο 1990 σ. 159-181
- Του ίδιου, *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town (1660-1770)*, σ. 225-256
- Του ίδιου, «The Rise of Promenade: The Social and Cultural Use of Space in the English Provincial Town», *Journal for Eighteenth-Century Studies*, τ. 9, σ. 125-140
- Brockliss, L. W. B., «The Development of the Spa in Seventeenth-Century France» *Medical History*, 34 (1990), σ. 23-47
- Brodie, Allan, Sargent, Andrew –και Winter. Gary, *Seaside Holidays in the Past*, Λονδίνο 2005
- Brodie, Allan, «Scarborough in the 1730s – Spa, Sea and Sex», *Journal of Tourism History*, 4 (2012) σ. 125-153
- Burke, Peter, «The Invention of Leisure in Early Modern Europe», *Past and Present*, 146 (1995), σ. 136-150
- Burney, Frances, *Evelina*, Edward A. Bloom-Vivien Jones (επιμ.), Οξφόρδη 2008

- Bynum, Caroline Walker, *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*, Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες 1987
- Της ίδιας, «Why All the Fuss about the Body? A Medievalist's Perspective», *Critical Inquiry*, 22, (1995), σ. 1-33
- Castelli, H el ene, «What does Hippocrates mean? The Historiographical Construction of the Greek physician as the 'Father of Medicine'», *The Postgraduate Journal of Medical Humanities*, 3 (2016), σ. 9-51
- Cawadias, A. P., «Neohippocratism», *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, Vol XXXI27, σ. 27-38
- Chalkin, C.W., «Capital Expenditure on Building for Cultural Purposes in Provincial England 1730-1830», *Business History*, 22 (1980), σ. 51-70
- Cilliers, Louise και Retief, François Pieter, «Healing in Asclepieia in the Mediterranean» στο Steven M. Oberhelman (επιμ.), *Dreams, Healing, and Medicine in Greece: From Antiquity to the Present*, Νέα Υόρκη, 2013, σ. 69-92
- Cipolla, Charles, *Cristofano and the Plague: A Study of Public Health in the Age of Galileo*, Μπέρκλεϊ 1972
- Clark, Peter , *British Clubs and Societies 1580-1800 The Birth of an Associational World*, Οξφόρδη 2000
- Του ίδιου, *Sociability and Urbanity: Clubs and Societies in the Eighteenth-Century City*, Λέστερ 1986
- Του ίδιου, «Small Towns in England 1550-1850: National and Regional Trends» στο Peter Clark (επιμ.) *Small Towns in Early Modern England*, Κέιμπριτζ, σ. 90-120
- Coleman, William, *Death is a Social Disease*, Μάντισον 1982
- Coley, Noel G., «Physicians and the chemical analysis of mineral waters in Eighteenth-century England», *Medical History*, 26 (1982)
- Corbin, Alain, *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside in the Western World, 1750-1840*, Μετάφραση: Jocelyn Phelps, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, 1994
- Του ίδιου, *The Foul and the Fragrant: Odour and the French Social Imagination*, Μετάφραση: M. Kochan, R. Porter and C. Prendergast, Κέιμπριτζ, 1986
- Cossic, Annick, «The Female Invalid and Spa Therapy in Some Well-Known 18th-Century Medical and Literary Texts: From John Floyer's "The Ancient Psychrolousia Revived" (1702) to Fanny Burney's "Evelina" (1778)» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2002, σ. 115-138
- Dritsas, Margarita, «From Travellers Accounts to Travel Books and Guide Books: The Formation of Greek Tourism Market in the 19th Century», *Tourismos*, 1 (2006), σ. 29-54
- Της ίδιας, «Water, Culture and Leisure: From Spas to Beach Tourism in Greece during the Nineteenth and Twentieth Centuries», στο Susan C. Anderson-Bruce Tabb (επιμ.), *Water, Leisure and Culture: European Historical Perspectives*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 2002, σ. 193-208
- Douglas, Mary, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Νέα Υόρκη 2002

- Durie, Alastair, «Medicine, Health and Economic Development: Promoting Spa and Seaside Resorts in Scotland c. 1750–1830», *Medical History*, 47 (2003), σ. 195–216
- Του ίδιου, «Unfulfilled Promise. The Spas of Scotland in the Later Nineteenth Century» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2002, σ. 433-473
- Evans, Richard, *Death In Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910*, Οξφόρδη 1987
- Ferry, Kathryn, *The British Seaside Holiday*, Οξφόρδη 2009
- Fielding, Henry, *Tom Jones*, John Bender-Simon Stern (επιμ.), Οξφόρδη 2008
- Finer, Samuel, *Life and Times of Sir Edward Chadwick*, Λονδίνο 1952
- Frazer, Brockington Colin, *A Short History of Public Health*, Λονδίνο 1956
- Frazer, William, *History of English Public Health 1834–1939*, Λονδίνο 1950
- Gadd, David, *Georgian Summer: Bath in the Eighteenth Century*, Μπαθ 1971
- Gerbaldo, Paolo, *Davanti a un mondo nuovo: Teoria, Luoghi, Viaggi*, Περούτζια 2007
- Glover, Katharine, «Polite Society and the Rural Resort: The Meanings of Moffat Spa in the Eighteenth Century», *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 34, (2011), σ. 65-80
- Gordon, Bertram M., «Reinventions of a spa town: the unique case of Vichy», *Journal of Tourism History*, 4 (2012), σ. 35-55
- Gray, Fred, *Designing the Seaside: Architecture, Society and Nature*, Λονδίνο 2006
- Hamlin, Christopher, «Predisposing Causes and Public Health in Early Nineteenth-Century Medical Thought», *Social History of Medicine*, 5 (1992), σ. 43-70
- Hunziker W. και Krapf, K., *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre*, Ζυρίχη 1942
- Hardwick, Lorna, *Reception Studies*, Οξφόρδη 2003
- Herbert, Amanda E., «Gender and the Spa: Space, Sociability and Self at British Health Spas, 1640–1714», *Journal of Social History*, 43 (2009), σ. 361-383
- Hill, Mary, *Bath and the Eighteenth Century Novel*, Μπαθ 1989
- Jackson, Ralph, «Waters and spas in the classical world», *Medical History*, 3 (1990), σ. 1-13
- Kostidi, Melpomeni, *The Contrast Between the Upper and Middle Class in the Assembly Rooms of Bath (late 18th-early 19th century)*, King's College, Λονδίνο 2008 (δακτυλόγραφη μεταπτυχιακή εργασία)
- Της ίδιας, «The Medical Discourse on Greek Spas from the Mid-Nineteenth Century to the Early Twentieth Century», *The Postgraduate Journal of Medical Humanities*, 3 (2016), σ. 52-70
- Της ίδιας, «Visitors to Greek Thermal and Seaside Spas (Mid-19th Century-Early 20th Century)», *Academica Turistica*, 12 (2019), σ. 5-12
- Lambert, Royston, *Sir John Simon and British Sanitary Administration*, Λονδίνο 1963
- Le Goff, Jacques, *Il corpo nel Medioevo*, Μετάφραση: Fausta Cataldi Villari, Μπάρι 2010
- Leiper, Neil, «An etymology of tourism», *Annals of Tourism Research*, 10 (1983), σ. 277-280

- Lewis, R.A, *Edwin Chadwick and the Public Health Movement*, Λονδίνο 1963
- Mackaman, Douglas Peter, *Leisure Settings. Bourgeois Culture, Medicine, and the Spa in Modern France*, Σικάγο 1998
- Martins, Pedro Alexandre Guerreiro, «Sea bathing and seaside tourism in Portugal in the nineteenth and twentieth centuries: an overview», *Journal of Tourism History*, 7 (2015), σ. 246-267
- McCormack, Kathleen, «George Eliot: Poetry, Fiction and European Spas», *Journal of European Studies*, 40 (2010), σ. 9-22
- Neil McKendrick, John Brewer και J. H. Plumb, *The Commercialization of Eighteenth-century England*, Λονδίνο 1982
- Large, David Clay, *The Grand Spas of Central Europe: A History of Intrigue, Politics, Art, and Healing*, Λάνχαμ-Μάρυλαντ 2015
- Montagu, Lady Mary Wortley, *Turkish Embassy Letters*, Malcolm Jack (επιμ.), «Letter xxvi (Adrianople, 1 April 1717) To Her Royal Highness the Princess of Wales», Λονδίνο 1993
- Morris, Richard, *Cholera 1832: The Social Response to an Epidemic*, Λονδίνο 1976
- Naimark-Goldberg, Natalie, «Health, Leisure and Sociability at the Turn of the Nineteenth Century: Jewish Women in German Spas», *The Leo Baeck Institute Year Book*, 55 (2010), σ. 3-36
- Nelson, Michael, *The French Riviera: A History*, Λέστερ 2016
- Nicolay, Nicolas de, *Les navigations, pérégrinations et voyages faicts en la Turquie*, Αντβέρπ 1576
- Osborne, Richard A. και Fogarty, Richard S., «Medical Climatology in France: The Persistence of Neo-Hippocratic Ideas in the First Half of the Twentieth Century», *Bulletin of the History of Medicine* 86 (2012), σ. 543-643
- Page, Stephen J., Hartwell, Heather, Johns, Nick, Fyall, Allan, Ladkin, Adele και Hemingway, Ann, «Case study: Wellness, tourism and small business development in a UK coastal resort: Public engagement in practice», *Tourism Management*, 60 (2017), σ. 466-477
- Papageorgiou, Marilena και Duquenne, Marie-Noelle, «Transitional Developments and Spatial Re-organization of Spa Tourism in Greece», *Tourismos*, 7 (2012), σ. 279-297
- Payne, Blanche, *History of Costume from the Ancient Egyptians to the Twentieth Century*, Νέα Υόρκη 1965
- Pearson, Lynn, *Piers and Other Seaside Architecture*, Οξφόρδη 2009
- Pelling, Margaret, *Cholera Fever and English Medicine 1825–1865*, Οξφόρδη 1978
- Pinol, Jean-Luc, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Μετάφραση: Ιωάννα Δουράμπεη - Έφη Κάννερ, Αθήνα 2003
- Pinol, Jean-Luc και Walter, Francois, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Μετάφραση: Μαρία Κουμπούρα 2 τ., Αθήνα, 2007
- Plumb, J. H., *The Commercialisation of Leisure in Eighteenth Century England. The Stenton Lecture 1972*, Ρέντινγκ 1973
- Rosenberg, Charles, *The Cholera Years 1832, 1849 and 1866*, Σικάγο 1962

- Porter, Dorothy, *Health, Civilization and the State: A History of Public Health from Ancient to Modern Times*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1999
- Porter, Roy, «History of the Body», στο Peter Burke (επιμ.) *New Perspectives on Historical Writing*, Πενσυλβανία 1991
- Του ίδιου, *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity*, Λονδίνο 1997
- Του ίδιου, *English Society in the Eighteenth Century*, Λονδίνο 2009 (α΄ έκδοση 1982)
- Rosen, George, *The History of Public Health*, Νέα Υόρκη 1956
- Rotherham, Ian D., *Spas and Spa Visiting*, Οξφόρδη 2014
- Sand, René, *The Advance to Social Medicine*, Λονδίνο 1952
- Sheard, Sally, «Profit is a Dirty Word: The Development of Public Baths and Wash-houses in Britain 1847-1915», *Social History of Medicine*, 13 (2000), σ. 63-85
- Smollett, Tobias, *The Adventures of Roderick Random*, Paul-Gabriel Boucé (επιμ.), Οξφόρδη 2008
- Του ίδιου, *The Expedition of Humphry Clinker*, Lewis M. Knapp-Paul-Gabriel Boucé (επιμ.) Οξφόρδη 2009
- Schwarz, Leonard, «Residential Leisure Towns in England Towards the End of the Eighteenth Century», *Urban History*, 27 (2000), σ. 51-61
- Slack, Paul, 'The Disappearance of Plague: An Alternative View', *Economic History Review*, 34 (1981), σ. 469-476
- Riley, James C., *The Eighteenth Century Campaign to Avoid Disease*, Basingstoke 1987
- Rosenbaum, Adam T., «Grounded Modernity in the Bavarian Alps: The Reichenhall Spa Culture at the Turn of the Twentieth Century», *Central European History*, 47 (2014), σ. 30-53
- Smith, Virginia, *Clean: A History of Personal Hygiene and Purity*, Οξφόρδη 2008
- Steward, Jill, «The Culture of Water Cure in Nineteenth-Century Austria, 1800-1914» στο Susan C. Anderson-Bruce H. Tabb (επιμ.), *Water, Leisure and Culture: European Historical Perspectives*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2002, σ. 23-36
- Της ίδιας, «Representations of Spa Culture in the Nineteenth-Century British Media: Publicity, the Press and the Villes d' Eau (1800-1914)» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2002, σ. 375-410
- Stobart, Jon, Hann, Andrew και Morgan, Victoria (επιμ.), *Spaces of Consumption: Leisure and Shopping in the English Town, c.1680-1830*, Λονδίνο 2007
- Sweet, R.H., «Topographies of politeness», *Transactions of the Royal Historical Society*, 12 (2002), σ. 355-374
- Switzer, Terri, «Hungarian Spas» στο Susan C. Anderson-Bruce H. Tabb (επιμ.), *Water, Leisure and Culture: European Historical Perspectives*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2002, σ. 149-162
- Theobald, William F., *Global Tourism*, Οξφόρδη 1998

Toulier, Bernard, «Les villes d'eaux en France (1850-1914): espaces urbains et architectures publiques» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Νιουκάστλ 2006, σ. 69-94

Tziouvas, Dimitris, «Introduction: Decolonising Antiquity, Heritage Politics and Performing the Past» στο Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, Οξφόρδη, 2014, σ. 1-28.

van Tubergen, Astrid και van der Linden, Sjeff, «A Brief History of Spa Therapy» *Ann Rheum Dis* 61 (2002), σ. 273–275

Vickery, Amanda, *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, Λονδίνο 1998

Walton, John K., «Health, Sociability, Politics and Culture. Spas in History: An Overview International Histories of Mineral Springs Resorts: The Mondariz Balneario Symposium of 2011», *Journal of Tourism History* 4, (2012), σ. 1-14

Του ίδιου, *The English Seaside Resort: A Social History 1750–1914*, Λέστερ, 1983

Του ίδιου, «Spa and Seaside Cultures in the Age of the Railway in Britain and France Compared» στο Annick Cossic-Patrick Galliou (επιμ.), *Spas in Britain and in France in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 2002, σ. 475-498

Wheeler, David, «Jane Austen and 18th-century English Spa culture», *English Studies*, 85 (2004), σ. 120-133

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΣΕ ΙΣΤΟΤΟΠΟΥΣ-ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)- Ομάδα Περιβάλλοντος, ερευνητικό πρόγραμμα ιαματικές πηγές και λουτρότοποι, «Επισκόπηση-Ανάλυση των Στοιχείων Επισκεψιμότητας των Λουτρικών Μονάδων», Ιούνιος 2017

http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/gr_index.htm

<http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/nea-anakoinoseis-2/476-apotelesmata-erevnitiku-programmatos-iamatikes-piges> Ανακτήθηκε στις 10/7/2017

Ελαφρός, Γιάννης, «Αναξιοποίητες οι ιαματικές πηγές στην Ελλάδα», *Καθημερινή*, 10/12/2016

<http://www.kathimerini.gr/887294/article/epikairothta/perivallon/ana3iopoiehtes-oi-iamatikes-phges-sthn-ellada> 10.12.2016. Ανακτήθηκε στις 4/5/2017

CEO Summit 2012, «Κτιζοντας τη Νέα Ελλάδα», Athens-Hilton, 11-12-2012.

<http://www.ceosummit-eede.gr> Ανακτήθηκε στις 7/10/2016

International Association of Scientific Experts in Tourism, «The Aiest, its character and aims». <https://www.aiest.org/aiest-profile/profile/>

Καραγιάννης, Γιάννης, πρόεδρος του Συνδέσμου Δήμων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας, εισήγηση την Τετάρτη 22 Φεβρουαρίου 2017 στη συνεδρίαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Συνδέσμου Δήμων Ιαματικών Πηγών Ελλάδας στο ξενοδοχείο TITANIA <http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/nea-anakoinoseis-2/469-stoxos-gia-ton-sdipe-i-xthmatodotisi-ton-ypodomon-ton-iamatikon-phgon-me-to-esp> Ανακτήθηκε στις 21/3/2017

Κατσιμαρδος, Τάκης, «Τα «μπάνια του λαού» στο... Πασαλιμάνι!» «Ε» εφ. Έθνος 12/7/2008 <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22768&subid=2&pubid=1290716>
Ανακτήθηκε στις 1/11/2013

Του ίδιου, «Η πρώτη «πισίνα» εντός Αθηνών» «Ε» εφ. Έθνος, 4/2/2010.
<http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22768&subid=2&pubid=1290716>
Ανακτήθηκε στις 3/7/2012

Λιάλιος, Γιώργος, «Ένα στολίδι της Μυτιλήνης θα ανακτήσει την αίγλη του», εφ. *Η Καθημερινή*, 25/12/2014
<http://www.kathimerini.gr/797295/article/epikairothta/ellada/ena-stolidi-ths-mytihnhs-8a-anakthsei-thn-aighl-toy> Ανακτήθηκε στις 3/8/2016

Μελάς, Σταύρος, «Ιστορικό ντοκουμέντο: Ναυτικό Νοσοκομείο Φαλήρου!»
<http://www.iatropedia.gr/eidiseis/istoriko-ntokoumento-naftiko-nosokomio-falirou-foto/33483/> Ανακτήθηκε στις 13/9/2017

Πιπιλή, Φωτεινή, «"Σάρλιτζα Παλλάς": Μόνον η Ιστορία πλέον το θυμάται!» εφ. *Δημοκρατία* 3/12/2011, http://fpipili.blogspot.gr/2011/12/blog-post_07.html
Ανακτήθηκε 10/12/2015

Τζεφέρης, Πέτρος, «Το θεσμικό πλαίσιο για τις ιαματικές πηγές», Πέμπτη, 14 Μαΐου 2015. http://www.oryktosploutos.net/2015/05/blog-post_14.html#.WcULRtG_zIV

Χρυσόχου, Φαίη, «Ιαματική «ένεση» στον τουρισμό», εφ. *Αγορά*, 17 Σεπτεμβρίου 2016 http://www.thermalsprings.gr/images/docs/agr_29_1709_.pdf Ανακτήθηκε στις 30/4/2017

«Αναγνωρίστηκε ως ιαματικός, ο φυσικός πόρος «νερό πηγής Αγιασμάτων» του Δήμου Χίου», εφ. *Αλήθεια*, 8/09/2017 <http://www.alithia.gr/oikonomia/anagroristike-os-iamatikos-o-fysikos-poros-nero-pigis-agiasmaton-toy-dimoy-hioy-xios>. Ανακτήθηκε στις 14/9/2017

«Έθιμα των Χριστουγέννων στη Θεσσαλία», 27/12/2011
<http://www.protothema.gr/culture/article/167685/ethima-ton-xristoygennon-sth-thessalia/> Ανακτήθηκε στις 2/5/2012

«Μνήμες και θύμησες» 24/11/13, *Εφημερίδα των Συντακτών*
www.efsyn.gr/?p=153586. Ημερομηνία ανάκτησης 14/1/2014.

«Τουρισμός όλο τον χρόνο μέσω του ιαματικού τουρισμού»
<http://www.newsnowgr.com/article/986683/tourismos-olo-ton-xrono-meso-tou-iamatikou-tourismou.html> Ανακτήθηκε στις 5/1/2017

«Τοπία τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα» Παρασκευή, 27 Μαρτίου - Κυριακή, 19 Απριλίου, 2015. <http://www.theacropolismuseum.gr/el/content/topia-toyris moy-anakataskeyazontas-tin-ellada> Ημερομηνία ανάκτησης: 10/12/2016

«Εντάχθηκε το έργο για την ανακαίνιση του ιστορικού κτηρίου «Κασταλία» στην Αιδηψό», 16/9/2017 <http://www.eviaportal.gr/content.asp?ID=49186>. Ανακτήθηκε στις 20/9/2017

Rosen, Jonathan, «Crimes and Punishments», *New York Times*, 3 Μαρτίου 2002
<http://www.nytimes.com/2002/03/03/books/crimes-and-punishments.html>
<http://www.dikaiologitika.gr/eidhseis/asfalish/160743/eopyy-poiioi-tha-paroun-epidoma-loutrotherapeias-gia-to-2017> Ανακτήθηκε στις 2/6/2017
http://www.loutropoleis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=90&Itemid=46 Ανακτήθηκε στις 2/10/2015
<http://www.thermalsprings.gr/index.php/el/sundesmos/fisiognomia-stoxoi> Ανακτήθηκε στις 10/1/2017
<https://tourismarket.gr/2017/07/18/neo-programma-espas-gia-ton-iamatiko-tourismo-to-ftinopwro/> Ανακτήθηκε στις 15/9/2017

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Βιογραφικά σημειώματα

Νικόλαος Αιγινήτης (1899-)

Ασχολήθηκε με τη διδασκαλία της τουριστικής επιστήμης στην Ανωτέρα Σχολή Τ.Τ.Τ. Εργάστηκε ως πραγματογνώμονας του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων (1927-1930) και υπήρξε μέλος της ΕΛΠΑ και της Περιηγητικής Λέσχης.

Θεόδωρος Αρεταίος (1829-1893)

Έλληνας ιατρός και ευεργέτης, καθηγητής της Ιατρικής και συγγραφέας πολλών ιατρικών συγγραμμάτων. Χρημάτισε υφηγητής της εγχειρητικής και επιδεσμολογίας, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1863), έκτακτος καθηγητής της χειρουργικής (1864), τακτικός καθηγητής (1870), κοσμήτωρ (1873-4) και πρύτανης (1879-1880).

Θεόδωρος Βελλιανίτης (1863 - 1935)

Έλληνας δημοσιογράφος, φιλόλογος και πολιτικός. Η οικογένειά του καταγόταν από τους Παξούς και διατήρησε πάντα στενούς δεσμούς με επτανήσιους φίλους. Πολιτικός και λόγιος, εκλέχτηκε πολλές φορές βουλευτής Παξών. Μέλος της Εθνικής Εταιρίας (ΕΕ) ανέπτυξε σημαντική δράση και έλαβε μέρος στον ατυχή πόλεμο του 1897. Εργάστηκε επίσης ως επιτυχημένος δημοσιογράφος και συνεργάτης σε πολλές κυρίως αθηναϊκές εφημερίδες (Ακρόπολις, Έθνος, Εστία, Εμπρός). Το 1924 έγινε υπουργός Παιδείας.

Louis Bertrand (1866 - 1941)

Γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας. Σπούδασε στο Παρίσι στο École normale supérieure από το 1885 έως το 1888. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του διορίστηκε στο Lycée d'Aix-en-Provence. Στη συνέχεια, διορίστηκε στο γυμνάσιο του Bourg-en-Bresse, όπου παρέμεινε για δύο χρόνια, έπειτα σε διάφορα ιδρύματα στο Αλγέρι -συμπεριλαμβανομένου του μεγάλου λυκείου του Αλγερίου - από το 1891 ως το 1900. Ένα χρόνο αργότερα παραιτήθηκε για να αφοσιωθεί στη λογοτεχνία, στην οποία είχε ήδη στραφεί από το 1897. Η παραμονή του στην Αλγερία από το 1891 έως το 1900 αποτέλεσε έμπνευση για ένα μεγάλο μέρος του πλούσιου συγγραφικού του έργου. Εκλέχτηκε μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας το 1925 υπό την προεδρία του Maurice Barrès. Υπήρξε επίσης μέλος της Académie de Stanislas. Το 1936 επικρίθηκε για τη δημοσίευση ενός εγκωμιαστικού άρθρου για τον Χίτλερ στο Je suis partout. Ωστόσο, επηρεασμένος από την ήττα της χώρας του, ο Louis Bertrand αποσύρθηκε από τη συγγραφή μέχρι το θάνατό του στις 6 Δεκεμβρίου 1941.

Νικόλαος Δηλιγιάννης του Πέτρου (1845 – Παρίσι, 5 Ιανουαρίου 1910)

Πρωθυπουργός της Ελλάδας και για πολλά χρόνια πρεσβευτής της Ελλάδας στη Γαλλία. Αρχικά διορίστηκε γραμματέας της ελληνικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια υπηρέτησε ως πρέσβης στο Βελιγράδι (1881-1885), στο Παρίσι (1885-1893) και στη Μαδρίτη. Τον Ιανουάριο του 1895 διορίστηκε από τον Γεώργιο Α΄ υπηρεσιακός πρωθυπουργός. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη διενήργησε εκλογές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τον Μάιο του ίδιου

χρόνου και τις οποίες κέρδισε ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, θείος του Νικόλαου. Στις 31 Μαΐου 1895 παρέδωσε και τυπικά την εξουσία στον νικητή των βουλευτικών εκλογών, Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Επανήλθε στη διπλωματική υπηρεσία, ως πρέσβης στο Παρίσι, όπου και απεβίωσε και ετάφη στο νεκροταφείο της Βουλώνης.

Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941)

Ελληνίδα συγγραφέας. Γεννήθηκε το 1874 στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου κι ήταν το τρίτο παιδί του Εμμανουήλ Μπενάκη και της Βιργινίας Χωρέμη. Η οικογένεια Μπενάκη μετακόμισε προσωρινά στην Αθήνα το 1882, όπου η Πηνελόπη παντρεύτηκε τον πλούσιο Φαναριώτη έμπορο Στέφανο Δέλτα. Μαζί του απέκτησε τρεις κόρες: τη Σοφία (μετέπειτα Μαυροκορδάτου), τη Βιργινία (μετέπειτα Ζάννα) και την Αλεξάνδρα (μετέπειτα Παπαδοπούλου). Επέστρεψαν στην Αλεξάνδρεια το 1905, όπου η Πηνελόπη γνώρισε τον Ίωνα Δραγούμη, τότε υποπρόξενο της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια. Ανάμεσά τους αναπτύχθηκε ένας μεγάλος έρωτας, η Πηνελόπη όμως δεν μπορεί να αντισταθεί στις κοινωνικές επιταγές και την υποχρέωσή της απέναντι στο σύζυγο και τα παιδιά της. Η πλατωνική αυτή σχέση της Πηνελόπης Δέλτα με τον Δραγούμη τελειώνει το 1908, όταν αυτός συνδέεται με τη Μαρίκα Κοτοπούλη. Το 1913 η οικογένεια Δέλτα επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια και το 1916 εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Αθήνα, όπου ο πατέρας της Δέλτα, Εμμανουήλ Μπενάκης, είχε εκλεγεί δήμαρχος. Στις 27 Απριλίου 1941, ημέρα κατά την οποία τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν την Αθήνα, η Πηνελόπη Δέλτα προσπάθησε να αυτοκτονήσει παίρνοντας δηλητήριο και τελικά έφυγε από τη ζωή πέντε ημέρες αργότερα, στις 2 Μαΐου 1941, ενώ είχαν ήδη προηγηθεί άλλες δύο απόπειρες αυτοκτονίας στο παρελθόν. Στον τάφο της, στον κήπο του σπιτιού της, χαραχτηκε η λέξη «ΣΙΩΠΗ».

Αθανάσιος Ευταξίας (1849 - 5 Φεβρουαρίου 1931)

Γεννήθηκε στην Αμφίκλεια Λοκρίδας του Νομού Φθιώτιδας το 1849. Ήταν γιος ιερέα και φοίτησε στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή. Υπήρξε βουλευτής Φθιώτιδας και Υπουργός, υπουργός παιδείας στην Κυβέρνηση Σωτηρίου Σωτηρόπουλου 1893, εθνικής οικονομίας στην Κυβέρνηση Δημητρίου Γούναρη 1915 αλλά και σε άλλες κυβερνήσεις, καθώς επίσης και βραχύβιος Πρωθυπουργός Κυβέρνησης κατά τη διδακτορία Πάγκαλου, το καλοκαίρι του 1926.

Κωνσταντίνος Ισχύμαχος (1838 -28 Μαΐου 1888)

Έλληνας στρατιωτικός και βουλευτής Λαρίσης από το 1881 ως το 1885. Στην επανάσταση της Θεσσαλίας το 1878 ο Ισχύμαχος πήρε μέρος με δικό του στρατιωτικό σώμα. Διετέλεσε διευθυντής του στρατιωτικού επιτελείου του Υπουργείου των Στρατιωτικών. Αυτοκτόνησε στην Αθήνα το Μάιο του 1888.

Ιωάννης Καμπούρογλου ή Καμπούρογλους (1851-1903)

Έλληνας λογοτέχνης και δημοσιογράφος. Μαζί με τον Δημήτριο Κορομηλά εξέδωσε την *Εφημερίδα* (1873-1879), προτού αρχίσει να εκδίδει μόνος του τη *Νέα Εφημερίδα* το 1881. Από το 1896 διετέλεσε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εσωτερικών, ενώ ασχολούνταν και με την ποίηση.

Γεώργιος Καρτάλης (1881-1908)

Έλληνας πολιτικός. Το 1881 εξελέγη δήμαρχος Παγασών (Βόλου), θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1891 κερδίζοντας στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα δύο εκλογές. Εκλέχτηκε βουλευτής Βόλου στις εκλογές του 1892.

Λύσανδρος Καυταντζόγλου (1811 - 5 Οκτωβρίου 1885)

Έλληνας αρχιτέκτονας. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1811. Ο πατέρας του Ιωάννης Γούτας Καυταντζόγλου ήταν πρόκριτος της Θεσσαλονίκης με μεγάλη προσφορά κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Κατά τις σφαγές της Θεσσαλονίκης το 1821, η οικογένειά του κατέφυγε για να διασωθεί στη Μασσαλία, όπου ο Λύσανδρος έμαθε τα πρώτα του γράμματα. Διακρίθηκε για τη φιλομάθειά του και στη Ρώμη, όπου σπούδασε, απέσπασε σημαντικά βραβεία. Το 1844 ο Λύσανδρος κλήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και ανέλαβε τη διεύθυνση του ιδρυθέντος Σχολείου των Τεχνών στο Πολυτεχνείο μέχρι το 1862, οπότε παραιτήθηκε. Έθεσε τις βάσεις για την οργάνωση και την ανάπτυξη του Ιδρύματος και ήταν βασικός παράγοντας της ανέγερσης του κτηριακού συγκροτήματος του Πολυτεχνείου, του οποίου κατέστρωσε τα σχέδια. Πέθανε στην Αθήνα στις 5 Οκτωβρίου 1885. Γιος του ήταν ο διπλωμάτης Λυσίμαχος Καυταντζόγλου.

Θεόδωρος Γενναίου Κολοκοτρώνης (Φαλέζ) (1829-1894)

Εγγονός του Γέρου του Μοριά και συνονόματος. Ήταν στρατιωτικός και στη συνέχεια δημοσιογράφος και πολιτικός και το Φαλέζ είναι το όνομα με το οποίο υπέγραφε άρθρα του. Φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων, σπουδές τις οποίες δεν επέλεξε. Έφυγε από τον στρατό το 1857 με βαθμό ταγματάρχη. Από τον στρατό παραιτήθηκε για ένα διάστημα προκειμένου να εκλεγεί βουλευτής.

Κωνσταντίνος Σταύρου Κόντος (1834-1909)

Γλωσσολόγος και φιλόλογος καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στον τομέα των «ελληνικών γραμμάτων». Υπήρξε ο ιδρυτής και εκδότης του περιοδικού *Λόγιος Ερμής*.

Δημήτριος Κορομηλάς (1850-1898)

Έλληνας θεατρικός συγγραφέας, δημοσιογράφος και εκδότης. Ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και το 1875 ίδρυσε την εφημερίδα *Εφημερίς*, που διηύθυνε ως το 1880. Στο χώρο της λογοτεχνίας ο Κορομηλάς ασχολήθηκε κυρίως με το θέατρο, ήδη από τη δεκαετία του 1870. Καθιέρωσε δύο νέα θεατρικά είδη, το Κωμειδύλλιο και το Δραματικό ειδύλλιο με τα έργα «Η τύχη της Μαρούλας» (1889) και «Ο αγαπητικός της Βοσκοπούλας» (1891).

Γεώργιος Κόρπας (1838 - 14 Ιανουαρίου 1911)

Έλληνας στρατιωτικός και πολιτικός. Εκλέχθηκε για πρώτη φορά βουλευτής το 1881 και συνέχισε να εκλέγεται στις Κυκλάδες. Στην κυβέρνηση του Σωτήριου Σωτηρόπουλου το 1893 ήταν εξωκοινοβουλευτικός υπουργός, αναλαμβάνοντας το

υπουργείο Στρατιωτικών. Χρημάτισε υπουργός Εσωτερικών στην κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη από τις 3 Οκτωβρίου 1897 ως τις 11 Νοεμβρίου 1898 και ανέλαβε παράλληλα το υπουργείο Ναυτικών, μετά την παραίτηση του Κωνσταντίνου Χατζηκυριάκου. Ήταν ξανά υπουργός επί των Στρατιωτικών και προσωρινά επί των Ναυτικών το 1901 στην επόμενη κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη.

Νικόλαος Λέκκας (1884-1947)

Γεννήθηκε στην Πάτρα το 1884 και σπούδασε νομικά. Το 1913 διορίστηκε τμηματάρχης στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και αργότερα έγινε διευθυντής της Υπηρεσίας Ξένων και Εκθέσεων. Το 1936 διορίστηκε διευθυντής της Διευθύνσεως Ιαματικών Πηγών στο νεοσύστατο Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Πέθανε το 1947.

Μενέλαος Λουντέμης (1912-1977)

Έλληνας συγγραφέας και ποιητής. Γεννήθηκε το 1906 ή το 1912 στο χωριό Αγία Κυριακή της Μικράς Ασίας και το πραγματικό του όνομα ήταν Δημήτριος Μπαλάσογλου ή Βαλασιάδης. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, η οικογένειά του εγκαταστάθηκε το 1923 στο χωριό Εξαπλάτανος της Έδεσσας. Αναγκάστηκε από τα νεανικά του χρόνια να εργαστεί σκληρά ασκώντας διάφορα επαγγέλματα. Τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Πεζογραφίας το 1938 για τη συλλογή διηγημάτων του. *Τα πλοία δεν άραξαν* και με τη *Χρυσή Δάφνη Πανευρώπης* στο Παρίσι το 1951. Στην κατοχή πήρε ενεργό μέρος στην Εθνική Αντίσταση στο πλευρό του ΕΑΜ και διετέλεσε γραμματέας της οργάνωσης διανοουμένων. Κατά τον εμφύλιο συνελήφθη και καταδικάστηκε σε θάνατο - ποινή που δεν εκτελέστηκε ποτέ. Το 1958 καταδικάστηκε εκ νέου για το βιβλίο του «*Βουρκωμένες μέρες*» και απαγορεύτηκε η κυκλοφορία των βιβλίων του. Μετά τη δίκη εκπατρίστηκε στο Βουκουρέστι και το 1967 έχασε την ελληνική ιθαγένεια από τη δικτατορία του Παπαδόπουλου. Το 1956 εξελέγη μέλος του Παγκοσμίου Συμβουλίου της Ειρήνης. Το 1976 επανέκτησε την ελληνική του ιθαγένεια και επέστρεψε στην Ελλάδα. Ένα χρόνο αργότερα, το 1977, πέθανε από καρδιακή προσβολή.

Νικόλαος Μαυρογένης (1735-1790)

Γεννήθηκε το 1735 στην Πάρο και ήταν γιος του πλούσιου άρχοντα Πέτρου Μαυρογένη. Καταγόταν από εύπορη αριστοκρατική οικογένεια του νησιού. Η οικονομική άνεση της οικογενείας επέτρεψε στον Νικόλαο Μαυρογένη να ασχοληθεί με την πνευματική του καλλιέργεια. Χάρη στη φιλία του με τον Χασάν πασά ο Μαυρογένης διορίστηκε το 1770 δραγουμάνος του Οθωμανικού στόλου αμέσως μετά από τον θάνατο του προηγούμενου διερμηνέα, Αργυρόπουλου. Με την προαγωγή του Χασάν πασά σε μεγάλο βεζίρη το 1786, ο Νικόλαος Μαυρογένης αντικατέστησε τον Μιχαήλ Δράκο Σούτσο στην ηγεμονία της Βλαχίας. Το 1788 διορίστηκε, ύστερα από την φυγή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς τους Αυστριακούς, και πρίγκιπας της Μολδαβίας. Αργότερα χρίστηκε από τον Σουλτάνο αρχιστράτηγος των τουρκικών στρατευμάτων στον δεύτερο Ρωσοτουρκικό πόλεμο. Παρά τις πρώτες επιτυχίες του στον πόλεμο τελικά δεν κατόρθωσε να κερδίσει. Στις 26 Ιουλίου του 1790 έγινε η μάχη του Καλαφάτη στην οποία ο Οθωμανικός στρατός συνετρίβει από τους Αυστριακούς. Ο πρίγκιπας Νικόλαος Μαυρογένης αναγκάστηκε να διατάξει υποχώρηση με αποτέλεσμα την άτακτη φυγή του από την Βλαχία.

Τρύφων Μουτζόπουλος (1818 - 1906)

Μεγαλέμπορος και δήμαρχος Πειραιά τις περιόδους 1874-1883 & 1895-1903 και ο μακροβιότερος μέχρι στιγμής στην ιστορία του Πειραιά, με συνολική διάρκεια θητείας 17 χρόνια. Γεννήθηκε στην Στεμνίτσα Αρκαδίας και εγκαταστάθηκε στον Πειραιά. Δημιούργησε, μαζί με τον αδερφό του Δημήτριο, έναν από τους μεγαλύτερους εμπορικούς οίκους της πόλης. Εκτός από το εμπόριο ασχολήθηκε και με τις τραπεζικές επιχειρήσεις, διατηρώντας μια περιουσία άνω του ενός εκατομμυρίου δραχμών. Εξελέγη δήμαρχος Πειραιά το 1873 και παρέμεινε στο αξίωμα μέχρι το 1883, οπότε και έχασε τις εκλογές από τον Θεόδωρο Ρετσίνα. Τελικά επανεκλέχθηκε οκτώ χρόνια αργότερα. Κατά την θητεία του έφερε το ηλεκτρικό και το γκάζι στην πόλη και κατασκεύασε εγκαταστάσεις μόνιμων δεξαμενών στο λιμάνι. Επίσης, κατά τη θητεία του ιδρύθηκε το πρώτο γηροκομείο στον Πειραιά και το Χατζηκυριάκειο Ορφανοτροφείο Θηλέων (αμφότερα το 1887), όπως επίσης το Αστικόν Σχολείον στην πλατεία Δεληγιάννη (1897).

Αλέξανδρος Μωραϊτίδης (1850-1929)

Έλληνας καθηγητής φιλόλογος, δημοσιογράφος, διηγηματογράφος, ποιητής, θεατρικός συγγραφέας και ακαδημαϊκός. Ήταν ο πρωτότοκος γιος της οικογένειας κι είχε επτά αδέρφια, ήταν τρίτος εξάδελφος και σχεδόν συνομήλικος του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Το 1871 αποφοίτησε από το Βαρβάκειο Γυμνάσιο και τον ίδιο χρόνο γράφηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, έως το 1880 που αποφοίτησε. Συγχρόνως εργαζόταν σε εφημερίδες και περιοδικά, όπως στις εφημερίδες «Εφημερίς» και «Ακρόπολις», κυρίως σε έντυπα του Βλάση Γαβριηλίδη και του Δημητρίου Κορομηλά. Το 1872 έγινε τακτικό μέλος του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός». Το 1919 τιμήθηκε με το Αριστείο των γραμμάτων και των Τεχνών. Το 1926 έγινε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Το 1928 αναγορεύτηκε πρόεδρος μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Βασίλειος Νικολόπουλος (1816-1887)

Έλληνας πολιτικός του 19ου αιώνα, εκλεγμένος βουλευτής και πολλές φορές υπουργός σε πολλά υπουργεία από το 1862 έως το 1874. Γεννήθηκε στην Καρύταινα της Επαρχίας Γορτυνίας το έτος 1816. Ήταν ο πρώτος πτυχιούχος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ηλίας Παπαδημητρακόπουλος (1930-)

Έλληνας διηγηματογράφος και δοκιμιογράφος. Γεννήθηκε στον Πύργο Ηλείας το 1930, όπου πέρασε και τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια. Μετά τον θάνατο του δικηγόρου πατέρα του το 1943, η οικογένειά του πέρασε δύσκολες ημέρες. Σπούδασε στην Στρατιωτική Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από το 1949 έως το 1955. Διετέλεσε για πολλά χρόνια διευθυντής σύνταξης στο περιοδικό *Ιατρική Επιθεώρησης Ενόπλων Δυνάμεων*. Από τον Στρατό παραιτήθηκε το 1983 με τον βαθμό του ανωτέρου γενικού αρχίατρου.

Βασίλειος Πατρίκιος (1847 - 1929)

Έλληνας ιατρός. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη συνέχεια μετέβη στο Παρίσι για την ολοκλήρωση των σπουδών του. Μετά το τέλος τους επέστρεψε στην Αθήνα, όπου και ανέλαβε γενικός γραμματέας του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού

(1883). Επίσης διετέλεσε μέλος του τότε Ιατροσυμβουλίου (1892). Έγραψε πολλά συγγράμματα, κυρίως περί λοιμωδών νόσων και απολυμαντικών.

Δημήτριος Πετρίδης (1836 - 1896)

Έλληνας πολιτικός του 19ου αιώνα. Γεννήθηκε στα Τρίκαλα Κορινθίας το 1836. Διετέλεσε Υπουργός παιδείας και των Εκκλησιαστικών το 1895 στην Κυβέρνηση Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Απεβίωσε στην Αθήνα το 1896 ενώ ήταν υπουργός.

Αριστείδης Σκυλίτσης

Διετέλεσε δήμαρχος Πειραιά από το 1883 έως το 1887. Επί θητείας του θεμελιώθηκε το Δημοτικό Θέατρο Πειραιά. Γιος του ήταν ο Δημοσθένης Ομηρίδης Σκυλίτσης και εγγονός του ο Αριστείδης Σκυλίτσης.

Αθανάσιος Τυπάλδος Μπασιάς (1868 – 19 Μαρτίου 1924)

Βουλευτής Κεφαλληνίας και Ιθάκης για μία εικοσαετία , υπουργός Εθνικής Οικονομίας επί πρωθυπουργίας Καλογεροπούλου (1916) και αντιπρόεδρος της Βουλής. Τον Ιανουάριο του 1920 υπέβαλε στη Βουλή την πρόταση νόμου «Περί ισοπολιτείας των δύο φύλων».

**Καταχωρήσεις επισκεπτών σε ελληνικές και ευρωπαϊκές
λουτροπόλεις**

ΠΗΓΗ: *ΕΦΗΜΕΡΙΣ* (1883-1900)

Πίνακας 11 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1883

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος
Δ. Καμπάνης	Συνταγματάρχης	Λουτράκι		Επάνοδος
Νικόλαος Αζελός	Λοχαγός του πεζικού	Αιδηψός με άδεια		
Βασίλειος Καψαμπέλης	Καταγόμενος από Πειραιά	Ιαματικά λουτρά της Γερμανίας Κάρλσβαδ και Μάριενβαδ		
Γ. Σιβίνης	Διεθυντής της Journal d' Athenes	Λουτράκι		Αναχώρηση
Γεώργιος Κόρπας	Βουλευτής Κέας	Κύθνος	Σύζυγος	
Τριγγέτος	Συνταγματάρχης και βουλευτής	Κύθνος	Οικογένεια	Επάνοδος

Πίνακας 12 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1884

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος
Λύσανδρος Καυτανζόγλου		Κύθνος		Επάνοδος
Πέτρος Κλάδος	Τραπεζίτης	Λουτρά του Κάρλσβαδ		Αναχώρηση
Ε. Τομπάζης	Υπασπιστής του Υπουργείου των Ναυτικών	Μέθανα		Επάνοδος
Αριστείδης Βαμπάς	Γραμματεύς του Πανεπιστημίου	Λουτράκι		Αναχώρηση
Δημήτριος Τερτίπης	Βουλευτής Καρδίτσας	Υπάτη		Επάνοδος
Καρατζά		Μέθανα	Θυγατέρες Σοφία και	Αναχώρηση

			Όλγα και δις Ειρήνη Δασκαλάκη	
Γαλβαλάς	Έμπορος	Μέθανα		Επάνοδος
Γ. Σιβίνης	Διευθυντής της Journal d' Athenes	Λουτράκι		Αναχώρηση
Κωνσταντίνος Ισχύμαχος	Βουλευτής	Μέθανα		Επάνοδος
Έκτωρ Ψύχας		Αιδηψός		Επάνοδος

Σύνολο 10 καταχωρήσεων το 1884

Πίνακας 13 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1885

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ- ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ- ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος
Ν. Δηλιγιάννης	Πρεσβευτής στο Βελιγράδι	Λουτρά του Κάρλοβι Βάρι για λόγους υγείας		Αναχώρηση
Ιωάννης	Μητροπολίτης Καισαρείας	Λουτράκι		επιστροφή και διαμονή στο Βασιλικό Ξενο- δοχείο
Α. Ομηρίδης	Δήμαρχος Πειραιά	Μέθανα		
Γ. Ψύχας			Οικογενειακώς	
Υψηλάντης		Λουτρά στην Αυστρία	Πρεσβευτής της Ελλάδας στην Αυστρία	Αναχώρηση

Σύνολο 5 καταχωρήσεων το 1885

Πίνακας 14 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1886

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος
Κ. Ε. Κυδωνάκης	Υποστράτηγος	Λουτράκι	Σύζυγος	Αναχώρηση
Γεωργία Π. Λάμπρου				
Ευφροσύνη Π. Λάμπρου		Κύθνος		Επάνοδος
Χρήστος Γρίβας	Υπασπιστής του βασιλέως	Κύθνος		Επάνοδος
Β.Κ. Νικολόπουλος	Βουλευτής Γόρτυνος	Λουτράκι		
Κ. Δ	Δικηγόρος	Λουτρά του Κάρλοβι Βάρι		Αναχώρηση
Θ. Γ. Κολοκοτρώνης		Λουτρά των Μεθάνων		
Προκόπιος	Επίσκοπος Οιτύλου	Μέθανα		
Β. Σαπουντζάκης		Μέθανα	Σύζυγος	
Γ. Καρτάλης	Δήμαρχος Βόλου	Αιδηψός		
Κ. Θ. Αρεταίος	Καθηγητής ιατρικής	Αιδηψός		
Κ. Δ. Μουτζόπουλος		Αιδηψός	Σύζυγος	
Λάπας	Βουλευτής	Μέθανα	Σύζυγος	
Δ.Κορομηλάς		Μέθανα	Σύζυγος	
Γ.Κόρπας	Βουλευτής Κέας	Κύθνος		Αναχώρηση

Σύνολο 15 καταχωρήσεων το 1886

Πίνακας 15 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1887				
ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος
Γ. Κόρπας	Βουλευτής Κέας	Κύθνος	Κύθνος	Αναχώρηση για λόγους υγείας
Ελένη Οθωνίου		Μέθανα	Μέθανα	Επάνοδος
Περικλής Γρυπάρης		Μέθανα	Μέθανα	Επάνοδος
Κ. Θ. Αρεταίος	Καθηγητής ιατρικής	Αιδηψός	Αιδηψός	Αναχώρηση
Αβέρκος	Πρόην αρχιεπίσκοπος Λουτρακίου	Λουτράκι	Λουτράκι	Επάνοδος
Σπυρίδων Μαρκέτης	Ιατρός	Μέθανα	Μέθανα	Επάνοδος
Γ. Καρτάλης	Δήμαρχος Βόλου	Αιδηψός	Αιδηψός	Αναχώρηση
Νικόλαος Δαμασκηνός	Καθηγητής Πανεπιστημίου	Βάδεν της Αργοβίας (Ελβετία) και έπειτα Παρίσι	Βάδεν της Αργοβίας (Ελβετία) και έπειτα Παρίσι	Αναχώρηση
Νικήτας Στρατηγόπουλος	Δικηγόρος Καλαμών	Μέθανα	Μέθανα	Αναχώρηση
Δημοσθένης Στάκος	Διευθυντής της Αστυνομίας	Αιδηψός	Αιδηψός	Αναχώρηση
Γεώργιος Γαζέπης	Οφθαλμίατρος	Αιδηψός	Αιδηψός	Επάνοδος
Χρήστος Γαρδικιώτης Γρίβας	Υπασπιστής του βασιλιά	Αιδηψός	Αιδηψός	Επάνοδος
Εμμανουήλ Κωνσταντόπουλος	Αρχηγός υπηρεσίας του ιπποσιδηροδρόμου	Λουτράκι	Λουτράκι	Αναχώρηση
Παναγιώτης Μητσάκης	ιατρός	Λουτράκι	Λουτράκι	Επάνοδος

Πίνακας 16 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1888				
ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος
Δ. Πλατύνας		Αιδηψός		Επάνοδος
Σ. Σωτηρόπουλος	Βουλευτής	Λουτράκι		Επάνοδος
Μιχαήλ Π. Λάμπρος	Δημοτικός σύμβουλος	Λουτράκι		Επάνοδος
Κ. Ν. Λεβαντής		Κύθνος		Αναχώρηση
Α. Βαλβής		Μέθανα		Αναχώρηση
Γέροντας	Δημοτικός σύμβουλος	Μέθανα	Οικογένεια	Επάνοδος
Α. Ζυγολάκης		Μέθανα	Οικογένεια	Αναχώρηση
Γ. Τσιγαδάς	Πρωτοδίκης	Λουτράκι		Επάνοδος
Ι. Καλογερόπουλος	Νομικός σύμβουλος	Λουτράκι	Οικογένεια	Αναχώρηση
Ελένη Σφοίνη		Μέθανα	Γιος Γεώργιος Σφοίνης	Αναχώρηση
Μαρία Β. Δεμερτζή		Μέθανα	Οικογένεια	Επάνοδος
Κ. Κόντος		Λουτράκι		Επάνοδος
Γ. Ζ. Γαζέπης	Οφθαλμίατρος	Αιδηψός		Επάνοδος
Ισιδωρίδης		Μέθανα		Επάνοδος
διδ Λίλη Ταμπακοπούλου		Αιδηψός		Αναχώρηση
Κ. Θ. Αρεταίος		Αιδηψός		Επάνοδος
Κ. Θ. Σταθόπουλος		Λουτράκι		Αναχώρηση
Δ. Μουτζόπουλος	Σύζυγος	Λουτράκι		Αναχώρηση
Κ. Θ. Μαρκοπουλιώτης		Μέθανα		Επάνοδος
Χρ. Μανδρινός		Μέθανα		Αναχώρηση
Αγγελική Γ. Λάππα	Σύζυγος στρατηγού	Μέθανα	γιος Ιωάννης	Αναχώρηση
Παπαθεοδωρόπουλος		Αιδηψός		Επάνοδος
Αγάθων Δάλειος		Λουτράκι		Επάνοδος
Κωνσταντίνος Κατσίμπαλης		Μέθανα		Επάνοδος
Κ. Χαλκοματάς	Καλλιτέχνης εμποροράφτης	Μέθανα		Επάνοδος

Πίνακας 17 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1889				
ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος
Κ. Ταμπούρλας	Υπομσίραρχος	Αιδηψός		Επάνοδος
Περικλής Ματαράγκας	Αδερφός του πρόξενου στη Χίο	Αιδηψός		Αναχώρηση
Δημοσθένης Σαμιωτάκης		Αιδηψός	Μητέρα Θεοδώρα, σύζυγος Ασπασία	Επάνοδος
Ναταλία Ξ. Ψαρρά		Μέθανα	Υιός Πλάτων	Επάνοδος
Κ. Θ. Αρεταίος	Καθηγητής ιατρικής	Αιδηψός		Αναχώρηση
Αθανάσιος Βαλαβάνης		Μέθανα	Θυγατέρες Βαρβάρα και Όλγα	Επάνοδος
Γ. Κουσουρέλλης	Αργυροχόος της Β. αυλής	Μέθανα		Επάνοδος
Θ. Φουστάνος	Καπνέμπορος	Μέθανα		Επάνοδος
Μιχαήλ Χ. Ιωάννου	Δικηγόρος	λουτρά Βουλιαγμένης		Επάνοδος
Ιωάννης Καμπούρογλου	Διευθυντής της "Νέας Εφημερίδας"	Μέθανα		Αναχώρηση
Δημήτριος Μιχαλίτσης	Ιατρός	Μέθανα		Επάνοδος
Χρήστος Δροσίνης		Αιδηψός	Κωνσταντίνος Δροσίνης	Επάνοδος

Πίνακας 18 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1890				
ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος
Βασίλειος Ν. Νάζος	Γραμματέας του υπουργείου Εξωτερικών	Αιδηψός		Αναχώρηση
Αριστείδης Ρούκης	διευθυντής της <i>Εφημερίδας</i>	Αιδηψός		Αναχώρηση
Αλέξανδρος Τριανταφυλλίδης διευθυντής γνωστού κεντρικού καταστήματος καπνών		Αιδηψός		Αναχώρηση
Βασίλειος Πατρίκιος	Γραμματέας του Ιατροσυνεδρίου	Αιδηψός		Επάνοδος

Ν. Πεζόπουλος	Ιατρός	Αιδηψός		Επάνοδος
Βασίλειος Γ. Τριανταφύλλης		Αιδηψός		Επάνοδος
Αθανάσιος Φωτόπουλος		Αιδηψός	Οικογένεια	Επάνοδος
Νικόλαος Μπότσης	Ταγματάρχης	Λουτράκι		Αναχώρηση
Λυκάκης	Τμηματάρχης παρά τω Υπουργείω Παιδείας	Αιδηψός	Γιος Δημήτριος	Επάνοδος

Πίνακας 19 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1891

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος
Π. Σακελλαροπούλου	Σύζυγος καθηγητού	Λουτράκι	αδερφή Μ. Κυριακίδου και η κα. Γιατσεντού	Αναχώρηση
Ασημακόπουλος	Τελειόφοιτος Νομικής	Αιδηψός και έπειτα Βόλος		Αναχώρηση
Τρ. Σχινάς	Δικηγόρος στη Λαμία	Αιδηψός		Αναχώρηση
Γ. Παπαναστασίου	Πρωτοδίκης	Αιδηψός	Σύζυγος Ελένη	Αναχώρηση
Ν. Ιω. Αγκωνάκης	Ακόλουθος του υπουργείου Εξωτερικών	Αιδηψός		Αναχώρηση
Νικόλαος Λάρδης		Αιδηψός για λουτρά		Αναχώρηση
Δημήτριος Καλιαντζής	Συμβολαιογράφος και υποψήφιος δημοτικός Σύμβουλος του Δήμου Αθηνών	Υπάτη		Επάνοδος
Γεώργιος Γουτάνης	Έμπορος	Λουτράκι		Αναχώρηση
Εμμανουήλ Γαλάνης	Καθηγητής και πρόεδρος του Διδακταλικού Συλλόγου	Υπάτη		Αναχώρηση
Θ. Γερωγιάννης	Ιατρός	Αιδηψός		Επάνοδος
Αλέξανδρος Τριανταφυλλίδης	Διευθυντής καπνεμπορικών καταστημάτων	Αιδηψός		Αναχώρηση
Γ. Μιχαηλίδης	Σπουδαστής	Marienbad		Επάνοδος

Γ. Φιλλιπίδης	Ιατρός	Κύθνος		Επάνοδος
---------------	--------	--------	--	----------

Πίνακας 20 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1892

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος
Μεντζέπουλος		Μέθανα		Επάνοδος
Ι. Μαζαράκης	Γενικός αρχίατρος	Κύθνος	Οικογένεια	Αναχώρηση
Παναγιώτης Δερβέναγας		Αιδηψός για αναμυχή	Σύζυγος Φωτεινή	Επάνοδος
Γ Αναγνωστόπουλος	Μεσίτης	Αιδηψός και αναχώρηση για Πάτρα	Σύζυγος	Επάνοδος
Ροδ. Γαϊδεμπεργερ	σύζυγος του αρχιμουσικού θυγατέρα Άννη λουτρά της Αιδηψού	Αιδηψός		Επάνοδος
Σπυρίδων Βλάχος	Δικηγόρος	Αιδηψός		Επάνοδος
Γ. Μαυρογένης		Μέθανα	Μητέρα και θυγατέρα	Επάνοδος
Ειρηναίος Ασώπιος		Αιδηψός	Σύζυγος	Επάνοδος
Σχοινιάς	Καθηγητής της Ριζάρειου Σχολής	Αιδηψός		Επάνοδος

Πίνακας 21 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1893

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος
Φ. Μοσχούλας	Ιατρός	Κυλλήνη		Αναχώρηση
Τριαντάφυλλος Πατρικίος	Υπομοίραρχος	Αιδηψός		Αναχώρηση
Ιωάννης Λογοθέτης		Κύθνος		Επάνοδος
Π. Ε. Καλλιनीατης	Ιατρός	Βουλαγαμένη		Επάνοδος

Πίνακας 22 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1894				
ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος
Σταματοπούλου	Οικογενειακός	Μέθανα	Οικογενειακός	Αναχώρηση
Καίτη Λόου		Κυλλήνη		Επάνοδος
Ν. Χατζόπουλος	Σύζυγος	Κυλλήνη	Σύζυγος	Επάνοδος
Στυλιανή Γ. Βασιλείου	Θυγατέρα	Κυλλήνη	Θυγατέρα	Επάνοδος
Π. Ταμπακόπουλος		Μέθανα		Επάνοδος
Σπύρ. Λάσκαρης	Οικογενειακός	Μέθανα	Οικογενειακός	Επάνοδος

Πίνακας 23 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1895					
ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/Επάνοδος	Φύλλο Καταχώρησης
Π.Κ. Ταμπακόπουλος		Αιδηψός		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , 18-5-1895, σ. 3
Μιχ.Κ. Κοτομύτης	Καταστηματάρχης, Σύμβουλος ναού Σωτήρος	Λουτράκι			<i>Εφημερίς</i> , 9-6-1895 σ. 3
Χαράλαμπος Πετούσης	Φαρμακο-Ποιος		σύζυγος	Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , 13-6-1895, σ. 3
Βυζάντιος	λοχαγός πυροβολικού	Αιδηψός		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , 13-6-1895, σ. 3
Κονσόλας	καθηγητής Πανεπιστημίου	Κυλλήνη		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , 17-6-1895, σ. 3
Α. Βασιλείου	υπολοχαγός πυροβολικού	Μέθανα	οικογενειακός	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , 22-6-1895, σ. 3

N. Τριγγέτας	Υπο-Πλοίαρχος	Υπάτη		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , 26-6-1895, σ. 3
B. Κουφαίτης		Μέθανα		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , 2-7-1895, σ. 3
N. Δαμασκηνός	Καθηγητής	Κυλλήνη		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , 8-7-1895, σ. 3
M. Οριγώνης	πρώην βουλευτής	Λουτράκι		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , 2-9-1895, σ. 3

Πίνακας 24 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1896

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος	Φύλλο Καταχώρησης
Κοραλίνα Σταματοπούλου		Μέθανα		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 130 9-5-1896, σ. 3
Ιωάννης Παπακωστόπουλος		Κυλλήνη		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 132, 11-5-1896, σ. 3
Παρθένιος Δημητρόπουλος	Αρχιμανδίτης Μητροπόλεως	Κυλλήνη		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 132, 11-5-1896, σ. 3
Πετρίδης	Υπουργός Παιδείας	Λουτράκι		Αναχώρηση Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 139, 17-5-1896, σ. 3 και αρ. φ. 166 14-6-1896, σ. 4
Μαρκόπουλος	Ταγματάρχης	Μέθανα		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 139, 18-5-1896, σ. 4
Παύλος Στεφάνοβικ	Ομογενής από Κων/πολη	Αιδηψός		Αναχώρηση Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 140, 19-5-1896, σ. 3

					κα αρ. φ. 163 11-6-1896, σ. 3
Χατζόπουλος	Νομάρχης Αττικής	Κυλλίνη		Αναχώρηση	
Θ. Μάνος	Συνταγματάρχης	Υπάτη		Αναχώρηση Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 140, 19-5- 1896, σ. 3 Κα αρ. φ. 163 11-6-1896, σ. 3
Δ. Αργυρόπουλος	Αντιπλοίαρχος	Υπάτη		Αναχώρηση Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 140 19-5- 1896, σ. 3 Κα αρ. φ. 153 1-6-1896, σ. 3
Αλεξ. Αργυρόπουλος	Ταγματάρχης	Αιδηψός		Αναχώρηση Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 140 19-5- 1896, σ. 3 και αρ. φ. 153, 1-6- 1896, σ. 3
Δημήτριος Μπαϊρακτάρης		Αιδηψός	Σύζυγος	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 140, 19-5- 1896, σ. 3
Δημητριάδης		Μέθανα		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 141, 20-5- 1896, σ. 4
Φ. Παπαδόπουλος		Λουτράκι		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 147, 26-5- 1896, σ. 3
Αναρ. Σιμόπουλος	Βουλευτής	Αιδηψός		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 148, 27-5- 1896, σ. 3
Τρύφων Μουτζόπουλος	Δήμαρχος Πειραια	Αιδηψός		Αναχώρηση	
Κ. Κολτάτσος	Βουλευτής Αττικής	Αιδηψός	Μητέρα	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 150, 30-5- 1896, σ. 3
Κ. Χασαπόγλου	Υπολοχαγός	Λουτράκι	Σύζυγος	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 152, 31-5- 1896, σ. 3
Μ. Σακορράφος	Ιατρός	Κυλλίνη		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 155, 3-5- 1896, σ. 4
Αγγ. Κ. Λυγινού		Λουτράκι		Αναχώρηση	
Κοπέσκη		Αιδηψός	Τέκνα	Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ.

					φ. 158, 6-6-1896, σ. 4
Αικατερίνη Α. Πετιμεζιά		Αιδηψός		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 160, 8-6-1896, σ.4
Δημ. Πομάνης	Υγειονόμος Πειραιά	Αιδηψός		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 161, 9-6-1896, σ. 4
Π. Ζαλοκώστας	Χημικός	Αιδηψός		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 162, 10-6-1896, σ. 3
Μ. Ιορδανόπουλος	Δντής Αθηναϊκής	Αιδηψός		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 162, 10-6-1896, σ. 3
Γ. Βασιλείου		Αιδηψός	Θυγατέρα	Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 163, 11-6-1896, σ. 3
Μ. Χρυσοβελώνη		Αιδηψός		Επάνοδος	
Διαμαντοπούλου	Σύζυγος ιατρού	Αιδηψός		Επάνοδος	
Α. Κανταντζόγλου		Αιδηψός	Θυγατέρα	Επάνοδος	
Κ. Μωραΐτη		Αιδηψός		Επάνοδος	
Μαρία Γ. Ματζβίνου		Αιδηψός		Επάνοδος	
Γ. Βάφας	Καθηγητής Πανεπιστημίου	Αιδηψός		Επάνοδος	
Β. Δ Αντωνόπουλος		Αιδηψός		Επάνοδος	
Δ. Γιουρδής		Αιδηψός		Επάνοδος	
Ευστάθιος Λάμψας	Δντής Ξενοδοχείου Μ. Βρετανίας	Αιδηψός		Επάνοδος	
Δ. Μαρτιμιανάκης		Λουτράκι	Θυγατέρες	Επάνοδος	
Θ. Μητσάκος	Λοχαγός	Υπάτη		Αναχώρηση	
Θρασ. Μάνος	Ταγματάρχης	Υπάτη		Επάνοδος	
Μ. Ιορδανόπουλος	Διευθυντής της Ιονικής τράπεζας	Αιδηψό		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 164, 12-6-1896, σ. 3
Β. Κάββας		Κυλλίνη		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 164, 12-6-1896, σ. 3

Ι. Φαραντούτου	Σύζυγος γιατρού	Λουτράκι	Τέκνα	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 167, 15-6-1896, σ. 3
Θεόδ. Γ. Ρετσίνας		Κυλλίνη		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 167, 15-6-1896, σ. 3
Φώτιος Αφθονίδης		Μέθανα	οικογενειακός	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 167, 15-6-1896, σ. 3
Δήμητρα Κοσμά	Σύζυγος υποπράκτορας εφημερίδων	Αιδηψό	Μητέρα και θυγατέρα	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 168 16-6-1896, σ. 4
Κ.Π. Σωτηρόπουλος	Οικονόμος Μητροπόλεως	Αιδηψό		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 170, 18-6-1896, σ. 4
Δ.Ε. Καλλογερόπουλος	Βουλευτής Πυλίας	Λουτράκι	Σύζυγος	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 171, 19-6-1896, σ.4
Νάσος Ζίνης	Δικηγόρος	Αιδηψός		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 173, 21-6-1896, σ. 3
Κ. Χασάπογλους	Υπολοχαγός	Λουτράκι	Σύζυγος	Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 174, 22-6-1896, σ.3
Τρ. Μουτζόπουλος	Δήμαρχος Πειραιά	Αιδηψό		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 175, 23-6-1896, σ. 3
Τ. Πατρίκιος	Υπομείραρχος	Αιδηψό		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 175, 23-6-1896, σ. 3
Δ. Καρέκλης	Ιατρός και υφηγητής Πανεπιστημίου	Αιδηψός		Αναχώρηση Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 180, 28-6-1896, σ. 3 και αρ. φ. 206, 24-7-1896, σ. 4
Κ. Δ. Κόνσολας	Καθηγητής της Μαευτικής	Υπάτι		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 182, 30-6-1896, σ. 3
Κ. Φουρτούνας	Ιατρός	Αιδηψός		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 182, 30-6-1896, σ. 3
Όθων Μαύρος	Βουλευτής	Κυλλίνη		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 183, 1-7-1896, σ. 3

Πάνος Ματσαντώνης	Ιατρός	Αιδηψός		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 187, 5-7- 1896, σ. 3
Κ. Κολιάτσος	Βουλευτής Αττικής	Κάρλθα	Μητέρα	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 188, 6-7- 1896, σ. 3
Α. Βασιλείου	Υπολοχαγός πυροβολικού	Μέθανα	Οικογένεια	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 189, 7-7- 1896, σ. 3
Ι. Τζαβέλας	Ταγματάρχης μηχανικού	Αιδηψός		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 189, 7-7- 1896, σ. 3
Π. Σπυράκης	Υπίλαρχος	Υπάτη		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 202, 18-7- 1896, σ. 3
Ι. Φωτίου	Τραπεζομεσίτης	Μέθανα	Με τη μητέρα	Αναχώρηση Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 201, 19-7- 1896, σ. 4 και αρ. φ. 214, 1-8-1896, σ. 4
Βασίλειος Πατρίκιος	Ιατρός Γραμματέας και μέλος του Ιατρο συνέδριου	Αιδηψός		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 204, 22-7- 1896, σ. 3
Αγγ. Αγγελίδης	Τμηματάρχης Υπουργείου Εσωτερικών	Λουτράκι		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 207, 25-7- 1896, σ. 3
Παμπούκης	Ιατρός	Λουτράκι		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 207, 25-7- 1896, σ. 3
Ιω. Καμπούρογλους	Γενικός Γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών	Αιδηψό		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 214, 1-8- 1896, σ. 4
Ευαγγελία Κουλουριώτου		Αιδηψό	Θυγατέρα Φωτεινή	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 215, 2-8- 1896 σελ. 4
Αναστ. Κυριακίδης	Πταισματοδίκης			Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 215, 2-8- 1896, σ. 4
Σ. Ζαχαρίτσας		Λουτράκι	οικογενειακός	Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 216, 4-8- 1896, σ. 4
Κ. Μητσόπουλος	Καθηγητής Πανεπιστημίου	Αιδηψό		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 221, 8-8- 1896, σ. 4

Άγγελος Σίμος		Μέθανα		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 221, 8-8-1896, σ. 4
Αθαν. Δημ Βότσαρης		Μέθανα		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 222, 9-8-1896, σ. 4
Ν. Καρτσελόπουλος		Λουτράκι		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 223, 10-8-1896, σ. 4
Ι. Κοφινιώτης	Τμηματάρχης Υπουργείου Παιδείας	Λουτράκι		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 230, 17-8-1896, σ. 4
Τρ. Τριανταφυλλίδης	Ανθυπολοχαγός	Μέθανα		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 230, 17-8-1896, σ. 4
Ηρ. Μαμούρης	συνταγματάρχης	Αιδηψό		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 233, 20-8-1896, σ. 4
Βασ. Κάββας	Γεν. Γραμματέας Υπ. Οικονομικών	Μέθανα		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 237, 24-8-1896, σ. 3
Ασπασία Β. Κάββα		Μέθανα		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 241, 28-8-1896, σ. 4
Αικατερίνη Ε. Χατζηπέτρου		Μέθανα	Θυγατέρα	Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 244, 31-8-1896, σ. 3
Κ. Καζάζης	Ιατρός	Λουτράκι		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 248, 4-9-1896, σ. 3
Αθ. Βαλαβάνης		Μέθανα	Οικογενειακός	Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 251, 7-9-1896, σ. 4
Ορ. Δαλέζιος	Ιατρός	Μέθανα		Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 251, 7-9-1896, σ. 4

Πίνακας 25 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1897

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-	ΣΥΝΟ-	Αναχώρηση/	Φύλλο
-------	----------	---------	-------	------------	-------

		ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Επάνοδος	Καταχώρησης
Βασίλ. Κουσαύτης	Έμπορος	Αιδηψός		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 169, 17-6-1897, σ. 3
Ανδρέας Δαλαγούρας	Πράκτορας εφημερίδων	Αιδηψός		Επάνοδος	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 189, 7-7-189, σ. 3
Νάσος Ζίνης	Δημοτικός σύμβουλος Αθηνών	Αιξ-λε-μσαν		Αναχώρηση	<i>Εφημερίς</i> , αρ. φ. 194, 12-7-1897, σ. 3

Πίνακας 26 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1898

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος	Φύλλο Καταχώρησης
Τρύφων Μουτζόπουλος	Δήμαρχος Πειραιά	Αιδηψός		Αναχώρηση Επιστροφή	<i>Εφημερίς</i> 10-6-1898 Μηνιαία άδεια 5-7-1898
Α. Συγγρός		Αιδηψός		Αναχώρηση	18-6-1898
Βαρθολομαίος Γεωργιάδης	Γραμματέας της Ι. Συνόδου αρχιμανδρίτης	Γαλλία		Αναχώρηση Επιστροφή	25-6-1898 9-8-1898
Ανδρέας Μομφεράτος	Λοχαγός	Αιδηψός	Χαρίκλεια Μομφερά-του (μητέρα)	Αναχώρηση	18-6-1898
Βαρθολομαίος Γεωργιάδης	Γραμματέας της Ι. Συνόδου αρχιμανδρίτης	Γαλλία		Αναχώρηση Επιστροφή	25-6-1898 9-8-1898
Θ. Βελιανίτης	Βουλευτής Παζών	Αιδηψός		Επιστροφή	7-7-1898
Γ. Κόρπας	Υπουργός Εσωτερικών	Λουτράκι		Αναχώρηση Επιστροφή	10-7-1898 3-8-1898
Σοφία Αρ. Τσακανίκα		Αιδηψός		Αναχώρηση	19-7-1898
Θ. Θεοχάρης	Αντιπλοίαρχος Β.	Λουτράκι		Επιστροφή	23-7-1898

	Ναυτικού				
Αριστοτέλης Στροπέλης		Μέθανα		Αναχώρηση	1-8-1898
Ι. Δεδούσης	Ιατρός	Κυλλίνη		Επιστροφή	3-8-1898
Κ. Σμολένσκις	Υπουργός Στρατιωτικών	Λουτράκι		Αναχώρηση	3-8-1898
Κ. Κουμουνδούρος	Αντισυν- ταγματάρχης	Αιδηψός		Επιστροφή	4-8-1898
Θ. Μητσάκος	Ταγματάρχης	Υπάτη		Αναχώρηση	10-8-1898
Αγαμέμνων Κομπότης	Τμηματάρχης Υπ. Εξωτερικών	Αιδηψός		Αναχώρηση	11-8-1898
Σ. Αντωνιάδης	Εφέτης	Αιδηψός		Αναχώρηση	11-8-1898
Γ. Καραμήτσας	Καθηγητής Πανεπιστημίου	Αιδηψός		Αναχώρηση	12-8-1898
Δ. Κάλλιας	Νομο-μηχανικός	Αιδηψός	Οικο- γενειακός	Αναχώρηση	12-8-1898
Προκόπιος	Μητρο-πολίτης Αθηνών	Λουτράκι		Αναχώρηση	16-8-1898
Γ. Θεοτόκης	Βουλευτής Κέρκυρας	Αιδηψός		Επιστροφή	20-8-1898
Χαρίσιος Παπαμάρκου		Λουτράκι		Αναχώρηση	24-8-1898
Ε. Κων- σταντινίδης	Οδοντίατρος			Επιστροφή	24-8-1898

Πίνακας 27 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1899

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος	Φύλλο Καταχώρησης
Βασίλισσα		Αιδηψός	Πριγκίπισσα Μαρία	Αναχώρηση (ένα μήνα διαμονή)	13-5-1899 3-6-1899
Γ. Κόπρας	Βουλευτής Κέας τέως υπουργός	Λουτράκι		Αναχώρηση	17-6-1899
Αγαθάγγελος Πετρακάκος	αρχιμανδρίτης	Κυλλίνη		Αναχώρηση	7-7-1899
Θεοδ. Ρετσίνας	Βουλευτής Αττικής	Λουτράκι		Επάνοδος	8-8-1899
Γ. Γαγάρης		Αιδηψός		Επάνοδος	23-8-1899
Μητρο- πολίτης Αθηνών		Λουτράκι		Αναχώρηση	28-8-1899

Πίνακας 28 : Καταχωρήσεις επισκεπτών κατά το 1900

ΟΝΟΜΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΛΟΥΤΡΟ-ΠΟΛΗ	ΣΥΝΟ-ΔΕΥΟΝΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ	Αναχώρηση/ Επάνοδος	Φύλλο Καταχώρησης
Πονηροπού- λου Μαρία		Κυλλίνη		Αναχώρηση	2-6-1900
Κακουριώ- της Χ.		Λουτράκι	Σύζυγος, Θυγατέρα	Αναχώρηση	21-8-1900
Θανόπουλος Ι.	Δικηγόρος	Λουτράκι		Επάνοδος	21-8-1900

Χάρτες-εικόνες

Τουριστικός χάρτης της Ελλάδος.

Εικόνα 12 : Τουριστικός Χάρτης της Ελλάδας στον οποίο γίνεται διάκριση των λουτροπόλεων σε α΄ και β΄ κατηγορίας ανάλογα με τον αριθμό των επισκεπτών Πηγή: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 10, σ. 211

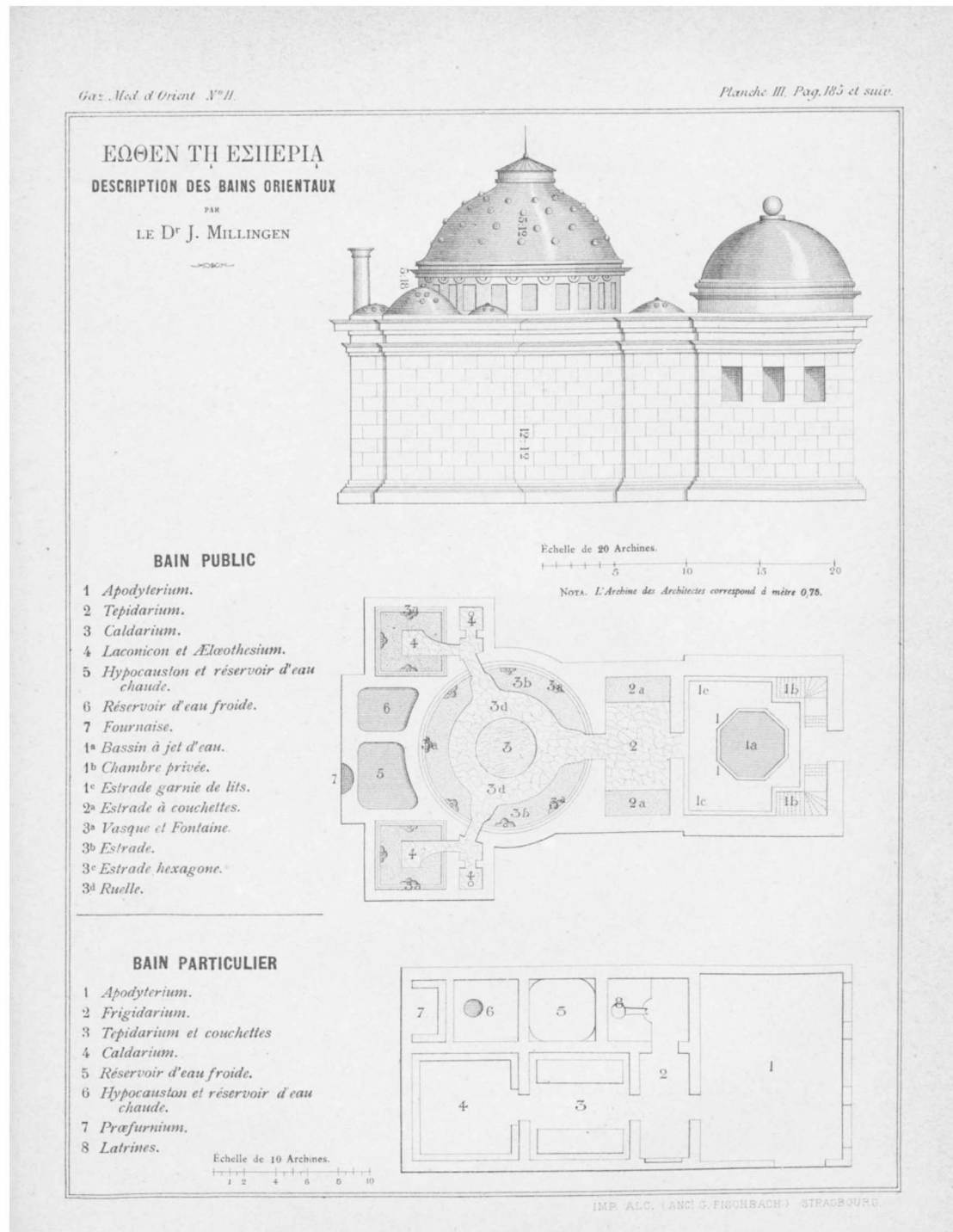
Εικόνα 13: Χάρτης των ιαματικών πηγών της Ελλάδας σήμερα Πηγή:

http://4.bp.blogspot.com/u_5Fx4dHuKw/VL6nh3-fyLI/AAAAAAAAALuQ/FE2WxZxKMKo/s1600/iamatika%2BXARTIS.jpg

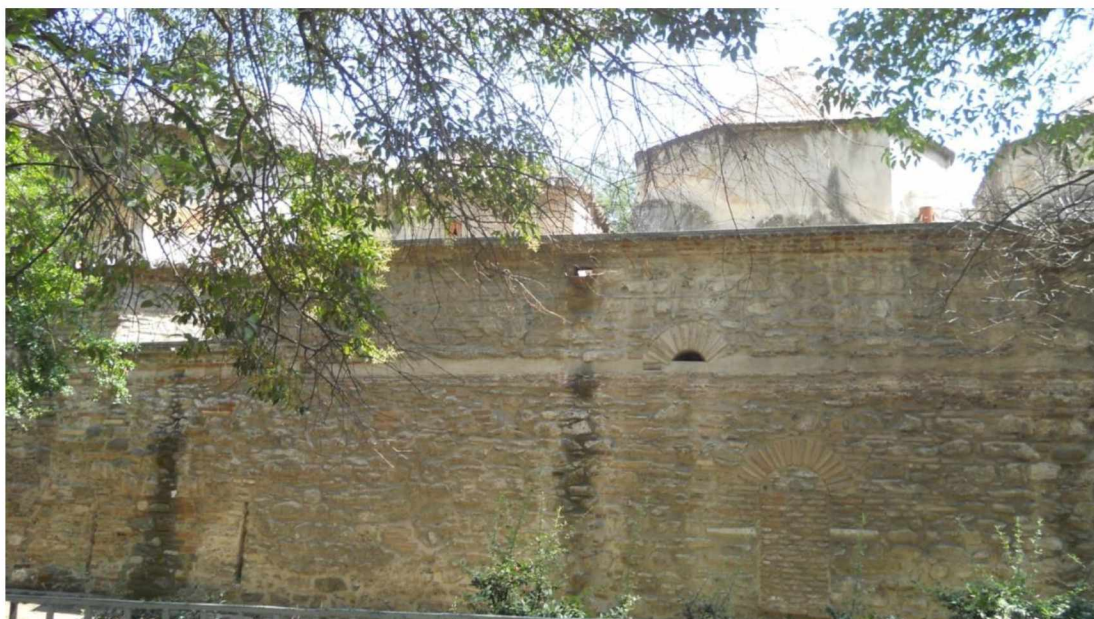
Εικόνα 14 : Χάρτης της Ελλάδας με τις 46 πιο γνωστές ιαματικές πηγές σήμερα
 Πηγή: <http://www.ftiaxno.gr/2013/02/blog-post.html>

Χαμάμ και λουτροπόλεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα του χτες και του σήμερα

Εικόνα 15 : Αρχιτεκτονικό σχέδιο οθωμανικού χαμάμ

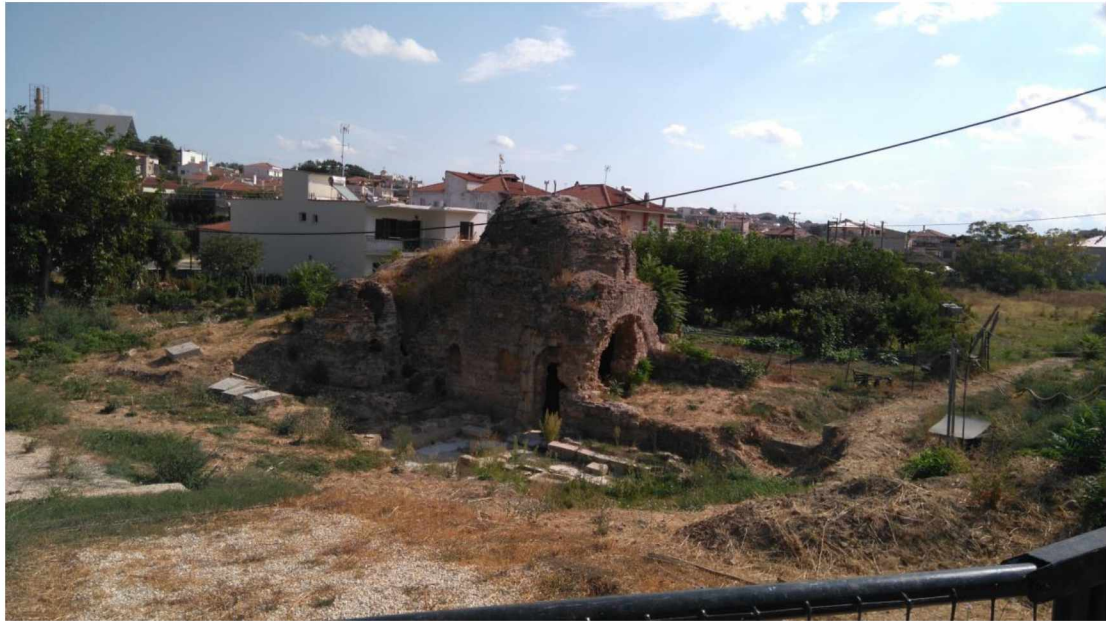
Πηγή: Spyridan Mavrogenis, *Les bains orientaux, par le docteur Mavrogeny, avec une notice biographique sur Jules van Millingen*, Στρασβούργο, 1891

Εικόνα 16 : Το Μπέη Χαμάμ (Λουτρά Παράδεισος) στη Θεσσαλονίκη (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εκόνα 17 : Το εσωτερικό του Μπέη Χαμάμ στη Θεσσαλονίκη (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 18 : Το Χαμάμ του Ορούτς Πασά γνωστό και ως τα Λουτρά των Ψιθύρων ή τα Λουτρά του Έρωτα (Oruç Paşa Hamamı ή Fisilti Hamamı) στο Διδυμότειχο (Φωτογραφία Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 19 : James Gandon, Οι καινούριες αίθουσες συναθροίσεων του Μπαθ στις αρχές του 19ου αιώνα Victoria Art Gallery, Μπαθ ΒΑΤΥΓ : ΡΔ : 2000.78

Εικόνα 20 : Το κατάστημα λουτρών στη λουτρόπολη Baden-Baden Γερμανίας το 1860
<http://www.kunstkopie.de/a/baden-badenkurhaus-1.html>

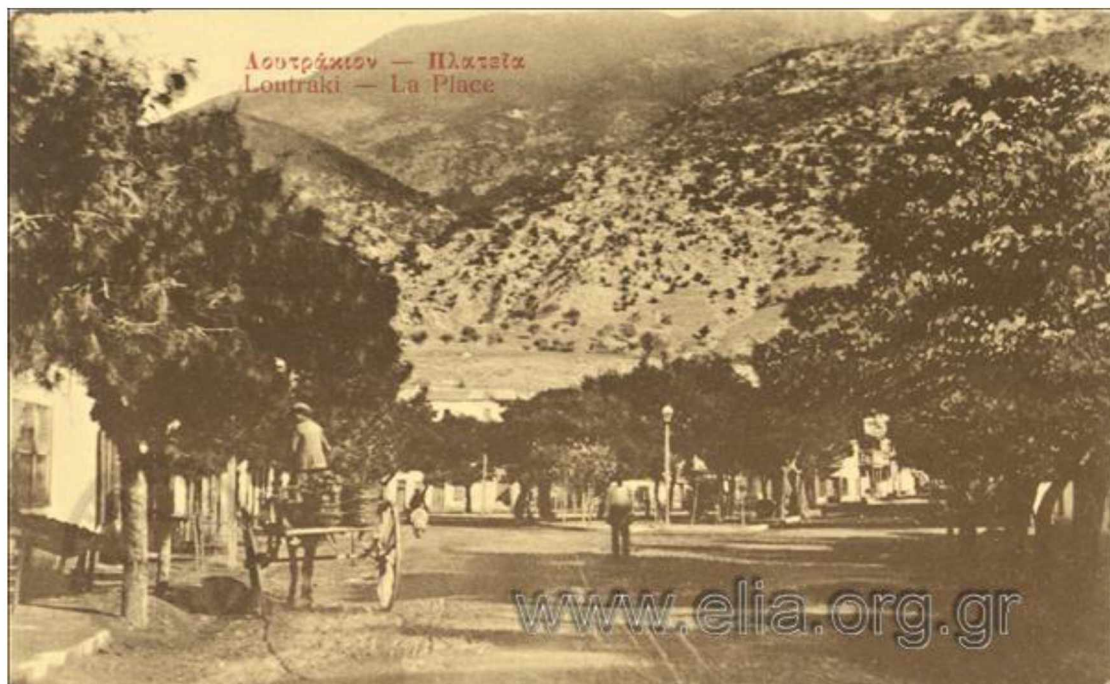
Εικόνα 21 : Ο περίπατος στην παραλία στα Λουτρά Κόθνου στα 1900 Πηγή: ΕΛΙΑ CP.CPS.CPSPAL2.001\

Εικόνα 22 : Το Λουτράκι το 1914 Πηγή ΕΛΙΑ: CPPEL 2.201

Εικόνα 23 : Η αποβάθρα του Λουτρακίου το 1910 Πηγή: ΕΛΙΑ 04.16.2.190

Εικόνα 24 : Η πλατεία του Λουτρακίου τη δεκαετία του 1920 Πηγή: ΕΛΙΑ CPPEL 2.169

Εικόνα 25 : Το Ξενοδοχείο «Ακτή» στο Λουτράκι το 1924 Πηγή ΕΛΙΑ CPPEL 2.166

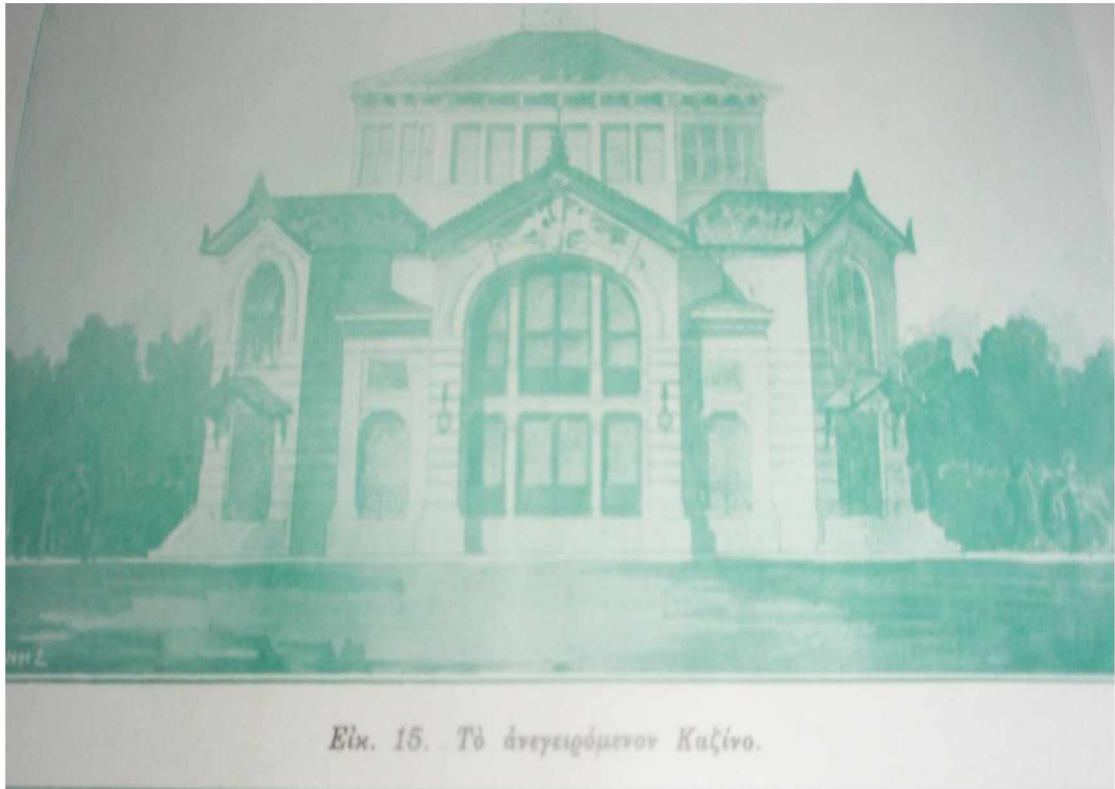
Εικόνα 26 : Το Καζίνο του Λουτρακίου στη δεκαετία του '20 Πηγή: ΕΛΙΑ CPPEL 2.211

Εικόνα 27 : Η Αιδηψός το 1910 Πηγή ΕΛΙΑ CPSTE 1.139

Εικόνα 28 : Το υδροθεραπευτήριο των λουτρών Αιδηψού σήμερα (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 29 : Το καζίνο της Αιδηψού το 1911 Ανώνυμος, *Τα λουτρά της Αιδηψού*, Αθήνα 1911, σ. 30-31

Εικόνα 30 : Το ξενοδοχείο «Θέρμα Σύλλα» σήμερα (Φωτογραφία Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 31 : Το ξενοδοχείο «Καπρίς» στην Αιδηψό το 1927 Πηγή ΕΛΙΑ CPSTE 1.143

Εικόνα 32 : Το ξενοδοχείο «Αι Πηγαί» στην Αιδηψό τη δεκαετία του 1930 Πηγή ΕΛΙΑ: CPSTE 1.110

Εικόνα 33 : Το ξενοδοχείο «Αι Πηγαί» στην Αιδηψό. Σήμερα λειτουργεί ως Κ.Α.Α.Π (Κέντρο Λουτροθεραπείας Αναπήρων Πολέμου) (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 34 : Τα ξενοδοχεία «Αύρα» και «Ακτή» τη δεκαετία του 1930 Πηγή ΕΛΙΑ: CPSTE 1.112-01

Εικόνα 35 : Τα ξενοδοχεία «Στάδιον» και «Ηράκλειον» στην παραλία της Αιδηψού σήμερα (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 36 : Το ερειπωμένο πλέον ξενοδοχείο «Κασταλία» στην Αιδηψό (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 37 : Το ανασυλωμένο καφενείο «Κύμα» στην Αιδηψό σήμερα

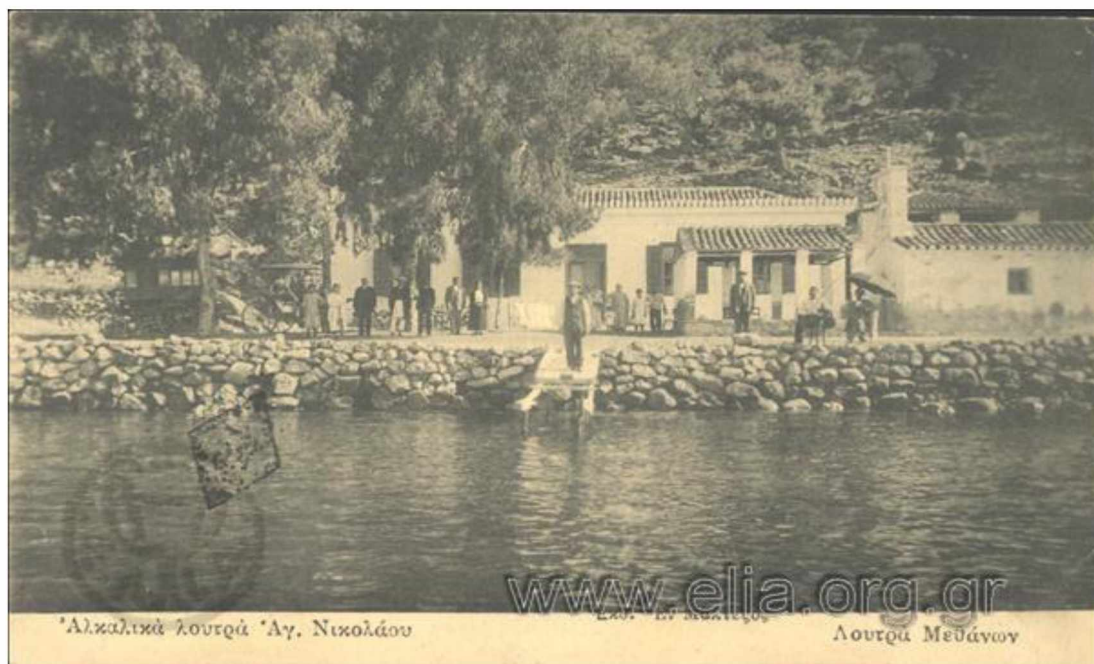
Πηγή: <http://vasartis.com/portfolio-items/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CF%8D%CE%BB%CF%89%CF%83%CE%B7-%CE%BA%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CF%85%CE%BC%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B7%CF%88/>

Εικόνα 38 : Το ξενοδοχείο «Φθιώτις» στην Υπάτη Πηγή: Τρόφων Ευαγγελίδης, Ιαματικά Ύδατα των λουτρών της Υπάτης, Αθήνα 1905

Εικόνα 39 : Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με φιλική συντροφιά στα Λουτρά Υπάτης το 1931 Πηγή:
 Εθνικό Ίδρυμα "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" - Αρχείο~Συλλογή γραφιστικού υλικού~101 - Αρχείο
 Ταχυδρομικών Καρτών~Φάκελος 01 "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος"~217-2599

Εικόνα 40 : Τα λουτρά Μεθάνων το 1924 Πηγή ΕΛΙΑ CP.CPARG1.059

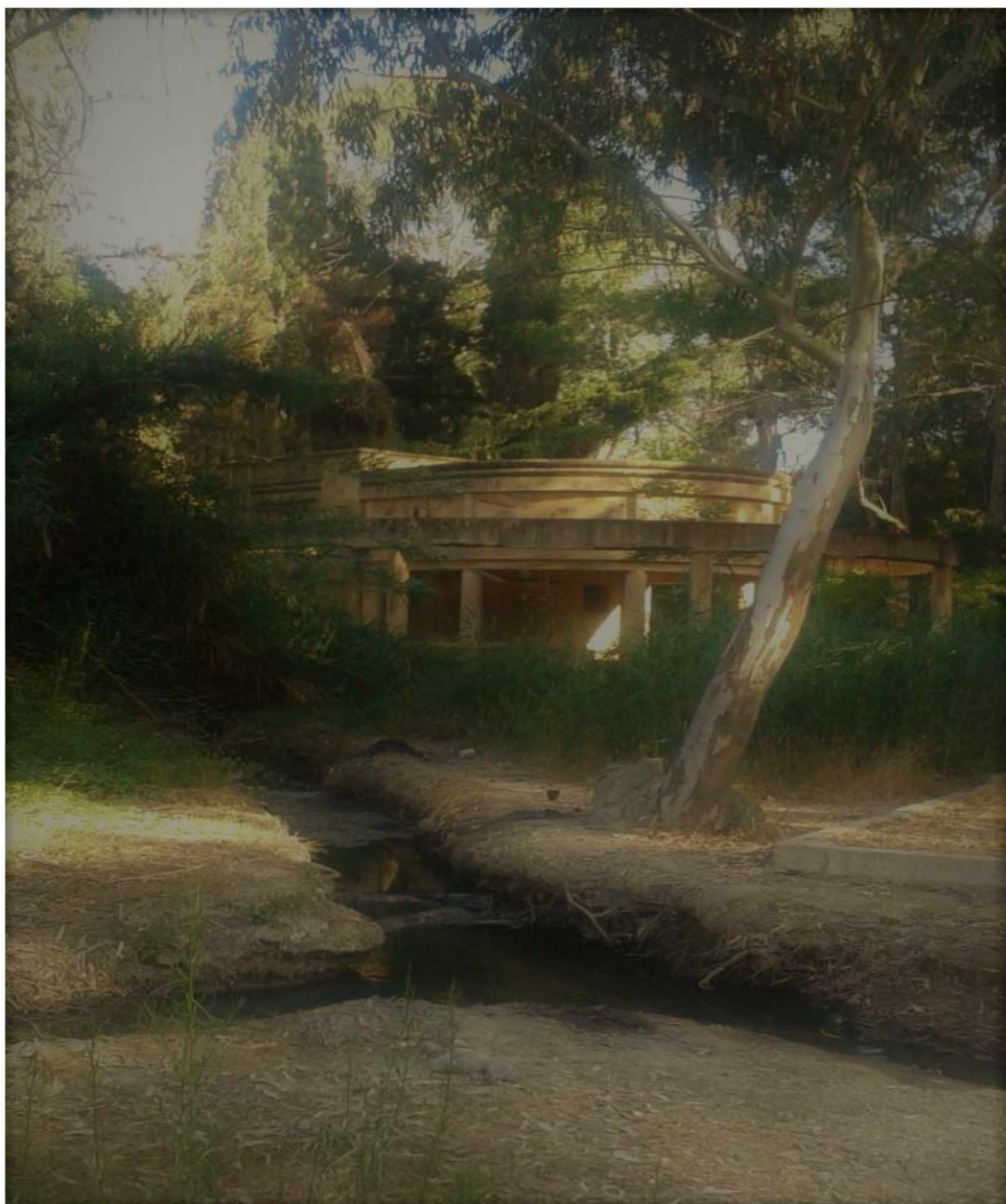
Εικόνα 41 : Το ξενοδοχείο Α. Ζαχαράτου στα Μέθανα το 1913 Πηγή: ΕΛΙΑ CP.CPARG1.052

Εικόνα 42 : Τα Λουτρά Κυλλήνης το 1900 Πηγή: ΕΛΙΑ CPPEL 1.428

Εικόνα 43 : Η ιαματική πηγή των λουτρών Κυλλήνης σήμερα (Φωτογραφία: Χ. Καραμποτάκη)

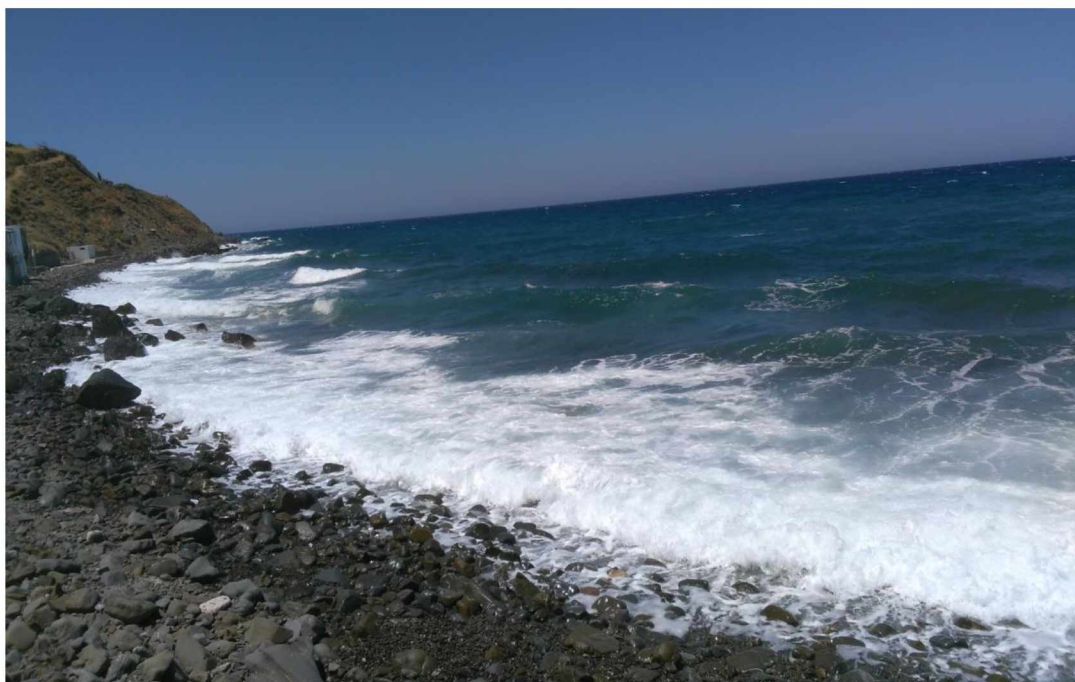
Εικόνα 44 : Το ερειπωμένο κατάστημα λουτρών Κυλλήνης (Φωτογραφία: Χ. Καραμποτάκη)

Εικόνα 45 : Τα λουτρά Καϊάφα το 1915 Πηγή: ΕΛΙΑCPPEL2.437

Εικόνα 46 : Συντροφιά στο Νέο Φάληρο το 1915. Πίσω διακρίνεται το ξενοδοχείο Ακταίων Πηγή: ΕΛΙΑ L002.007

Εικόνα 47 : Η παραλία των Αγιασμάτων Χίου Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη

Εικόνα 48 : Το ξενοδοχείο «Ομόνοια» στα Αγιάσματα Χίου (1938) (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 49 : Παλιά εξοχική κατοικία στην παραλία των Αγιασμάτων Χίου (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

Εικόνα 50 : Το Δημοτικό Υδροθεραπευτήριο στο χωριό Θέρμα (Λουτρά) στη Σαμοθράκη (Φωτογραφία: Μ. Κωστίδη)

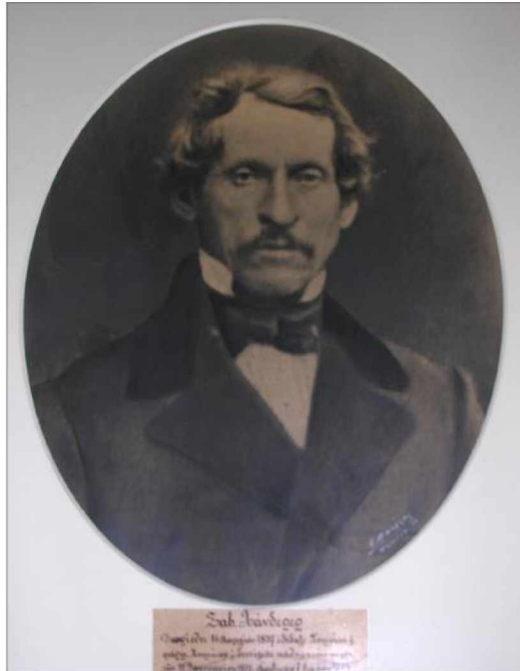

Εικόνα 51 : Τα λουτρά Πόζαρ Αρδαίας σήμερα Πηγή: http://www.ergasiaka-gr.net/2015/06/Epidoma-loytrotherapeias-EOPYY-Poioi-einai-dikaionxoi-Apaitovmena-dikaiologitika.html#.WT5olsa_v1s

Εικόνα 52 : Οι πηγές Καλλιθέας Ρόδου σήμερα Πηγή: <http://www.2steps.gr/index.asp?xkey=240>

Πορτραίτα Ξ. Λάνδερερ, Αναστάσιου Χρηστομάνου και Αναστάσιου Δαμβέργη

Εικόνα 53 : Πορτραίτο του καθηγητή Ξαβέριου Λάνδερερ Πηγή: ιστότοπος του Μουσείου Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Εικόνα 54 : Ο καθηγητής Χημείας Ξαβέριος Λάνδερερ (πρώτος από αριστερά) με τους βοηθούς του. Δεξιά του διακρίνεται ο Αναστάσιος Χρηστομάνος Πηγή: ιστότοπος του Μουσείου Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

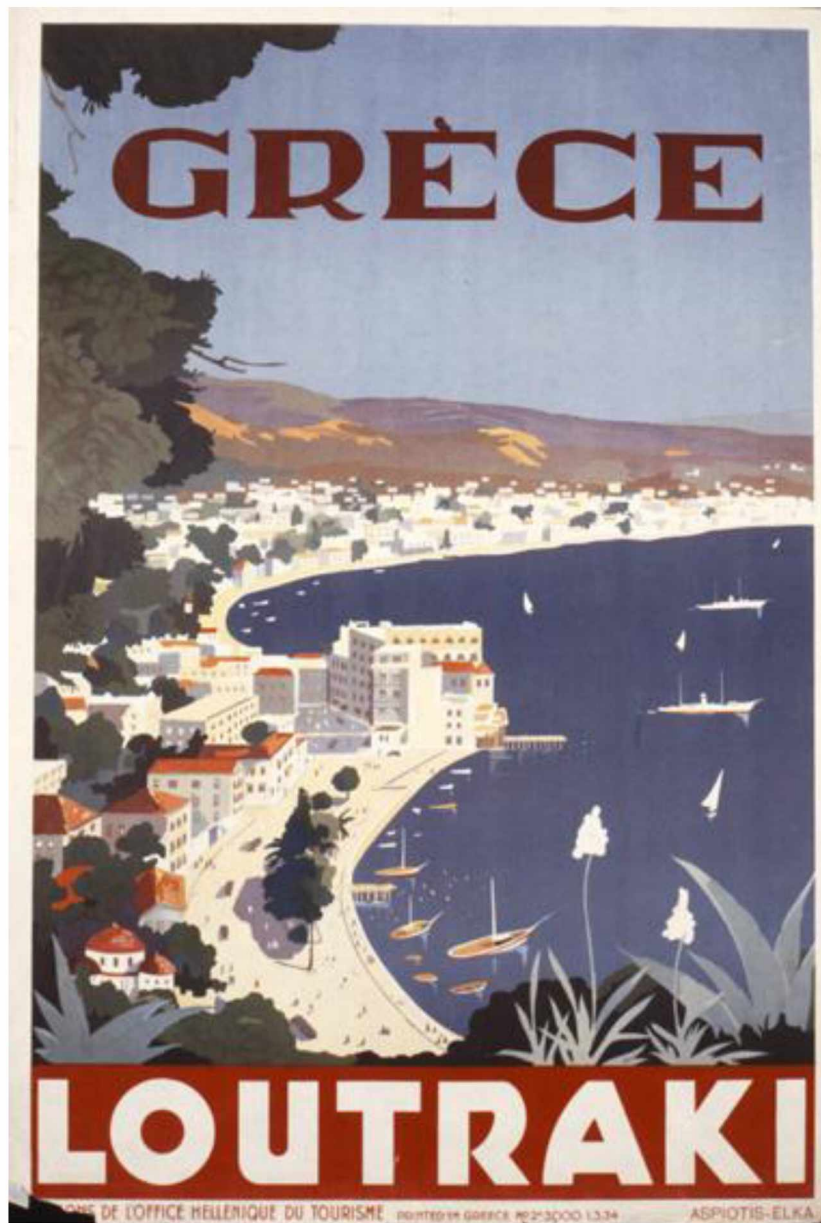

Εικόνα 55 : Πορτραίτο του Αναστάσιου Χρηστομάνου σε εργαστήριο στο χημείο του Πανεπιστημίου Πηγή: Ιστότοπος του Μουσείου Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

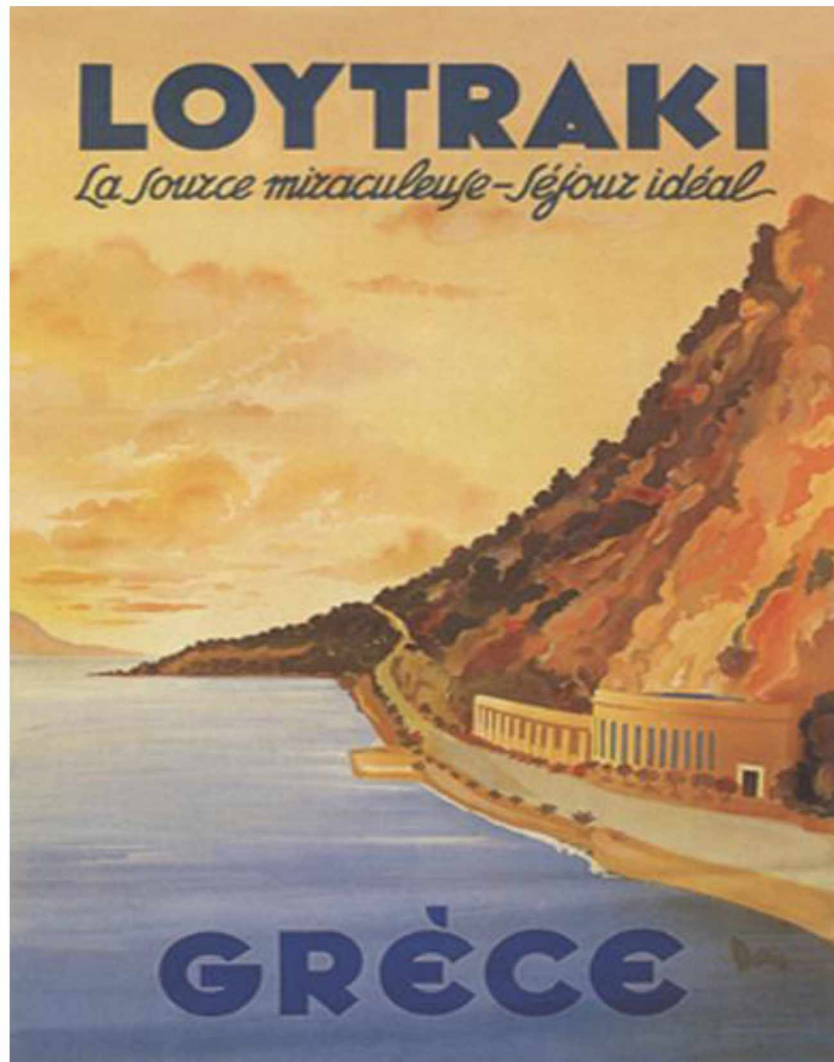

Εικόνα 56 : Πορτραίτο του Αναστάσιου Δαμβέργη, καθηγητή φαρμακευτικής χημείας (1892 - 1920) του Πανεπιστημίου Αθηνών Πηγή: Ιστότοπος του Μουσείου Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Αφίσες του ΕΟΤ για ελληνικές λουτροπόλεις τη δεκαετία του 1930

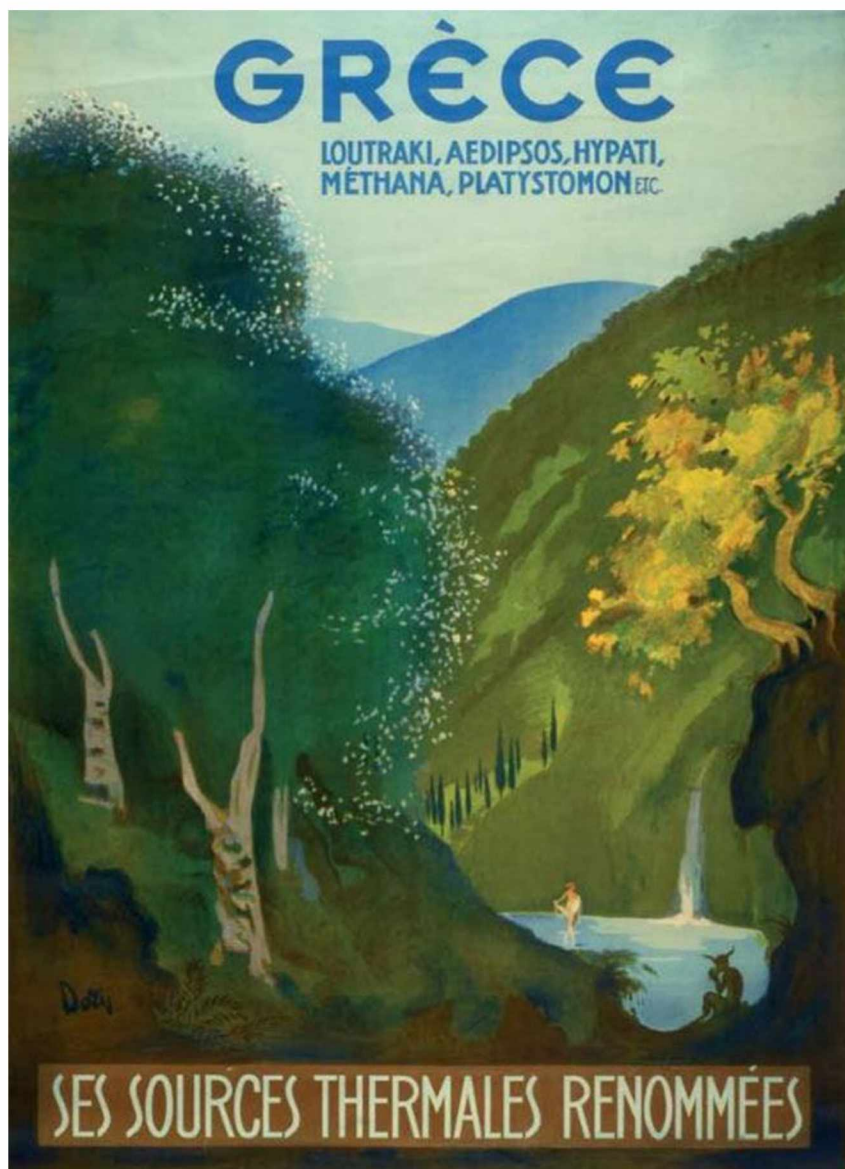
Εικόνα 57 : Αφίσα του ΕΟΤ που απεικονίζει το Λουτράκι (1934) Η αφίσα αποτυπώνει το κοσμοπολίτικο τοπίο της λουτροπόλης Πηγή: αρχείο ΕΟΤ <http://www.gnto.gov.gr/el/posters#ad-image-0>

Εικόνα 58 : Αφίσα που απεικονίζει το Λουτράκι φιλοτεχνημένη από τον εικαστικό Doris (Μιχαήλ Παπαγεωργίου) το 1938 Η αφίσα προωθεί τις θαυματουργές ιδιότητες της ιαματικής πηγής και τις ιδανικές συνθήκες διαμονής στη λουτρόπολη Πηγή: αρχείο ΕΟΤ
<http://www.gnto.gov.gr/el/posters#ad-image-0>

Εικόνα 59 : Αφίσα του ΕΟΤ που απεικονίζει την Αιδηψό (1934) Ο θεατής «ατενίζει» μέσα από τα μάτια του ερωτευμένου ζευγαριού το γαλήνιο και ρομαντικό τοπίο της λουτρόπολης το ηλιοβασίλεμα Πηγή: αρχείο ΕΟΤ <http://www.gnto.gov.gr/el/posters#ad-image-0>

Εικόνα 60 : Αφίσα του ΕΟΤ Νο 114/5 με τίτλο «Ελλάδα: Οι ξακουστές ιαματικές πηγές Λουτράκι, Αιδηψός, Υπάτη, Μέθανα, Πλατύστομο κ.α.» φιλοτεχνημένη από τον Doris (Μιχαήλ Παπαγεωργίου) το 1938 Στην αφίσα ένας λουόμενος απολαμβάνει το μπάνιο του σε μια ιαματική πηγή. Με την επιλογή αυτής της σκηνής προβάλλεται το ειδυλλιακό τοπίο στο οποίο είναι χτισμένες οι ελληνικές λουτροπόλεις Πηγή: <http://www.botsisauctions.com/en/AuctionsDetails/532/DORIS-PAPAGEORGIU,-MICHAEL-1896-1987>